

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Науковий юридичний журнал

Заснований у 1993 році
Періодичність випуску — 4 номери на рік

Том 30, № 3
2023

Харків
«Право»
2023

УДК 34
DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3

ISSN 1993-0909
E-ISSN 2663-3116

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 2 від 27 вересня 2023 р.)*

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія KB № 23993-13833ПР від 11.07.2019 р.

**Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України
(категорія «А») у галузі юридичних наук
(наказ МОН України № 735 від 29.06.2021 р.)**

Вісник Національної академії правових наук України / редкол.: В. Журавель та ін. – Харків : Право, 2023. – Т. 30, № 3. – 422 с.

Засновники:

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Видавець:

Національна академія правових наук України

Відповідальний за випуск

В. А. Журавель

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 70, Національна академія правових наук України.

Офіційний сайт: visnyk.kh.ua

e-mail: visnyk_naprmu@ukr.net

© Національна академія правових наук
України, 2023

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

JOURNAL

OF THE NATIONAL ACADEMY
OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE

Scientific Legal Journal

Founded in 1993

Periodicity — 4 issues per year

Volume 30, Issue 3
2023

Kharkiv
«Pravo»
2023

UDC 34
DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3

ISSN 1993-0909
E-ISSN 2663-3116

*Recommended for publication by the academic Council
Yaroslav Mudryi National Law University
(Protocol No. 2 dated 27 September 2023)*

The certificate of state registration
KB № 23993-13833IIP date 11.07.2019

**Journal included in the List of scientific professional publications
(category «A») in the field of legal sciences**
(the order of MES of Ukraine No. 735 dated on 29.06.2021)

Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine / editorial board:
V. Zhuravel et al. – Kharkiv : Pravo, 2023. – Vol. 30, № 3. – 422 p.

The founders:
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University

Publisher:
National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Responsible for the release of
V. Zhuravel

The Editorial Board address: 61024, Kharkiv, 70 Pushkinska Street, National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Official website: visnyk.kh.ua
e-mail: visnyk_naprunu@ukr.net

© 2023 National Academy of Legal
Sciences of Ukraine

НАУКОВА РАДА

Вячеслав Борисов – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (голова наукової ради) (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Юрій Барабаш – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Валентина Борисова – кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Гаращук – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Голіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Вячеслав Комаров – кандидат юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олександр Крупчан – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Україна);

Микола Кучерявенко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Василь Лемак – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Сергій Максимов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Пилипчук – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», Україна);

Сергій Прилипка – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Петро Рабінович – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна);

В'ячеслав Рум'янцев – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олександр Святоцький – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Видавництво «Право України», Україна);

Анатолій Селіванов – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Інна Спасибо-Фатєєва – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Володимир Тихий – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Юрій Шемшученко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАН України та НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, Україна);

Михайло Шульга – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир Журавель – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (голова редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Бандурка Олександр Маркович – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Наталія Кузнєцова – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (заступник голови редакційної колегії) (Національна академія правових наук України, Україна);

Флаувіс Антоній Байас – професор (Бухарестський Університет, Румунія);

Владислава Батиргарєєва – доктор юридичних наук, професор (Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Україна);

Вільям Еліот Батлер – професор (Школа права, Університет штату Пенсильванія, США);

Юрій Баулін – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Серджио Биєшу – доктор юридичних наук, професор (Факультет права, Молдавський державний університет, Молдова);

Станіслав Бука – професор (Балтійська міжнародна академія, Латвія);

Єрмек Бурібасєв – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний педагогічний університет імені Абая, Республіка Казахстан);

Олександр Буханевич – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Україна);

Чаба Варга – професор (Інститут правових досліджень, Угорська академія наук, Угорщина);

Марина Великанова – доктор юридичних наук, доцент (Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України, Україна);

Анатолій Гетьман – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Євген Гетьман – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національна академія правових наук України, Україна);

Андрій Гриняк – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України, Україна);

Костянтин Гусаров – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Наталія Гуторова – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Україна);

Томас Давуліс – професор (Вільнюський державний університет, Литва);

Руслан Джабраїлов – доктор юридичних наук, професор (Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України», Україна);

Оксана Капліна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Фархад Карагусов – доктор юридичних наук, професор (Інститут приватного права Каспійського університету, Республіка Казахстан);

Емануель Кастелляран – професор (Університет Страсбурга, Франція);

Танел Керімає – професор (Школа права, Талліннський технічний університет, Естонія);

Рольф Кніпер – професор (Університет Гете, Німеччина);

Олексій Кот – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України, Україна);

Олена Кохановська – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна);

Райнер Кульмс – професор (Інститут іноземного та міжнародного приватного права імені Макса Планка, Німеччина);

Дмитро Лук'янов – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Вища рада правосуддя, Україна);

Сисголе Матюльсне – професор (Університет імені Миколаса Ромеріса, Литва);

Катерін Меа – професор (Лісабонський університет, Португалія);

Василь Настюк – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Наталія Оніщенко – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Україна);

Олена Орлюк – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», Україна);

Олександр Петришин – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Конституційний Суд України, Україна);

Світлана Серьогіна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, Україна);

Ізабела Скомєрська-Муховська – професор (Лодзинський університет, Польща);

Олександр Скрипнюк – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Україна);

Жанна Хамзіна – доктор юридичних наук, професор (Казахський національний університет імені Абая, Республіка Казахстан);

Галія Чанишева – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний університет «Одеська юридична академія», Україна);

Віктор Шевчук – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Валерій Шепітько – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Ханс Іоахім Шрамм – професор (Інститут Східного права Університету технології, бізнесу і дизайну, Німеччина);

Раймундас Юрка – професор (Університет Миколаса Ромеріса, Литва);

Іван Яковюк – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна);

Олег Ярошенко – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна).

SCIENTIFIC COUNCIL

Viacheslav Borysov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Scientific Council) (Scientific and Research Institute for Study of Crime Problems named after Academician V. V. Stachys of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Yurii Barabash – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Valentyna Borysova – Phd (Law), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Garashchuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Golina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Viacheslav Komarov – Phd (Law), Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksandr Krupchan – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of Private Law and Entrepreneurship named after Academician F. G. Burchak of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykola Kucheriavenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Vasyl Lemak – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Sergii Maksymov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Pylypchuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (State Scientific Institution «Institute of Information, Security and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine», Ukraine);

Sergii Prylypko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Petro Rabinovych – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine);

Viacheslav Rumiantsev – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleksandr Sviatotskyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Publishing House «Law of Ukraine», Ukraine);

Anatolii Selivanov – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Inna Spasybo-Fateieva – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Volodymyr Tykhyi – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Yurii Shemshuchenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine and National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Mykhailo Shulga – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine)..

EDITORIAL BOARD

Volodymyr Zhuravel – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oleksandr Bandurka – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Nataliia Kuznietsova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Vice-chairman of the Editorial Board) (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Flavius Antoniu Baias – Professor (The University of Bucharest, Romania);

Vladyslava Batyrgareieva – Doctor of Law, Professor (Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems National Academy of Law Sciences of Ukraine, Ukraine);

William Eliot Butler – Professor (The School of Law, University of Pennsylvania, USA);

Yurii Baulin – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Sergiu Băieșu – Doctor in Law, University Professor (Faculty of law of Moldova State University, Moldova);

Stanislav Buka – Professor (Baltic International Academy, Latvia);

Yermek Buribayev – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Oleksandr Bukhanevych – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Leonid Yuzkov Khmelnytsky University of Management and Law Khmelnytskyi, Ukraine);

Csaba Varga – Professor (The Institute of Legal Studies, Hungarian Academy of Sciences, Hungary);

Maryna Velykanova – Doctor of Law, Associate Professor (Scientific Research Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Anatolii Getman – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Yevhen Hetman – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Andriy Hryniak – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific Research Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Konstantyn Gusarov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Nataliia Gutorova – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Tomas Davulis – Professor (Vilnius State University, Lithuania);

Ruslan Dzhabrailov – Doctor of Law, Professor (State organization V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Oksana Kaplina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Farkhad Karagusov – Doctor of Law, Professor (The Institute of private law of Caspian university, Republic of Kazakhstan);

Emanuel Castellarin – Professor (The University of Strasbourg, France);

Tanel Kerikmäe – Professor (The School of Law, Tallinn Technical University, Estonia);

Rolf Knieper – Professor (Coethe University Frankfurt, Germany);

Oleksii Kot – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Scientific Research Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Olena Kokhanovska – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine);

Rainer Kulms – Professor (Max Planck Institute of the foreign and international private law, Germany);

Dmytro Lukianov – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (High Council of Justice, Ukraine);

Snieguolė Matulienė – Professor (The University of Mykolas Romeris, Lithuania);

Catherine Maia – Professor (The University of Lisbon, Portugal);

Vasyl Nastyuk – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Natalia Onishchenko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Olena Orliyk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The State Organization «Ukrainian National Office for Intellectual Property and Innovation», Ukraine);

Oleksandr Petryshyn – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (The Constitutional Court of Ukraine, Ukraine);

Svitlana Serohina – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Scientific and Research Institute of State Building and Local Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine);

Isabela Skomerska-Mukhovska – Professor (The University of Lodz, Poland);

Oleksandr Skrypiuk – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine);

Zhanna Khamzina – Doctor of Law, Professor (Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan);

Galiya Chanysheva – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (National University «Odesa Legal Academy», Ukraine).

Viktor Shevchuk – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Valerii Shepitko – Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Hans Joachim Schramm – Professor (The Institute of Eastern Law of the University of Technology, Business and Design, Germany);

Raimundas Jurka – Professor (The University of Mykolas Romeris, Lithuania);

Ivan Yakoviyk – Doctor of Law, Professor (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine);

Oleg Yaroshenko – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine).

ЗМІСТ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ (1993–2023)

ЖУРАВЕЛЬ В. А.	
Національна академія правових наук України – здобутки 30-річної діяльності та основні вектори розвитку.....	15
ОНІЩЕНКО Н. М.	
Відділення теорії та історії держави і права Національної академії правових наук України.....	39
БИТЯК Ю. П.	
Відділення державно-правових наук і міжнародного права Національної академії правових наук України.....	46
ГРИНЯК А. Б.	
Відділення цивільно-правових наук Національної академії правових наук України.....	53
ГЕТЬМАН А. П.	
Відділення екологічного, господарського та аграрного права Національної академії правових наук України.....	59
БАУЛІН Ю. В.	
Відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України	66

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

РАБІНОВИЧ П. М., ДУДАШ Т. І.	
Правотлумачне аргументування у конституційному судочинстві в Україні (загальнотеоретичні аспекти).....	74
МУЗИКА А. А., БАГІРОВ С. Р.	
Верховенство права і правовий прагматизм як наукові методи дослідження	98
УСТИМЕНКО В. А., ДЖАБРАІЛОВ Р. А.	
Утвердження соціальної справедливості в суспільстві: деякі підходи у правотворчій та правозастосовній практиці.....	126
ГИЛЯКА О. С., МЕРНИК А. М.	
Деякі питання реалізації права на приватність та конфіденційність в умовах сучасних цифрових технологій.....	156

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

ЕРМОЛАЄВ В. М.	
Основні права і свободи людини й громадянина в законодавчих актах доби УНР	173

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОВИЗНАВСТВО. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

ВІННИК О. М.	
Досвід ЄС у використанні потенціалу інституційного державно-приватного партнерства в ракурсі посилення національної безпеки в умовах війни та повоєнної відбудови України	186

ГРИНЯК А. Б., МІЛОВСЬКА Н. В.	
Адаптація законодавства України у сфері гарантування вкладів фізичних осіб до права Європейського Союзу.....	203

ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

ДОВГЕРТ А. С.	
Основні напрями рекодифікації міжнародного приватного права в Україні	221
КОТ О. О., ВЕЛИКАНОВА М. М.	
Способи захисту цивільних прав: оновлення статті 16 ЦК України.....	242

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ І ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

МАЛИШЕВА Н. Р.	
Екоцид внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС як виклик та шанс для міжнародного судочинства	256
СТАТІВКА А. М., КУРМАН Т. В.	
Аграрне законодавство України: сучасний стан і перспективи розвитку в умовах глобальних загроз.....	280
ШУЛЬГА М. В., КОРНІЄНКО Г. С.	
Особливості аграрно-правових складових сучасної продовольчої безпеки	298

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

ТУЛЯКОВ В. О.	
Апроксимація кримінального права України у контексті законодавчої роботи ЄС: перспективи та методи	323

ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

СОКУРЕНКО В. В.	
Сучасний стан та перспективи розвитку української кримінології	336
ТІЩЕНКО В. В.	
Теоретичні і практичні проблеми формування основ воєнної криміналістики	357

ЮРИДИЧНА ОСВІТА

НОСІК В. В.	
Проблеми реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного та екологічного права у системі вищої юридичної освіти України.....	371
ШУМИЛО М. Є.	
Проблема якості юридичної освіти або чому маємо те, чого не повинні мати?	391

CONTENTS

NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE: FROM THE ORIGIN TO THE PRESENT (1993–2023)

ZHURAVEL V. A.	
The National Academy of Legal Sciences of Ukraine – achievements of 30 years of activity and main vectors of development	15
ONISHCHENKO N. M.	
Department of Theory and History of the State and Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine	39
BYTIAK Y. P.	
Department of State Legal Sciences and International Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine	46
HRYNIAK A. B.	
Department of Civil and Legal Sciences of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine	53
GETMAN A. P.	
Department of Environmental, Economic and Agrarian Law of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine	59
BAULIN Y. V.	
Department of Criminal and Legal Sciences of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine	66

LEGAL THEORY AND METHODOLOGY

RABINOVYCH P. M., DUDASH T. I.	
Law Interpretative Arguing in Constitutional Judiciary of Ukraine (Theoretical Aspects)	74
MUZYKA A. A., BAHIROV S. R.	
Rule of law and legal pragmatism as scientific methods of research	98
USTYMENKO V. A., DZHABRAILOV R. A.	
Establishing Social Justice in Society: Some Approaches in Legislative and Legal Practice	126
HYLIAKA O.S., MERNYK A. M.	
Some issues of implementation of the right to privacy and confidentiality in the conditions of modern digital technologies	156

CONSTITUTIONAL RIGHT. DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN STATE

YERMOLAIEV V. M.	
Basic Rights and Freedoms of Humans and Citizen in Legislative Acts of the Day of the UNR	173

INTERNATIONAL LAW. COMPARATIVE JURISPRUDENCE. EUROPEAN INTEGRATION

VINNYK O. M.	
EU Experience in Using the Potential of Institutional Public-Private Partnership in the Perspective of Strengthening National Security in the Conditions of War and Post-War Reconstruction of Ukraine	186

HRYNIAK A. B., MILOVSKA N. V.	
Adaptation of the legislation of Ukraine in the field of guaranteeing individuals' investments to the law of the European Union	203

PROBLEMS OF PRIVATE LAW

DOVGERT A. S.	
Main ways of private international law recodification in Ukraine.....	221
KOT O. O., VELYKANOVA M. M.	
Remedies to protect civil rights: updating article 16 of the Civil Code of Ukraine	242

ENVIRONMENTAL AND FOOD SECURITY PROBLEMS

MALYSHEVA N. R.	
Ecocide Caused by the Destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Station Dam as A Challenge and A Chance for International Justice	256
STATIVKA A. M., KURMAN T. V.	
Agricultural Legislation of Ukraine: Current Status and Development Prospects in the Context of Global Threats.....	280
SHULGA M. V., KORNIYENKO G. S.	
Features of Agrarian and Legal Components of Modern Food Security	298

CRIMINAL LIABILITY

TULIAKOV V. O.	
Approximation of the Criminal Law of Ukraine in the Context of the EU Legislative Work: Prospects and Methods.....	323

PROBLEMS OF PREVENTION AND FIGHTING OF CRIME

SOKURENKO V. V.	
Current State and Prospects of Ukrainian Criminology Development	336
TISHCHENKO V. V.	
Theoretical and Practical Problems of Formation the Basis of Military Criminal Sciences.....	358

LEGAL EDUCATION

NOSIK V. V.	
Problems of Implementing the Cognitive Function of Agrarian, Land and Environmental Law in the Higher Legal Education System of Ukraine	371
SHUMYLO M. Ye.	
The Problem of the Quality of Legal Education or why do we have what we should not have?	391

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ (1993–2023)

Володимир Андрійович Журавель

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ – ЗДОБУТКИ 30-РІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ОСНОВНІ ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ

Volodymyr A. Zhuravel

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE – ACHIEVEMENTS OF 30 YEARS OF ACTIVITY AND MAIN VECTORS OF DEVELOPMENT

23 липня 2023 р. виповнилося 30 років з дня заснування Національної академії правових наук України, яка зустріла свій ювілей на 515-й день повномасштабної війни проти України.

Майже за третину століття Національна академія правових наук України (далі у назвах установ, звань – НАПрН України) довела свою ефективність та соціальну значущість, є символом становлення й розвитку правової системи незалежної України. Як вища галузева наукова установа Національна академія правових наук України неодноразово демонструвала здатність об'єднувати зусилля науковців у сфері права із різних куточків України та спрямовувати їх на вирішення актуальних і гострих для держави й українського суспільства проблем.

Сьогодні, в умовах повномасштабної військової агресії проти України, Національна академія правових наук України та її наукові установи не залишились осторонь тих викликів, які постали перед нашою державою. Весь науковий потенціал Національної академії правових наук України насамперед зосереджений на вирішенні нагальних проблем, пов'язаних із війною, серед яких нормативно-правове забезпечення сфери національної безпеки та оборони, вдосконалення розслідування воєнних злочинів, запровадження механізму відшкодування шкоди та компенсації збитків, заподіяних збройною агресією рф; оновлення національ-

ного законодавства та його адаптації до права Європейського Союзу, що зумовлено євроінтеграційним розвитком України та набуттям статусу держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу; надання правової підтримки особам, які постраждали внаслідок військової агресії.

Ініціатором створення та президентом-організатором Академії правових наук України був В. Я. Тацій, дійсними членами-засновниками – 17 провідних науковців-правознавців України: Б. М. Бабій, Ф. Г. Бурчак, А. С. Васильєв, Л. К. Воронова, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, А. П. Закалюк, М. В. Костицький, В. К. Мамутов, А. Й. Рогожин, В. І. Семчик, В. В. Сташис, І. А. Тимченко, В. В. Цветков, М. В. Цвік, Ю. С. Шемшученко, Л. П. Юзьков.

Утворення Академії збіглося у часі з проголошенням незалежності України, позначило рішучий розрив із радянською правовою системою. Фахівці Академії відіграли провідну роль у формуванні наукових засад національної правової системи, забезпечили науковий супровід розроблення та прийняття законодавства незалежної України.

У грудні 1993 р. на загальних зборах Академії президентом Академії правових наук України було обрано В. Я. Тація та затверджено склад президії Академії з розташуванням у м. Харкові.

Указом Президента України від 23 лютого 2010 р. Академії надано статус національної з перейменуванням у «Національну академію правових наук України».

Національна академія правових наук України функціонує на підставі Статуту, прийнятого загальними зборами 26 березня 2021 р. та затвердженого Міністерством юстиції України (наказ № 2019/5 від 4 червня 2021 р.).

Згідно з Указом Президента України № 337/2013 від 19 червня 2013 р. встановлено загальну кількість членів Академії – 53 дійсні члени (академіки), 93 члени-кореспонденти. На сьогодні фактична кількість членів Академії становить 129 осіб, з них 45 дійсних членів (академіків), 84 члени-кореспонденти. Також до складу Національної академії правових наук України входять шість іноземних членів – визнаних міжнародною науковою спільнотою науковців: Вільям Еліот Батлер (США), Карл-Герман Кестнер (Німеччина), Томас Давуліс (Литва), Танел Керікмяе (Естонія), Юстин Піскорський (Польща), Саїдов Акмаль Холматович (Узбекистан).

Керівництво Національної академії правових наук України: президент – Володимир Андрійович Журавель, дійсний член (академік) НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України; перший віцепрезидент – Олександр Маркович Бандурка, дійсний член (академік) НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України; віцепрезидент – Олександр Васильович Скрипнюк, дійсний член (академік) НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України; головний учений секретар – Євген Анатолійович Гетьман, член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор.

У віданні Національної академії правових наук України перебуває сім наукових установ, які об'єднують провідних вчених з усіх регіонів України та відображають головні напрями розвитку національної правової системи на сучасному етапі побудови Української держави: Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» (директор – В. Г. Пилипчук, дійсний член (академік) НАПрН України, доктор юридичних наук, професор); Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (директор – В. С. Батиргарєєва, доктор юридичних наук, професор); Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України (директор – С. Г. Серьогіна, член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор); Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України (директор – О. Д. Крупчан, дійсний член (академік) НАПрН України, доктор юридичних наук, професор); Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАПрН України (директор – О. О. Кот, член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор); Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності НАПрН України (директор – О. Ф. Дорошенко, кандидат юридичних наук, судовий експерт); Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України (директор – С. В. Глібоко, кандидат юридичних наук, доцент).

Наукові установи Національної академії правових наук України є не тільки визнаними лідерами, а й значною мірою унікальними в Україні установами з відповідного наукового профілю. Так, згідно із затвердженням Кабінетом Міністрів України Порядком проведення державної атестації наукових установ від 19 липня 2017 р. № 540 п'ять наукових установ Національної академії правових наук України пройшли атестацію і отримали найвищий (перший) класифікаційний рівень та атестувалися строком на п'ять років. Відповідно до законодавства такі установи є науковими лідерами, що мають високий рівень отриманих результатів діяльності, визнання в Україні та світі. Ще дві наукові установи готуються до проходження державної атестації, проведення якої заплановано на 2024 р.

Науково-координаційну роботу здійснюють три регіональні центри: Донецький регіональний науковий центр НАПрН України, Західний регіональний науковий центр НАПрН України та Південний регіональний науковий центр НАПрН України. З 1994 р. до грудня 2022 р. ще одним структурним підрозділом Національної академії правових наук України був Київський регіональний центр НАПрН України, що забезпечував координацію діяльності наукових установ Академії, навчальних та інших закладів юридичного профілю, дійсних членів (академіків) та членів кореспондентів НАПрН України, які працювали в Київському регіоні.

Донецький регіональний науковий центр НАПрН України створено на підставі постанови президії Національної академії правових наук України від 30 червня

2009 р. № 66/2. Діяльність Донецького регіонального наукового центру НАПрН України, який очолює дійсний член (академік) НАПрН України доктор юридичних наук, професор А. Г. Бобкова, поширюється на Східний регіон України, що включає Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську області. З метою здійснення покладених на Донецький регіональний науковий центр завдань у його складі створено Науково-координаційну раду, участь у роботі якої беруть провідні вчені, що здійснюють наукові дослідження, займаються педагогічною діяльністю і працюють у наукових установах і навчальних закладах Східного регіону України.

Західний регіональний науковий центр НАПрН України створено на підставі постанови президії Національної академії правових наук України від 30 червня 2009 р. № 66/2. Його діяльність поширюється на правничі, наукові та освітянські заклади і установи Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей. Очолює Західний регіональний науковий центр НАПрН України член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор В. К. Гришук. При Центрі створено Науково-координаційну раду, до складу якої входить низка провідних науковців-юристів Західного регіону України.

Південний регіональний науковий центр НАПрН України створено відповідно до Указу Президента України № 635/2010 від 27 травня 2010 р. на базі Національного університету «Одеська юридична академія». Його діяльність поширюється на правничі, наукові та освітянські заклади і установи Південного регіону, до складу якого входять Автономна Республіка Крим, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська та Херсонська області. Очолює Південний регіональний науковий центр НАПрН України дійсний член (академік) НАПрН України та НАПН України, доктор юридичних наук, професор С. В. Ківалов.

У складі Національної академії правових наук України функціонує п'ять відділень: теорії та історії держави і права (академік-секретар – Н. М. Оніщенко, дійсний член (академік) НАПрН України, доктор юридичних наук, професор); державно-правових наук і міжнародного права (академік-секретар – Ю. Г. Барабаш, член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор); цивільно-правових наук (академік-секретар – А. Б. Гриняк, член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор); екологічного, господарського та аграрного права (академік-секретар – Ю. С. Шемшученко, дійсний член (академік) НАПрН України, доктор юридичних наук, професор); кримінально-правових наук (академік-секретар – Ю. В. Баулін, дійсний член (академік) НАПрН України, доктор юридичних наук, професор).

Відділення теорії та історії держави і права досліджує методологічні проблеми правової науки, проблеми вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, політику правового реформування українського суспільства, праворозуміння та верховенства права, забезпечення прав людини і громадянина, станов-

лення й розвитку Української держави і українського права. До складу відділення входять 24 дійсні члени (академіки) та члени-кореспонденти, а також три іноземні члени НАПрН України.

Відділення державно-правових наук і міжнародного права здійснює дослідження з таких основних проблем: становлення конституціоналізму в Україні, формування правової держави та народовладдя, захист конституційного ладу, конституційних основ національної безпеки України, функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, українського парламентаризму, формування громадянського суспільства, виборчої системи та виборчого права, правове регулювання у сфері публічних фінансів, інформаційної безпеки. Відділення об'єднує 28 дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів, а також два іноземні члени НАПрН України.

Відділення цивільно-правових наук досліджує проблеми цивільного, сімейного, житлового, трудового права, права соціального забезпечення, права інтелектуальної власності, міжнародного права, системності цивільного права і співвідношення приватного та публічного права, рекодифікації цивільного законодавства, вдосконалення житлового, трудового, сімейного законодавства та практики його застосування в умовах європейської інтеграції, правового регулювання особистих немайнових і майнових прав фізичних і юридичних осіб, підприємництва в умовах ринкової економіки, особистих немайнових і майнових прав у родині, цивільного процесуального права, нотаріату та міжнародного комерційного арбітражу, проблем трудового і цивільного процесуального права. До складу відділення входить 26 дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів.

Відділення екологічного, господарського та аграрного права проводить дослідження з таких основних напрямів: сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, господарського, аграрного й земельного права в умовах євроінтеграції, проблеми раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища, еволюція наукових доктрин екологічного права й права екологічної та ядерної безпеки, правове регулювання контролю та моніторингу в галузі охорони довкілля, правове регулювання екологічної безпеки, правове забезпечення розвитку екологічного підприємництва, доктрина права власності на землю в Україні й формування регульованого ринку земель сільськогосподарського призначення, господарсько-правові засоби забезпечення розвитку відносин публічно-правового партнерства. До складу відділення входить 21 дійсний член (академік) та член-кореспондент.

Відділення кримінально-правових наук проводить дослідження проблем удосконалення кримінального законодавства, приведення його у відповідність до міжнародних зобов'язань України, вдосконалення практики застосування чинного кримінального законодавства, теоретичних та прикладних засад, запобігання злочинності, реформування органів кримінальної юстиції України в умовах європейської інтеграції, теоретичних засад забезпечення якості кримінального про-

цесуального закону та питань вдосконалення кримінального процесуального законодавства України, проблем розслідування воєнних злочинів, колабораційної діяльності, злочинів у сфері економічних відносин, проблем теорії кримінально-виконавчого права, проблем імплементації міжнародних стандартів у діяльність органів та установ виконання покарань, питань реформування кримінально-виконавчої системи країни, використання інновацій у боротьбі зі злочинністю й теоретичних і прикладних проблем криміналістичного та судово-експертного забезпечення діяльності органів досудового розслідування. До складу відділення входить 30 дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів, а також 1 іноземний член НАПрН України.

Протягом 2022–2023 рр. здійснювалися заходи, спрямовані на реорганізацію Національної академії правових наук України на виконання Розпорядження Кабінету Міністрів України № 911-р від 4 серпня 2021 р. Зокрема, з метою скорочення адміністративного апарату з подальшим збільшенням саме наукових працівників Київський регіональний центр НАПрН України як частину президії Національної академії правових наук України перетворено в наукову установу. Таке рішення дало змогу на третину скоротити управлінський апарат, збільшити кількість науковців та ефективніше використовувати бюджетні кошти.

У грудні 2022 р. із метою актуалізації проведення комплексних фундаментальних і прикладних досліджень Київський регіональний центр перейменовано в Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз. Також Науково-дослідний інститут інформатики і права реорганізовано в Державну наукову установу «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України». Цей крок став логічним продовженням розвитку наукових досліджень інституту, який значно підсилювся останніми роками. Інститут на сьогодні є провідною науковою установою в Україні, яка в умовах військової агресії опікується питаннями розвитку права національної безпеки та військового права.

Нагальними постають завдання щодо прийняття і впровадження низки організаційних заходів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності президії Національної академії правових наук України, зокрема:

а) перетворення президії з виключно керівного органу в робочий орган із надання сервісних послуг членам Національної академії правових наук України та її науковим установам;

б) пошук максимального консенсусу у вирішенні питань, що розглядаються на засіданнях президії;

в) забезпечення збалансованого розподілу повноважень та сфер відповідальності між членами президії, більш широке їх залучення до розроблення проєктів рішень, що приймаються на засіданнях;

г) оптимізація кадрового складу президії, включення представників усіх регіонів, вдосконалення інституту радників президії, можливе включення до складу

президії докторів юридичних наук, що працюють у наукових установах на постійній основі;

д) збільшення кількості засідань президії (як можливий варіант – щомісяця) із широким обговоренням питань, що розглядаються;

е) відновлення практики заслуховування доповідей про стан та перспективи розвитку тієї чи іншої галузі права з визначенням пріоритетних напрямів наукових досліджень, що стануть своєрідними орієнтирами для обрання тематики фундаментальних досліджень наукових установ Національної академії правових наук України.

Здійснюється реформування й апарату президії Національної академії правових наук України. Так, з метою забезпечення ефективного виконання функцій структурними підрозділами апарату президії Національної академії правових наук України рішенням президії вдосконалено його організаційну структуру. Зокрема, Управління планування і координації правових досліджень в Україні перейменовано в Управління стратегічного розвитку Національної академії правових наук України, до складу якого увійшли чотири окремі структурні підрозділи – відділ планування та координації науково-правових досліджень, відділ науково-організаційного забезпечення взаємодії з органами державної влади та громадськістю, відділ науково-організаційного забезпечення діяльності президії, відділень та наукових установ і сектор поширення інформації та наукового забезпечення видавничої діяльності.

Управління стратегічного розвитку Національної академії правових наук України виступає основним науковим та науково-організаційним підрозділом апарату президії Національної академії правових наук України. Завданнями цього підрозділу є: забезпечення планування та координації наукових досліджень, що здійснюються в наукових установах Національної академії правових наук України; розроблення стратегічних напрямів розвитку Національної академії правових наук України та її структурних підрозділів, підготовка пріоритетних напрямів наукових досліджень у галузі держави і права; встановлення та підтримка зв'язків з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, судовими та правоохоронними органами, національними академіями наук України, іноземними і національними науковими установами та закладами вищої освіти; науково-організаційне забезпечення діяльності загальних зборів, президії, відділень та наукових установ Національної академії правових наук України; поширення інформації про діяльність Національної академії правових наук України та наукових установ, наукове забезпечення видавничої діяльності.

Заслуговують на увагу й пропозиції щодо формування поряд із Південним та Західним регіональними науковими центрами інших, зокрема Східного (м. Харків, Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Полтавська, Сумська, Харківська області) та Північного (м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Черкаська, Чернігівська області). Також є пропозиції передбачити можливість створення На-

уково-координаційних рад регіональних наукових центрів із залученням до їх складу членів Академії, вчених наукових установ та закладів вищої освіти юридичного профілю, представників органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

До 2023 р. структурним підрозділом Національної академії правових наук України було видавництво «Право», створене згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 321 від 18 травня 1994 р. та постановою президії Національної академії правових наук України № 7/3 від 14 квітня 1996 р. Зусиллями видавництва видавалася наукова, навчальна, довідкова література з правової тематики, підготовлена провідними юристами України, академіками та членами-кореспондентами НАПрН України, що забезпечувало потреби в юридичній літературі навчальних закладів та наукових установ, правоохоронних та судових органів, а також юристів-практиків. Видавництво здійснювало випуск фахових збірників наукових праць: «Вісник Національної академії правових наук України», «Питання боротьби зі злочинністю», «Державне будівництво та місцеве самоврядування», «Економічна теорія та право», «Філософія. Філософія права. Політологія. Соціологія».

У 2023 р. наукові установи Національної академії правових наук України проводять фундаментальні дослідження за 35 науковими темами, які оптимально розподілені з огляду на спеціалізацію установ та їх наявний науковий потенціал, найбільш актуальні проблеми держави і права. Тематика фундаментальних досліджень на 2023 р. сформована з урахуванням положень Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», виходячи з проєкту Плану відновлення України, Плану пріоритетних дій Уряду, указів Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» та «Про Національну стратегію у сфері прав людини», Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом в контексті набуття Україною статусу держави-кандидата на вступ до ЄС, інших важливих стратегічних документів держави. Всі теми фундаментальних досліджень пройшли експертизу в Національній академії наук України та отримані висновки щодо їх актуальності. Наукові результати знаходять впровадження у практику. На їх основі розробляються проєкти важливих законів та інших нормативно-правових актів.

Основними завданнями Національної академії правових наук України та її наукових установ у 2023 р. є підготовка пріоритетних законопроєктів та змін до чинного законодавства, науково-правових висновків, проведення актуальних наукових заходів для вирішення невідкладних питань в умовах війни та післявоєнного відновлення України, здійснення фундаментальних наукових досліджень, визначальними напрямками яких є:

- нормативно-правове забезпечення сфери національної безпеки і оборони;
- адаптація законодавства України до права Європейського Союзу відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (євроінтеграційний напрям);

- розроблення й упровадження механізму відшкодування шкоди та компенсації збитків, заподіяних громадянам України, юридичним особам, державі України, її природним об'єктам збройною агресією російської федерації;
- вдосконалення розслідування воєнних злочинів, злочину геноциду, колабораційної та корупційної діяльності;
- правове забезпечення відновлення економіки України в післявоєнний період.

Ці напрями враховують рекомендації Міністерства освіти і науки України та Міністерства фінансів України щодо виконання досліджень, спрямованих на створення новітньої конкурентоспроможної науково-технічної продукції, актуальної в умовах воєнного стану та європейської інтеграції України.

Крім того, Національна академія правових наук України погодила з Міністерством оборони України та Міністерством з питань стратегічних галузей промисловості України тематику фундаментальних досліджень наукових установ Академії, які виконуються в 2023 р. за рахунок коштів державного бюджету, із змістовним обґрунтуванням доцільності їх продовження в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення країни. Від зазначених міністерств надійшли відповідні погодження щодо актуальності всіх фундаментальних наукових досліджень, що проводяться науковими установами Національної академії правових наук України.

Отже, тематику фундаментальних досліджень наукових установ Національної академії правових наук України визначено з урахуванням викликів і потреб воєнного стану та післявоєнного відновлення України, наявності наукового доробку і кадрового потенціалу, а критеріями ефективності виступають наявні результати, що мають практичну сферу реалізації і затребуваність із боку держави.

Водночас існує потреба в оптимізації процедури відбору тематики фундаментальних досліджень, створенні незалежних конкурсних комісій для оцінювання актуальності й доцільності запропонованих тем досліджень, проведення їх обговорення із залученням членів профільних відділень Національної академії правових наук України. Успішне виконання цього завдання передбачає посилення ролі та значущості відділень Академії, перетворення їх у продуктивний структурний підрозділ, що визначає актуальні, перспективні напрями фундаментальних і прикладних наукових досліджень у певній галузі юридичних знань та впливає на ефективність діяльності наукових установ. Зазначене можливе шляхом:

а) визначення відділеннями Національної академії правових наук України пріоритетних напрямів розвитку галузей правової науки, які виступатимуть орієнтирами для наукових установ щодо обрання тематики наукових фундаментальних досліджень;

б) обов'язкового включення членів відділень Національної академії правових наук України до складу вчених рад профільних наукових установ;

в) обговорення і попереднього схвалення відділеннями тематики заявлених фундаментальних наукових досліджень;

г) скорочення строків виконання фундаментальних наукових досліджень до трьох років, прикладних – до двох років.

Нагальним також є поступове зменшення кількості фундаментальних наукових досліджень і відповідно збільшення частки прикладних наукових досліджень, а також активізація участі в наукових дослідженнях з окремих цільових державних програм.

Оптимізація фундаментальних наукових досліджень передбачає потребу у розв'язанні певних організаційно-управлінських проблем. Зокрема, постає необхідність ініціювання перед Міністерством освіти і науки України питання щодо зміни підходів до визначення критеріїв оцінювання при проведенні державної атестації наукових установ юридичного профілю, а саме: впровадження окремих кількісних показників (балів) за підготовку законопроектів та інших нормативно-правових актів, надання науково-правових висновків на звернення комітетів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду, інших державних, судових та правоохоронних органів.

Поглиблюється співпраця з органами державної влади, результатом якої є науковий супровід розпочатих реформ, незалежна експертиза проєктів нормативних актів, надання науково-правових висновків. На виконання покладених завдань Національна академія правових наук України тісно співпрацює з Офісом Президента України, комітетами Верховної Ради України, Кабінетом Міністрів України та міністерствами, Верховним Судом, Вищою радою правосуддя, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Конституційним Судом України, Службою безпеки України, Національним антикорупційним бюро, Державним бюро розслідувань, іншими державними органами, провідними закладами вищої освіти та науковими установами.

Дійсні члени (академіки) та члени-кореспонденти НАПрН України є народними депутатами України – Р. О. Стефанчук, О. Л. Копиленко, судьями Конституційного Суду України – С. П. Головатий, В. В. Городовенко, В. П. Колісник, В. В. Лемак, О. В. Петришин, судьями Верховного Суду – С. О. Погрібний, С. Г. Стеценко, В. Ю. Уркевич, членом Вищої ради правосуддя – Д. В. Лук'янов. До складу Національної ради України з питань розвитку науки і технологій входить президент Національної академії правових наук України В. А. Журавель, до Науково-методичної ради при Генеральній прокуратурі України – В. П. Тихий. Члени Національної академії правових наук України входять до науково-консультативних рад та робочих груп із реформування законодавства, які діють при Президентові України, комітетах Верховної Ради України, Кабінеті Міністрів України, вищих судових та правоохоронних інстанціях, беруть активну участь у діяльності робочих груп із розроблення найважливіших законопроектів. Так, у складі Комісії з питань правової реформи, утвореної Указом Президента України від

7 серпня 2019 р., працюють за різними її напрямками 15 дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів НАПрН України.

Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 30 грудня 2021 р. № 502 утворено Науково-консультативну раду при Голові Верховної Ради України, яка є консультативно-дорадчим органом, що функціонує для залучення висококваліфікованих фахівців у сфері права до законопроектної роботи, підготовки наукових висновків із питань діяльності Верховної Ради України, які потребують наукового забезпечення. До складу науково-консультативної ради увійшло 47 дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів НАПрН України.

Нагальним завданням Національної академії правових наук України є підвищення якості національного законодавства, його адаптація до стандартів Європейського Союзу, створення законодавчих передумов для інноваційного розвитку та національної безпеки, удосконалення методики фіксації воєнних злочинів, реалізації принципу верховенства права та захисту прав людини. Наразі фахівці Національної академії правових наук України входять до складу робочих груп із розроблення змін до Конституції України, підготовки нової редакції Кримінального кодексу України, рекодифікації Цивільного кодексу України, розроблення законодавства з проведення адміністративно-територіальної реформи.

Наукові установи та члени Національної академії правових наук України працюють над вирішенням найбільш важливих для подальшого розвитку правової системи України питань. Так, протягом 2022 р. наукові установи Національної академії правових наук України підготували для Верховної Ради України понад 150 науково-правових висновків. Найбільшими нашими замовниками є Комітет з питань освіти, науки та інновацій та Комітет з питань правоохоронної діяльності. Члени та співробітники Національної академії правових наук України взяли участь у розробленні й експертизі більш як 300 проектів законів та інших нормативно-правових актів.

Серед найбільш важливих законопроектів, участь у підготовці яких взяли члени та наукові установи Національної академії правових наук України, слід виокремити такі:

- «Про забезпечення прав і свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території України»;
- «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією російської федерації»;
- «Про відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок збройної агресії російської федерації»;
- «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності у період дії воєнного стану»;
- «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та багато інших.

Останніми роками науковці Національної академії правових наук України працювали в багатьох робочих групах щодо продовження правових реформ та розроблення нових законів. Так, за ініціативою Голови Верховної Ради України, дійсного члена (академіка) НАПрН України Р. О. Стефанчука підготовлений та прийнятий за основу абсолютно новий і вкрай необхідний для нашої правової системи Закон України «Про правотворчу діяльність», який уперше системно врегулює відносини, пов'язані з плануванням правотворчої діяльності, розробленням, прийняттям, застосуванням нормативно-правових актів та правовим моніторингом.

Помітною складовою роботи Національної академії правових наук України є науково-експертне супроводження діяльності Конституційного Суду України та Верховного Суду, для яких упродовж минулого року підготовлено понад 70 висновків із найбільш складних питань правозастосування. За запитом центральних та місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, вищих судових та правоохоронних органів, громадських організацій працівниками апарату президії Національної академії правових наук України підготовлено та направлено суб'єктам звернення майже 200 відповідей.

Принагідно слід звернути увагу на необхідність оптимізації ще одного напрямку діяльності Національної академії правових наук України, зокрема:

- залучення вчених-правників до нормотворчої діяльності, входження науковців Національної академії правових наук України до складу науково-експертних рад та інших дорадчих органів при комітетах Верховної Ради України, окремих міністерств тощо;

- запровадження практики підготовки й подання на розгляд центральних органів виконавчої влади експертно-аналітичних та моніторингових доповідей за напрямками забезпечення верховенства права та адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу;

- розроблення більш дієвого механізму впровадження результатів наукової діяльності в законотворчу діяльність, зокрема щодо активізації участі науковців Національної академії правових наук України у підготовці й проведенні парламентських та комітетських слухань з питань розвитку галузевого законодавства, розгляду окремих законопроектів;

- ініціювання питання щодо включення представника Національної академії правових наук України до складу Ради національної безпеки і оборони України та можливості створення Ради з питань науково-правової політики при Раді національної безпеки і оборони України.

Важливим напрямом діяльності Національної академії правових наук України є співпраця з науковими установами та закладами вищої освіти України. Так, у грудні 2022 р. уперше підписано Програму спільної діяльності Національної академії наук України та Національної академії правових наук України на 2023–2025 роки. Програма передбачає проведення спільних науково-практичних за-

ходів, виконання науково-дослідних робіт, підготовку наукових і навчальних видань, діяльність із популяризації науки тощо. Першочерговим орієнтиром при формуванні Програми були заходи, що є найбільш актуальними в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення України, й такі, що спрямовані на зменшення негативних наслідків військових дій. Реалізація такої програми буде лише початком стабільної та плідної співпраці з Національною академією наук України та галузевими академіями наук. Наразі готується до підписання Програми спільної діяльності Національної академії правових наук України та Національної академії педагогічних наук України на 2024–2026 роки.

У березні 2022 р. Національна академія правових наук України спільно з Державним вищим навчальним закладом «Ужгородський національний університет» створили «Центр правової підтримки осіб, постраждалих внаслідок військового вторгнення». Діяльність «Центру» здійснюється на громадських засадах, без залучення коштів із державного бюджету. «Центром» організовано та проведено низку наукових заходів, присвячених, зокрема: правовому статусу громадян України, що постраждали внаслідок військового вторгнення; гуманітарним викликам для України в умовах воєнного стану та їх правовому вирішенню; правовому регулюванню релокації бізнесу в умовах воєнного стану; новаціям у різних галузях права, які виникли внаслідок повномасштабної військової агресії.

«Центр» безперервно проводить роботу, що спрямована на здійснення безоплатного юридичного консультування громадян, внутрішньо переміщених осіб, волонтерів та всіх, хто наразі потребує юридичної допомоги, саме тому організація роботи зі зверненнями громадян та якість наданих послуг є одним із пріоритетних напрямів його діяльності. Ключовими серед показників ефективної роботи «Центру правової підтримки осіб, постраждалих внаслідок військового вторгнення», є аналіз змісту та кількості звернень громадян від початку його роботи (приблизно 20–30 звернень на день) та статистики позитивно вирішених звернень, що становить понад 75% від їх загальної кількості.

27 липня 2023 р. під час зустрічі керівництва Національної академії правових наук України та Національної академії Служби безпеки України було підписано Меморандум про співпрацю, метою якого є консолідація зусиль щодо нормотворчої, наукової, освітянської та видавничої діяльності цих інституцій.

Національна академія правових наук України здійснює діяльність і у сфері євроінтеграції, серед здобутків і напрямів цієї діяльності слід назвати такі:

- визначення євроінтеграційного вектору як одного з пріоритетних напрямів наукових досліджень фундаментальних тем у 2023–2024 рр. президією Національної академії правових наук України;
- підписання Меморандуму про взаємодію Національної академії правових наук України і Урядового офісу координації європейської та євроатлантичної інтеграції, який передбачає активне залучення вчених Національної академії правових наук України до робіт, пов'язаних із адаптацією українського законодавства

до стандартів *aquis communautaire*, а також до міжнародних програм та проєктів, спрямованих на забезпечення виконання завдань у сферах європейської та євроатлантичної інтеграції (для реалізації євроінтеграційного напрямку);

- опрацювання науковими установами Національної академії правових наук України Переліку актів права Європейського Союзу, які потрібно імплементувати відповідно до Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію та надання пропозиції до проєктів нормативно-правових актів України, розроблення та прийняття яких є необхідною умовою для повної реалізації Плану на виконання зазначеного Меморандуму;

- спрямування відповідних пропозицій до відповідальних за прийняття таких актів органів державної влади;

- спрямованість більшості тем, досліджуваних у наукових установах Національної академії правових наук України, на вивчення тенденцій розвитку національного законодавства під впливом євроінтеграційних процесів в Україні, імплементацій положень європейського законодавства, встановлення напрямів адаптації та гармонізації законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу, визначення шляхів та методів удосконалення чинного законодавства з позицій практики застосування окремих нормативних положень законодавчих актів права країн Європейського Союзу;

- втілення у проєкти нормативно-правових актів, спрямованих на прискорення євроінтеграційних процесів в Україні, результатів фундаментальних досліджень;

- продовження роботи науковими установами Національної академії правових наук України над підготовкою монографічних досліджень, присвячених проблемам гармонізації та адаптації законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу;

- активна участь вчених Національної академії правових наук України в організації та проведенні наукових заходів (конференцій, симпозіумів, круглих столів, вебінарів) із питань євроінтеграції, результатом яких є підготовка рекомендацій щодо удосконалення чинного законодавства України та його наближення до актів права Європейського Союзу;

- участь у спільних проєктах із провідними освітніми та науковими центрами країн Європи (робота, спрямована на підготовку проведення спільно з Цюрихським університетом, найбільшим у Швейцарії, серії наукових заходів із питань модернізації правової системи України в перехідний (післявоєнний) період для обміну досвідом із європейськими країнами);

- активна співпраця Національної академії правових наук України з міжнародною науковою спільнотою шляхом проведення спільних наукових досліджень, запрошення для участі в наукових заходах іноземних учених, взяття участі вітчизняних науковців у зарубіжних наукових конференціях тощо, співпраці та обміну інформацією з міжнародними й іноземними структурами;

– підтримання творчих зв'язків з Офісом Ради Європи в Україні, Фондом народонаселення ООН, ОБСЄ, Європейським центром космічного права Європейського космічного агентства European Centre for Space Law ESA, Міжнародною громадською організацією «Асоціація милосердя «Еммануїл»» (США), Міжнародною організацією «Ла-Страда Україна», Громадською організацією українців у Словаччині «SME SPOLU», Міжнародним Центром юридичного захисту прав людини «Interrights» (Велика Британія) та ін.;

– входження провідних вчених Національної академії правових наук України до складу редакційних колегій і наукових рад 35 іноземних наукових видань Австрії, Греції, Латвії, Литви, Естонії, Польщі, Румунії, Словаччини, Хорватії;

– грантова підтримка візитів молодих українських учених на стажування.

Національна академія правових наук України та її наукові установи під час воєнного стану систематично проводять наукові заходи з актуальних питань розвитку правової системи за сучасних умов. Зокрема, 12 квітня 2022 р. Національною академією правових наук України спільно з Конституційним Судом України, Національною школою суддів України, «Центром правової підтримки осіб, постраждалих внаслідок військового вторгнення» Національної академії правових наук України організовано та проведено круглий стіл «Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: конституційно-правовий вимір», за результатами якого підготовлено практичні напрацювання та рекомендації.

29 квітня 2022 р. відбулося проведення вебінару на тему: «Особливості реалізації правового статусу публічних службовців в Україні в період дії правового режиму воєнного стану».

26 травня 2022 р. Київський регіональний центр НАПрН України спільно з Генеральним штабом Збройних Сил України провів круглий стіл «Стан розгляду справ з військових злочинів судами першої інстанції».

24–25 червня 2022 р. Національною академією правових наук України за підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні організовано та проведено круглий стіл «Конституційне право в умовах воєнного часу». Участь у роботі круглого столу взяли судді Конституційного Суду України, науковці та науково-педагогічні працівники наукових установ і закладів вищої освіти України. Із вітальним словом до учасників круглого столу звернувся Генрік Вілладсен, Координатор проєктів ОБСЄ в Україні, посол.

10 листопада 2022 р. Національна академія правових наук України, Київський регіональний центр НАПрН України, Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України спільно з Національною академією внутрішніх справ, Всеукраїнським громадським об'єднанням «Пенітенціарна асоціація України» провели міжнародну науково-практичну конференцію «Актуальні проблеми нормативно-правового визначення статусу військовополонених».

22 листопада 2022 р. Київський регіональний центр НАПрН України разом із Навчально-науковим інститутом журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національною асоціацією дослідників Голодомору-геноциду українців, Науково-дослідним інститутом вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, Каліфорнійським державним університетом та ще 18 установами організував і провів міжнародну наукову конференцію «Диктатори XX – XXI століть: тоталітарні режими та наслідки для суспільства», присвячену 90-им роковинам пам'яті жертв Голодомору-геноциду українців, вчиненого комуністичним тоталітарним режимом. Основною темою обговорень конференції були тоталітарні режими та наслідки для демократичного світу, а також проблематика зв'язку між психічним здоров'ям диктатора та утворенням тоталітарних режимів.

1 грудня 2022 р. «Центром правової підтримки осіб, постраждалих внаслідок військового вторгнення» Національної академії правових наук України та Державним вищим навчальним закладом «Ужгородський національний університет» організовано й проведено вебінар на тему: «Як правильно документувати воєнні злочини» в рамках правоосвітньої програми Docudays UA, до якого долучилися педагоги, представники Центру, Регіонального центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Закарпатській області та Ужгородського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, «Центру дослідження права війни» Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», представники адвокатської спільноти, студенти.

20 грудня 2022 р. Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України» разом із Міністерством оборони України, Апаратом Верховної Ради України, Апаратом Урядової уповноваженої з питань гендерної політики, Секцією права національної безпеки та військового права НАПрН України виступила співорганізатором масштабної міжнародної науково-практичної конференції «Організаційно-правові засади участі Збройних Сил України у вирішенні завдань розслідування воєнних злочинів та інших порушень міжнародного гуманітарного права під час збройної агресії російської федерації проти України».

23 грудня 2022 р. «Центром правової підтримки осіб, постраждалих внаслідок військового вторгнення» Національної академії правових наук України та Державним вищим навчальним закладом «Ужгородський національний університет» проведено науково-практичний семінар на тему: «Визнання правового статусу учасника бойових дій в умовах воєнного стану», в якому взяли участь військовослужбовці та ветерани Збройних Сил України, громадські, волонтерські та благодійні організації, внутрішньо переміщені особи, правники та науковці.

27 грудня 2022 р. між Національною академією правових наук України та Національною службою посередництва і примирення було укладено Меморандум про співпрацю. Метою Меморандуму є консолідація зусиль сторін, яка спрямо-

вана на створення умов для розвитку взаємовигідного співробітництва з питань забезпечення розвитку правової науки, проведення спільних наукових досліджень, а також практичних заходів, розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства України та його адаптації до законодавства Європейського Союзу.

17 лютого 2023 р. відбулося експертне обговорення проблематики «Право війни як актуальна правова категорія, зумовлена сучасними викликами збройної агресії російської федерації проти України». Організаторами заходу виступили: Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», «Центр правової підтримки осіб, постраждалих внаслідок військового вторгнення» Національної академії правових наук України та Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», «Центр дослідження права війни» Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет».

22 лютого 2023 р. на базі Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАПрН України спільно із Національною академією внутрішніх справ було організовано та проведено міжвідомчий науково-практичний круглий стіл «Порушення законів і звичаїв війни: актуальні проблеми теорії, практики та правового регулювання». Цей захід сприяв обговоренню актуальних науково-теоретичних проблем правового регулювання та питань застосування норм національного й міжнародного законодавства у сфері розслідування злочинів під час війни.

28 березня 2023 р. науковці Національної академії правових наук України долучилися до роботи міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти». Співорганізаторами наукового заходу виступили Національна академія наук України, Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова НАН України», Центр перспективних досліджень і співробітництва з прав людини в сфері економіки, Відділення теорії та історії держави і права НАПрН України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Донецький науковий центр НАН України та МОН України, Ресурсний центр з питань бізнесу та прав людини (Велика Британія) та ін.

31 березня 2023 р. у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова відбулася VI Міжнародна науково-практична конференція «Правові засади організації та здійснення публічної влади», присвячена 85-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника Національної академії правових наук України, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова. Співорганізаторами конференції виступили Конституційний Суд України, Національна академія правових наук України, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Євразійська асоціація правничих шкіл та правників.

31 березня 2023 р. на базі Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАПрН України спільно із Національною асоціацією дослідників Голодомору-геноциду українців та за сприяння Верховної Ради України відбувся Національний круглий стіл «Геноцид української нації: збройна агресія росії проти України», присвячений річниці звільнення Київщини від російських окупантів.

8 квітня 2023 р. відбулося підписання Меморандуму про співпрацю між Вищою радою правосуддя та Національною академією правових наук України. Предметом Меморандуму є співпраця, обмін інформацією та досвідом на основі наукового партнерства у форматі підготовки та реалізації спільних національних та міжнародних, наукових та практичних заходів, проєктів, програм, які сприятимуть ефективній роботі Вищої ради правосуддя, підвищенню авторитету правосуддя. Сторони консолідуватимуть зусилля, координуватимуть діяльність у процесі проведення наукових досліджень, спрямованих на вдосконалення нормативно-правового регулювання у сфері правосуддя. Також організовуватимуть спільні заходи (конференції, семінари, круглі столи, зустрічі тощо), спрямовані на підвищення рівня правової поінформованості громадян щодо стану сфери правосуддя.

9 червня 2023 р. у м. Києві відбулися загальні збори Національної академії правових наук України. Участь у роботі зборів взяли Голова Верховної Ради України, дійсний член (академік) НАПрН України Р. О. Стефанчук, віцепрезидент Національної академії наук України С. І. Пирожков, президент Національної академії педагогічних наук України В. Г. Кремень, народний депутат України Ю. М. Гришина, члени та делегати наукових установ Національної академії правових наук України.

За результатами таємного голосування В. В. Медведчука одноголосно було позбавлено статусу академіка НАПрН України за державну зраду, антиукраїнську позицію та пособництво агресору, що завдали значної шкоди авторитетові Академії. Відбулося обрання керівного складу, членів президії та затвердження академіків-секретарів відділень Національної академії правових наук України.

23 червня 2023 р. на базі Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого з нагоди Дня державної служби відбувся Всеукраїнський круглий стіл «Публічна служба: нова архітектура та стратегії для деокупованих територій». Національна академія правових наук України виступила співорганізатором заходу разом із Національним агентством України з питань державної служби, Вищою школою публічного управління, Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого, Запорізьким національним університетом, Навчально-науковим інститутом права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Донецьким державним університетом внутрішніх справ, Одеським державним університетом внутрішніх справ, Громадською мережею публічного права та адміністрації UPLAN та Асоціацією фахівців адміністративного права.

27 червня 2023 р. в офісі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини відбулася робоча зустріч, у ході якої було обговорено стан реалізації спільних заходів діяльності, до яких залучалися науковці Національної академії правових наук України, зокрема щодо участі в експертних та консультативних радах, створених при Уповноваженому, моніторингу та аналізу здійснення функцій Національного превентивного механізму, проведення спільних науково-практичних заходів, надання науково-практичної підтримки (висновків, пропозицій) та наукового супроводу ініціатив Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

6 липня 2023 р. відбулася Шоста міжнародна науково-практична конференція «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики. Соціальні права. Виклики воєнного часу», ініціатором якої виступив Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду у співпраці з Національною академією правових наук України та Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, а також міжнародними партнерами: проєктом Ради Європи «Посилення судових та позасудових засобів захисту прав осіб, постраждалих від війни в Україні», проєктом ЄС «Право-Justice», Німецьким фондом міжнародного правового співробітництва (IRZ).

Співробітники наукових установ та члени Національної академії правових наук України у взаємодії з Управлінням правового забезпечення Генерального Штабу Збройних Сил України, Головним юридичним управлінням Апарату Верховної Ради України та представниками профільних комітетів Верховної Ради України забезпечують науково-правовий супровід законопроектної роботи в умовах воєнного стану.

За дорученням Голови Верховної Ради України науковцями Національної академії правових наук України проводяться ґрунтовні аналітичні дослідження законодавчих актів, прийнятих після введення воєнного стану в Україні, з урахуванням сфер його застосування.

Крім того, здійснено наукове опрацювання та надано пропозиції щодо:

- проєктів законів України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організаційно-правових засад розвідувальної та контррозвідувальної діяльності», «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів», «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення стабільності системи гарантування вкладів фізичних осіб»;

- внесення змін до законів України «Про Збройні Сили України», «Про Службу безпеки України», «Про розвідку», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про оперативно-розшукову діяльність».

Комітетом Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки взято за основу положення підготовленої фахівцями України Стратегії формування, організації та діяльності системи військової юстиції України.

Науковці Національної академії правових наук України брали активну участь у підготовці комплексного аналізу ситуації й розробленні пропозицій до Плану відновлення та розвитку України в межах ініціативи United 24 та є учасниками численних робочих груп Національної Ради з відновлення України від наслідків війни.

У вересні 2023 р. заплановано проведення VII Харківського міжнародного юридичного форуму, де Національна академія правових наук України виступає одним зі співорганізаторів. Уперше цей форум було проведено у жовтні 2017 р. і в подальшому він став щорічним унікальним майданчиком для відкритого діалогу між політиками, юристами, науковцями, громадськими лідерами та студентською молоддю. Щороку понад 500 учасників із більш як 20 країн світу обговорюють найактуальніші проблеми українського та міжнародного права в умовах глобалізації в ході панельних дискусій, круглих столів, семінарів та інших наукових заходів. Навіть, попри повномасштабну агресію РФ проти України, восени 2022 р. було проведено VI Харківський міжнародний юридичний форум.

У складі Національної академії правових наук України функціонує Рада молодих вчених НАПрН України, яка є колегіальним виборним дорадчим органом, що об'єднує молодих вчених апарату президії та наукових установ, що перебувають у віданні Національної академії правових наук України. Серед основних завдань Ради молодих вчених НАПрН України слід назвати такі: об'єднання молодих вчених структурних підрозділів Національної академії правових наук України у проведенні наукової діяльності, підготовка пропозицій щодо розвитку системи їх грантової, стипендіальної та інших форм підтримки; сприяння залученню молодих вчених до участі у конкурсах наукових робіт, формуванню колективів молодих вчених для виконання перспективних наукових проєктів; сприяння здійсненню наукової діяльності, підвищенню кваліфікації, кар'єрному зростанню, реалізації творчого потенціалу, наданню інформаційної та організаційної підтримки молодих вчених структурних підрозділів Національної академії правових наук України; підтримка молодих вчених структурних підрозділів Національної академії правових наук України у проведенні ними наукових, науково-організаційних та науково-освітніх заходів; сприяння розвитку і вдосконаленню наукової сфери України та її інтеграції до світового та Європейського дослідницького простору.

Національна академія правових наук України продовжує здійснювати видавничу діяльність, спрямовану на формування національної правової системи та розвиток юридичної науки. У період з 2015 по 2017 р. у Лондонському видавництві Wildy, Simmonds and Hill Publishing вийшло друком п'ятитомне видання «Правова доктрина України» англійською. Переклад та наукове редагування здійснено іноземним членом НАН України та НАПрН України професором В. Е. Батлером.

Національна академія правових наук України проводить діяльність із координації тематики дисертаційних досліджень у сфері держави і права. Щорічно,

починаючи з 1995 р. видається «Перелік тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права», до якого включаються теми дисертаційних досліджень зі спеціальності 081 «Право».

У 2021 р. до 30-річчя Незалежності України та 25-річчя Конституції України Національною академією правових наук України було представлено наукове видання «Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку», підготовлене академіками та членами-кореспондентами Академії, а також науковцями, які працюють в установах Національної академії правових наук України. У монографії розглянуто генезу та сучасний стан правової науки України, виклики, перспективи подальшого розвитку та еволюції наукових досліджень у галузі держави і права в контексті сучасних світових тенденцій та євроінтеграційних процесів. Окреслено проблеми формування державності та правової системи України, пріоритетні напрями розвитку українського конституціоналізму, забезпечення національної безпеки, адміністративно-правових перетворень, розроблення сучасної вітчизняної цивілістичної, екологічної та кримінально-правової доктрин.

У 2023 р. Національна академія правових наук України продовжує реалізацію наукового проєкту з підготовки Великої української юридичної енциклопедії у 20-ти томах. За ці роки підготовлено вже 16 із 20-ти запланованих томів: «Історія держави і права України», «Філософія права», «Загальна теорія права», «Адміністративне право», «Цивільне право», «Фінансове право», «Трудове право», «Сімейне право», «Міжнародне приватне право», «Екологічне право», «Господарське право», «Земельне та аграрне право», «Кримінальне право», «Кримінологія. Кримінально-виконавче право», «Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура», «Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія». Найближчим часом заплановано видання томів «Конституційне право», «Міжнародне право», «Інформаційне право. Право інтелектуальної власності», «Цивільний процес».

Триває робота Національної академії правових наук України з підготовки Науково-практичного коментаря Конституції України без залучення бюджетних коштів. До проєкту доєдналися більшість членів Національної академії правових наук України та провідних фахівців у галузі конституційного права. Варто зауважити, що праця такого роду на сьогодні є вкрай витребуваною, адже подібні коментарі, в яких ґрунтовно було проведено аналіз конституційних норм, не видавалися досить тривалий час.

Також цього року до ювілею Національної академії правових наук України планується видання колективної монографії «Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану», яка охопить широкий спектр питань щодо стратегічних напрямів розвитку Української держави та правової науки, розвитку громадянського суспільства України в період воєнного стану, європейської інтеграції України та багатьох інших.

Слід зазначити, що науковців Національної академії правових наук України активно залучають до роботи редакційних колегій фахових іноземних видань. Загалом, на сьогодні члени Національної академії правових наук України входять до складу редакційних колегій чи наукових рад 28-ми іноземних наукових видань. Усе це підкреслює не лише престиж Академії, а й міжнародне визнання правової науки України.

Важливим напрямом діяльності Національної академії правових наук України є участь у спільних проєктах із провідними освітніми та науковими центрами країн Європи. Наразі Національна академія правових наук України на підставі укладених договорів співпрацює з Університетом штату Пенсильванія (США), Вільнюським державним університетом, Університетом імені Миколаса Ромеріса (Литва), Університетом імені Вітаутаса Великого (Литва), Університетом Миколи Коперника (Польща), Лодзинським університетом (Польща), Талліннською школою права (Естонія).

Установами Національної академії правових наук України підтримуються наукові зв'язки з Люблінським університетом імені Марії Кюрі-Скłodовської (Польща), Міжнародною асоціацією фінансового права, Міжнародною асоціацією філософії права та соціальної філософії (IVR), Міжнародним центром некомерційного права (м. Вашингтон, США), Інститутом Макса Планка (Німеччина), Університетом Туріна (Італія), Всесвітньою Організацією інтелектуальної власності (ВОІВ), Міжнародною асоціацією законодавства (IAL), Міжнародною радою юристів у Лондоні (Велика Британія), Словацьким товариством криміналістів, Литовською асоціацією криміналістів та Литовським центром криміналістики, Університетом ім. Яна Кохановського (Польща), Regent University (США), «Vasi Lascar» Police Agents School (Румунія), Academy «Stefancel Mare» (Молдова), Айхонським університетом (КНР), Коледжем Сенека (Канада), Ліверпульською школою права (Велика Британія), Університетом Казимира Семеновича (Литва), Вроцлавським університетом (Польща), Університетом Калгарі (Канада), Університетом імені Георга Августа (Німеччина), Інститутом права, управління та економіки Педагогічного Університету (Польща), Кафедрою прав людини та гуманітарного права (KUL) Люблінського католицького університету Іоанна Павла II, Університетом Альдо Моро в Барі (Італія), Академією поліцейських сил у Братиславі, Ягеллонським університетом (Польща), Європейським університетом Віадрина у Франкфурті-на-Одері (Німеччина), Ченстоховським політехнічним університетом (Польща), Вищою школою управління охороною праці (Польща), Університетом у Мішкольці (Угорщина), Інститутом соціології і антропології університету Монпельє імені Поля Валері (Франція) та ін.

Важливим завданням для всіх установ Національної академії правових наук України є підготовка наукових кадрів та розвиток мережі спеціалізованих вче-

них рад. Станом на 2023 р. докторські ради створено в: Науково-дослідному інституті приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України; Державній науковій установі «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України»; Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України; Науково-дослідному інституті правотворчості на науково-правових експертиз НАПрН України. Спеціалізовані вчені ради відповідно до їх профілю в наукових установах Національної академії правових наук України дають можливість розвивати кадровий потенціал, готувати власні наукові школи, а також надавати послуги іншим науковцям.

Національна академія правових наук України завжди відкрита до співпраці, бере активну участь у науково-правовому забезпеченні реформ, ініційованих Президентом України, зокрема програм Української доктрини та Формули миру, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України та інших органів державної влади.

Завдяки наполегливій праці науковці Академії сприяють наближенню Перемоги Українського Народу над державою-агресором, ефективному відновленню України, досягненню нею європейського рівня розвитку економіки та суспільства в цілому.

Ураховуючи необхідність розв'язання проблем, важливих для оборони і безпеки держави та повоєнного відновлення країни, вже зараз, на 2024 рік, Національна академія правових наук України орієнтується на дослідження, які будуть затребувані державою задля сприяння зміцненню обороноздатності та безпеки держави, відновленню України в повоєнний час, адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Національна академія правових наук України як флагман вітчизняної правової науки, що акумулює потужний науковий потенціал, має відігравати першорядну роль у науково-правовому супроводі всіх сфер економічного, науково-технічного, соціально-політичного і культурного розвитку суспільства, сприяти ефективному впровадженню наукових розробок у сфері держави і права у відновлення й розвиток базових галузей економіки, забезпечення оборони і безпеки держави, захисту довкілля. У складних умовах сьогодення Академія та її науковці повинні ефективно залучатися до вирішення проблем і пошуку відповідей на виклики, що постають перед державою і суспільством.

Реалії сьогодення вимагають консолідації та єдності всіх членів Національної академії правових наук України задля досягнення поставлених цілей, переконливого погляду в майбутнє. Науковці Академії мають бути згуртовані та єдині – Київ, Харків, Одеса, Львів та всі інші міста нашої країни, аби якнайшвидше наблизити Перемогу Українського Народу над кривавим російським загарбником!

Слава Україні!

Володимир Андрійович Журавель

Доктор юридичних наук, професор

Президент Національної академії правових наук України

Дійсний член (академік) НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Volodymyr A. Zhuravel

Doctor of Law, Professor

President of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Журавель В. А. Національна академія правових наук України – здобутки 30-річної діяльності та основні вектори розвитку. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 15–38.

Suggested Citation: Zhuravel, V. A. (2023). National Academy of Legal Sciences of Ukraine – Achievements of 30 Years of Activity and Main Vectors of Development. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 15–38.

Стаття надійшла / Submitted: 04/08/2023

Доопрацьовано / Revised: 04/09/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

Наталія Миколаївна Оніщенко

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

ВІДДІЛЕННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ¹

Natalia M. Onishchenko

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

DEPARTMENT OF THEORIES AND HISTORIES OF THE STATE AND LAW NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE

На загальних зборах Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України), що відбулися у 1993 році було створено п'ять відділень, які стали її головними науково-організаційними структурними підрозділами, покликаними здійснювати наукову, законопроектну та координаційну роботу.

Одним із таких структурних підрозділів стало відділення теорії та історії держави і права (далі – Відділення), яке у перші роки свого створення об'єднало 11 осіб, а саме: 4 дійсних членів (академіків) – В. В. Копейчикова, М. В. Костицького, А. Й. Рогожина, М. В. Цвіка та 7 членів-кореспондентів – М. І. Козюбру, О. Л. Копиленка, В. С. Кульчицького, О. М. Мироненка, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, М. М. Страхова.

Академіками-секретарями Відділення з моменту його утворення були доктори юридичних наук, професори, дійсні члени (академіки) Національної академії правових наук України (далі – НАПрН України) А. Й. Рогожин, М. В. Цвік, В. Д. Гончаренко. З лютого 2023 р. по 9 червня 2023 обов'язки академіка-секретаря Відділення виконував доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України О. В. Зайчук.

Рішенням загальних зборів від 9 червня 2023 року академіком-секретарем Відділення затверджено доктора юридичних наук, професора, дійсного члена (академіка) НАПрН України Н. М. Оніщенко, заступником академіка-секретаря – доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України Максимова С. І., ученим секретарем – доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України А. М. Колодія.

На сьогодні до складу Відділення входить 10 дійсних членів (академіків): В. М. Єрмолаєв (м. Харків), В. С. Журавський (м. Київ), О. В. Зайчук (м. Київ),

¹ Участь у підготовці матеріалу брали члени відділення теорії та історії держави і права НАПрН України.

О. Л. Копиленко (м. Київ), М. В. Костицький (м. Київ), В. М. Литвин (м. Київ), Н. М. Оніщенко (м. Київ), О. В. Петришин (м. Київ), П. М. Рабінович (м. Львів), О. Д. Святоцький (м. Київ) та 14 членів-кореспондентів: Є. А. Гетьман (м. Харків), А. П. Засць (м. Київ), М. І. Козюбра (м. Київ), А. М. Колодій (м. Київ), А. Ф. Крижановський (м. Одеса), В. В. Лемак (м. Київ), Д. В. Лук'янов (м. Київ), С. І. Максимов (м. Харків), Н. М. Пархоменко (м. Київ), В. О. Рум'янцев (м. Харків), М. О. Теплюк (м. Київ), С. В. Шевчук (м. Київ), І. Д. Шутак (м. Івано-Франківськ), О. Н. Ярмиш (м. Київ), а також три іноземні члени – Вільям Еліот Батлер (США), Томас Давуліс (Литва) та Акмаль Холматович Саїдов (Узбекистан).

За період роботи Відділення пішли з життя відомі вчені-правники, дійсні члени (академіки): В. Д. Гончаренко (м. Харків), В. В. Копейчиков (м. Київ), А. Й. Рогожин (м. Харків), М. В. Цвік (м. Харків) та члени-кореспонденти: В. С. Кульчицький (м. Львів), О. М. Мироненко (м. Київ), О. Г. Мурашин (м. Київ), Ю. М. Оборотов (м. Одеса), Ю. І. Римаренко (м. Київ), В. М. Селіванов (м. Київ), Страхов М. М. (м. Харків).

При Відділенні створенні й функціонують чотири координаційних бюро: з проблем теорії держави і права (голова – дійсний член (академік) П. М. Рабінович); з проблем історії держави і права (голова – член-кореспондент В. О. Рум'янцев); з проблем порівняльного правознавства (голова – член-кореспондент Д. В. Лук'янов); з проблем філософії права (голова – член-кореспондент С. І. Максимов). До складу зазначених координаційних бюро входять усі члени Відділення, а також провідні вчені, які мають значні наукові здобутки у сфері теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства і філософії права.

Координаційні бюро Відділення здійснюють: координацію діяльності наукових установ НАПрН України по розробці актуальних проблем у сфері теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства і філософії права та запровадженню у практичну діяльність результатів їх вирішення; аналіз тем дисертаційних досліджень з теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства, а також філософії права з метою встановлення їх актуальності, новизни, усунення дублювання тематики; організаційно-інформаційне та науково-методичне забезпечення правової експертизи проектів нормативно-правових актів.

Відділення координує діяльність Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАПрН України. Основними завданнями Інституту є: проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень, спрямованих на підвищення ефективності правотворчої діяльності та якості законодавства України, функціонування органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, їх правозастосовної діяльності та взаємодії з інститутами громадянського суспільства; співробітництво з центральними органами державної влади, органами місцевого самоврядування щодо розробки й виконання державних програм і нормативно-правових актів в частині, яка потребує науково-правового

обґрунтування та забезпечення; проведення на замовлення органів державної влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних та судових органів, громадських організацій, інших юридичних осіб чи фізичних осіб на договірних засадах наукових досліджень, підготовка науково-експертних висновків тощо; проведення наукової експертизи проектів законів та інших нормативно-правових актів, здійснення інших видів експертиз відповідно до законодавства, розробка рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних і судових органів.

За 30 років роботи членами Відділення було підготовлено низку фундаментальних наукових праць, серед яких можна виділити, зокрема: «Законність: теоретико-правові проблеми дослідження та впровадження» (О. В. Зайчук), «Вищі представницькі органи влади в Україні» (В. М. Єрмолаєв), «Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу» (О. Л. Копиленко), «Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи» (Н. М. Оніщенко), «Право як соціокультурне явище: особливості юридичного підходу» (О. В. Петришин), «Права людини і громадянина у Конституції України» (П. М. Рабінович), «Нормотворча діяльність органів виконавчої влади: правовий зміст і проблемні питання» (Є. А. Гетьман), «Принцип верховенства права і судова влада» (М. І. Козюбра), «Конституційно-правовий статус прокуратури України, Вищої ради юстиції, Ради національної безпеки та оборони України» (А. М. Колодій), «Актуальні проблеми розвитку правової системи України: навчально-методичний посібник» (В. В. Лемак), «Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем» (С. І. Максимов), Парадигма правового регулювання в Україні: змістово-інструментальні виміри (Н. М. Пархоменко), «Введення закону в дію: теоретико-правові проблеми законодавчого регулювання» (М. О. Теплюк), «Судова правотворчість Конституційного Суду України» (С. В. Шевчук), «Розвиток теорії та практики юридичної техніки» (І. Д. Шутак).

Заслужують на увагу й колективні наукові проекти, зокрема: «Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: «Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України», яка у 2011 році була удостоєна Державної премії України в галузі науки і техніки; «Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1: «Загальнотеоретична та історична юриспруденція»; «Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку».

Важливий напрям роботи Відділення пов'язаний із підготовкою та виданням перших 3-х томів Великої української юридичної енциклопедії, а саме: Т. 1: «Історія держави і права» (2016), Т. 2: «Філософія права» (2017); Т. 3: «Загальна теорія права» (2017).

Не менш важливу увагу членами Відділення було приділено підготовці навчально-методичної літератури. Серед найбільш значних проектів: «Теорія держави і права. Академічний курс: підручник», «Історія вчень про державу і право:

у таблицях і дефініціях: навчальний посібник», «Порівняльне правознавство: підручник», «Права людини: підручник для середніх шкіл», «Актуальні проблеми теорії держави і права (для магістрів і спеціалістів)», Порівняльне правознавство: хрестоматія для юридичних вищих навчальних закладів і факультетів», «Філософія правового виховання: навчальний посібник», «Юридична техніка: курс лекцій» тощо.

Результати наукових досліджень членів Відділення знаходять своє відображення у низці публікацій, що розміщуються у фахових наукових виданнях України та зарубіжних країн, у тому числі тих, які індексуються міжнародними наукометричними базами даних Scopus та Web of Science.

За весь час роботи Відділення його члени брали активну участь у роботі близько 300 наукових, науково-практичних конференцій, симпозіумів, форумів, круглих столів, які були присвячені актуальним питанням юридичної науки і практики. Беручи участь у роботі пленарних засідань, секцій з теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства, філософії права члени Відділення апробували свої наукові досягнення в процесі дискусій, акцентували увагу на найактуальніших проблемах розбудови української правової держави, методології правової науки, українського парламентаризму, міжнародно-правових і внутрішніх аспектів забезпечення прав людини і громадянина, дослідженнях державно-правового будівництва в Україні на різних етапах її історії.

Члени Відділення також беруть участь у діяльності робочих груп по розробці законів та інших нормативно-правових актів, а також науково-консультативних рад, які діють при державних органах та вищих судових інстанціях, серед яких слід виділити Комісію з питань правової реформи (А. П. Заєць, М. І. Козюбра, О. Л. Копиленко, О. В. Петришин); Науково-консультативну раду при Голові Верховної Ради України (А. П. Заєць, М. І. Козюбра, Д. В. Лук'янов, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, О. Д. Святоцький); Науково-консультативну раду Конституційного Суду України (М. І. Козюбра, А. М. Колодій, М. В. Костицький, Д. В. Лук'янов, Н. М. Оніщенко, О. Д. Святоцький); Науково-консультативну раду при Верховному Суді (М. І. Козюбра, Н. М. Оніщенко, О. Д. Святоцький), Науково-консультативної ради при Міністерстві внутрішніх справ України (А. М. Колодій, М. В. Костицький).

Окремим напрямком роботи членів Відділення стала розробка проєктів нормативно-правових актів, підготовка науково-правових висновків до проєктів нормативно-правових актів, концепцій, стратегій тощо. Так, члени Відділення брали участь у розробці змін та доповнень до Конституції України, проєктів законів України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про політичні партії», «Про закони і законодавчу діяльність в Україні», «Про опублікування законів», «Про засади правотворчості в Україні», «Про правотворчу діяльність», «Про нормативно-правові акти», «Про юрисдикційні імунітети та відповідальність іноземних держав», «Про відновлення і збереження націо-

нальної пам'яті Українського народу», «Про забезпечення прав і свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Розбудова української незалежної держави й подальша інтеграція до Європейського Союзу вимагає постійних зв'язків правової науки з державно-правовою практикою, наукового супроводження процесу вдосконалення публічного управління, нормотворчої діяльності, правотлумачення й правозастосування. Реалізації цієї вимоги сприяє те, що у складі Відділення перебувають судді Конституційного Суду України О. В. Петришин та В. В. Лемак, судді Конституційного Суду України у відставці М. В. Костицький, М. І. Козюбра, а також заступник Голови Вищої ради правосуддя Д. В. Лук'янов

Вагомим напрямом діяльності Відділення стала участь його членів у роботі редакційних колегій провідних фахових наукових видань України, серед яких: «Вісник Національної академії правових наук України», «Право України», «Правова держава», «Альманах права», «Нове українське право», «Держава і право», «Проблеми законності», «Юрист України», «Щорічник українського права», «Вісник Конституційного Суду України», «The Baltic journal of law», «Юридичний вісник», «Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ», «Публічне право», «Філософія права і загальна теорія права», «Науковий вісник Ужгородського національного університету», «Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ», «Вісник Одеського інституту внутрішніх справ», «Вісник Південного регіонального центру НАПрН України», «The Journal of Comparative Law». «Європейський суд з прав людини. Судова практика».

Із початком широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року Відділення не залишилось осторонь тих викликів, які постали перед нашою державою. Так, Львівською лабораторією прав людини (завідувач – дійсний член (академік) П. М. Рабінович) було розпочато підготовку та оприлюднення циклу інформаційних бюлетенів «Організація Об'єднаних Націй у спробах протидіяти агресії російської федерації проти України». У кожному з цих бюлетенів (на сьогодні їх підготовлено близько десяти) вміщено перекладені державною мовою та науково прокоментовані резолюції, ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН, а також Радою з прав людини ООН з жорстко критичною оцінкою злочинної діяльності рф. Ці бюлетені розсилаються вищим і центральним державним органам та правозахисним організаціям.

11 березня 2022 року Національна академія правових наук України спільно з Державним вищим навчальним закладом «Ужгородський національний університет» створили Центр правової підтримки осіб, постраждалих внаслідок військового вторгнення (далі – Центр). Керівником Центру призначено декана юридичного факультету Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» доктора юридичних наук, професора Я. В. Лазура, а його заступником головного ученого секретаря НАПрН України Є. А. Гетьмана.

За період свого функціонування Центром із залученням членів Відділення організовано та проведено низку науково-практичних семінарів, присвячених, зокрема: правовому статусу громадян України, що постраждали внаслідок військового вторгнення, у країнах Європейського Союзу (на прикладі Польщі, Литви, Австрії, Німеччини, Франції, Італії); гуманітарним викликам для України в умовах військового стану та їх правовому вирішенню; правовому регулюванню релокації бізнесу в умовах воєнного стану; новаціям у трудовому, митному, податковому, медичному, військовому законодавстві України, які виникли внаслідок повномасштабної військової агресії з боку російської федерації. У такий спосіб члени Відділення роблять свій внесок у боротьбу з грубими та систематичними порушеннями норм міжнародного права, гуманітарного права та прав і свобод людини.

За 30 років діяльності Відділення її членами підготовлено плеяду висококваліфікованих наукових кадрів; докторів та кандидатів юридичних наук, докторів філософії у сфері права, які успішно працюють в органах публічної влади, закладах вищої освіти, міжнародних та громадських організаціях.

На сьогодні окремий вектор досліджень членів Відділення складають питання євроінтеграційного курсу, європейських цінностей, захист прав, свобод і законних інтересів людини. Значна увага приділяється дії та дієвості права під час воєнного стану, а також засадам права етапу миробудівництва.

Наталія Миколаївна Оніщенко

Доктор юридичних наук, професор

Академік-секретар відділення теорії та історії держави і права

Дійсний член (академік) НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Natalia M. Onishchenko

Doctor of Law, Professor

Academician-secretary of the Department of Theories and Histories of the State and Law

Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Оніщенко Н. М. Відділення теорії та історії держави і права Національної академії правових наук України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 39–45.

Suggested Citation: Onishchenko, N. M. (2023). Department of Theories and Histories of the State and Law National Academy of Legal Sciences of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 39–45.

Стаття надійшла / Submitted: 10/07/2023

Доопрацьовано / Revised: 10/08/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

Юрій Прокопович Битяк

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна*

ВІДДІЛЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ НАУК І МІЖНАРОДНОГО ПРАВА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Yurii P. Bytiak

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

DEPARTMENT OF STATE AND LEGAL SCIENCES AND INTERNATIONAL LAW NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE

Відділення державно-правових наук і міжнародного права (надалі – Відділення) входить до структури Національної академії правових наук України від моменту її заснування. Очолювали Відділення лійсні члени (академії) В. В. Цвєтков, Ю. М. Тодика, Ю. П. Битяк, нині – член-кореспондент Ю. Г. Барабаш. До складу Відділення входять 8 дійсних членів (академіків) (О. М. Бандурка, С. В. Ківалов, М. П. Кучерявенко, В. Г. Пилипчук, А. О. Селіванов, М. Ф. Селівон, В. Ф. Сіренко, О. В. Скрипнюк) і 20 членів-кореспондентів (О. Ф. Андрійко, Ю. Г. Барабаш, М. В. Буроменський, О. М. Буханевич, В. М. Гаращук, С. П. Головатий, В. Н. Денисов, В. П. Колісник, Т. О. Коломоєць, І. О. Кресіна, І. Є. Криницький, С. О. Кузніченко, Є. Б. Кубко, Н. М. Мироненко, Г. О. Мурашин, В. Я. Настюк, В. І. Олефір, С. Г. Серьогіна, В. В. Сокурєнко, С. Г. Стеценко). Іноземними членами Відділення є Карл-Герман Кестнер (Німєччина) та Танєл Керікмає (Єстонія).

До виконання покладєних на Відділення функцій, крім членів Відділення, залучаються провідні вчені в галузях конституційного, адміністративного, фінансового, міжнародного, інформаційного права, а також інших галузей права. Це представники наукових установ Національної академії правових наук України, зокрема Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування, інших наукових установ НАПрН України, а також Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, закладів вищої освіти юридичного профілю.

У Відділенні створєно 4 координаційних бюро: з проблем конституційного права; проблем адміністративного і фінансового права; проблем міжнародного права та проблем інформаційного права і інформаційної безпеки, які проводять

свою роботу в тісній співпраці з установами НАПрН України – її інститутами та створеними при них науково-дослідними лабораторіями.

Координаційні бюро надають свої пропозиції Відділенню для розгляду на загальних зборах стосовно основних напрямків розвитку відповідної галузі правової науки, результатів наукових досліджень та впровадження їх у практику діяльності державних інституцій, тематики дисертаційних досліджень, їх актуальності й новизни, які виконуються науковими установами НАПрН України й їх відповідності пріоритетним напрямкам розвитку правової науки та інші пропозиції щодо науково-дослідницьких робіт в установах НАПрН України.

Як і завжди, центральне місце в роботі Відділення займають проблеми укріплення засад правової держави і народовладдя, розвитку вітчизняного конституціоналізму, захисту конституційного ладу, конституційних основ національної безпеки держави, функціонування органів державної влади, конституційних основ формування громадянського суспільства та посилення його взаємодії з державними інститутами.

Зважаючи на те, що Відділення має міжгалузевий характер, наукові пошуки стосуються парламентаризму, конституційно-правових і адміністративно-правових відносин, ефективності публічного управління, підвищення відповідальності органів виконавчої влади, ефективності всієї системи публічного адміністрування й, зокрема питань, які стосуються політичної активності громадян, становлення та реалізації місцевого самоврядування, а в цьому сенсі виборчої системи та виборчого права. Значний масив наукових досліджень складають проблеми правового регулювання відносин у сфері публічних фінансів, інформаційного забезпечення законодавчої і правозастосовної діяльності, громадської безпеки і порядку, інформаційної безпеки.

Відділення через координаційні бюро, науково-дослідні інститути шляхом залучення до своєї роботи провідних учених галузевих наук, що охоплюються Відділенням, виконували й виконують інші повноваження передбачені статутом Національної академії правових наук України, Положенням про відділення НАПрН України, чинним законодавством про наукову та науково-технічну діяльність, вищу освіту та іншими нормативно-правовими актами. Відділення проводить наукові семінари, наради й інші заходи для обговорення наукових проблем, питань координації науково-дослідних робіт у відповідній галузі науки, беруть участь у форумах, вебінарах тощо, які організовуються науковими установами, навчальними закладами України і зарубіжжя, органами державної влади, зокрема правоохоронними й судовими органами. Через координаційні бюро забезпечується виконання рішень, які приймаються загальними зборами Відділення, президією НАПрН України.

На превеликий жаль, військова агресія російської федерації внесла корективи не лише в життя нашої держави, а й усіх державних і недержавних інституцій. З 2014 року початку розгортання, так званої гібридної війни, захоплення частини

нашої території (Донецької і Луганської областей) та Автономної Республіки Крим, а особливо після оголошення 24 лютого 2022 року «спеціальної військової операції», а фактично повномасштабної агресивної війни, у нормальну діяльність усіх державних і недержавних структур, зокрема в НАПрН України, її відділень були внесені корективи стосовно виконуваних наукових програм, тематичних завдань.

Не дивлячись на агресивну війну, координація наукових досліджень протягом поточного року ґрунтувалась на вимогах норм Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11.07.2001, Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020, вимогах Основних наукових напрямів та найважливіших проблем фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук, затверджених постановою НАН України № 30 від 30.01.2019, Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки. Наукові розробки здійснювалися з урахуванням завдань та викликів сьогодення, пов'язаних з агресивною війною російської федерації проти України, режимом військового стану та особливостей реалізації державної політики в правовій сфері, особливостей функціонування інститутів громадянського суспільства в умовах воєнного стану, взаємодії Збройних Сил України з громадянським суспільством та інших важливих напрямів розвитку Української держави та правової науки.

У 2022 році була проведена переорієнтація актуальних досліджень та таких, що виконуються в 2023 році до нових векторів розвитку української державності в період воєнного стану та післявоєнного відновлення. Тематика фундаментальних досліджень, запланованих до виконання науковими установами, діяльність яких координується Відділенням, була адаптована відповідно до актуальних проблем реалізації Плану відновлення України та інших повоєнних стратегічних доктринальних актів.

Окрім цього, Відділенням проведена погоджувальна робота з установами прямих зв'язків між науковими установами та органами державної влади і місцевого самоврядування для забезпечення практичного втілення результатів наукових пошуків у законотворчу та правозастосовну діяльність.

Значна увага приділена розробці Програми спільної діяльності Національної академії наук України та Національної академії правових наук України на 2023–2025 роки.

Головними стали проблеми захисту і збереження України, її територіальної цілісності, забезпечення державного суверенітету, прав людини і громадянина в умовах воєнного стану, напрямів оптимізації законодавства України в контексті євроатлантичного вибору, особливостей публічного управління, взаємовідносин органів місцевої влади та місцевого самоврядування в умовах воєнних викликів та загроз. В умовах збройної агресії росії проти України розвиток української правової науки йде шляхом визначення таких стратегічних напрямів як роль кон-

ституційної реформи в забезпеченні правової системи України у воєнний та післявоєнний періоди, громадянське суспільство й особливості його функціонування в умовах воєнного стану, консолідація патріотичних сил, механізм притягнення до відповідальності країни-агресора та її окремих осіб за скоєні воєнні злочини, правові аспекти національної безпеки України у післявоєнний період, особливості проходження військової служби та питання службових відносин в умовах війни, правові питання відновлення економіки її інтеграції у світовий соціально-економічний простір. Вбачається, що в сучасних умовах України оптимізація форм державної діяльності, форм правління в умовах євроінтеграції та інші вищезазнані напрями діяльності є найбільш важливими, а реалізація державної політики у правовій сфері – головне завдання академічної правової науки, її відділення – державно-правових наук та міжнародного права.

В умовах повномасштабної війни та оголошеного особливого режиму – режиму військового стану з 24 лютого 2022 року науковці – члени Відділення опублікували більше 220 наукових робіт, серед яких монографії, підручники, статті, зокрема в зарубіжних наукових виданнях, тези наукових доповідей.

Члени Відділення у звітному році брали участь у підготовці та проведенні наукових конференцій, семінарів, вебінарів, круглих столів, що стало однією з форм упровадження наукових розробок членів Відділення.

Так, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» у 2022 році виступали організаторами (та співорганізаторами спільно з Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого, Дніпропетровським державним університетом внутрішніх справ, Запорізьким національним університетом та іншими науковими установами та закладами вищої освіти юридичного профілю та громадськими організаціями) низки наукових заходів, серед яких, зокрема:

- вебінар на тему «Особливості реалізації правового статусу публічних службовців в Україні в умовах дії правового режиму воєнного стану» (м. Харків, 29 квітня 2022 р.);

- X Міжнародна науково-практична конференція «Сектор безпеки України: актуальні питання науки та практики» (м. Харків, 19–20 травня 2022 р.);

- круглий стіл «Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану: правовий, інституційний та функціональний аспекти» (м. Харків, 10 червня 2022 р.);

- V Міжнародний правничий форум «Права людини та публічне врядування» (м. Чернівці, 10 червня 2022 р.);

- круглий стіл «Конституційне право в умовах воєнного часу» (м. Київ, 24–25 червня 2022 р.);

- круглий стіл «Еволюція конституційного, адміністративного та кримінального права за часи незалежності України» присвячений 31-й річниці Незалежності України (м. Харків, 15 вересня 2022 р.);

– VI Харківський міжнародний юридичний форум (м. Харків, 4–7 жовтня 2022 р.);

– Всеукраїнська науково-практична конференція «Безпека дитини: правовий, організаційний, психологічний та інформаційний виміри» (м. Дніпро, 7 листопада 2022 р.);

– Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні виклики та актуальні проблеми забезпечення міжнародної та національної безпеки (тенденції, проблеми та шляхи їх вирішення)» (м. Дніпро, 3 грудня 2022 р.);

– Міжнародний форум молодих вчених «Сучасні дослідження в глобалізаційному світі: наука для миру і безпеки» (м. Дніпро, 4 грудня 2022 р.).

Загалом Відділення, його члени та науковці науково-дослідних установ виступали співорганізаторами або учасниками більше 60 таких заходів.

Важливим напрямком роботи членів Відділення є участь у робочих групах з підготовки проєктів законів та інших нормативно-правових актів, надання пропозицій до проєктів законодавчих актів, висновків, зауважень, пропозицій на звернення відповідних державних інституцій. Так, протягом 2022 року члени Відділення взяли участь у підготовці 6 проєктів законів, більше 90 пропозицій щодо змін і доповнень до чинного законодавства та правозастосовної практики та більше 100 роз'яснень на запити місцевих владних інститутів стосовно застосування чинного законодавства.

Члени Відділення надавали також пропозиції стосовно підвищення значущості, ефективності, актуальності наукових досліджень Національної академії правових наук України. Зокрема, звертається увага на процеси впровадження результатів наукових досліджень у практичну діяльність органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, законодавчого органу – Верховної Ради України. Пропонується провести низку наукових заходів щодо вдосконалення конституційно-правових засобів протидії збройній агресії, поновлення територіальної цілісності України та забезпечення належного рівня її обороноздатності в контексті концепції «демократії, спроможної себе захистити». З погляду на збройну агресію російської федерації та створені виклики до системи забезпечення національної безпеки України пропонується затвердити окремий напрямок досліджень – «Правове забезпечення національної безпеки України в умовах збройної агресії з боку російської федерації». Звертається увага на необхідність активізації роботи науковців НАПрН України з розробки пропозицій та рекомендацій щодо внесення змін та доповнень до відповідних нормативно-правових актів України, поглиблення наукової розробки проблем взаємодії військових адміністрацій з органами публічного адміністрування в умовах воєнного стану.

Ключовим для розвитку наукових досліджень НАПрН України є посилення практичної спрямованості діяльності її наукових установ в тісній взаємодії з державними та комунальними інституціями шляхом проведення щорічних підсум-

кових науково-практичних конференцій, тематика яких пов'язувалася б з напрямками роботи відділень НАПрН України. Необхідно також ініціювати проведення у стінах Верховної Ради України парламентських слухань з робочою назвою «Роль юридичної науки в покращенні стану законотворчої роботи», де НАПрН України може бути співорганізатором заходу, що сприятиме активізації залучення членів Національної академії правових наук України та науковців її установ до законотворчої роботи; актуалізувати воєнно-безпекову проблематику правових досліджень науковців НАПрН України та академічних установ.

У центрі уваги науковців Національної академії правових наук України мають залишатися питання забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності, доктринальні засади прав людини та законодавче їх забезпечення, конституційний механізм правового розвитку України, інститутів громадянського суспільства, забезпечення напрямів європейської інтеграції шляхом адаптації законодавства України до права Європейського Союзу та інші проблеми правового регулювання державної політики в усіх сферах суспільного життя.

В умовах агресивної війни дійсні члени та члени-кореспонденти НАПрН України основну увагу у своїй науковій роботі зосереджують на питаннях протидії військовій агресії, проблемах відновлення нормального функціонування всіх сфер діяльності після переможного звершення війни, адаптації законодавства нашої держави до світових і європейських стандартів, для виконання завдань, які постають перед правовою наукою нашої держави.

Юрій Прокопович Битяк

Доктор юридичних наук, професор
Академік-секретар відділення державно-правових наук і міжнародного права
Дійсний член (академік) НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Yurii P. Bytiak

Doctor of Law, Professor
Academician-secretary of the Department of State and Legal Sciences and International Law
Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Битяк Ю. П. Відділення державно-правових наук і міжнародного права Національної академії правових наук України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 46–51.

Suggested Citation: Bytiak, Yu.P. (2023). Department of State and Legal Sciences and International Law National Academy of Legal Sciences of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 46–51.

Стаття надійшла / Submitted: 27/03/2023

Доопрацьовано / Revised: 27/04/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

Андрій Богданович Гриняк

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

ВІДДІЛЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ НАУК НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Andriy B. Hryniak

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

DEPARTMENT OF CIVIL AND LEGAL SCIENCES NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE

Утворення на початку 90-х років минулого століття в структурі Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України) відділення цивільно-правових наук (надалі – Відділення) як науково-організаційного підрозділу було однією із нагальних потреб того часу. Перед ученими-цивілістами по-стало непросте завдання – реформування цивільного, сімейного, цивільного процесуального тощо законодавства України. У той час не лише вчені-цивілісти, а й суспільство в цілому були незадоволені темпами і рівнем проведення правових реформ, якістю підготовки нормативно-правових актів, відсутністю доктринальних напрацювань у приватноправовій сфері. Саме тоді й розпочалася робота над підготовкою нових Цивільного кодексу України, Сімейного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Закону України «Про міжнародне приватне право» тощо. Робота членів Відділення спрямовувалася на консолідацію зусиль цивілістів України з метою розробки цих кодифікованих актів, актів трудового законодавства України та практики їх застосування.

У перші роки після утворення Відділення до його складу входило 11 осіб: 4 дійсних членів (академіків): В. К. Мамутов, О. А. Підпригора, І. Г. Побірченко, М. Й. Штефан та 7 членів-кореспондентів: Ч. Н. Азімов, П. І. Жигалкін, Г. Л. Знаменський, В. В. Комаров, В. В. Луць, М. М. Сибільов, Ю. С. Червоний.

Очільниками (академіками-секретарями) Відділення з моменту його утворення були доктори юридичних наук, професори, дійсні члени (академіки) НАПрН України О. А. Підпригора, Н. С. Кузнецова, О. В. Кохановська. Донедавна обов'язки академіка-секретаря виконував доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) НАПрН України М. І. Іншин.

Сьогодні рішенням загальних зборів Відділення академіком-секретарем обрано доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН Украї-

ни А. Б. Гриняка, заступником академіка-секретаря – доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України, заслуженого юриста України А. С. Довгерта, ученим секретарем – доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України, заслуженого діяча науки і техніки України Г. І. Чанишеву.

Слід констатувати, що в наступні після утворення роки склад Відділення постійно поповнюється новими членами. Сьогодні Відділення складається з 9 дійсних членів (академіків): М. І. Іншин (м. Київ), В. В. Комаров (м. Харків), О. В. Кохановська (м. Київ), О. Д. Крупчан (м. Київ), Н. С. Кузнєцова (м. Київ), Р. А. Майданик (м. Київ), О. П. Орлюк (м. Київ), С. М. Прилипка (м. Київ), Р. О. Стефанчук (м. Київ) та 17 членів-кореспондентів НАПрН України: Т. В. Боднар (м. Київ), В. І. Борисова (м. Харків), М. К. Галянтич (м. Київ), А. Б. Гриняк (м. Київ), К. В. Гусаров (м. Харків), О. В. Дзера (м. Київ), А. С. Довгерт (м. Київ), О. О. Кот (м. Київ), М. М. Сібільов (м. Харків), І. В. Спасибо-Фатєєва (м. Харків), С. О. Погрібний (м. Київ), Є. О. Харитонов (м. Одеса), О. І. Харитонova (м. Одеса), Н. М. Хуторян (м. Київ), Г. І. Чанишева (м. Одеса), В. Л. Яроцький (м. Харків), О. М. Ярошенко (м. Харків).

За роки функціонування Відділення пішли з життя відомі вчені-цивілісти, дійсні члени (академіки): В. В. Луць (м. Київ), О. А. Підопригора (м. Київ), Д. М. Притика (м. Київ), Я. М. Шевченко (м. Київ), М. Й. Штефан (м. Київ) та члени-кореспонденти: Ч. Н. Азімов (м. Харків), П. І. Жигалкін (м. Харків), І. В. Жилінкова (м. Харків), В. І. Тертишников (м. Харків), Ю. С. Червоний (м. Одеса).

Сьогодні роботу Відділення спрямовано на консолідацію зусиль учених з метою подальшого розвитку й поглиблення методології приватного права, вдосконалення цивільного, цивільного-процесуального, сімейного, житлового, трудового тощо законодавства України, практики його застосування. Члени Відділення активно працюють над оновленням приватноправового законодавства України, є авторами Концепції оновлення Цивільного кодексу України, членами робочих груп з підготовки нових Цивільного, Трудового кодексів України, спеціального законодавства в цій сфері. Роль та значення Відділення, членами якого є провідні вчені нашої країни, відображається у визначенні подальшої стратегії розвитку сучасного приватноправового законодавства в напрямі євроінтеграції, його реформування й підвищення ефективності шляхом відповідності стандартам Європейського Союзу, правового захисту державного суверенітету й територіальної цілісності, відновленню України в післявоєнний період.

Досягнення вищезазначених завдань вимагає постійної комунікації з органами державної влади. Реалізації цієї вимоги сприяє те, що до складу Відділення входять провідні державні та громадські діячі України, зокрема дійсний член (академік) НАПрН України Р. О. Стефанчук є Головою Верховної Ради України, дійсний член (академік) НАПрН України Н. С. Кузнєцова є заступником голови Науково-консультативної ради при Голові Верховної Ради України, дійсний член

(академік) НАПрН України О. П. Орлюк є керівником Державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», член-кореспондент НАПрН України С. О. Погрібний є суддею Верховного Суду.

Практично всі члени Відділення долучені до державотворчих процесів шляхом участі у різноманітних робочих групах, науково-консультативних радах, експертних радах тощо. Зокрема, членів Відділення (дійсні члени (академіки): Н. С. Кузнєцова (заступник голови), Р. А. Майданик, члени-кореспонденти: А. С. Довгерт, О. О. Кот) постановою Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 № 650 включено до складу робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України.

Члени Відділення (дійсний член (академік) Н. С. Кузнєцова, члени-кореспонденти: А. Б. Гриняк, О. О. Кот) входять до складу робочих груп Національної ради з відновлення України від наслідків війни.

Члени Відділення (дійсні члени (академіки): Н. С. Кузнєцова (заступник голови), М. І. Іншин, О. В. Кохановська, В. В. Комаров, Р. А. Майданик, члени-кореспонденти: В. І. Борисова, А. Б. Гриняк, К. В. Гусаров, А. С. Довгерт, О. О. Кот, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, Г. І. Чанишева, В. Л. Яроцький, О. М. Ярошенко) входять до складу Науково-консультативної ради при Голові Верховної Ради України.

Члени Відділення (дійсний член (академік) В. В. Комаров, члени-кореспонденти: М. К. Галянтич, А. Б. Гриняк, А. С. Довгерт, І. В. Спасибо-Фатєєва, В. Л. Яроцький) входять до складу Науково-консультативної ради Конституційного Суду України.

Члени Відділення (дійсні члени (академіки): Н. С. Кузнєцова, В. В. Комаров, члени-кореспонденти: М. К. Галянтич, А. Б. Гриняк, К. В. Гусаров, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, О. О. Кот, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Г. І. Чанишева, В. Л. Яроцький) входять до складу Науково-консультативної ради при Верховному Суді.

У Відділенні сформовано 5 координаційних бюро: з проблем цивільного права (голова – член-кореспондент НАПрН України А. Б. Гриняк), з проблем цивільного процесу (голова – член-кореспондент НАПрН України К. В. Гусаров), з проблем сімейного права (голова – член-кореспондент НАПрН України В. І. Борисова), з проблем трудового права (голова – дійсний член (академік) НАПрН України С. М. Прилипко), з проблем міжнародного приватного права (голова – член-кореспондент НАПрН України А. С. Довгерт). До складу зазначених координаційних бюро входять усі члени Відділення, а також відомі вчені, які мають значні досягнення в галузі цивільного права, цивільного процесуального права, сімейного права, міжнародного приватного права, трудового права.

Відділення координує діяльність Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності НАПрН України та Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України.

Робота Відділення й координаційних бюро проводиться на плановій основі. У планах визначені найбільш актуальні проблеми, які підлягають розробці й координації у сфері цивільного, сімейного, трудового, міжнародного приватного права та цивільного процесу. Науковими здобутками Відділення є десятки особистих і колективних монографій та коментарів законодавства із приватноправових проблем. Лише за останні роки членами Відділення опубліковано ряд праць, присвячених оновленню приватноправового законодавства України та його адаптації до законодавства Європейського Союзу, зокрема: Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу» (2017), «Поняття, предмет і джерела колективного трудового права» (2017), «Оновлення договірних регулювань приватноправових відносин в Україні: монографія» (2020); «Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку» (2021); «Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу»: монографія (2021); Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар (2021); «Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія» (2022); «Правова система України в умовах воєнного стану: збірник наукових праць» (2022) тощо. Члени Відділення долучені до підготовки колективної монографії, присвяченої 30-річчю Національної академії правових наук України «Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану».

Важливий напрям роботи Відділення пов'язаний із підготовкою та виданням у рамках масштабного проекту Національної академії правових наук України «Велика українська юридична енциклопедія» 4-х томів енциклопедії, зокрема: Т. 11: «Трудове право» (2018), Т. 12: «Сімейне право» (2021); Т. 13: «Міжнародне приватне право» (2021), Т. 9: «Цивільне право» (2023).

Відділення виступає організатором значної кількості міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференцій, круглих столів. Серед таких заходів слід відзначити щорічні читання пам'яті професорів Ч. Н. Азімова, В. П. Маслова, Г. К. Матвєєва, О. А. Підопригори, О. А. Пушкіна. Особливо слід відзначити організовані та проведені Відділенням щорічні Міжнародні цивілістичні форуми. На окрему увагу заслуговують круглі столи та експертні обговорення проблем оновлення цивільного законодавства, організовані та проведені спільно з Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду, Німецьким Фондом міжнародного правового співробітництва (IRZ) у межах спільного проекту «Реформування Цивільного кодексу України». З цього приводу варто наголосити, що членами Відділення та координаційних бюро разом з провідними вченими-цивілістами України підготовлено та передано робочій групі щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України проект оновленої редакції Книги першої Цивільного кодексу України.

Окремим напрямом діяльності Відділення є робота у сфері підготовки наукових кадрів. Традиційним для Відділення є обговорення наукових доповідей за резуль-

татами виконаних докторських досліджень. Зазначені обговорення результатів досліджень здобувачів наукового ступеню доктора юридичних наук відбуваються шляхом проведення розширених засідань Відділення із запрошенням членів координаційних бюро, науковців профільних інститутів НАПрН України, широкого кола науково-педагогічних працівників і практиків. Метою проведення таких обговорень є забезпечення підвищення якості кваліфікаційних наукових досліджень шляхом публічного обговорення їх результатів членами Відділення та координаційних бюро, а також інформування вітчизняних учених-цивілістів про наукові здобутки, які виносяться на захист. З цією метою Відділенням підписано Меморандуми про проведення слухань за матеріалами дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук з відповідними спеціалізованими вченими радами.

Результати роботи Відділення не лише вказують на здобутки, а й окреслюють перспективи подальшої наукової діяльності. Кардинальні трансформаційні процеси, викликані реакцією на анексію росією Автономної Республіки Крим, збройною інтервенцією в Донецьку та Луганську області у 2014 році, пришвидшили консолідацію українського суспільства, пошук нових можливостей для розвитку економіки, вдосконалення національного законодавства. Серйозним поштовхом до активізації цього непростого в сучасних умовах повномасштабного вторгнення росії на територію нашої країни завдання стало отримання Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу та активізації роботи з прискорення належного виконання взятих на себе зобов'язань у відповідності до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Кінцевою ж метою європейської інтеграції є набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі та Північноатлантичному альянсі. Відповідно й одним із основних напрямів євроінтеграційної правової політики України є впровадження європейських правових стандартів у нормотворчу і правозастосовну практику.

Наукові пошуки членів Відділення та відповідних координаційних бюро спрямовані на визначення особливостей взаємодії правової держави, громадянського суспільства та особи в період дії воєнного стану в Україні, специфіки правового регулювання цивільних, сімейних, трудових, житлових відносин в умовах воєнної агресії з боку росії. Переконані, що ініціатива членів Відділення, а також обраний напрям наукових дискусій дадуть можливість урегулювати проблемні аспекти правового регулювання приватноправових відносин в умовах воєнного стану, гармонізувати законодавство України зі стандартами Європейського Союзу та сприятиме якісному вдосконаленню правової системи України.

Андрій Богданович Гриняк

Доктор юридичних наук, професор

Академік-секретар відділення цивільно-правових наук

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Andriy B. Hryniak

Doctor of Law, Professor

Academician-secretary of the Department of Civil and Legal Sciences

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Гриняк А. Б. Відділення цивільно-правових наук Національної академії правових наук України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 53–58.

Suggested Citation: Hryniak, A. B. (2023). Department of Civil and Legal Sciences National Academy of Legal Sciences of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 53–58.

Стаття надійшла / Submitted: 04/07/2023

Доопрацьовано / Revised: 04/08/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

Анатолій Павлович Гетьман

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

ВІДДІЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО, ГОСПОДАРСЬКОГО ТА АГРАРНОГО ПРАВА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ¹

Anatolii P. Getman

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

DEPARTMENT OF ECOLOGICAL, ECONOMIC AND AGRARIAN LAW NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE

Відділення екологічного, господарського та аграрного права (надалі – Відділення) веде свій історичний відлік із дати заснування Національної академії правових наук України. Відповідно до першої редакції статуту Академії правових наук України, прийнятої на Загальних зборах академії 21 грудня 1993 року, у складі академії створювалося п'ять відділень, у тому числі й відділення правових проблем охорони навколишнього середовища і аграрного права. Його членами стали: Ю. С. Шемшученко, В. І. Семчик, В. З. Янчук (дійсні-члени (академіки)) та В. В. Костицький, О. П. Коцюба, О. О. Погрібний (члени-кореспонденти). Відповідно до протоколу №3 Загальних зборів Академії правових наук України від 21.12.1993 академіком-секретарем відділення був обраний дійсний член (академік) Ю. С. Шемшученко, а заступником – член-кореспондент О. П. Коцюба.

У подальшому членами відділення обиралися (у хронологічній послідовності): В. К. Попов – членом-кореспондентом (26.01.1996); В. І. Андрейцев – дійсним членом (академіком); А. П. Гетьман, Н. Р. Малишева – членами-кореспондентами (19.12.2000). У 2001 р. Відділення було переформатовано, до нього ввійшли члени академії – фахівці в галузі господарського права (до цього вони входили до відділення цивільно-правових наук) – дійсні члени (академіки) В. К. Мамутов і І. Г. Побірченко та член-кореспондент Г. Л. Знаменський, а відділення перейменовано у відділення екологічного, господарського та аграрного права.

¹ При підготовці статті автором використані звіти відділення екологічного, господарського та аграрного права, а також наукові публікації: Ю. С. Шемшученко «В центрі уваги відділення – проблеми екологічного, господарського, аграрного та земельного права». *Вісник Академії правових наук України*. 2003. №2(33) – №3(34). С. 521–534; Ю. Шемшученко, В. Нагребельний «Здобутки та перспективи наукової діяльності відділення екологічного, господарського та аграрного права». *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. №2 (73). С. 223–231.

У наступні роки до Відділення були обрані: В. П. Нагребельний, М. В. Шульга – членами-кореспондентами (15.02.2002); А. П. Гетьман, О. О. Погрібний – дійсними членами (академіками) (18.06.2004); Н. Р. Малишева – дійсним членом (академіком) (06.03.2008); В. С. Щербина – дійсним членом (академіком), Г. І. Балюк, А. Г. Бобкова, В. В. Носік, А. М. Статівка – членами-кореспондентами (20.12.2009); О. П. Подцерковний, О. М. Вінник, С. О. Погрібний – членами-кореспондентами (24.09.2010); А. Г. Бобкова – дійсним членом (академіком), В. А. Устименко – членом-кореспондентом (18.10.2013); В. В. Костицький – дійсним членом (академіком), Д. В. Задахайло, П. Ф. Кулинич – членами-кореспондентами (17.03.2017); В. М. Єрмоленко, М. В. Краснова, В. Ю. Уркевич – членами-кореспондентами (28.08.2020).

На сьогоднішній день до складу Відділення входить 7 дійсних членів (академіків) та 14 членів-кореспондентів.

30 років діяльності Відділення – історичний строк, який дає уявлення про становлення та розвиток фундаментальних наукових досліджень, які проводилися та продовжують вестися його членами.

Протягом першого десятиліття, станом на 2002 р. (до складу Відділення входили: дійсні члени (академіки) Ю. С. Шемшученко (академік-секретар), В. І. Семчик (заступник академіка-секретаря), В. І. Андрейцев, В. З. Янчук, члени-кореспонденти А. П. Гетьман, В. В. Костицький, О. П. Коцюба, Н. Р. Малишева, В. П. Нагребельний (вчений секретар), О. О. Погрібний, В. К. Попов, М. В. Шульга) наукова діяльність членів Відділення здійснювалася за трьома напрямками – екологічного, земельного та аграрного права, де однією з провідних була еколого-правова тематика, у межах якої виділялося шість проблем.

Перша проблема стосувалася предмета екологічного права й еколого-правової термінології. Друга – права власності на природні ресурси, оскільки це право по-різному регулюється в Конституції України й чинному екологічному законодавстві. Третя пов'язана з розробкою та прийняттям Екологічного кодексу України. Четверта – з гармонізацією національного екологічного законодавства до відповідного міжнародного та європейського права, яка впливає з принципів глобалізації та інтеграції різних правових систем для вирішення загальних питань. Мовиться про узгодження вимог національного екологічного законодавства з відповідними вимогами міжнародного й європейського права. П'ята спрямована на пошук шляхів поліпшення практичної реалізації екологічного законодавства, які мають вирішуватися засобами екологічного, технологічного, організаційного, контрольного та іншого характеру. Сутність шостої пов'язана з невідворотністю застосування юридичних санкцій за екологічні правопорушення.

Важливою сферою наукових досліджень у цей час були також земельно-правові відносини. Членами Відділення особлива увага була зосереджена на питаннях теорії земельного права та його співвідношення з конституційним, екологічним та іншими галузями права; конституційних засад земельного права, охорони зе-

мель, юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства; принципів земельного права, основних положень земельних правовідносин, земельної реформи, механізму захисту прав на землю; проблем права власності на землю, правомочностей органів державної влади і органів місцевого самоврядування в галузі земельних відносин; проблем набуття і припинення права власності на землю; проблем права власності на землю селянських (фермерських) господарств, особистих підсобних господарств, відносин між власниками землі і землекористувачами.

Значна увага членами Відділення також приділялася дослідженню аграрно-правової науки щодо забезпечення розвитку аграрно-промислового комплексу України, зокрема питанням проведення аграрної реформи, приватизації державного майна підприємств АПК; створення умов для свободи підприємництва в АПК, рівноправного розвитку фермерських господарств – основної форми сільськогосподарських виробничих кооперативів, інших форм приватного господарювання; створення аграрного і земельного ринків, біржової торгівлі, іпотеки і умов для еквівалентного товарообміну між промисловістю і сільським господарством на основі паритетного ціноутворення на їх продукцію, рівноправного розподілу доходів між виробниками сільськогосподарської продукції і посередниками; державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників за допомогою таких важелів, як кредитування, квотування, ліцензування, дотації, страхування і широка рівноправна свобода підприємців; захист права власності та екологічних інтересів вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників у внутрішніх і зовнішніх відносинах.

Деякі з цих питань досліджувались у відділі правових проблем екологічного, аграрного і земельного права Інституту держави і права імені В. Н. Корецького НАН України, очолюваного дійсним членом (академіком) НАН України і НАПрН України Ю. С. Шемшученком.

Друге десятиліття діяльності Відділення, станом на 2014 р. (до складу Відділення входили: дійсні члени (академіки) Ю. С. Шемшученко (академік-секретар), А. П. Гетьман (заступник академіка-секретаря), В. І. Андрейцев, А. Г. Бобкова, Н. Р. Малишева, В. К. Макутов, В. С. Щербина, члени-кореспонденти В. П. Нагребельний (вчений секретар), Г. І. Балюк, О. М. Вінник, Г. Л. Знаменський, В. В. Костицький, О. П. Коцюба, В. В. Носік, О. П. Подцерковний, А. М. Статівка, В. А. Устименко, М. В. Шульга) було пов'язано з проведенням дослідження актуальних проблем теорії та практики в галузі екологічного, господарського, земельного та аграрного права. Окрім цього, членами Відділення готувалися експертні наукові висновки на підготовлені в комітетах Верховної Ради України та окремими народними депутатами законопроекти, надавалися науково-методичні висновки та рекомендації на звернення Конституційного Суду України, Верховного Суду, Офісу Генерального прокурора, Служби безпеки України, інших судових та правоохоронних органів, державних інститутів у процесі їх нормотвор-

чої діяльності, здійснювалася координація фундаментальних та прикладних наукових досліджень.

Однією із важливих проблем, яка в цей час перебувала у полі зору членів Відділення, була проблема ефективності екологічного законодавства. На думку науковців, в Україні функціонує зразкова система екологічного законодавства в Європі, яка побудована на обґрунтованих юридичною наукою засадах як комплексна галузь у вигляді піраміди, на вершині якої знаходиться Конституція України, далі йде Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» як стрижневий, кодифікаційний акт екологічного законодавства, а від нього відгалужуються галузеві закони та кодекси. Їх норми конкретизуються й розвиваються в інших численних нормативно-правових актах.

Разом з тим системний підхід до побудови екологічного законодавства не свідчить про його реальну високу ефективність. У зв'язку з наведеним суттєва увага членами Відділення була зосереджена на розробці Екологічного кодексу України або Кодексу України про довкілля. Науковцями була запропонована структура його проєкту: загальна частина; еколого-правовий статус людини і громадянина; організаційна система державного регулювання і управління в галузі охорони довкілля; функції управління в галузі охорони довкілля; заходи щодо забезпечення екологічної безпеки; економічне регулювання охорони довкілля; екологічне зонування територій; національна екологічна мережа, охорона рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин; юридична відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони довкілля та інші заходи реагування на порушення законодавства в галузі охорони довкілля. Саме Екологічний кодекс України, за думкою членів Відділення, повинен стати головним нормативно-правовим актом, спрямованим на забезпечення екологічної безпеки та екологічного правопорядку в державі.

Важливим напрямком досліджень науковців Відділення стали питання гармонізації національного екологічного законодавства з відповідним міжнародним і європейським правом. Вони впливають із принципів глобалізації та інтеграції різних правових систем для вирішення загальних проблем. Мовиться про узгодження вимог національного законодавства у сфері охорони довкілля з відповідними вимогами міжнародного й європейського права.

Не залишилися поза увагою членів Відділення й проблеми, пов'язані з невідворотністю застосування юридичних санкцій за екологічні правопорушення. Мовиться насамперед про санкції національного характеру щодо юридичних осіб, які забруднюють довкілля. Принцип «забруднювач платить» має пронизувати екологічну діяльність і тих, хто забруднює довкілля, і тих, хто контролює цей процес.

Науковцями Відділення у галузі аграрного права були продовжені дослідження основних проблем у питаннях організаційно-правового забезпечення перебування процесів в агропромисловому комплексі України. За матеріалами аналізу

чинного законодавства та практики його застосування, аграрної, екологічної та юридичної літератури були сформульовані завдання аграрно-правової науки щодо правового забезпечення розвитку агропромислового комплексу України та його складових.

За матеріалами наукового узагальнення чинного законодавства та практики його застосування були підготовлені наукові доповіді й наукові записки, які надсилалися до Уряду України, Президії НАН України, Міністерства аграрної політики України, Держкомзему України та інших державних інституцій з обґрунтуванням рекомендацій щодо вдосконалення аграрного законодавства, зокрема законів «Про селянське (фермерське) господарство», «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про споживчу кооперацію», «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» та багато ін.

Членами Відділення за двадцятирічний період було опубліковано з питань аграрного права низку монографій, підручників, навчальних посібників, понад 500 наукових статей, проведено 28 міжнародних і національних наукових і науково-практичних конференцій, круглих столів та ін. наукових заходів.

Переведення у 2002 р. до складу Відділення науковців господарського права активізувало дослідження господарсько-правового характеру. Основними результатами цих досліджень можна вважати активну участь членів Відділення (В. К. Мамутов, І. Г. Побірченко, В. С. Щербина, Г. Л. Знаменський, А. Г. Бобкова, О. М. Вінник, О. П. Подцерковний) у розробці теорії господарського права, у підготовці актів господарського законодавства, зокрема Господарського кодексу України, у вивченні й узагальненні практики їх реалізації, підготовці науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення і розвитку господарського та господарсько-процесуального законодавства.

Зокрема, членами Відділення були запропоновані концепції законопроектів «Методологічні основи розвитку господарського права», «Загальні проблеми вдосконалення правового регулювання господарської діяльності в Україні», «Організаційно-правове забезпечення державної підтримки розвитку агрогосподарського комплексу України» та деякі ін.

Третє десятиріччя функціонування Відділення пов'язане із суттєвим загостренням геополітичних відносин із рф, з анексією українських територій – Автономної Республіки Крим, окупацією частини Донецької та Луганської областей, а також повномасштабним вторгненням рф на територію України 24 лютого 2022 року. Ці виклики поставили низку питань в цілому перед НАПрН України і, зокрема перед членами Відділення, вирішення яких потребувало консолідації та об'єднання спільних зусиль. Наукові дослідження в цей час стали проводитися за такими формами: у рамках державних наукових програм за рахунок бюджетного фінансування за місцем основної роботи членів НАПрН України; на виконання обов'язків членів академії відповідно до статуту НАПрН України та рішень президії академії; на засадах самофінансування й самоорганізації членів академії

для підготовки науково-експертних висновків для Верховного Суду членами Відділення, які входять до складу Науково-консультативної ради Верховного Суду; на безоплатній основі в рамках підготовки наукових висновків для Конституційної комісії, комітетів Верховної Ради України, Конституційного Суду України, інших державних та недержавних установ і організацій.

До повномасштабного вторгнення рф в Україну та тимчасової окупації територій України російськими загарбниками наукові дослідження були присвячені широкому колу питань екологічного, земельного, аграрного та господарського законодавства. Серед них можливо виділити такі: юридична природа сучасного земельного та аграрного права України: проблеми методології, теорії і практики; правова охорона навколоземного космічного простору від засмічення; загальні правові засади сталого розвитку виробничої та соціальної сфери на селі; гармонізація господарського та екологічного законодавства; концепція правового забезпечення розвитку екологічного підприємництва («зеленої» економіки); правові засади регіоналізації державного управління економікою та деякі ін.

Останні півтора роки тематика наукових досліджень членів Відділення підпорядкована сучасним викликам воєнного стану та збройної агресії рф проти України. У рамках фундаментальної відомчої тематики досліджуються такі напрямки: еколого-правові проблеми в зонах збройної агресії; міжнародно-правові стандарти в забезпеченні екологічних прав та інтересів громадян України в умовах воєнного стану; правова модель соціально-екологічної безпекової доктрини України в сучасних умовах; екологічне безпекове право: методологічні та правові засади, модернізація законодавчого забезпечення; російська агресія проти України та її наслідки для людства; соціально-правові основи відповідальності за воєнні злочини в сучасних умовах; аграрне законодавство України періоду воєнного стану: традиції та перспективи розвитку; міжнародні екологічні злочини рф на території України та перспективи притягнення до кримінальної відповідальності за їх вчинення; оцінка мілітарного впливу на довкілля міст на засадах відкритості: економіко-правові аспекти; довгострокова сталість космічної діяльності: нові виклики перед міжнародним і національним космічним правом та ін.

Найближчої перспективи члени Відділення мають на меті зосередити увагу на тематиці, пов'язаній з правовими аспектами воєнної агресії російської федерації проти України, а також теоретичними і прикладними розробками проблем продовольчої, енергетичної та екологічної безпеки, кодифікації й систематизації екологічного, господарського, земельного, природоресурсного та аграрного законодавства; модернізації господарського (підприємницького) законодавства в умовах збройної агресії рф проти України; земельної реформи; державного регулювання та державно-приватного партнерства в сфері економіки і зовнішньоекономічних відносин України в умовах сучасних світових фінансово-економічних процесів. У сучасних умовах, на думку членів Відділення, доцільно ініціювати

розробку Стратегії правової (законодавчої) політики Української держави та розвитку її правової системи на період до 2030 року, передбачивши наукове забезпечення кодифікації й систематизації законодавства України, а також підготовку концептуальних засад створення Зводу законів України

Анатолій Павлович Гетьман

Доктор юридичних наук, професор

Заступник академіка-секретаря

відділення екологічного, господарського та аграрного права

Дійсний член (академік) НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Anatolii P. Getman

Doctor of Law, Professor

Deputy Academician-Secretary

of the Department of Ecological, Economic and Agrarian Law

Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Гетьман А. П. Відділення екологічного, господарського та аграрного права Національної академії правових наук України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 59–65.

Suggested Citation: Getman, A. P. (2023). Department of Ecological, Economic and Agrarian Law National Academy of Legal Sciences of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 59–65.

Стаття надійшла / Submitted: 15/08/2023

Доопрацьовано / Revised: 15/09/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

Юрій Васильович Баулін

*Національна академія правових наук України
Харків, Україна*

ВІДДІЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НАУК НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Yurii V. Baulin

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

DEPARTMENT OF CRIMINAL AND LEGAL SCIENCES NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE

Відділення кримінально-правових наук (надалі – Відділення) функціонує з моменту створення Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України). Першим академіком-секретарем Відділення було обрано провідного українського науковця-правознавця, професора, академіка НАПрН України В. В. Сташиса. Заступником академіка-секретаря на той час став М. П. Мелентьєв, а вченим секретарем – І. М. Даньшин. До відділення ввійшли дійсні члени (академіки): М. І. Бажанов, Ф. Г. Бурчак, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, А. П. Закалюк, В. О. Коновалова, В. Я. Тацій; члени-кореспонденти: Е. О. Дідоренко, І. П. Лановенко, М. М. Михеєнко, М. І. Панов, М. Я. Сегай, О. Я. Светлов, В. П. Тихий.

Постановою президії АПрН України «Про особистий склад координаційних бюро відділень Академії правових наук України» від 21.06.1995 у складі Відділення було утворено шість координаційних бюро: 1) з проблем кримінального права (В. В. Сташис – голова бюро, М. І. Бажанов – заступник голови, О. Я. Светлов – заступник голови, Ю. В. Баулін – вчений секретар, В. К. Матвійчук, Є. Л. Стрельцов, В. П. Тихий, С. С. Яценко – члени бюро); 2) з проблем кримінально-виконавчого права (В. Г. Лихолоб – голова бюро, М. П. Мелентьєв – заступник голови, С. Я. Варенюк – вчений секретар, Л. В. Багрій-Шахматов, Г. О. Радов, В. В. Скибицький, В. М. Трубніков – члени бюро); 3) із загальнотеоретичних проблем кримінології та конкретних кримінологічних досліджень (А. П. Закалюк – голова бюро, І. М. Даньшин – заступник голови, Ю. В. Александров – вчений секретар, В. В. Голіна, А. Ф. Зелінський, І. П. Лановенко, І. К. Туркевич – члени бюро); 4) з проблем кримінального процесу (М. М. Михеєнко – голова бюро, В. Т. Нор – заступник голови, В. В. Шибіко – вчений секретар, С. А. Альперт, Т. В. Варфоломієва, З. Д. Смітєнко, М. Є. Шумило – члени бюро); 5) з проблем криміналістики, юридичної психології та судових експертиз (В. О. Коновалова –

голова бюро, В. К. Стринжа – заступник голови, Г. А. Матусовський – вчений секретар, П. Д. Біленчук, В. Г. Гончаренко, А. М. Костенко, В. К. Лісиченко, М. В. Скорік, Г. А. Юхновець – члени бюро); 6) з проблем удосконалення діяльності прокурорського нагляду (Пінаєв А. О. – голова бюро, Л. М. Давиденко – заступник голови, І. Є. Марочкін – вчений секретар, О. Р. Михайленко, Ю. С. Полянський, Н. В. Сібільова – члени бюро). Крім того, при бюро з проблем удосконалення діяльності прокурорського нагляду було створено секцію з проблем оперативно-розшукової діяльності (І. П. Козаченко – голова секції, А. І. Грищенко – вчений секретар, В. І. Бараненко, Е. О. Дідоренко, Ю. Ф. Жаріков, М. С. Камінчик, Є. Д. Лук'янчиков, О. П. Снігирьов – члени секції).

Значною подією, якою відмічена діяльність Відділення стало створення у 1995 р. Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України (нині – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПРН України), директором-організатором якого було призначено професора В. І. Борисова. Це стала перша в Україні науково-дослідна установа подібного роду. На Інститут було покладено завдання проведення досліджень із правового забезпечення діяльності Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України в галузі боротьби зі злочинністю та розробка наукових концепцій розвитку законодавства, підготовка та наукове обґрунтування законопроектів у галузі боротьби зі злочинністю. Для виконання цих завдань Інститут мав здійснювати фундаментальні та прикладні дослідження розвитку законодавства в галузі боротьби зі злочинністю; брати участь у підготовці загальнодержавних і регіональних програм боротьби зі злочинністю та проектів законодавчих актів; проводити науково-правову експертизу проектів законів України, указів Президента України та постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України в зазначеній сфері; складати аналітичні інформаційні огляди стану законодавства у сфері боротьби зі злочинністю; аналізувати практику застосування цього законодавства і на цій підставі розробляти методики розслідування окремих видів злочинів і криміналістичні засоби боротьби зі злочинними проявами; проводити кримінологічні дослідження і на підставі їх результатів розробляти пропозиції щодо вдосконалення заходів боротьби зі злочинністю та іншими суміжними з нею правопорушеннями; вивчати пенітенціарну систему та формулювати пропозиції щодо вдосконалення відбування кримінального покарання.

Аналізуючи діяльність Відділення у галузі науково-дослідницьких робіт та її координації, слід відмітити, що зусилля науковців завжди зосереджувалися не лише на проведенні власних або в складі наукових колективів фундаментальних та прикладних досліджень, а й на моніторингу стану наукових досліджень, що проводилися науково-дослідними установами та навчальними закладами юридичного профілю, та визначенні пріоритетних напрямів дослідницької роботи на майбутнє. Такими напрямками в галузі кримінально-правових наук були визначені: розробка теоретичних проблем удосконалення кримінального законодавства

та практики його застосування, у тому числі питання криміналізації та декриміналізації суспільно небезпечних діянь, соціальної обумовленості визначення ознак злочинів, їх класифікації, удосконалення системи покарань, боротьби з економічною злочинністю й організованими формами злочинності; розв'язання проблем запобігання злочинності у сфері банківської, підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності на об'єктах приватизації; реформування кримінально-виконавчого законодавства, судової влади та чинного процесуального законодавства з метою підвищення надійності доказування на всіх стадіях процесу, визначення процесуальних функцій та їх розмежування між суб'єктами процесуальної діяльності, запровадження суду присяжних та апеляційного перегляду судових справ; розробка нових методик розслідування злочинів, а також втілення в слідчосудову практику досягнень науки і техніки.

За результатами цих досліджень проводилися чисельні науково-практичні конференції, семінари, наради, круглі столи із залученням широкого кола практичних працівників і представників органів влади (Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ, народних депутатів, посадових осіб Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства юстиції України та ін.).

До останньої миті свого життя академіком-секретарем Відділення із часу його створення залишався В. В. Сташис – відомий науковець, людина, яка здійснила вагомий внесок у становлення та розвиток юридичної науки й освіти незалежної України. У 2012 р. академіком-секретарем Відділення був обраний В. І. Борисов, його заступником – Ю. В. Баулін, а вченим секретарем – В. Ю. Шепітько.

Серед найбільш вагомих науково-організаційних заходів, вжитих Відділенням на початку третього тисячоліття, стало запровадження щорічної міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої чисельним проблемам розвитку кримінально-правової науки і практики, із залученням науковців нашої держави та зарубіжних країн, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, а також практичних працівників, завданням яких є забезпечення боротьби зі злочинністю. У цілому з метою обговорення актуальних питань, які розроблялись у межах тем наукових досліджень, члени Відділення за роки його функціонування взяли участь у сотнях наукових заходах національного та міжнародного рівнів.

На виконання доручень Верховної Ради України, її комітетів, Кабінету Міністрів України, міністерств і відомств, Адміністрації Президента України, правоохоронних органів науковці Відділення відіграли значну роль при підготовці низки науково-правових висновків, пропозицій та зауважень до чинного законодавства, а також чисельних законопроектів, концепцій, програм та ін. у сфері забезпечення діяльності правоохоронних органів та боротьби зі злочинністю. Серед них, зокрема: Державна програма щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки, проєкт Концепції захисту суспільної моралі в Україні, проєкт Закону України «Щодо вне-

сення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності)», проєкт Плану заходів з реалізації Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю, План заходів з реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року, проєкт Концепції кодексу про кримінальні проступки (антигромадські правопорушення), закони України «Про Вищу раду юстиції», «Про судоустрій та статус суддів», проєкти законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації законодавства та забезпечення конституційних прав і свобод осіб, які взяті під варту та які відбувають покарання в установах виконання покарань», «Про пробацію», «Про обрання суддів», «Про звільнення суддів», «Про кримінологічну експертизу проєктів нормативно-правових актів» тощо.

Визначальним вектором діяльності Відділення протягом 1992–2001 рр. була робота над проєктом Кримінального кодексу України у складі робочої групи Кабінету Міністрів України, до якої ввійшли наступні члени відділення – В. Я. Тацій, В. В. Сташис, М. І. Бажанов, Ф. Г. Бурчак, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, М. І. Панов, В. П. Тихий, І. П. Лановенко, М. П. Мелентьєв, О. Я. Светлов, С. С. Яценко. Водночас науковці Відділення брали участь у підготовці зауважень та рекомендацій щодо проєктів законів про внесення змін і доповнень до чинного Кримінального кодексу України. Напруженою була й робота членів Відділення над проєктом Кримінального процесуального кодексу України, ухваленого Верховною Радою України 13 квітня 2012 р. Крім того, члени Відділення брали участь у підготовці понад десяти постанов Пленуму Верховного Суду України щодо судової практики в кримінальних справах на базі нових КК і КПК України.

Одним із важливих досягнень НАПрН України, в тому числі й науковців Відділення, стало видання багатотомної академічної монографії «Правова система України: історія, стан та перспективи» (2008), метою якої був аналіз стану української правової науки, законодавства, практики його застосування та окреслення перспектив їх розвитку. Члени Відділення взяли активну участь у роботі з підготовки фундаментальних видань: «Правова доктрина України» (2013) та «Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку» (2021).

Важливим напрямом роботи Відділення була підготовка та видання в рамках масштабного проєкту Національної академії правових наук України «Велика Українська юридична енциклопедія» чотирьох томів енциклопедії, зокрема: т. 17 «Кримінальне право», т. 18 «Кримінологія. Кримінально-виконавче право», т. 19 «Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура», т. 20 «Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія».

Члени Відділення беруть активну участь у підготовці колективної монографії присвяченої 30-річчю Національної академії правових наук України «Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану».

У березні 2019 році рішенням загальних зборів Відділення академіком-секретарем обрано доктора юридичних наук, професора, дійсного члена (академіка) НАПрН України Ю. В. Бауліна, заступником академіка-секретаря – доктора юридичних наук, професора, дійсного члена (академіка) НАПрН України В. Ю. Шепітька, вченим секретарем – доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України О. В. Капліну.

Наразі Відділення налічує 30 членів НАПрН України, серед них 11 дійсних членів (академіків): Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш, Н. О. Гуторова, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, О. М. Костенко, В. Т. Нор, В. П. Тихий, В. І. Шахун, В. Ю. Шепітько та 19 членів-кореспондентів: Ю. П. Аленін, Т. В. Варфоломеева, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. В. Городовенко, В. К. Грищук, С. М. Гусаров, В. М. Дрьомін, О. В. Капліна, В. В. Коваленко, В. Т. Маляренко, А. А. Музика, В. О. Навроцький, Є. Л. Стрельцов, В. В. Тищенко, В. О. Туляков, П. Л. Фріс, М. Є. Шумило, Б. В. Щур.

За роки існування Відділення пішли з життя відомі криміналісти: М. І. Бажанов, Ф. Г. Бурчак, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошовий, І. М. Даньшин, Е. О. Дидоренко, А. П. Закалюк, В. С. Зеленецький, І. П. Лановенко, О. М. Литвак, І. Є. Марочкін, П. П. Михайленко, М. М. Міхеєнко, М. І. Панов, О. Я. Светлов, М. Я. Сегай, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, О. Г. Шило, С. С. Яценко.

У межах Відділення продовжують функціонувати реформовані 6 координаційних бюро: 1) бюро з координації досліджень проблем кримінального права (голова бюро – Н. О. Гуторова, заступник голови бюро – В. І. Борисов, вчений секретар – Ю. А. Пономаренко та 18 членів бюро); 2) бюро з координації досліджень проблем кримінології (голова бюро – В. І. Шахун, заступник голови бюро – Б. М. Головкін, вчений секретар – В. В. Василевич та 9 членів бюро); 3) бюро з координації досліджень проблем кримінально-виконавчого права (голова бюро – А. Х. Степанюк, заступник голови бюро – І. С. Яковець, вчений секретар – К. А. Автухов та 6 членів бюро); 4) бюро з координації досліджень проблем кримінального процесу (голова бюро – М. Є. Шумило, заступник голови бюро – О. В. Капліна, вчений секретар – О. П. Метелев та 16 членів бюро); 5) бюро з координації досліджень проблем криміналістики, судової експертизи, оперативно-розшукової діяльності та юридичної психології (голова бюро – В. Ю. Шепітько, заступник голови бюро – В. О. Коновалова, вчений секретар – В. М. Шевчук та 11 членів бюро); 6) бюро з координації досліджень проблем діяльності судових та правоохоронних органів (голова бюро – С. М. Гусаров, заступник голови бюро – Л. М. Москвич, вчений секретар – І. В. Назаров та 7 членів бюро).

Члени Відділення та вчені криміналісти, наукова діяльність яких координується Відділенням, досліджують наступні проблеми: кримінально-правове реагування на виклики сучасності, імплементація кримінального права ЄС, наукове забезпечення підготовки проекту нового КК України; теоретичні засади та практика реалізації попередження злочинності в сучасних умовах трансформації українського

суспільства; формування концептуальних засад та перспективних напрямів стратегії реформування кримінально-правової системи, приведення умов тримання засуджених у відповідність до міжнародних стандартів, перспективи розвитку та вдосконалення служби пробації; гармонізація національного кримінального процесуального законодавства із законодавством ЄС, трансформація нормативної моделі кримінального процесу в Україні в умовах дії надзвичайних правових режимів; удосконалення функціонування системи судоустрою та органів системи правосуддя; модернізація системи органів правопорядку в Україні; використання інновацій у протидії злочинності, теоретичні та прикладні питання криміналістичного та судово-експертного забезпечення досудового розслідування та судового розгляду.

Указом Президента України від 07.08.2019 була утворена Комісія з питань правової реформи, в межах якої діє робоча група з питань розвитку кримінального права, до складу якої входять 11 осіб, серед яких: дійсні члени (академіки) Ю. В. Баулін (голова) та Н. О. Гуторова, члени-кореспонденти В. О. Навроцький і Є. Л. Стрельцов. Робоча група підготувала проєкт нового КК України, експертну оцінку якого надали 9 національних та 4 іноземних експертів. Наразі група завершує обговорення пропозицій експертів щодо вдосконалення проєкту КК України після чого планує передати цей проєкт на розгляд Комісії з питань правової реформи, а також презентувати проєкт нового КК Верховному Суду, Вищому Антикорупційному суду, Офісу Генерального прокурора, Державному бюро розслідувань, Національному антикорупційному бюро України, Національній поліції та спілкам адвокатів.

Відділення виступає організатором значної кількості міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференцій, круглих столів.

Військове вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року стало тяжким випробуванням для нашої країни, що внесло свої корективи й у напрямки роботи Відділення. Членами Відділення були підготовлені наукові роботи та науково-практичні коментарі воєнно-кримінального законодавства, запропоновано низку законопроєктів у цій сфері, науковці взяли участь у проведенні багатьох науково-практичних заходах, підготували численні відповіді на запити Верховного Суду, Офісу Генерального прокурора, Служби безпеки України, Національної поліції України тощо.

Науковці Відділення підготували також пропозиції до концепції Української доктрини, започаткованої Президентом України, в яких обґрунтували необхідність: 1) ухвалення нового сучасного Кримінального кодексу України, який відповідає принципу верховенства права, враховує міжнародні зобов'язання України, у тому числі обов'язкові акти ЄС у галузі кримінального права, передбачає справедливу відплату злочинцям за скоєні воєнні злочини та злочини проти людяності, відповідає положенням Римського Статуту МКС, вимогам цифровізації та застосування штучного інтелекту; 2) розвитку законодавства щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів, та відшкодування завданої

агресором шкоди, узгодженого з міжнародними стандартами; 3) опрацювати правові механізми відшкодування шкоди, завданої потерпілим злочинами агресії та воєнними злочинами і визначення джерел такого відшкодування, якими, серед іншого, повинні бути російські активи, а також активи корпорацій – спонсорів країни-агресора; 4) опрацювати уніфікований механізм збирання (фіксації) доказів злочину агресії та воєнних злочинів; 5) створити процесуальні механізми узгодження універсальної юрисдикції, відповідно до якої здійснюватиметься досудове розслідування воєнних злочинів Міжнародним кримінальним судом на території України; 6) подальшої трансформації кримінального процесуального законодавства з метою досягнення справедливості у вирішенні кримінально правових конфліктів; 7) кардинального оновлення механізму відбору суддів, підстав та процедури притягнення їх до відповідальності тощо.

Підсумки роботи Відділення за 30 років його функціонування переконливо свідчать про те, що його науковці працюють плідно, творчо та натхненно, що позитивно впливає на розвиток правової системи України, практики правозастосування та підвищення рівня правосвідомості громадян. Обраний напрям сучасних наукових досліджень Відділення сприяє вирішенню проблем, питань та викликів, які виникають через умови війни, та допомагають удосконалювати правову систему України.

Створення та тридцятирічна діяльність Відділення дало змогу об'єднати зусилля провідних науковців України у галузі кримінально-правових наук, кардинальним чином підвищити рівень наукових розробок, суттєво поліпшити якість правових досліджень та здійснити позитивний вплив на правозастосовну практику у сфері боротьби зі злочинністю. Проте життя висуває нові проблеми, вимагаючи значного розширення та поглиблення наукових досліджень. Тому одне з головних завдань, які стоять перед Відділенням, як і перед НАПрН України в цілому, полягає в необхідності постійного визначення та координації основних напрямів здійснення фундаментальних і прикладних наукових досліджень у відповідності до викликів часу. Саме тому в останній час координаційні бюро Відділення сконцентрували свою увагу на визначенні пріоритетних напрямів наукових досліджень за напрямками, що координуються відділенням кримінально-правових наук. Результати цієї роботи направлені до закладів вищої освіти, в яких здійснюються відповідні дослідження.

Отже, діяльність членів Відділення протягом тридцятирічного існування НАПрН України свідчить про їх вагомий внесок у розвиток наук кримінально-правового циклу, вдосконалення законодавства у сфері боротьби зі злочинністю та практики його застосування.

Юрій Васильович Баулін

Доктор юридичних наук, професор

Академік-секретар відділення кримінально-правових наук

Дійсний член (академік) НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Yurii V. Baulin

Doctor of Law, Professor
Academician-secretary of the Department of Criminal and Legal Sciences
Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Баулін Ю. В. Відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №3. С. 66–73.

Suggested Citation: Baulin, Yu.V. (2023). Department of Criminal and Legal Sciences National Academy of Legal Sciences of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 66–73.

Стаття надійшла / Submitted: 11/09/2023
Доопрацьовано / Revised: 21/09/2023
Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 340.1

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-74

Петро Мойсейович Рабінович

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Кафедра теорії та філософії права
Львівський національний університет імені Івана Франка
Львів, Україна

Тамара Іванівна Дудаш

Кафедра теорії та філософії права
Львівський національний університет імені Івана Франка
Львів, Україна

ПРАВОТЛУМАЧНЕ АРГУМЕНТУВАННЯ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОЧИНСТВІ В УКРАЇНІ (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ)

Анотація. Актуальність дослідження обумовлена тим, що правова аргументація, яка міститься у рішеннях Конституційного Суду України, часто зазнає критики як слабка чи непереконлива. Допомогти вирішити актуальне завдання з покращення правової аргументації може загальнотеоретичне осмислення правотлумачного аргументування як юридичної діяльності, що її здійснюють у правотлумачній діяльності, і вона супроводжує створення правотлумачної аргументації. Це і є метою даного дослідження. Для досягнення цієї мети використано низку концептуальних підходів, а також загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема: діалектичний підхід, загальнотеоретичний підхід, метод загальнотеоретичного аналізу, метод аналізу законодавства, метод аналізу й реконструкції аргументувальної практики в офіційному тлумаченні права в Україні, логічні операції узагальнення, абстрагування, формалізації. Виявлено ознаки правотлумачного аргументування на прикладі конституційного судочинства в Україні. Правотлумачне аргументування розглянуто як дискурсну діяльність, що її здійснюють певними засобами. Використані для її здійснення засоби забезпечують застосування способів тлумачення права. Обґрунтовано потребу визначення послідовності застосування правотлумачних аргументів. Простежено особливості здійснення аргументування на різних етапах правотлумачення. За результатами аналізу у правовій системі України запропоновано встановити послідовність викладу правотлумачних аргументів. Практична цінність цієї статті полягає у можливості окреслити напрями вдосконалення аргументувальної практики у офіційному тлумаченні права в Україні.

Ключові слова: діалогічний характер правотлумачного аргументування, правотлумачна аргументація, засоби правотлумачного аргументування, етапи (стадії) тлумачення права, правила правотлумачного аргументування.

Petro M. Rabinovich

*National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine*

*Department of the Theory and Philosophy of Law
Ivan Franko National University of Lviv
Lviv, Ukraine*

Tamara I. Dudash

*Department of the Theory and Philosophy of Law
Ivan Franko National University of Lviv
Lviv, Ukraine*

LAW INTERPRETATIVE REASONING IN CONSTITUTIONAL JUDICIARY OF UKRAINE (THEORETICAL ASPECTS)

Abstract. *The relevance of the study is due to the fact that legal argumentation in the judgements of the Constitutional Court of Ukraine is frequently criticized as weak and poorly reasoned. A goal of this article is to suggest a general theoretical view of legal reasoning in constitutional interpretation of law in Ukrainian context. The authors believe it can help to solve the current task of improving law interpretative reasoning. To achieve this goal, a number of conceptual approaches, as well as general scientific and special methods, were used, in particular: dialectical approach, general theoretical approach, method of general theoretical analysis, method of legislation analysis, method of analysis and reconstruction of argumentative practice in the official interpretation of law in Ukraine, logical operations of generalization, abstraction, and formalization. The features of interpretative reasoning were revealed with regard to the official interpretation of law by the Constitutional Court of Ukraine. Law interpretative arguing is considered as a discourse activity, which is carried out by certain tools that ensure the application of methods of legal interpretation. Arguing at various stages of legal interpretation is analysed. The practical value of this article consists in the attempt to outline directions for improving argumentative practice in the official interpretation of law in Ukraine. The Constitutional Court of Ukraine should use a wider range of tools to ensure persuasive force of its law interpretative argumentation.*

Keywords: *dialogical character of law interpretative arguing (reasoning), law interpretative argumentation, instruments (tools) of law interpretive argumentation, stages of legal interpretation, rules of law interpretive arguing.*

ВСТУП

Аргументувальний характер права зобов'язує надавати якісну правову аргументацію не лише в правозастосовуванні, але й надаючи офіційне тлумачення права. Правова аргументація, що міститься у рішеннях Конституційного Суду України (далі – КСУ) щодо офіційного тлумачення Конституції України (а раніше й законів України), часто зазнає критики як слабка чи непереконлива.

Найчастіше це пов'язано з тим, що правотлумач не аргументує або не достатньо аргументує використання того чи іншого способу тлумачення норми права або ж його правотлумачні аргументи у своїй сукупності виглядають непереконливими для правової аудиторії. Допомогти вирішити актуальне завдання з покращення правової аргументації, зокрема в конституційному судочинстві, може загальнотеоретичне осмислення правотлумачного аргументування як діяльності, продуктом якої вона є.

Правотлумачна аргументація є предметом уваги в зарубіжних та українських наукових розвідках, насамперед, в аспекті конституційного судочинства. А. Дювр та А. Джейкеб аналізували розуміння конституційного обґрунтування як самостійного поняття [1, с. 983–1015]. Т. Беркманас проаналізував доктринальну позицію про те, що *тлумачення права є складником правової аргументації*, згідно з якою обидва ці процеси є взаємопов'язаними: тлумачення права допомагає зі встановленням справжнього сенсу правової норми, а засобами правової аргументації можна встановити, чому правова норма є раціональною та обґрунтованою і дійшов протилежного висновку [2, с. 53–72]. С. Медар розглядала аргументацію як засіб тлумачення права [3, с. 238–257]. В українських дослідженнях М. Козюбра [4, с. 167–180], В. Кістяник [5, с. 20–24], М. Савенко [6, с. 11–15] розглядали теоретичні й методологічні аспекти юридичної аргументації в конституційному судовому процесі; О. Меленко та О. Стратій [7, с. 7–16], О. Меленко та Л. Гриндей [8, с. 5–15] – проблеми реалізації аргументації в конституційному судочинстві та її теоретико-правовий аспект. С. Різник розглядав питання аргументації рішень Конституційного Суду України щодо конституційності нормативно-правових актів [9, с. 325–343], що частково торкається й правотлумачної діяльності Конституційного Суду України. Л. Луць запропонувала загальнотеоретичне бачення аргументації у правотлумачній діяльності [10, с. 63–76]. Вона виходить з того, що правотлумачна діяльність – це формулювання вповноваженими суб'єктами тлумачних правових приписів та їх об'єктивація в правотлумачних актах. На її думку, аргументація повинна супроводжувати весь процес правового тлумачення, який має складатися з двох етапів: тлумачення-з'ясування та тлумачення-роз'яснення [10, с. 63].

Проте спільного бачення співвідношення тлумачення й аргументування права не можна простежити ні в зарубіжних, ні в українських її дослідженнях. Так само незрозумілим залишається питання про те, як співвідносяться способи тлумачення права та правотлумачні аргументи. Крім того, в літературі більше уваги приділено дослідженню правової аргументації в актах конституційного реагування (що стосуються конституційності нормативно-правових актів), які є правозастосовчими актами, ніж в актах офіційного тлумачення права. Хоча правотлумачне обґрунтування представлене у обидвох цих типах актів КСУ. Правила ж офіційного правотлумачного аргументування, наскільки нам відомо, взагалі не ставали предметом аналізу.

З урахуванням викладеного, *мета цієї статті* полягає у тому, щоб виявити особливості правотлумачного аргументування як діяльності, що її здійснює уповноважений на офіційне нормативне тлумачення норм права суб'єкт, врахувавши специфіку правової системи України. Для цього запроєктовано уточнити співвідношення тлумачення й аргументування права та встановити ознаки правотлумачного аргументування як діяльності, що її здійснює той самий суб'єкт, котрий здійснює офіційне тлумачення права.

Для цілей цього дослідження правове аргументування розуміємо як процесове поняття, яке відображає юридично значущу діяльність з обґрунтування твердження за допомогою певних засобів – юридичних та інших аргументів для переконання в доладності ухваленого юридично значущого рішення або певної правової позиції, що сприяє настанню юридичних наслідків. Термін «правотлумачне аргументування» вживаємо у сенсі правового аргументування у правотлумачній діяльності. Результатом правового аргументування вважаємо аргументованість твердження, що є предметом такого аргументування. Термін «правова аргументація» тут ужито у сенсі продукту, що постає в процесі діяльності з правового аргументування, а «правотлумачна аргументація» – як продукт правотлумачного аргументування або – в широкому сенсі – як термін-гіперонім, що позначає поняття, котре об'єднує процес правового аргументування та його продукт.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для досягнення мети наукового дослідження, представленого у цій статті, було використано низку концептуальних підходів, а також загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема: діалектичний підхід, загальнотеоретичний підхід, метод аналізу законодавства, метод аналізу й реконструкції аргументувальної практики в офіційному правотлумаченні, а також логічні операції узагальнення, абстрагування, формалізації.

В основу дослідження покладено світоглядну аксіоматичну ідею про те, що правове аргументування здійснюють у правовому дискурсі, а його продукт – правова аргументація – несе відбиток такого дискурсу. Така світоглядна аксіоматична ідея зумовила застосування діалектичного концептеального підходу. Цей підхід дозволив виявити діалектичність правового аргументування як одну з його ознак та розглянути різні ситуації правотлумачного аргументування як процеси діалогу, кожен з яких має свої особливості.

Посилаючись на пропозиції Д. Волтона щодо розмежування діалогів у юридичному дискурсі, кожен з яких мають певні специфічні первісні ситуації, мету учасників та діалогу [11, с. 164], було сформульовано певні висновки щодо діалогів у судовому правотлумачному аргументуванні. Д. Волтон прив'язує особливість діалогу, що його здійснює суддя чи будь-який інший суб'єкт у процесі правотлумачення, до *мети тлумачення права*, засобом досягнення якої є правове аргументування.

З його погляду, тлумачення права містить елементи діалогу у якому дві сторони намагаються спільно щось аргументувати для досягнення певної мети. Висновуючи певне тлумачення, правотлумач намагається поставити себе на місце законотворця. Суддя чи інший правотлумач намагається отримати певні настанови чи пораду зі закону. Формулювання закону є настановою щодо вирішення нової ситуації. Таким чином, виснував Д. Волтон, у процесі правотлумачення є елементи *діалогу з надання поради* [11, с. 193].

У наведеному прикладі правотлумачного діалогу, з нашого погляду, відбувається ніщо інше як *аргументоване приписування* історичному або гіпотетичному (раціональному) законодавцю певних намірів. Це не неможлива ситуація у правотлумачному аргументуванні, яка зазвичай повинна мати підтвердження у підготовчих документах до законопроекту, які стають частиною аргументування.

Другим різновидом діалогу, який Д. Волтон вбачає у правотлумачному аргументуванні, є спільний (колабораційний) діалог. У ньому суддя, який тлумачить закон, бере участь у спільному діалозі з авторами закону. Суддя виводить висновки, ґрунтуючись не лише на формулюванні закону, але й на контексті, мові закону, на тому, що включене, а що не включене до закону. Тому в правотлумаченні проявлена діалектична природа правового обґрунтування у цьому виді правової аргументації [11, с. 194]. У такому діалозі, з нашого погляду, також відбувається приписування значень словам з урахуванням контексту.

Загальнотеоретичний підхід уможливив розглянути правове аргументування як юридично значущу діяльність, яка є складником основних видів юридичної діяльності. Він також дозволив застосувати загальнотеоретичні поняття та конструкції для осмислення правотлумачного аргументування як несамоїтної юридичної діяльності, що наповнює офіційне нормативне делеговане тлумачення права, що його в Україні здійснює КСУ. Такими поняттями та конструкціями є, зокрема, юридична діяльність, стадії юридичного регулювання, способи тлумачення права, етапи тлумачення права. Він також дозволив встановити особливості здійснювання аргументування на різних етапах тлумачення права (тлумачення-з'ясування й тлумачення-роз'яснення) та дійти висновку про специфіку застосування засобів правового аргументування на цих стадіях.

Категорії процесу й результату також виконали методологічну роль у цьому загальнотеоретичному дослідженні. Вони дозволили представити правове аргументування як передумову для продукту – правової аргументації. Крім того, було встановлено, що саме інструменти правового аргументування забезпечують застосування певних способів тлумачення права.

Метод аналізування й реконструювання правотлумачної практики дозволив виявити застосовані інструменти правового аргументування шляхом аналізу правової аргументації Конституційного Суду України. Зокрема, було встановлено, що з-поміж таких інструментів основними є правотлумачні аргументи.

Метод аналізу чинного законодавства, що врегульовує конституційне судочинство, уможливив виявлення правил правотлумачного аргументування у правовій системі України.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. Співвідношення тлумачення й аргументування права слід з'ясувати насамперед. Наведемо і проаналізуємо виявлені позиції українських та зарубіжних дослідників з цього питання.

С. Різник констатував, що недостатність в Україні цілісних монографічних досліджень як юридичної аргументації, так і юридичної інтерпретації зумовлює доволі відмінні підходи до їх розуміння: від аналізу понять інтерпретації та аргументації як синонімічних, аж до суворого відмежування сфер і порядку їх здійснення [9, с. 326]. Проаналізувавши деякі джерела можемо з цим твердженням частково погодитися. Наприклад, М. Савенко зазначив, що «домінантою юридичної аргументації рішень КСУ є тлумачення» [6, с. 14], тим самим ототожнивши правове аргументування з тлумаченням права. М. Козюбра до особливостей аргументації Конституційного Суду України відніс те, що лише він має повноваження здійснювати офіційне тлумачення Конституції [4, с. 174, 176], у чому також можна вбачати ототожнення тлумачення права і правового аргументування. Зовсім не згадано про тлумачення права у дослідженнях аргументації КСУ О. Щербанюк [12, с. 102–109], О. Меленко та О. Стратій [7, с. 7–16]. Причину чого можна вбачати і у тому, що зміст цих понять, з їхнього погляду, жодним чином не перетинається. В. Кістяник вважає, що тлумачення права є способом, через який реалізується судова аргументація [13, с. 131, 133].

Т. Беркманас вважає тлумачення не складником аргументування, а *окремим процесом, який відбувається перед аргументуванням*. На його думку, коли аргументують те, що справжній сенс норми є раціональним чи обґрунтованим, цю норму далі створюють [2, с. 55–56].

А. Печенік, по суті, ототожнює обґрунтування права з його тлумаченням. Він не вирізняє різновидів аргументів, натомість методами (способами) обґрунтування вважає методи (способи) тлумачення права [14, с. 372, 380]. А. Аарніо веде мову лише про тлумачення у контексті правового обґрунтування, зокрема про виправдовування (*justification*) правотлумачних підстав [15, с. 107], також ототожнюючи ці два поняття.

Як зазначив Н. Мак-Кормік, саме у вузькому сенсі (потреба у тлумаченні права виникає лише тоді, коли значення одиниць тексту є незрозумілими або ж двозначними у певному контексті) тлумачення є більш продуктивним для вивчення проблеми правового аргументування. Причина цього полягає у тому, що саме відмінність у правовідносинах спричиняє різні підходи до розуміння нормативних та інших правових текстів. Саме *аргументи допомагають підтримати ту чи іншу альтернативну інтерпретацію одного і того ж тексту*. Він вважає «спільним

місцем» факт того, що навіть найдосконаліший і найдетальніший текст не може мати цілком визначене значення для усіх можливих цілей. Це стосується ще більше нормативних текстів та текстів індивідуальних актів, адже вони впливають на людські інтереси [16, с. 122].

Р. Алексі детально обґрунтував співвідношення правових тлумачення й аргументування. На його думку, слово «інтерпретація» можуть використовувати як для того, щоб позначати як діяльність, так й результат цієї діяльності. ... Результатом інтерпретації є інтерпретаційне твердження. Як і будь-яке твердження, так й інтерпретаційне твердження претендує на правильність. Правильність інтерпретації може бути доведена тільки тим, що наводять підстави на її користь і спростовують підстави проти неї. Тому інтерпретація *складається із вибору між декількома інтерпретаційними альтернативами на підставі аргументів* [17, с. 78–79].

З цитованих точок зору випливає, що ті науковці, які висловлювали міркування щодо співвідношення правового аргументування й обґрунтування, виходили з двох підходів: 1) отождошення змісту або 2) розрізнення змісту цих двох понять. З нашого погляду, ці поняття не є тотожними за змістом. Найбільш переконливим є розуміння правових аргументів як *засобів не лише аргументування, але й тлумачення права*. Адже, перш ніж обґрунтувати зміст норми права, необхідно його зрозуміти. Лише після з'ясування такого змісту можна його роз'яснити для інших, застосувавши, насамперед, правове аргументування – навівши аргументи про те, яким має бути зміст норми права. Такі аргументи «обслуговують» певний спосіб тлумачення права. Якщо стати на протилежну позицію, то аргументування змісту норми права передувало б розумінню цього змісту, що не має сенсу. Отже, правову аргументацію вважаємо такою, що створює засоби тлумачення права, зокрема й офіційного нормативного тлумачення Конституції України (а раніше й законів України), що його здійснює КСУ у процесі офіційної правотлумачної діяльності, а діяльність з правового аргументування є складником діяльності з офіційного тлумачення права.

2.2. Правотлумачна аргументація: сутнісні ознаки (на прикладі офіційної правотлумачної діяльності Конституційного Суду України)

Як і будь яка аргументувальна діяльність, правотлумачне аргументування має *діалогічний характер*, оскільки його здійснюють у діалогічній взаємодії суб'єктів.

Для Р. Алексі дискурсна природа усього правового аргументування є беззаперечною. Він навіть наводить як приклад тільки одне рішення Федерального конституційного суду Німеччини, в якому є теза, що «тлумачення, особливо конституційного права, ...» має «характер дискурсу» [17, с. 80].

Підтвердження діалогічного характеру правотлумачного аргументування можна вбачати у самих аргументувальних ситуаціях, які мають місце у юридичній діяльності з офіційного тлумачення норм права та, зрештою, призводять до діалогічного формування інтерпретаційно-правового припису.

Перша аргументувальна ситуація (АС 1) пов'язана з відкриттям конституційного провадження у справі про офіційне тлумачення Конституції України. Вона виникає у разі звернення до КСУ з поданням щодо офіційного тлумачення Конституції України із запитом (ч. 4 ст. 51 Закону України «Про Конституційний Суд України»). У цій аргументувальній ситуації суб'єкт звернення аргументує необхідність офіційного тлумачення Конституції перед КСУ, а КСУ реагує на відповідну аргументацію, ухвалюючи правозастосовчий акт – ухвалу про відкриття конституційного провадження або про відмову у такому відкритті, таким чином визнаючи аргументацію звернення переконливою або непереконливою. Предметом правового аргументування у цій аргументувальній ситуації є необхідність офіційного тлумачення Конституції України. Засобами аргументування зазвичай слугують аргументи щодо фактів. А результатом є аргументованість конституційного подання про надання офіційного тлумачення Конституції України. Якщо КСУ задовольнить це подання, то аргументованість виявилася достатньою, а аргументація – переконливою.

Друга аргументувальна ситуація (АС 2) стосується власне правової аргументації певного офіційного тлумачення Конституції України. Аргументувачем у цій ситуації виступає КСУ або окремі його судді – автори окремих думок, а адресатом – суб'єкт конституційного звернення й суспільство в цілому. Предметом аргументування можна вважати правило розуміння змісту норми Конституції України (інтерпретаційно-правовий припис), а результатом правотлумачного аргументування є аргументованість такого інтерпретаційно-правового припису. Він міститься у рішенні КСУ, за яке проголосувала більшість суддів. Окремі думки суддів КСУ також містять правову аргументацію, альтернативну щодо погодженої аргументації більшості. Важливо, що наведені правотлумачні аргументи у цій аргументувальній ситуації дозволяють застосувати певний спосіб тлумачення права у правотлумачних актах.

Отже, погоджуючись із дискурсною природою правотлумачного аргументування, спробуємо конкретизувати її щодо офіційного правотлумачення в Україні. Таку діалогічність, яка отримала об'єктивацію, можна вбачати: в обґрунтуванні необхідності надання офіційного тлумачення норми права з боку суб'єкта конституційного подання, з яким погоджується КСУ, відкриваючи відповідне конституційне провадження або не погоджується, відмовляючи у такому відкритті; обміні аргументами між суддями КСУ під час обговорення предмету конституційного подання; формулюванні й об'єктивації правила розуміння змісту норми права у правотлумачному акті у відповідь на конституційне подання.

Специфіка суб'єктного складу офіційного правотлумачного аргументування, як ознака останнього, зумовлена тим, що його здійснює як уповноважений на правотлумачну діяльність суб'єкт (КСУ), так і інші учасники цієї діяльності – суб'єкти звернення до цього з конституційним поданням про надання офіційного тлумачення Конституції України. У разі ж проведення усних слухань із заслуховування

експертів, вони також долучаються до офіційного правотлумачного аргументування як факультативні аргументувачі [18]. Суб'єкти правотлумачного аргументування у різних аргументувальних ситуаціях на різних стадіях юридичної діяльності можуть бути як власне аргументувачами, так і адресатами аргументації. Проте на завершальній стадії відповідної юридичної діяльності саме КСУ як уповноважений на офіційну правотлумачну діяльність колективний суб'єкт створює підтриманий правовою аргументацією інтерпретаційно-правовий припис, що конкретизує зміст певного нормативно-правового припису. Інтерпретаційно-правовий припис має бути виснуваний з такої правової аргументації.

Суб'єктний склад офіційного правотлумачного аргументування в Україні передбачений у нормах Закону України «Про Конституційний Суд України» [19] й у Регламенті цього суду [20].

У згаданий АС 1 відбувається звернення до КСУ із аргументованим поданням про офіційне тлумачення Конституції України. Аргументувачем тут виступає суб'єкт звернення до КСУ з конституційним поданням, ким у цій ситуації є: Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Метою його письмової аргументації є переконання КСУ в необхідності надати офіційне тлумачення певної норми Конституції України, створивши правило розуміння змісту припису Конституції України. Адресатом цієї аргументації є КСУ як колективний суб'єкт, а аудиторією – суспільство в цілому. КСУ в особі визначеного судді відповідає на аргументацію у цій аргументувальній ситуації, ухвалюючи обґрунтований правозастосовчий акт – ухвалу про відкриття конституційного провадження або про відмову у такому відкритті. Якщо КСУ відкриває конституційне провадження для надання офіційного тлумачення Конституції України, то, вважаємо, що аргументація, викладена у конституційному поданні, переконала його у необхідності надання такого тлумачення. При цьому, аргументувач-суб'єкт конституційного подання конкретизує питання перед КСУ через таку аргументацію, тим самим допомагаючи йому сформулювати не абстрактне правило розуміння змісту норми Конституції, а конкретизоване потребами юридичної практики.

В АС 2 аргументувачем виступає КСУ або окремі його судді, що пишуть аргументовану окрему думку до рішення про офіційне тлумачення Конституції України, не погоджуючись з аргументацією більшості суддів КСУ, а адресатом – суб'єкт конституційного подання. Правовою аудиторією є суспільство в цілому. Мета аргументувача – переконати адресата й правову аудиторію, що правило розуміння змісту припису Конституції повинно бути саме таким, як це пропонує КСУ. Як було зазначено, КСУ висновує це правило розуміння змісту Конституції України з засновків, якими слугують правотлумачні аргументи. Вони допомагають застосувати певні способи тлумачення Конституції України. Якщо у АС 2 є аргументація інтерпретаційно-правового припису більшості КСУ й окремих суддів

КСУ, то маємо справу з альтернативними правовими аргументаціями інтерпретаційно-правового припису. Проте юридичну силу має лише той, за який проголосувала більшість зі складу КСУ

З огляду на зазначене, *специфіка кінцевої мети правотлумачного аргументування*, як його сутнісна ознака, полягає в тому, щоб *переконати адресатів правотлумачної аргументації та правову аудиторію у підставності (аргументованості, обґрунтованості) сформованого інтерпретаційно-правового припису* – правила розуміння змісту юридичної норми. Така мета виникає у відповідь на правову аргументацію суб'єкта конституційного подання, який має свою мету – переконати КСУ у необхідності надати офіційне тлумачення норми Конституції України.

Специфікою об'єкта офіційного правотлумачного аргументування є те, що ним виступає інтерпретаційно-правовий припис. Він має містити правило розуміння змісту правової норми, яке об'єктивують у формі логічно та граматично завершеного судження (твердження), що впливає з інших суджень – у формі тверджень чи заперечень – правотлумачних аргументів. Тобто, об'єкт правотлумачного аргументування та результат офіційної правотлумачної діяльності збігається. Як було згадано, зазначений об'єкт правового аргументування конкретизується у предметі правового аргументування саме у АС 2.

Специфікою змісту діяльності з правотлумачного аргументування є те, що він полягає в наведенні лише правотлумачних аргументів у формі тверджень чи, ймовірно, заперечень, які допомагають обґрунтувати інтерпретаційно-правовий припис, що завершує офіційну правотлумачну діяльність. *Тому специфіка змісту правотлумачного аргументування тісно пов'язана зі специфікою засобів (інструментів) правового аргументування*.

Засоби правотлумачного аргументування – правотлумачні аргументи – є предметом досліджень у зарубіжних наукових джерелах. Останніми роками з'являються українські наукові дослідження аргументів у офіційному правотлумаченні, зокрема у працях С. Рабіновича, О. Щербини, О. Меленко, О. Стратій. Певні міркування щодо цього питання висловлені у працях М. Козюбри, В. Кістяника, М. Савенка. Переважно українські дослідники розмірковують, що може бути аргументами КСУ, рідше – як їх застосовує КСУ. М. Козюбра веде мову про докази у контексті аргументації КСУ: «...конституційний суд не обмежується зважуванням доказів, наданих сторонами в судовому засіданні або витребуваних і долучених до справи судом за їх клопотанням. Він може збирати, узагальнювати і зважувати (оцінювати) їх за власною ініціативою...» [4, с.179]. Проте докази є засобами доказування насамперед фактичних обставин, а КСУ має справу з питаннями права. Тому щодо нього підставніше вести мову саме про аргументи.

М. Савенко досліджує поняття аргументу в конституційному провадженні, застосовуючи обґрунтування від супротивного. Він не вважає аргументом одне лише посилання на положення Конституції чи міжнародних актів, рішення Євро-

пейського суду з прав людини, на неаргументовані висловлювання у власних рішеннях. Проте чітко не зазначає, а що ж вважати таким аргументом. При цьому, він вважає методологією аргументації використання методів наукового дослідження, досягнень герменевтики, доктринальних розробок, а також прецедентів Європейського суду з прав людини і аргументів своїх попередніх рішень [6, с. 14]. З зазначеним можна погодитися частково. З нашого погляду, методи наукового пізнання та герменевтичні методи навряд чи можуть бути аргументами, бо є методами, а не засобами аргументування. Тоді як доктрина та рішення судів можуть слугувати аргументами. Крім того, М. Савенко слушно звернув увагу та аргументи щодо фактів, які теж використовують у конституційному провадженні, назвавши їх аргументами про встановлені обставини, факти порушення конституційної процедури розгляду та прийняття рішення відповідним органом [6, с. 14]. Такі аргументи мають бути підкріплені доказами.

Крім того, М. Савенко звертає увагу на важливу проблему маніпулювання аргументами, якими слугують правові позиції Європейського суду з прав людини і самого КСУ, наголошуючи на свідомому і навмисному намаганні визнати окремі правові судження, орієнтири, що не мають ніякого стосунку до справи, аргументами з метою створити ілюзію переконливості позиції Суду [6, с. 15]. З нашого погляду, те, що аргументи можуть бути предметом маніпулювання, є закономірним і випливає з аргументувальної природи права та його відкритості, оскільки воно (право) виражене (об'єктивоване) засобами природної мови. У зв'язку з цим аргументи, особливо у конституційному процесі, можуть підбирати, виходячи з власних інтересів, не для обґрунтування позиції, а для її виправдання. Аргументувачі можуть приховувати справжні мотиви, що призвели до певного рішення. З погляду теорії правової аргументації, цю проблему щодо конкретної аргументації можуть виявити зацікавлені представники правової спільноти, які є правовою аудиторією для такої аргументації, засобами критичної дискусії.

Цікаве дослідження аргументів КСУ запропонували О. Меленко і О. Стратій, спробувавши проаналізувати, які ж аргументи використовують у конституційному процесі в Україні. На підставі аналізу трьох законів, вони висували, що в Україні в конституційному судочинстві використовують систему аргументів сторін (учасник та залучений учасник конституційного провадження), яка законодавчо регламентована, а також доктринальну систему аргументів, наведену в Каталозі юридичних позицій КСУ (науково-обґрунтованих положеннях та методологічних розробках авторитетних науковців та практиків з галузі права, зокрема суддів КСУ, попередніх рішеннях КСУ тощо) [7, с. 10]. До аргументів сторін конституційного процесу вони віднесли, зокрема: положення Конституції, які потребують тлумачення КСУ, а також обґрунтовані підстави, що зумовили цю потребу (термінологічні розбіжності, неоднозначне формулювання положень); правовий акт чи конкретні його положення, а також обґрунтовані твердження щодо їх неконституційності (колізії між цим актом (положенням) та актами (положеннями)

вітчизняного законодавства, перелік конституційних норм-принципів, які порушуються вказаним актом чи окреим його положенням, різні (протилежні, неоднозначні) рішення судів відносно правозастосування такого акту чи його положення, інші документи; міжнародний договір чи конкретні його положення, а також обґрунтовані твердження щодо їх неконституційності; судові рішення по справі суб'єкта звернення, а також обґрунтовані твердження щодо невідповідності Конституції України закону України (положення), застосовуваного в судовому рішенні (конкретний закон (положення) та перелік конституційних норм-принципів, які порушуються цим законом чи окреим його положенням, кардинально різні (протилежні, неоднозначні) рішення судів щодо правозастосування даного закону чи його положення, інші документи (роз'яснення вищих судових інстанцій, органів влади, факти порушення процедури судочинства [7, с. 10–11]. Проте, з нашого погляду, у зазначеному переліку саме у такому формулюванні, у якому його представили, немає видів аргументів. Натомість у переліку зазначено предмет аргументування (коли йдеться, зокрема, про нормативні акти, міжнародні договори, конституційність чи неконституційність норм яких мав би встановити КСУ); узагальнені вказівки на потребу навести аргументи (які можна вбачати в формулюванні «обґрунтовані твердження щодо...»), а також те, за допомогою чого сторони конституційного провадження мають будувати такі аргументи – перелік конституційних принципів, рішення судів, інших документів тощо.

О. Меленко й О. Стратій ведуть мову про аргументи судді-доповідача, відмежовуючи його від інших суддів, що є неприйнятним, адже КСУ з колективним аргументувальним суб'єктом, який здійснює діалогічне аргументування своєї позиції і голосує за рішення за результатами аргументування. Зрештою, аргументи судді-доповідача можуть стати аргументами КСУ за результатами конституційного провадження.

До аргументів судді-доповідача, що впливають зі змісту рішень КСУ, автори віднесли: Основний закон України (конституційні цінності); законодавство України, зокрема положення міжнародних правових актів; офіційну конституційну доктрину (юридичні позиції КСУ, попередні судові рішення КСУ, що містять конкретизацію конституційних цінностей, правові дефініції тощо) [7, с. 11]. Крім цього, О. Меленко та О. Стратій наводять джерела цих аргументів з посиланням на інших авторів. Джерелами аргументів вони вважають: максими права (категорійно-понятійний апарат, сутність, спрямованість, джерела, принципи та інститути права); «буква закону» (точне, формальне формулювання правової норми); раніше дане тлумачення (прецедент); намір законодавця; мета закону; найкращі наслідки; еволюція правової норми в процесі суспільних змін; положення та принципи права, теорії та концепції, розроблені авторитетними спеціалістами в галузі права; досвід міжнародних судів та зарубіжних конституційних судів у сфері прав і свобод людини; суспільні цінності (соціальні, політичні, економічні, еко-

логічні, інформаційні тощо); статистичні дані; соціальні теорії, зокрема погляди видатних філософів, політиків, економістів; здоровий глузд [7, с. 11].

У запропонованих вище двох переліках вбачаємо суперечність, яка полягає у тому, що Основний закон безпідставно ототожнений з конституційними цінностями; законодавство України є одночасно і аргументами і їх джерелами під назвою «буква закону». Це ж стосується офіційної конституційної доктрини як аргументу (це, по суті, власна правотлумачна практика КСУ) та поглядів видатних вчених як джерела аргументу (доктрина у прямому сенсі). Тому ця позиція авторів потребує уточнення. Але сама спроба осмислення аргументів у офіційному правотлумаченні КСУ заслуговує на високу оцінку.

Отже, з-поміж інструментів офіційного правового аргументування лише аргументи отримали певне висвітлення в українській науковій літературі. Поглиблене їх вивчення передбачає звернення до загального поняття аргументів, їх типології та класифікації [21, с. 47–68].

Аргументи щодо фактів у правотлумачних актах зазвичай відсутні. Проте вони можуть бути використані, якщо КСУ звертається до контексту справи чи, ширше, до соціального контексту, для обґрунтування інтерпретаційно-правового припису. Однак в Україні використання таких аргументів можна простежити, насамперед, в актах конституційного реагування [22, п. 5.1, 5.2].

Проте, оскільки правотлумачення є двоетапною діяльністю (охоплює тлумачення-з'ясування й тлумачення-роз'яснення), не всі аргументи уповноваженого на офіційну правотлумачну діяльність суб'єкта (КСУ) можуть бути об'єктивовані з тих чи інших причин. А об'єктивовані аргументи можуть приховувати справжні мотиви формулювання певного інтерпретаційно-правового припису. Водночас, здійснюючи правотлумачення, КСУ повинен сприяти реалізації нормативно-правових приписів, конкретизуючи їх у правотлумачних.

У процесі правотлумачного аргументування аргументи поєднують в аргументувальні структури, у яких вони підтримують одне одного й/або висновок, надаючи переконливості правотлумачній аргументації. Аргументувальні структури складаються з правотлумачних аргументів, які підтримують один висновок – інтерпретаційно-правовий припис. Здебільшого такі аргументувальні структури є багатоаргументними. У них ці аргументи разом підтримують інтерпретаційно-правовий припис, тому вона найчастіше є конвергентною (є декілька аргументів, кожен з яких самостійно підтримує один висновок – інтерпретаційно-правовий припис [23, с. 101]).

Ще однією специфічною ознакою засобів правотлумачного аргументування є те, що вони, як було зазначено, *дозволяють застосовувати певні способи тлумачення норм права*. Способи тлумачення норм права «працюють» саме через правотлумачні аргументи. Здебільшого зв'язок між аргументами й способами тлумачення норм права є прямим: лінгвістичний спосіб тлумачення забезпечують аргументи лінгвістичного типу, системний – аргументи системного типу, теле-

ологічний – аргументи телеологічно-оцінювального типу. Історичний спосіб тлумачення забезпечують аргументи генетичного типу, які, однак, можуть апелювати як до мови закону на момент його створення, так і до наміру законодавця, що мають бути підтверджені підготовчими документами до законопроекту. Проте динамічний спосіб тлумачення, наприклад, часто забезпечують аргументи з контексту справи, які, як було зазначено, стосуються певних фактичних обставин.

Крім того, оскільки йдеться про правотлумачні аргументи для формування правила-роз'яснення норми права (інтерпретаційно-правового припис), то його мають підтримувати декілька аргументів, які дозволяють застосувати різні способи тлумачення, якщо це можливо і доречно. Тоді інтерпретаційно-правовий припис буде більш переконливим. Адже якщо показати, що його підтримують не лише системні, але й лінгвістичні, а там більше телеологічно-оцінювальні аргументи, ступінь його аргументованості буде вищою. Генетичний аргумент є винятковим і доречний лише у певних випадках, коли його потребує предмет правотворчого аргументування. Інше питання стосується послідовності використання цих аргументів. Вона мала б відповідати так званим канонам тлумачення, а саме: спочатку використовують лінгвістичний аргумент, тоді – системний, а якщо і цього недостатньо – то телеологічно-оцінювальний. Проте ці аргументи, як і способи тлумачення, не унеможливають застосування один одного, якщо це зробить сформований інтерпретаційно-правовий припис переконливішим. Зазначені положення потребують формалізації у правилах аргументування в офіційному тлумаченні права.

Наприклад, якщо звернутися до правотлумачної аргументації у Рішенні КСУ у справі № 1–182/2019(4165/19) від 02.12.2019 [24], то можна простежити, що КСУ використав ті аргументи, що належать до аргументів системного типу. Тому єдиним способом тлумачення права, що його використав КСУ, є системний спосіб тлумачення. Значною є питома вага посилань на власні правові позиції КСУ та аргументів від супротивного. Проте зв'язок між твердженнями-засновками та твердженням-висновком не завжди зрозумілий: з обов'язковості рішень КСУ автоматично не випливає неможливість їх оскарження.

Ще одним важливим моментом є врахування наслідків дії сформованого інтерпретаційно-правового припису, які, вважаємо, у тих випадках обов'язково мають бути оцінені у відповідних аргументах телеологічно-оцінювального типу, коли лінгвістичних та системних аргументів не достатньо для обґрунтування розуміння змісту норми права. Це істотна частина правотлумачної аргументації, яка дозволяє виявити наслідки від певного інтерпретаційно-правового припису для тих суб'єктів, на яких він поширюється через поширення на норму права (нормативно-правовий припис).

Правотлумачні аргументи можуть змінити поширення нормативно-правового припису на факти через конкретизацію змісту норми права. *У цьому сенсі вони*

впливають на юридичну кваліфікацію фактів. Адже інтерпретаційно-правовий припис конкретизує нормативно-правовий.

Ще однією ознакою правотлумачного аргументування є те, що його здійснюють, *дотримуючись установлених у законодавстві правил*. Тому такі правила слугують важливими його засобами правотлумачного аргументування поряд з аргументами. У правовій системі України такі правила передбачені у процедурних і процесуальних нормах законів про Конституційний Суду України, а також в Регламенті Конституційного Суду України. Адже, встановлюючи правила початку та здійснення конституційного провадження, підстави звернення до КСУ, підстави відмови у відкритті провадження та інші процесуальні моменти, держава встановлює і правила правотлумачного аргументування. Зрештою, про це писали О. Меленко та О. Стратій, коли вичленовувати аргументи сторін конституційного провадження з того, що передбачено як підстава звернення до КСУ у законах України (розглянуто вище). До таких правил можемо віднести зокрема норми статей, що входять до глав 11, 12, 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» (далі – Закон) [19] та розділу 2 Регламенту Конституційного Суду України (далі – Регламент) [20]. Спільною їх ознакою є те, що вони передбачають аргументувальні повноваження КСУ, тим самим підтверджуючи його аргументувальну компетенцію, та аргументувальний обов'язок сторін у справі. Проте для покращення якості правової аргументації КСУ варто прописати правила правового аргументування детальніше з урахуванням виявленої у цьому дослідженні специфіки такого аргументування, а також повернути КСУ повноваження з офіційного тлумачення законів.

Специфікою результата правотлумачного аргументування є те, що створена у процесі такої діяльності *правова аргументація забезпечує аргументованість створеного інтерпретаційно-правового припису*. Аргументованість такого припису може бути оцінена за певними критеріями, які стосуються послідовності, узгодженості й когерентності правової аргументації, як слабка, часткова, недостатня, достатня та сильна. Лише достатньо та сильно аргументований правовий припис можна вважати переконливим. Для оцінювання переконливості правотворчої аргументації крім тих критеріїв, які використані для оцінювання ступеня аргументованості правового припису, потрібно враховувати ще й інші, які стосуються можливості універсалізації правової аргументації та її наслідків [25, с. 35–36].

Наступною ознакою правотлумачного аргументування є те, що його здійснюють *здійснюють на різних етапах правотлумачної діяльності*.

Погодимося з Л. Луць у тому, що аргументування здійснюють на етапах як тлумачення-з'ясування, так і тлумачення-роз'яснення. Адже з'ясуванню змісту норми права передує аргументування цього змісту у внутрішньому діалозі – в свідомості аргументувача, який є і правотлумачем. Тим більше, роз'яснення змісту норми права супроводжується аргументуванням цього змісту. Саме право-

тлумачні аргументи допомагають сформуванню інтерпретаційно-правовий припис, що конкретизує нормативно-правовий (норму права). За їхньої відсутності він виглядатиме свавільним.

Тлумачення-з'ясування. На думку Л. Луць, стадія тлумачення-з'ясування характеризується метою – з'ясувати зміст норми чи принципу права, яка, своєю чергою, містить два складники: а) виявлення волі суб'єкта права, закріпленої в нормі чи принципі права; б) з'ясування можливості їх реалізації в реальних суспільних відносинах. Для досягнення мети суб'єкт правового тлумачення має вирішити такі завдання: 1) встановити обставини, що зумовлюють правове тлумачення, обґрунтувати їх наявність та необхідність тлумачення; 2) знайти необхідні способи тлумачення-з'ясування, обґрунтувати найбільш прийнятні для тлумачення відповідної норми чи принципу права; 3) з'ясувати зміст норми чи принципу права, обґрунтувати його відповідним способом тлумачення; 4) обґрунтувати істинність правотлумачного рішення [10, с. 36–78].

З зазначеним щодо мети й завдань можемо погодитися частково. Відштовхуюсь від того, що тлумачення-з'ясування, як було зазначено, не виходить за межі свідомості правотлумача. Це й обумовлює специфіку правотлумачного аргументування на цій стадії. Мету тлумачення права пропонуємо формулювати ширше – встановити справжній сенс норми права. Встановлення волі законодавця – раціонального чи історичного – це один з варіантів пошуку такого сенсу. Заявлення ж метою тлумачення-з'ясування змісту норми права виявлення можливості їх реалізації в реальних суспільних відносинах означає врахування очікуваних наслідків дії цієї норми.

Щодо такого завдання тлумачення-з'ясування норм права як встановлення обставин, які зумовлюють необхідність тлумачення норм права, то, вважаємо, що тягар аргументування цієї обставини саме у офіційному тлумаченні Конституційного Суду України, покладено на суб'єкта конституційного подання. Принаймні, це впливає з ч.4 ст. 51 Закону України «Про Конституційний Суд України». Відповідно, КСУ вирішує це питання на етапі відкриття конституційного провадження: задовольняючи конституційне подання, КСУ погоджується з аргументацією суб'єкта конституційного подання щодо необхідності тлумачення норми Конституції.

Щодо такого завдання як знайти необхідні способи тлумачення-з'ясування та обґрунтувати найбільш прийнятні для тлумачення відповідної норми чи принципу права, то на стадії тлумачення з'ясування їх хіба можна моделювати, але лише через підбір можливих правотлумачних аргументів. Правотлумач не обов'язково ставитиме перед собою питання, які ж способи тлумачення права застосувати, але можливі аргументи він підібрати (обміркувати) повинен. І саме він відповідно до своєї аргументувальної компетентності обирає, які аргументи, а відповідно, і які способи тлумачення використати для з'ясування змісту норми права.

Як було зазначено, має бути певна послідовність застосування способів тлумачення, а відтак і правотлумачних аргументів. У деяких випадках – коли застосування одного чи декількох способів тлумачення права не створює переконливості розуміння змісту норми права, може знадобитися використати декілька. Тоді створюють конвергентну аргументувальну структуру у правотлумачній аргументації.

Щодо завдання з'ясувати зміст норми чи принципу права та обґрунтувати його відповідним способом тлумачення, то на етапі тлумачення-з'ясування це все одно залишається в межах свідомості правотлумача – з'ясований зміст та підібрані аргументи, які підтримують саме певне формулювання змісту норми права. Проте правотлумач отримує внутрішню переконаність у певному розумінні змісту норми права, підтриманому правотлумачними аргументами.

З огляду на зазначені вище міркування, вважаємо, що на стадії тлумачення-з'ясування правотлумач лише проєктує (моделює) правило розуміння змісту норми та підшукує правотлумачні аргументи, які б підтримали (виправдали) це сформоване правило. Зрештою, він досягає внутрішньої переконаності у певному розумінні змісту норми права, підтриманому правотлумачними аргументами.

Тлумачення-роз'яснення. На думку Л. Луць, найближчою метою тут є формування правила-роз'яснення (інтерпретаційно-правового припису) та його об'єктивація в правотлумачному акті. Цей етап, на її думку, передбачає вирішення таких завдань: 1) сформулювати тлумачну правову інструкцію, обґрунтувати її зміст; 2) встановити його відповідність формальним та змістовним техніко-технологічним вимогам (повноваження на відповідну діяльність у суб'єктах перекладу, здійснення діяльності в порядку, встановленому джерелами права чи іншими офіційними документами; відповідність структурним та істотним параметрам, зокрема правова форма правового роз'яснювального акта); встановлення співвідношення з чинною системою джерел права; 3) об'єктивувати інтерпретаційний припис у правотлумачному акті [10, с. 63–76].

Із зазначеними міркуваннями можна погодитися частково. Адже на стадії тлумачення-роз'яснення, насамперед, об'єктивують створену на попередній стадії правотлумачну аргументацію, яка дозволяє сформулювати інтерпретаційно-правовий припис, і висновують цей припис з цієї правотлумачної аргументації у правотлумачному акті. Навряд чи в інтерпретаційно-правовому акті правотлумач обґрунтовуватиме його форму чи відповідність техніко-технологічним вимогам. Адже це завдання, насамперед, експертів, які є зовнішніми оцінювачами такого акта. Сам же правотлумач діє в межах своєї компетенції – створити аргументований (обґрунтований) інтерпретаційно-правовий припис, що містить правило розуміння змісту норми права у правотлумачному акті. Так, він має дотримуватись правил правотлумачної техніки, але, наприклад, КСУ не має повноваження обґрунтовувати дотримання правил правотлумачної техніки в інтерпретаційно-правовому акті.

Пристосовувавши аналіз стадій правотлумачного аргументування до офіційної правотлумачної діяльності КСУ можна дійти висновку, що суб'єкт конституційного подання допомагає КСУ здійснити своє правотлумачне повноваження, звернувшись з конституційним поданням і обґрунтувавши необхідність тлумачення змісту норми права. Ба більше, він конкретизує питання, на яке має відповісти КСУ, формулюючи правило розуміння змісту юридичної норми. Тобто, КСУ тлумачить норму права не цілком абстрактно, а з огляду на конкретизоване питання суб'єкта конституційного подання. На стадії тлумачення-з'ясування КСУ підшукує аргументи для виправдання правила розуміння змісту норми права, які (аргументи) є засобами для застосування певних способів тлумачення норм права. Такі аргументи, якщо вони будуть об'єктивовані на стадії тлумачення-роз'яснення, можуть приховувати справжні мотиви формулювання саме певного правила розуміння змісту норми права.

Що ж до стадії тлумачення-роз'яснення, то на ній правотлумач об'єктивує ті аргументи, які він вважає потрібними, щоб показати, що правило розуміння змісту норми права не є свавільним. При цьому, формулювання він здійснює так, щоб продемонструвати логічне виведення такого правила розуміння юридичної норми з запропонованих аргументів. Саме аналіз таких аргументів дозволяє виснувати, які способи тлумачення змісту норм права використав КСУ.

ВИСНОВКИ

Офіційна правотлумачна аргументація (в широкому сенсі) набуває специфічних ознак як складник правотлумачної діяльності.

Так само, як і в інших видах юридичної діяльності, офіційне правотлумачне аргументування здійснюють у діалозі. Суб'єкт конституційного подання обґрунтовує необхідність тлумачення змісту норми права, а КСУ погоджується з такою аргументацією, відкриваючи відповідне конституційне провадження, або не погоджується, відмовляючи у такому відкритті; судді КСУ обмінюються аргументами під час обговорення предмету конституційного подання, а відтак, погодивши прийнятну правотлумачну аргументацію, висновують з неї і об'єктивують правило розуміння змісту норми права у правотлумачному акті – рішенні Конституційного Суду України; у разі непогодження з позицією більшості суддів КСУ може запропонувати альтернативну аргументацію і правило розуміння змісту норми права у окремій думці.

Специфіка суб'єктного складу правотлумачного аргументування, як ознака останнього, зумовлена тим, що здійснює уповноважений на таку діяльність суб'єкт, а інші учасники цієї діяльності, якими є суб'єкти звернення до КСУ з конституційним поданням про необхідність надати офіційне тлумачення конституції України, йому допомагають: крім обґрунтування необхідності надати офіційне тлумачення Конституції України, вони конкретизують питання, на яке, на їхню думку, має відповісти КСУ. Суспільство виступатиме правовою аудито-

рією. На завершальній стадії відповідної юридичної діяльності саме КСУ як уповноважений на офіційну правотлумачну діяльність колективний суб'єкт створює та об'єктивує в правотлумачному акті підтриманий правовою аргументацією інтерпретаційно-правовий припис, що містить правило розуміння змісту норми Конституції України.

Кінцева мета правотлумачного аргументування, як його сутнісна ознака, полягає у тому, що уповноважений на здійснення офіційного правотлумачення суб'єкт (КСУ) прагне переконати адресатів офіційної правотлумачної аргументації та правову аудиторію у підставності (обґрунтованості) сформованого інтерпретаційно-правового припису – правила розуміння змісту юридичної норми.

Об'єктом офіційного правотлумачного аргументування виступає правило розуміння змісту норми права, зафіксоване в інтерпретаційно-правовому приписі, який і завершує діяльність з офіційного правотлумачення. Він конкретизується у предметах правового аргументування у різних аргументувальних ситуаціях.

Змістом діяльності з правотлумачного аргументування є наведення саме правотлумачних аргументів у формі тверджень чи, ймовірно, заперечень, які допомагають обґрунтувати інтерпретаційно-правовий припис.

Найважливішими засобами правотлумачного аргументування є саме правотлумачні аргументи, які, зрештою, отримують об'єктивацію у правотлумачному акті – рішенні КСУ про офіційне тлумачення Конституції України. Такі аргументи допомагають сформулювати правило розуміння змісту юридичної норми. Крім них засобами правотлумачного аргументування є його правила, встановлені у процесуальних та процедурних нормах.

Аргументи в отриманій правотлумачній аргументації об'єднані в аргументувальні структури, у яких вони підтримують одне одного й/або висновок, надаючи переконливості правотлумачній аргументації. Саме створена правотлумачна аргументувальна конструкція (але не всі аргументи у своїй сукупності, а кожен окремо взятий) підтримує один висновок – інтерпретаційно-правовий припис. Тому найчастіше у правотлумачній аргументації створюють конвергентну аргументувальну структуру, що, безперечно, можна вважати особливістю офіційної правотлумачної аргументації (в широкому сенсі).

Ще однією важливою ознакою правотлумачних аргументів є те, що вони дозволяють застосувати певні способи тлумачення норм права. Такі аргументи мають бути застосовані у певній послідовності: якщо лінгвістичних та системних аргументів недостатньо для формулювання правила розуміння змісту норми права, тоді вдаються до телеологічно-оцінювальних (зокрема щодо наслідків дії норми права) чи історичних аргументів. Правотлумачні аргументи можуть змінити поширення нормативно-правового припису на факти через конкретизацію змісту норми права. У цьому сенсі вони впливають на юридичну кваліфікацію фактів.

Результатом правотлумачного аргументування є аргументованість створеного інтерпретаційно-правового припису, яка забезпечує те, що цей припис не є сва-

вільним. Аргументованість такого припису може бути оцінена за певними критеріями, які стосуються послідовності, узгодженості й когерентності правової аргументації, як слабка, часткова, недостатня, достатня та сильна. Лише достатньо та сильно аргументований правовий припис можна вважати переконливим. Для оцінювання переконливості правотворчої аргументації крім тих критеріїв, які використані для оцінювання ступеня аргументованості правового припису, потрібно враховувати ще й інші, які стосуються можливості універсалізації правової аргументації на інші аналогічні норми права, якщо б такі ставали предметом офіційного тлумачення.

Правотлумачне аргументування здійснюють на різних стадіях правотлумачної діяльності. КСУ тлумачить норму права не цілком абстрактно, а з огляду на конкретизоване питання суб'єкта конституційного подання. На стадії тлумачення-з'ясування КСУ підшукує аргументи для виправдання правила розуміння змісту норми права, застосовуючи певні способи тлумачення норм права. Такі аргументи, якщо вони будуть об'єктивовані на стадії тлумачення-роз'яснення, можуть приховувати справжні мотиви формулювання саме певного правила розуміння змісту норми права.

На стадії тлумачення-роз'яснення КСУ об'єктивує аргументи, щоб показати, що правило розуміння змісту норми права не є свавільним. При цьому, формулювання він здійснює так, щоб продемонструвати логічне висновування такого правила розуміння юридичної норми з запропонованих аргументів. Саме аналіз таких аргументів дозволяє висувати, які способи тлумачення змісту норм права використав КСУ.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Наукова цінність статті зумовлена тим, що запропоноване загальнотеоретичне бачення правотлумачного аргументування дозволяє окреслити напрями його вдосконалення у практиці КСУ, зокрема його засобів, послідовності їх використання на різних її стадіях, у частині процесуальних правил здійснення аргументування для посилення якості його правотлумачної аргументації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Dyevre A., Jakab A. Foreword: Understanding of Constitutional Reasoning. *German Law Journal*. 2013. No 87. Vol. 14. P. 983–1015.
- [2] Berkmanas T. On the Academic Understanding of Legal Interpretation in Lithuania. *International Journal of Baltic Law*. 2005. Vol. 2, No. 1. P. 53–72.
- [3] Medar S. Opseg logike u tumacenju prava. *Zbornik radova pravnog fakulteta u Nisu*. Broj 66. Godina LII. 2014. S. 238–257.
- [4] Козюбра М. Теорія юридичної аргументації та її особливості в конституційному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 6. С. 167–180.
- [5] Кістяник В. Правова аргументація в діяльності Конституційного Суду України.

- Право і суспільство*. 2014. № 1–2. С. 20–24.
- [6] Савенко М. Д. Юридична аргументація в конституційному судовому процесі: методологічний аспект. *Наукові записки НаУКМА*. Юридичні науки. 2012. Том 129. С. 11–15.
- [7] Меленко О., Стратій О. Аргументація в конституційному судочинстві: засади та проблеми реалізації в Україні. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 7–16.
- [8] Меленко О., Гриндей Л. Конституційна аргументація: теоретико-правовий аспект. *Апело*. 2021. № 4. С. 5–15.
- [9] Різник С. В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2021. 472 с.
- [10] Luts L. Argumentation in legal interpretation activity. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2022. No 4. P. 63–76.
- [11] Walton D. N. Legal argumentation and evidence. Pennsylvania : Pennsylvania State University, 2002. 368 p.
- [12] Щербанюк О. Принципи права в аргументації рішень конституційних судів. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 102–109.
- [13] Кістяник В. І. Судова аргументація: особливості, порівняльний аналіз та вітчизняна і зарубіжна практика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія», 2021. 215 с.
- [14] Peczenik A. On Law and Reason. Dordrecht: Springer, 1989. 443 p.
- [15] Aarnio A. The Rational as Reasonable. A Treatise on Legal Justification. Dordrecht : Springer, 1986. 276 p.
- [16] MacCormick N. Rhetoric and the Rule of Law. A Theory of Legal Reasoning. Oxford : Oxford University Press, 2010. 287 p.
- [17] Alexy R. Juristische Interpretation. *Recht, Vernunft, Diskurs. Studien zur Rechtsphilosophie*. Frankfurt/M., 1995. 292 s.
- [18] Конституційний Суд України. *Відкрита частина розгляду справи за конституційним поданням 99 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення статті 4 Конституції України у формі усного провадження* [відео]. 27 квітня 2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jG07MFEy4lQ> (дата звернення 06.08.2023).
- [19] Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#top> (дата звернення 06.08.2023).
- [20] Про Регламент Конституційного Суду України : Постанова Конституційного Суду України від 22.02.2018 у справі № 1-пс/2018 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18#Text> (дата звернення 06.08.2023).
- [21] Рабінович П. М., Дудаш Т. І. Аргументи у правовій аргументації: деякі загальнотеоретичні аспекти. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. No 3. С. 47–68.
- [22] Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі № 1-р(П)/2022 від 06.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text> (дата звернення 06.08.2023).
- [23] Dudash T. Analyzing Legal Argumentation: What Theoretical Model is the Most Comprehensive? *Studia Iuridica Lublinensia*. 2022. Vol. 31. No 3. P. 85–103.
- [24] Рішення Конституційного Суду України у справі № 1–182/2019(4165/19) від 02.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-19#Text> (дата звернення 06.08.2023).

- [25] Рабінович П. М., Дудаш Т. І. Правозастосовче аргументування у судовому процесі (загальнотеоретичні аспекти). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 4. С. 15–36.

REFERENCES

- [1] Dyevre, A. & Jakab, A. (2013). Foreword: Understanding of Constitutional Reasoning. *German Law Journal*, 87 (14), 983–1015.
- [2] Berkmanas, T. (2005). On the Academic Understanding of Legal Interpretation in Lithuania. *International Journal of Baltic Law*, 2 (1), 53–72.
- [3] Medar, S. (2014). Opseg logike u tumacenju prava. *Zbornik radova pravnog fakulteta u Nisu*, 66 (LII), 238–257.
- [4] Koziubra, M. (2016). Theory of legal argumentation and its peculiarities in constitutional judicature. *Journal of the Constitutional Court of Ukraine*, 6, 167–180.
- [5] Kistianyk, V. (2014). Legal argumentation in the activity of the Constitutional Court of Ukraine. *Law and Society*, 1–2, 20–24.
- [6] Savenko, M. D. (2012). Legal Argumentation in constitutional procedure: methodological aspect. *NAUKMA Research Papers. Law*, 129, 11–15.
- [7] Melenko, O. & Stratiy, O. (2021). Argumentation in constitutional judiciary: principles and problems of implementation in Ukraine. *Law Herald*, 5, 7–16.
- [8] Melenko, O. & Hydei, L. (2021). Constitutional argumentation: theoretical legal aspect. *Amparo*, 4, 5–15.
- [9] Riznyk, S. V. (2021). Constitutionality of legal acts: essence, evaluation methodology and providing system in Ukraine (Doctoral thesis, Kyiv, Ukraine).
- [10] Luts, L. (2022). Argumentation in legal interpretation activity. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 4, 63–76.
- [11] Walton, D. N. (2002). *Legal argumentation and evidence*. Pennsylvania: Pennsylvania State University.
- [12] Shcherbaniuk, O. (2021). Legal principles in the reasoning of the constitutional courts' judgements. *Journal of the Constitutional Court of Ukraine*, 5, 102–109.
- [13] Kistianyk, V. I. (2021). Judicial argumentation: features, comparative analysis, domestic and foreign practice. (Candidate thesis, Kyiv, Ukraine)
- [14] Peczenik, A. (1989). *On Law and Reason*. Dordrecht: Springer.
- [15] Aarnio, A. (1986). *The Rational as Reasonable. A Treatise on Legal Justification*. Dordrecht: Springer.
- [16] McCormick, N. (2010). *Rhetoric and the Rule of Law. A Theory of Legal Reasoning*. Oxford: Oxford University Press.
- [17] Alexy, R. (1995). Juristische Interpretation. *Recht, Vernunft, Diskurs. Studien zur Rechtsphilosophie*. Frankfurt/M.
- [18] Constitutional Court of Ukraine. Open hearing in the case of the official interpretation of Article 4 of the Constitution of Ukraine [video] (2023, April). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=jG07MFey4lQ>.
- [19] On the Constitutional Court of Ukraine: Law of Ukraine (2017, July, No 2136-VIII). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#top>.
- [20] On the Rules of the Constitutional Court of Ukraine : Resolution of the Constitutional Court of Ukraine (2018, February, No 1-nc/2018). Retriever from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18#Text>.

- [21] Rabinovych, P. M., & Dudash, T. I. (2022). Arguments in Legal Argumentation: Some Theoretical Aspects. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(3), 47–68.
- [22] Judgement of the Constitutional Court of Ukraine in the case 1-p(II)/2022 (2022, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text>
- [23] Dudash, T. (2022). Analyzing Legal Argumentation: What Theoretical Model is the Most Comprehensive? *Studia Iuridica Lublinensia*, 31 (3), 24–34.
- [24] Judgement of the Constitutional Court of Ukraine (2019, December, No1-182/2019(4165/19). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-19#Text>.
- [25] Rabinovych, P. M., & Dudash, T. I. (2022). Arguing in Judicial Application of Law (Theoretical Aspects). *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(4). 15–36.

Петро Мойсейович Рабінович

Доктор юридичних наук, професор
Дійсний член (академік) НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 60, Харків, Україна

Професор кафедри теорії та філософії права
Львівський національний університет імені Івана Франка
79000, вул. Університетська, 1, Львів, Україна

Petro M. Rabinovych

Doctor of Law, Professor
Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Professor of the Department of Theory and Philosophy of Law
The Ivan Franko National University of Lviv
79000, 1 Universytetska Str., Lviv, Ukraine

Тамара Іванівна Дудаш

Кандидат юридичних наук
Доцент кафедри теорії та філософії права
Львівський національний університет імені Івана Франка
79000, вул. Університетська, 1, Львів, Україна

Tamara I. Dudash

PhD in Law
Associate Professor of the Department of Theory and Philosophy of Law

The Ivan Franko National University of Lviv
79000, 1 Universytetska Str., Lviv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Рабінович П. М., Дудаш Т. І. Правотлумачне аргументування у конституційному судочинстві в Україні (загальнотеоретичні аспекти). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Том 30. № 3. С. 74–97.

Suggested Citation: Rabinovych, P. M., & Dudash, T. I. (2023). Law Interpretative Arguing in Constitutional Judiciary of Ukraine (Theoretical Aspects). *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 74–97.

Стаття надійшла / Submitted: 07/08/2023

Доопрацьовано / Revised: 07/09/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

УДК 340.131; 340.125; 343.2.01; 343.211.2

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-98

Анатолій Ананійович Музика

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Державний науково-дослідний інститут МВС України
Київ, Україна

Сергій Рамізович Багіров

Кафедра кримінального та кримінального процесуального права
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Київ, Україна

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ПРАВОВИЙ ПРАГМАТИЗМ ЯК НАУКОВІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. У статті досліджується нова юридична проблема методологічного характеру. На тлі Венеційського документа «Rule of Law Checklist» та відповідного доробку українських спеціалістів, адаптованого до потреб вітчизняної юридичної системи – «Мірила верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України», обґрунтована можливість і необхідність застосування верховенства права і правового прагматизму як наукових методів дослідження. Розкрито поняття «прагматизм». Сформульовано визначення методу правового прагматизму – це шлях до наукового пізнання (спосіб, процедура) правової проблематики, що торується на тлі уявлення про настання можливих наслідків через ухвалення (або вже ухвалених) конкретних рішень у законодавстві, юридичній практиці або доктрині; з метою верифікації таких рішень передбачає їх аналіз і моделювання відповідних ситуацій з урахуванням реального нормативного досвіду, державотворення, усталених теоретичних положень; слугує обранню оптимальних, найбільш вигідних варіантів соціально корисних дій для нормального функціонування правової системи держави відповідно до вимог верховенства права. Стверджується наявність тісного взаємозв'язку верховенства права і правового прагматизму, вони здатні надійно слугувати дослідженням у сфері державотворення і правознавства. Акцентовано на тому, що верховенство права є основним, а правовий прагматизм допоміжним у цій парі наукових методів дослідження. Шляхом аналізу відповідної юридичної практики проілюстрована дієвість аналізованого методологічного інструментарію. Мета статті – встановлення реального існування й потенціалу таких наукових методів дослідження, як верховенство права і правовий прагматизм, що виявляють особливу ефективність їх застосування в синергії.

Ключові слова: верховенство права, правовий прагматизм, методи дослідження.

Anatoliy A. Muzyka

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

State Research Institute
of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine
Kyiv, Ukraine

Serhii R. Bahirov

Department of Criminal and Criminal Procedure Law
National University of Kyiv-Mohyla Academy
Kyiv, Ukraine

RULE OF LAW AND LEGAL PRAGMATISM AS SCIENTIFIC METHODS OF RESEARCH

Abstract. *The article analyzes a new legal problem of a methodological character. On the grounds of the Venice document «Rule of Law Checklist» and the corresponding revision by Ukrainian specialists, adapted to the needs of the domestic legal system – «Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine», justified possibility and necessity of applying the rule of law and legal pragmatism as scientific methods of research. The concept of «pragmatism» is revealed. The definition of the method of legal pragmatism is formulated – this is the way to scientific knowledge (method, procedure) of legal issues, which paves on the grounds a notion about the occurrence of possible consequences because of deciding (or already decided) concrete decisions in legislation, legal practice or doctrine; with a purpose to verify such decisions involves their analysis and modeling of relevant situations taking into account real normative experience, state formation, established theoretical provisions; serves for selecting the optimal, most profitable options of the socially useful actions for a normal functioning of a legal system of a state according to requirements of the rule of law. It is asserted that there is a close relationship between the rule of law and legal pragmatism, they can reliably serve for the research works in the field of state formation and jurisprudence. It is emphasized that the rule of law is primary and legal pragmatism is secondary in this pair of scientific research methods. By analyzing the relevant legal practice, the effectiveness of the analyzed methodological tools is illustrated. The purpose of the article is to establish the real existence and potential of such scientific methods of research as the rule of law and legal pragmatism which reveal the particular effectiveness of their application in synergy.*

Key words: *rule of law, legal pragmatism, methods of research.*

ВСТУП

Вітчизняна наукова реальність (і, звісно, практика) не мають тривалого застосування такої категорії, як правовий прагматизм¹. Певною мірою це стосується

¹ В українських джерелах подеколи використовується сполука слів «юридичний прагматизм». На нашу думку, необхідно послуговуватися поняттям «правовий прагматизм», оскільки його змістом охоплено не лише продукт законодавчої діяльності, а й практика (застосування законів) і правова доктрина.

і верховенства права, хоча останні десятиліття, розпочинаючи від ухвалення Конституції України в 1996 р., ситуація поступово, переважно в теорії, змінюється на краще; у практичній діяльності згаданий принцип досить часто ігнорується. Але найголовнішим видається те, що бракує фундаментальних досліджень, в яких зазначена проблематика (за деякими винятками¹) не висвітлюється в аспекті пізнання методологічного інструментарію. Зрештою необхідно констатувати, що в Україні зовсім відсутні праці, присвячені встановленню синергії верховенства права і правового прагматизму як наукових методів дослідження. З цього приводу вбачаємо неабияку актуальність започаткування і подальшої розробки відповідного напрямку в правознавстві.

Передусім маємо наголосити, що застосування прагматичного методу² до з'ясування актуалізованої теми, а також визнання верховенства права як юридичного методу дослідження втілено нами експериментальним шляхом. До певної міри (не абсолютно) ми згодні, що *usus magister est optimus*. Водночас усвідомлюємо небезпеку від надмірного захоплення практичною діяльністю, полишаючи надбання і значення теорії поза увагою. На реальних прикладах, що подеколи свідчать про домінування практицизму над здоровим глуздом у законодавчих актах і судовій практиці (на шкоду верховенству права), з одного боку, або ж нехтування правовим прагматизмом у цих сферах діяльності (під прикриттям нібито верховенства права), з іншого боку, нами проілюстрована хибність певних рішень, акцентовано на очікуванні появи кримінально-правових ризиків, якщо йдеться про окремі законопроекти.

Метою статті є встановлення реального існування й потенціалу таких наукових методів дослідження, як верховенство права і правовий прагматизм, що виявляють особливу ефективність їх застосування в синергії.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження проведено на тлі положень Конституції України, кримінального законодавства, Венеційського документа «Rule of Law Checklist» [2; 3] та відповідного документа, адаптованого до потреб вітчизняної юридичної системи – «Мірила верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України» [4] (далі – доробок Могилянки).

¹ Зокрема, у 2020 р. висунута й обґрунтована доволі перспективна гіпотеза про реальну можливість застосування верховенства права як наукового методу дослідження. Див.: [1, с. 79–100; 243–267].

² Поняття «прагматичний метод» використовується, зокрема, у працях Вільяма Джеймса, про наукові досягнення якого йтиметься далі. Ми поділяємо таке розуміння прагматизму. Водночас підкреслимо, що в літературі також вживається поняття «прагматичний підхід». У методологічному аспекті зазначені поняття («метод» і «підхід»), хоча й близькі за змістом, все-таки не є тотожними, їх треба розрізняти. Наприклад, за допомогою останнього поняття пропонується визначати основний шлях, стратегію вирішення поставленого завдання. В загальній теорії права питання щодо чіткого розмежування понять «метод» і «підхід» не розроблене і воно належить до проблемних. Про це див., зокрема: [1, с. 55–57].

Теоретичну основу праці утворюють вітчизняні та оригінальні зарубіжні публікації з проблеми прагматизму. Емпіричну основу дослідження становлять окремі матеріали судової практики.

Пошук здійснено на ґрунті філософських, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання правових явищ. При цьому корисним став, зокрема, фундаментальний доробок вітчизняного спеціаліста М. І. Панова, який свого часу плідно торував шлях на цій ниві в аспекті кримінально-правової теорії [5].

Серед філософських методів провідним визнається діалектичний метод¹ з його категоріальним наповненням, а саме: причина і наслідок, необхідність і випадковість, об'єктивне і суб'єктивне, сутність і явище та інші парні діалектичні категорії застосовувалися на всіх етапах цього дослідження. Також застосовано філософське вчення про детермінізм під час ілюстрації різних типів детермінаційних зв'язків між кримінально релевантними явищами.

Використання історико-правового методу дало змогу здійснити ретроспективний аналіз окремих прикладів із судової практики та колишніх законодавчих рішень. Метод слугував виявленню змін у позиціях науковців щодо законодавчого закріплення положень всупереч верховенству права.

Важливу роль відіграв герменевтичний метод. Ми вважаємо, що його основна мета – через пізнання правової системи (встановлення правового смислу відповідного тексту, пов'язаного з окремими складовими останньої) задовольнити певні інтелектуальні потреби у сфері нормотворення і правозастосування, наукової діяльності і навчального процесу. Цей метод став у пригоді, зокрема, під час тлумачення відповідних понять, що використовуються у кримінальному законодавстві і судовій практиці. Тут доречно зазначити, що для розуміння власне такого феномена, як «поняття» доволі корисними є фундаментальні дослідження Є. К. Войшвілла [7; 8].

За допомогою логічного методу в дослідженні розвивалися усталені теоретичні уявлення або перевірялися пропоновані нормативні моделі та їх провідні ознаки, а також висувалися нові теоретичні припущення. Зокрема, логічний метод застосовувався для ілюстрації браку юридичної визначеності (одного з елементів верховенства права).

Провідну роль у цьому дослідженні відіграли наукові методи верховенства права і правового прагматизму, що проілюстровано у наступній рубриці.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. На шляху до розуміння правового прагматизму як наукового методу дослідження

¹ Особливу увагу цьому методу приділяв М. І. Панов, акцентуючи на такому: «Розробляючи методологію наукових досліджень проблем кримінального права, вважаємо за необхідне розпочинати його насамперед із аналізу застосування *діалектичного методу пізнання*, який доволі часто і обґрунтовано називають філософським або загальним методом. Діалектичний метод – це універсальний метод дослідження соціально-правових явищ». Див.: [6, с. 12].

Поняття «прагматизм» (англ. *pragmatism*, від грец. *πράγμα*, родовий відмінок *πράγματος* – справа, дія) трактується по-різному, за радянської доби – контрверсійно, доволі упереджено (передусім на ідеологічному ґрунті); такий відбиток його сприйняття нерідко простежується і сьогодні.

За радянським розумінням, прагматизм – це «1) різновид суб'єктивного іdealізму, один із головних напрямів американської імперіалістичної ідеології (Джемс, Дьюї); заперечує пізнання об'єктивної істини, та визнає істиною те, що дає «практично корисні» (тобто вигідні буржуазії) результати. Прагматизм стирає різницю між знанням і вірою, відкриваючи шлях для довільної фальсифікації науки і є ідеологічною опорою реакції всередині країни та імперіалістичної агресії у зовнішній політиці ...» [9, с. 558].

Звісно, того часу про радянську фальсифікацію науки – псевдонауковий напрям у біології (мічурінська агробіологія), що пізніше одержав назву «лисенківщина», в СРСР не йшлося, ще не дійшли до закономірного розвінчання кампанії проти генетики [10; 11; 12].

Цей антинауковий досвід красномовно свідчить про те, що далеко не завжди критерієм істини є практика. Так само винятково негативним було офіційне ставлення до кібернетики (1950–1954 рр.); тоді її охрестили як американська «реакційна псевдонаука» [13, с. 236–237; 14].

Ще один приклад, із правознавства. З погляду радянських юристів, **правова держава** – це усталене в буржуазній юридичній літературі антинаукове поняття, що зображує буржуазну державу, де панують нібито закон і законність. Всі вчення про правову державу спрямовані своїм вістрям проти революційного руху робітничого класу, а з часом виникнення радянської соціалістичної держави – проти останньої. Ці теорії є найлютішими ворогами марксизму. Разом з іншими псевдоміждемократичними буржуазними теоріями є тією димовою завісою, яка призначена, зрештою, **сприяти фашизації держави** [15, с. 494].

Як не дивно, ці слова (про запровадження фашизму) залишаються актуальними, але не стосовно правової держави, а її антипода – росії як держави-агресора, спадкоємниці СРСР.

У період застою щодо прагматизму нічого не змінилося. І справді – на те й застій. Продовжується голобелщина. Зокрема, писали, що прагматизм – це «1. Реакційний, суб'єктивно-ідеалістичний напрям сучасної буржуазної філософії, за яким практична цінність знань означає їхню істинність. – Прагматизм, або філософія дії (від грецького – дія, практика), особливо поширений в США. Цінність понять та ідей визначається, з точки зору теоретиків прагматизму, їх корисністю для дії, здатністю бути застосованими в певних цілях (Мистецтво, 6, 1963, 10); ... 2. Напрямок в історії, який обмежується викладом подій в їхніх зовнішніх зв'язках і послідовності, не розкриваючи об'єктивних законів історичного розвитку» [16, с. 510].

Іншої характеристики будь-чого, що відбувалося у «негідному капіталістичному світі», особливо в США, від тодішнього радянського ладу годі було й чекати.

Втім не лише за пізніх часів Радянського Союзу, а й сьогодні продовжується голобельна критика прагматизму. Майже аналогічне його радянське розуміння, за винятком щойно наведеного прикладу із журналу, запропоновано і в «Новому тлумачному словнику української мови» (1998 р.), але «реакційний, суб'єктивно-ідеалістичний напрям» стосується тепер всякої філософії, а не лише «сучасної буржуазної» [17, с. 661]. Тим самим водночас заперечується, на нашу думку, єдність і цілісність філософії.

Таким чином, ставлення до аналізованого явища, зокрема в сучасній Україні, залишається в основному негативним. Наприклад, у спеціальній літературі правовий прагматизм визнається напрямом у філософії права, що виходить із трактування істини не як відношення правового знання до реальності, а як оцінки обґрунтованості його структури та практичної ефективності панівних правових норм; він заперечує існування абсолютних правових норм, однозначно прийнятих для всіх суб'єктів права, і доводить необхідність будувати розуміння права та виформування його норм на основі аналізу правозастосування і судової практики, особливо за умов існування альтернативних правових теорій. Традиційний правовий прагматизм (Пірс) звертається до ідеального поняття правової істини як результату нескінченного самокорегування і правильного використання раціонального методу правового аналізу. Сучасний правовий прагматизм (Рорті) ототожнює істинне з адекватно обґрунтованим в контексті практичного використання правових норм [18, с. 510].

В Юридичній енциклопедії міститься дещо інше тлумачення цього поняття, в ньому вбачають і щось позитивне. «Прагматизм правовий» – це вчення про право як засіб досягнення практичної користі незалежно від об'єктивної реальності; вважає правове мислення фактором пристосування суб'єкта до правового середовища з метою успішної діяльності й досягнення суб'єктивних інтересів. Доцільність правового прагматизму в сучасних умовах пов'язується з такими важливими принципами людської діяльності: потреба в практичних діях, матеріальний інтерес, вирішальна роль волі у забезпеченні правового розвитку, раціоналізація та обґрунтованість законотворення, підвищення ефективності державно-управлінських рішень. Його позитивний характер полягає в тому, що він дозволяє розкрити потенціал правової діяльності, утвердити якості діловитості, практицизму, активності та ініціативності суб'єктів права. Негативні риси правового прагматизму виявляються, зокрема, в абсолютизації суб'єктивного начала, раціоналізму, ігноруванні чинників об'єктивності, соціальної обумовленості правової діяльності, утвердженні волюнтаризму, вузького практицизму, бездуховності, дегуманізації, аморальності [19, с. 53].

Як відомо, інформація з першоджерела є найбільш цінною, тому торкнемося витоків прагматизму. Це надасть можливість порівняти нерідко діаметральні погляди на досліджуване явище і наблизитися до його неупередженої оцінки.

В англomовній версії «Вікіпедії» розміщена об'ємна стаття «Charles Sanders Peirce», що містить посилання на 172 джерела. Зазначено, зокрема, що Чарльз

Сандерс Пірс (10 вересня 1839–19 квітня 1914) – американський філософ, логік, математик і вчений, якого інколи називають «батьком прагматизму» [20]. До інших фундаторів прагматизму належить друг і колега Пірса – Вільям Джеймс або Джеймс (William James) [11 січня 1842–26 серпня 1910]. Він так само вважається видатним мислителем кінця XIX століття, одним із самих впливових філософів Сполучених Штатів Америки; його ще називають «батьком американської психології» [21].

У своїх восьми лекціях під загальною назвою «Прагматизм: нова назва для деяких старих способів мислення» (1907) [22], прочитаних упродовж листопада – грудня 1906 року в Лоуельському інституті в Бостоні й у Колумбійському університеті в Нью-Йорку в січні 1907 р., Вільям Джеймс відстоює і розвиває ідеї Чарльза Пірса¹. Стисло наведемо окремі положення його праці в українському перекладі [24].

«Метод прагматизму – це насамперед метод залагоджування метафізичних суперечок, що без нього могли б тягтися без кінця ... Метод прагматизму в подібних випадках намагається витлумачити кожную думку, вказуючи на її практичні наслідки. ... Погляд на історію цього вчення ще краще покаже нам, що таке прагматизм. Ця назва походить від того самого грецького слова *pragma*, що означає «дія», від якого утворені наші слова «практика» й «практичний». Вперше воно було запроваджене у філософії Чарльзом Пірсом у 1878 р. у статті під заголовком «Як зробити наші ідеї зрозумілими» («How to make Our Ideas Clear»), поміщеній у січневому номері часопису «Popular Science Monthly» за 1878 р. ...»² (С. 26).

«... щоб домогтися цілковитої ясності в наших думках про будь-який предмет, ми повинні тільки поміркувати, які практичні наслідки містить цей предмет ... Наше уявлення про ці наслідки – як найближчі, так і віддалені – оце й усе, що ми можемо уявити собі про цей предмет, якщо взагалі таке уявлення має яке-небудь позитивне значення.

¹ Про «буржуазну» філософію цього видатного мислителя див. пізнавальну радянську версію: [23].

На протипагу принципу Пірса автор, зокрема, з'ясував (чи, можливо, сформулював – «принцип Мельвіля»?) для радянського читача: «Політична доктрина та методологія прагматизму розроблялися з урахуванням триєдиного завдання: обґрунтування «історичної місії» американського імперіалізму, захисту «американської демократії» та боротьби проти вчення марксизму-ленінізму» (Згадана праця. С. 483). І справді – де сьогодні США (від часу їх утворення), і де росія ...

² Перегляд оригінального тексту зазначеної статті Ч. Пірса дає підстави стверджувати, що В. Джеймс був символічно неточним, коли назвав 1878 р. як дату запровадження терміна «прагматизм» (див.: [25]). Насправді це трапилося через 20 років після згаданої публікації, і зробив це В. Джеймс, про що сам далі пише і визнає пріоритет у цьому питанні за колегою. Хоча, поза сумнівом, у статті Ч. Пірса були викладені важливі положення щодо прагматизму, тобто він науково започаткував відповідний напрям у теорії пізнання. Оскільки першим це слово публічно і широко використав власне В. Джеймс, тому подекуди саме його називають основоположником прагматизму. Можна вважати, що вчений систематизував, виклав, популяризував та розвивав ідеї прагматизму.

Звідси і загальний висновок: відверто хибними в літературі є твердження про те, що термін «прагматизм» запроваджено у 1878 р. Ч. Пірсом (див., наприклад: [26, с. 510].).

У цьому полягає принцип Пірса, принцип прагматизму. Протягом двадцяти років він залишався ніким не поміченим, поки я ... не використав його й не застосував його зокрема до релігії. На той час (1898) ґрунт, очевидно, був підготовлений для сприйняття нового вчення. Слово «прагматизм» набуває поширення, й сьогодні воно тут і там з'являється на сторінках філософських часописів. З усіх боків чути про прагматичний напрям, іноді про нього говорять шанобливо, іноді зневажливо, *але рідко з точним розумінням суті справи* (виділено нами. – А. М., С. Б.). Зрозуміло, що цей термін зручно надається для цілої низки філософських напрямків, яким дотепер не вистачало загального імені, й що він «прийшов надовго». Щоб повністю зрозуміти значення принципу Пірса, треба навчитися застосовувати його в конкретних випадках» (С. 27).

«... У прагматичному методі немає нічого цілковито нового. Сократ був його прихильником. Аристотель методично користувався ним. З його допомогою Локк, Берклі та Юм зробили важливі внески у вивчення істини ... Але всі ці попередники прагматизму користувалися ним лише випадково, уривками: це була їхня прелюдія. Тільки в наш час прагматизм набув загального характеру, усвідомив покладену на нього світову місію й заявив про свою неминучу перемогу» (С. 28).

«... Прагматизм робить усі наші теорії менш непорушними, він додає їм гнучкості й примушує кожну з них працювати. Не будучи нічим новим, завдяки цьому він досягає гармонії з багатьма старими філософськими напрямками ...» (С. 30).

«... Прагматизм тримається фактів, конкретного, спостерігає істину за її роботою в окремих випадках і потім узагальнює ...» (С. 36).

Також важливо, що В. Джеймс оптимістично налаштовує *homo sapiens*: «Я цілком переконаний, що прагматичний погляд на істину пройде всі належні для будь-якої теорії етапи. Спочатку, як ви знаєте, нова теорія проголошується абсурдною. Потім її сприймають як істину, однак очевидну й незначущу. Нарешті, вона визнається настільки важливою, що її колишні супротивники стверджують, ніби вони самі відкрили її. Наше вчення про істину перебуває нині ще на першому етапі, хоча подеколи вже з'являються ознаки другого» (С. 92).

Історичний досвід свідчить, що два останніх із зазначених етапів, принаймні в Україні та у більшості пострадянських республік, набули характеру довготривалого очікування¹ свого переконливого поширення. Це пояснюється, зокрема тим, що ми понад сім десятиліть перебували під гнітом єдино правильної, «довіршеної» теорії пізнання, фактично ідеології – марксизму-ленінізму.

Сьюзан Хаак (Susan Haack) в Американській енциклопедії (англ. Encyclopedia Americana, звідси – назва «Американа») визнає прагматизм школою філософії;

¹ У 1964 р. американський психолог канадського походження Віктор Гарольд Врум (Victor Harold Vroom), вивчаючи мотиви ухвалення рішень, розробив теорію очікування (Expectancy Theory). Теорія очікування Врума припускає, що поведінка людини є результатом свідомого вибору серед альтернатив, метою яких є максимізація задоволення та мінімізація болю. Ця теорія має відношення до вивчення феномена управління і, на нашу думку, може слугувати усвідомленню корисності прагматизму. Див., зокрема: [30].

його вплив все ще помітний в сучасній філософії. Прагматизм – це швидше метод роз’яснення понять, ніж філософська доктрина. Він підкреслює важливість людських ідей і мети в досвіді, знаннях і значенні. Прагматизм вирізняється багатством тонких і плідних ідей, об’єднаних своєю темою посередництва між наукою і філософією, теорією та практикою [27, с. 515–516].

Інше авторитетне джерело, Британіка, пропонує таке розуміння прагматизму. Це – філософський рух, що вперше систематично виразили Чарльз Сандерс Пірс (Charles Sanders Peirce) і Вільям Джеймс (William James), а потім підхоплений і перетворений Джоном Дьюї (John Dewey). Прагматики підкреслюють практичну функцію знань як інструмента пристосування до реальності та управління нею. Прагматизм погоджується з емпіризмом у своєму наголошенні на пріоритеті досвіду над апіорними міркуваннями. У той час як істина традиційно пояснювалася з погляду її відповідності реальності, прагматизм вважає, що істина має бути встановлена у процесі перевірки. Прагматики інтерпретують ідеї як інструменти та плани дій, а не як образи реальності; більш конкретно, це пропозиції та очікування можливої поведінки, гіпотези чи прогнози того, що станеться в результаті даної дії, чи способи організації поведінки [28].

Прагматизм, і зокрема правовий прагматизм – це простора тема. Численний перелік наукових праць класичних і сучасних прагматиків містить, наприклад, розлога, ґрунтовна стаття Крістофера Хуквея (*Christopher Hookway*) «Прагматизм», що оприлюднена на сайті «Стенфордська енциклопедія філософії» (стаття вперше опублікована 16 серпня 2008 р.; суттєвого перегляду, разом з бібліографією, зазнала 6 квітня 2021 р.) [29].

У цьому джерелі написано, що прагматизм – це філософська традиція, яка (в широкому значенні) розуміє пізнання світу як невід’ємне від дії всередині нього. Ця загальна ідея привабила напрочуд багатий і часом протилежний діапазон інтерпретацій, зокрема: всі філософські концепції мають бути перевірені за допомогою наукових експериментів; твердження є істинним тоді і лише тоді, коли воно корисне (відповідно: якщо філософська теорія не робить безпосередній внесок у соціальний прогрес, то вона не має великого значення); досвід полягає у взаємодії з природою, але не в її уявленні; артикульована мова лежить на глибокому ложі загальних людських практик, які ніколи не можуть бути повністю «створені явними».

Чітке уявлення про досліджуване явище вбачаємо у такому тлумаченні: «Ядром прагматизму, як це спочатку розумів Пірс, була прагматична максима, правило для прояснення значення гіпотез шляхом відстеження їх «практичних наслідків» – їх наслідків для досвіду у конкретних ситуаціях»¹.

Корисним буде зазначити, що існує спеціальне періодичне видання – Європейський журнал прагматизму й американської філософії (*European Journal*

¹ Цитуємо за джерелом: [29].

of Pragmatism and American Philosophy; скорочено – ЕЖРАР). Він публікує статті, в яких досліджується американська філософська традиція, приділяючи особливу увагу прагматизму та зв'язкам прагматизму із суспільними науками. ЕЖРАР сприяє вивченню міждисциплінарних проблем і підходів, підтримує взаємний діалог між різними традиціями у філософії та суспільних науках. Журнал індексується в Scopus (з 2019 р.), Erih Plus і Web of Science Core Collection [31].

Для вироблення бодай елементарного уявлення про правовий прагматизм¹ нами перекладено з англійської та опрацьовано низку відповідних праць. Аби не перетворити цю статтю у дослідження з правового прагматизму, обмежимося лише переліком оригінальних публікацій на зазначену тему. Серед них – «Як зробити наші ідеї зрозумілими» (Пірс, 1878) [25], «Шлях права» (О. Холмс, 1897) [37], «Прагматизм як філософія права» (Волтер В. Кеннеді, 1925) [38], «Що прагматизм може запропонувати праву?» (Річард А. Познер, 1990) [39], «Про правовий прагматизм: куди нас веде «шлях права»?» (Сьюзан Хаак, 2005) [40], «Прагматизм, право і мораль. Уроки справи Бака проти Белла» (Сьюзан Хаак, 2011) [36], «Прагматизм, холізм і концепція права» (Адам Міхал Дирда, 2015) [41], «Три форми правового прагматизму» (Чарльз Л. Барзун, 2018) [42].

На нашу думку, **метод правового прагматизму** – це шлях до наукового пізнання (спосіб, процедура) правової проблематики, що торується на тлі уявлення про настання можливих наслідків через ухвалення (або вже ухвалених) конкретних рішень у законодавстві, юридичній практиці або доктрині; з метою верифікації таких рішень передбачає їх аналіз і моделювання відповідних ситуацій з урахуванням реального нормативного досвіду, державотворення, усталених теоретичних положень; слугує обранню оптимальних, найбільш вигідних варіантів соціально корисних дій для нормального функціонування правової системи держави відповідно до вимог верховенства права.

2.2. Новітнє осмислення і практичне застосування феномена «верховенство права» як наукового методу пізнання

Наразі існує значна кількість джерел, присвячених верховенству права як соціальному ідеалу. До надзвичайно важливих серед них слід віднести, зокрема: [43; 44; 45; 46; 47; 48; 49].

27 червня 2017 р. у Києві був презентований документ Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) «Rule of Law Checklist»^{2,3},

¹ Першим правовим прагматиком традиційно визнають (правознавці й історики) Олівера Венделла Холмса (8 березня 1841–6 березня 1935). Непересічна особистість – американський суддя і теоретик права, адвокат, викладач університету, політик, філософ, на прізвисько «Великий інакомислячий». Див., зокрема: [32; 33; 34; 35; 36].

² Checklist (амер. 'tʃeklist) – список, перелік, контрольний список (перелік).

³ Захід був організований за підтримки Програми Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) реформування сектору юстиції «Нове правосуддя» спільно з Радою з питань судової реформи та офісом Ради Європи в Україні. Див.: [50].

перекладений українською з англійської як «Мірило правовладдя». Фактично – це контрольний список питань для оцінки дотримання верховенства права.

Переклад тексту українською зроблено вперше, авторство належить Сергію Головатому (оригінальний документ складено офіційними мовами комісії – англійською, французькою та російською). До українського варіанта ввійшли, крім самого тексту, ще коментар та англійсько-український глосарій правничих термінів і понять.

Цей неофіційний переклад публікується за домовленістю з Радою Європи, але відповідальність за його зміст несе виключно перекладач [3].

Варто зазначити, що «Rule of Law Checklist» («Мірило правовладдя») був предметом обговорення на засіданнях підкомітету (Венеційської Комісії) з правовладдя 17 грудня 2015 р. і 10 березня 2016 р. та в подальшому був ухвалений Венеційською Комісією на її 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 р.).

Отже, йдеться про «мірило для потреб оцінювання стану правовладдя в окремих країнах». Це означає, що сьогодні ми маємо практичну можливість зрозуміти, що таке верховенство права у реальному вимірі. Поява зазначеного інструментарію ілюструє **прагматичний підхід** до розуміння і застосування верховенства права у повсякденному житті.

Мірило задумано як інструмент для різноманітних суб'єктів, що вирішать здійснювати таке оцінювання. Це можуть бути: парламенти та інші органи державної влади – коли перед ними постають питання потреб і змісту законодавчих реформ; громадянське суспільство й міжнародні організації, разом з регіональними, зокрема Рада Європи та Європейський Союз.

У Венеційському документі «Rule of Law Checklist» стрижневими елементами поняття «The Rule of Law» (верховенства права або правовладдя) визначено: 1) законність – включно з прозорою, підзвітною та демократичною процедурою запровадження приписів права; 2) юридична визначеність; 3) заборона свавільності (запобігання зловживанню повноваженнями – *А. М., С. Б.*); 4) доступ до правосуддя в незалежних і безсторонніх судах – включно із судовим контролем щодо адміністративних актів; 5) поважання людських прав; 6) недискримінація та рівність перед законом.

Отже, тепер верховенство права не лише досягається розумом (є поняттям-ноуменом), а й набуло конкретного значення і смислу через його чуттєве сприйняття і тому визнається феноменом.

Важливо розуміти, що верховенство права – це не лише проблема правосуддя. Ця універсальна планетарна ідея (глобальний ідеал) стосується також надзвичайно широкого кола суспільних відносин у сфері діяльності законодавчої та виконавчої гілок влади. Вона спрямована і проти «зазіхань із боку суб'єктів приватного сектору», відповідальних за виконання суспільних завдань.

Беручи до уваги, що методологія, наукові методи і методики не є сталим явищем, цивіліст Л. А. Музика, на тлі усвідомлення унікальної цінності і практичного потенціалу феномена верховенства права, висунула наукову гіпотезу про існування **методу верховенства права** (по-іншому, **юридичний метод пізнання**):

«Якщо верховенство права – планетарна соціальна цінність, в основі якої лежать інтереси, права та свободи людини, то цей феномен-ідеал може слугувати (як метод) у науковому пізнанні функціонування інститутів права і держави у конкретній країні».

Вчена переконливо обґрунтувала, що практична реалізація верховенства права як наукового методу цілком реальна через методику його вжитку – «Rule of Law Checklist». Цим документом передбачено застосування *еталонних тестів* в аспекті оцінювання зазначених вище *стрижневих елементів* верховенства права, а також використання «прикладів конкретних викликів правовладдю» і застосування *вибраних стандартів*, що стосуються еталонних тестів. На конкретних прикладах Л. А. Музика проілюструвала, як в реальності можна застосовувати метод верховенства права. Водночас нею у такий спосіб певною мірою здійснена верифікація аналізованої гіпотези [1, с. 79–100; 243–267]. Дослідниця стверджує, що наукове припущення про існування юридичного методу дослідження висунуте для: а) пояснення можливості пізнання тих процесів, що відбуваються у сфері державотворення, законодавства та юридичної практики, крізь призму оцінки дотримання верховенства права; б) розуміння тих причин, які зумовлюють настання негативних наслідків у відповідних правовідносинах через нехтування верховенством права [1, с. 100].

Ми повністю поділяємо аналізовані міркування щодо реального існування методу верховенства права. Для посилення зазначеного спрямуємо свої зусилля на обґрунтування важливості застосування цього методу у поєднанні з методом правового прагматизму. Їх синергія містить потужний методологічний потенціал.

2.3. Приклади верифікації наукових методів дослідження верховенства права і правового прагматизму

Встановленню дієвості зазначених методів дослідження слугуватимуть матеріали юридичної практики (зокрема й думки окремих спеціалістів щодо правової оцінки правопорушників) та окремі законодавчі рішення.

10 березня 2023 р. суддя Верховного Суду Н. О. Антонюк у соціальній мережі Facebook оприлюднила свою позицію стосовно розуміння зворотної дії кримінального закону в часі. Наведемо відповідний текст без купюр.

«Чи може йтися про склад злочину, передбаченого ч. 1 ст. 328 КК, якщо на момент вчинення діяння певні відомості становили державну таємницю, однак на момент внесення відомостей до ЄРДР або ж судового розгляду, у відповідному порядку були виключені із кола інформації, що становить державну таємницю?»

Кримінальна протиправність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння. У ст. 328 КК жодних змін і доповнень законодавцем не вносилось, а тим більше, не відбулася декриміналізація цього діяння.

Якщо на момент вчинення кримінально караного діяння розголошена інформація була державною таємницею, то подальше виключення її з кола таких відомостей, жодним чином не впливає на кримінально правову оцінку тих діянь, які були вчинені щодо такої інформації в той час, коли вона мала відповідну правову охорону.

Такий висновок узгоджується із Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 року (Справа N 1–3/2000).

Тому аргументи про відсутність складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 328 КК, у діях особи в тому разі, коли на момент вчинення відповідного діяння інформація була віднесена до державної таємниці, а згодом, на момент внесення відомостей про вчинення кримінального правопорушення до ЄРДР або під час судового розгляду, перестала бути державною таємницею, є неправильними» [51].

Аналізовані міркування видаються некоректними. Її автором проігноровані системні зв'язки кримінального права з іншими галузями права і штучно перебільшена роль форми кримінального закону над його змістом. Річ у тім, що пізнати суть поведінки, яка забороняється кримінальним законом за допомогою норм з бланкетними диспозиціями, можна лише на підставі звернення до змісту іншого нормативного акта, де більш детально описано ознаки цієї поведінки. До моменту виключення відповідних відомостей з обсягу інформації, що становить державну таємницю, розголошення такої інформації дійсно утворювало склад злочину. Проте на момент внесення відомостей до ЄРДР або ж судового розгляду, якщо ці відомості вже були виключені з відповідного переліку інформації, що становить державну таємницю, органи досудового розслідування або суд мають справу з декриміналізованим діянням. Зовнішня оболонка у вигляді відповідної статті кримінального закону, або *форма*, залишається, проте *зміст* норми змінився. Тому й правові наслідки мають визначатися у такий спосіб: кримінальна відповідальність виключається через втрату протиправності у межах тієї галузі права, до змісту якої відсилає кримінально-правова норма з бланкетною диспозицією. Це має призвести до застосування принципу зворотної дії кримінального закону в часі, оскільки кримінальна відповідальність скасована опосередковано.

Не зайвим буде торкнутися і згаданого Рішення Конституційного Суду України. Зауважимо передусім, що воно стосувалося положень КК України і КПК України, які зараз не є чинними. Його мотиваційна частина ґрунтувалася, зокрема, на постанові Верховної Ради України «Про порядок введення в дію і застосуван-

ня Закону України «Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення» від 7 липня 1992 р. № 2548-ХІІ, яка також давно не застосовується.

Основний акцент аналізованого Рішення (відповідно до предмета судового розгляду) полягає в тому, що власне законом є виключно положення Кримінального кодексу; інші нормативно-правові акти не можуть бути частиною поняття «закон», а тому зміна останніх не призводить до зворотної їх дії у часі, зокрема – до пом'якшення відповідальності.

З цього приводу слід пригадати інше, протилежне розуміння поняття кримінального закону. У постанові від 3 липня 2019 р. Велика Палата Верховного Суду дійшла, зокрема, таких висновків:

«Поняття «закон» на нормативному рівні не визначено. У теорії права існують два основних підходи до визначення цього терміна, що ґрунтуються на широкому та вузькому розумінні його змісту.

У вузькому значенні законом є письмовий нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом, підписаний та оприлюднений у порядку, встановленому Конституцією України та Законом України «Про регламент Верховної Ради України».

У широкому значенні поняття «закон» охоплює все законодавство і включає як закони у вузькому розумінні, так і підзаконні нормативно-правові акти – постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств та інших органів виконавчої влади тощо.

У КК термін «закон» використовується як у широкому, так і у вузькому значенні.

Якщо в КК поняття «закон» вжито у вузькому розумінні, нормативно-правовий акт конкретизується – обов'язково зазначається назва закону або ж за словом «закон» слідує слово «України».

<...>

Коли ж у тексті КК слово «закон» вживається лише як узагальнююче поняття, воно використовується у широкому значенні, тобто може охоплювати як власне закони, так і інші акти чинного законодавства» (п. 55–58) [52].

Також важливо наголосити, що Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2000 р. принципово суперечить раніше ухваленому ним Рішенню від 9 липня 1998 р.: «Термін «законодавство»... треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України» [53].

Отже, розглянуте Рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2000 р. є доволі контроверсійним, має ознаки надмірного формалізму. І хоча в ньому згадується принцип верховенства права, треба зважити на те, що тієї пори рух до його осмислення в Україні лише розпочинався. Зрештою, і судді Конституційного Суду України можуть помилятися.

Вважаємо, що думки судді Верховного Суду конфліктують із такими стрижневими елементами верховенства права, як законність і юридична визначеність.

Один із еталонних тестів («1. Ієрархічна вищість приписів актів права»), встановлених «Rule of Law Checklist» в аспекті оцінювання елемента верховенства права «А. Законність», був адаптований доробком Могилянки як «1. Верховенство Конституції». Серед питань, що розкривають зміст цього тесту, такі:

«Чи дотримано в нормотворчій та нормозастосовчій практиці принцип найвищої юридичної сили Конституції?

Чи забезпечено принцип прямої дії норм Конституції в нормотворчій і нормозастосовчій практиці?

Якою мірою чинне законодавство відповідає Конституції України?» [4, с. 28].

Очікувані відповіді на зазначені питання спростовують позицію Н. О. Антонюк: Основний Закон України (зокрема, ст. 58) не поступається юридичною силою ніяким іншим законам (наприклад, КК України), будь-якому правовому акту, рішенню Конституційного Суду України чи політичному рішенню. Стаття 5 КК України про зворотну дію закону у часі не повною мірою відповідає ст. 58 Конституції України, згідно з якою цей принцип стосується не лише законів, а й інших нормативно-правових актів.

В аспекті розуміння іншого складника верховенства права – юридичної визначеності у доробку Могилянки наголошується, зокрема, на такому:

«Одним із важливих елементів юридичної визначеності є вимога захисту довіри. Ця вимога акцентує увагу на специфічних аспектах юридичної визначеності, які мають особливе значення для утвердження верховенства права (правовладдя). Одним із найважливіших елементів захисту довіри є незворотність дії закону в часі. Принцип «закон зворотної сили не має» (*lex ad praeterian non valet*) сформулювали ще давньоримські юристи на протидію сваволі законодавця, який надавав зворотної сили законам, що погіршували становище людей, піддавали їх несприятливим наслідкам за дії, які на час їх вчинення визнавалися законними. Мета цього принципу – поставити заслін утискові прав і свобод людини державною владою. Така його спрямованість робить означений принцип важливою гарантією безпеки людини, її довіри до держави. ...формулювання винятків із принципу незворотності дії законів та інших нормативних актів у часі в статті 58 Конституції України за традицією (не тільки вітчизняною) пов'язується виключно з випадками «коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи» [4, с. 54–55].

Опонуючи пані Н. О. Антонюк, маємо також зазначити, що вона, по суті, заперечує реальність існування бланкетних кримінально-правових норм¹, яких з-поміж інших вирізняє особлива правова природа, функціональність і практичне призначення. В її міркуваннях простежується ігнорування вимог правового прагматизму, що виражений, зокрема, у правильних судових рішеннях (судовій практиці) минулих років з приводу подібних правовідносин.

Йдеться, наприклад, про ситуацію, що склалася в 1997 р. у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів. Комітет з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України, до компетенції якого належали питання про віднесення певних засобів і речовин до наркотичних, психотропних чи прекурсорів, а також встановлення їх розмірів, без погодження із судовою владою і правоохоронними органами ухвалив низку нормативних документів, що спричинило негативні правові наслідки. У зазначений спосіб Комітетом, в одних випадках, були криміналізовані, в інших – декриміналізовані дії з певними наркотичними засобами і психотропними речовинами. Це потягло за собою зміни в судовій практиці. За повідомленнями судів, вирoki щодо осіб, засуджених до 4 липня 1997 р. (з цієї дати набрали чинності після реєстрації в Мін'юсті Таблиці розмірів наркотиків) переглядалися в порядку нагляду, скасовувалися за відсутністю складу злочину, а окремі засуджені звільнялися з місць позбавлення волі [57].

Цей приклад ілюструє правильну реакцію судової влади щодо розуміння бланкетності кримінально-правових норм (в аспекті конституційного положення про зворотну дію закону в часі) на зазначені шкідливі рішення органу, який уповноважений змінювати правові властивості предмета наркотичних злочинів.

Тепер розглянемо приклад зі сфери законотворення. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку від 16 липня 2015 р. № 629-VIII» КК України було доповнено ст. 220¹ «Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності».

Санкція норми (за частиною четвертою цієї статті) викладена у такій редакції:

«...караються позбавленням волі на строк до чотирьох років з обмеженням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до десяти років».

Як бачимо, законодавцем побудована кумулятивна санкція, в якій обов'язковим додатковим покаранням постає *обмеження* права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк *до десяти років*. Натомість ст. 51 КК України не зазнала змін – вона містить покарання у виді *позбавлення* права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Окрім того, якщо б навіть залишався

¹ Про бланкетні норми у кримінальному праві див., зокрема: [54; 55; 56].

термін «позбавлення», то згідно зі ст. 55 КК України для згаданого кримінального правопорушення (ст. 220¹ цього Кодексу) не передбачено строк «до десяти років». До речі, аналогічну ваду – «позбавлення права... до десяти років» спостерігаємо і в санкції ст. 220² КК України. Отже, в Особливу частину КК України безпідставно включено, по суті, новий вид покарання, якого немає у вичерпному переліку ст. 51 КК України. Законодавцем порушено принцип *nulla poena sine lege*, оскільки відповідні характеристики будь-якого покарання, порядок і умови його застосування мають бути передбачені в Загальній частині КК України.

Виникає запитання: як у такій ситуації має діяти суддя під час обрання заходу кримінально-правового впливу за вчинення злочину, передбаченого ч. 4 ст. 220¹ КК України (беручи до уваги, що кумулятивна санкція диктує обов'язкове застосування додаткового покарання)?

На наш погляд, раціональне і правомірне рішення судді можливе на підставі застосування методів правового прагматизму та верховенства права.

За наявності обставин, що пом'якшують покарання, суддя має можливість перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу за цей злочин, на підставі положень ст. 69 КК України. Окрім того, ч. 2 ст. 69 КК України дає змогу не призначати додаткове покарання.

Водночас виникає таке питання: а як бути, коли обставин, що пом'якшують покарання, не встановлено, або ж у справі є обставини, які обтяжують покарання? На наш погляд, за такої ситуації, попри кумулятивний характер санкції, суддя не може призначити додаткове покарання, оскільки його застосування порушило б принцип *nulla poena sine lege*. У даному разі рішення щодо незастосування додаткового покарання ґрунтувалося б на методі верховенства права. Тобто суддя може призначити винуватому позбавлення волі на строк до чотирьох років без застосування додаткового покарання, існування якого у ст. 220¹ КК України слід визнати юридично нікчемним.

Проаналізуємо покарання, передбачене ст. 220¹ КК України, на предмет його відповідності верховенству права. Згідно з доробком Могилянки елемент верховенства права «законність» пропонується оцінювати, зокрема, шляхом застосування еталонного тесту «7. Стан виконуваності законодавства». Розкривають зміст цього тесту такі, наприклад, питання:

«Чи передбачають закони чіткі, зрозумілі й домірні санкції за недотримання законодавства?

Чи є на практиці невідворотною відповідальність за порушення законодавства?».

У мірили правовладдя національного рівня наголошується, що «оцінювання законодавства з цих позицій може свідчити про його прогресивний або ж про репресивний характер» [4, с. 50]. У нашому прикладі законодавець продемонстрував саме останній підхід.

Коментуючи далі зміст цього еталонного тесту, автори доробку Могилянки пишуть: «Законодавство має щонайповніше регулювати питання притягнення до відповідальності осіб у разі порушення його вимог. Наявність прогалин або суперечностей, неефективних або складних процедур притягнення до відповідальності зводять нанівець регулятивні властивості права та дозволяють порушникам уникати покарання. Санкції за вчинення тих або інших правопорушень, що їм бракує домірності або чіткості, так само уможливають уникнення відповідальності та не забезпечують незворотності відповідальності за порушення законодавства, призводять до вибірковості правосуддя, порушень закону при ухваленні судових рішень» [4, с. 52].

Не відповідає покарання, передбачене ст. 220¹ КК України, і наступному складнику верховенства права – «юридична визначеність». У цьому легко переконатися, реагуючи на питання, що розкривають зміст еталонного тесту «1. Чіткість та передбачність законодавства»:

«Якою мірою новий нормативний акт узгоджується з чинними актами?

Чи містить нормативний акт нові для національного законодавства терміни, поняття або юридичні конструкції?

Чи не призводить нормативний акт до виникнення юридичних колізій? Якщо так, то чи передбачає він способи подолання колізій?» [4, с. 55].

Нарешті, пропонуємо до уваги колег ще один приклад, який доводить необхідність врахування пріоритетності методу верховенства права порівняно з правовим прагматизмом у їх застосуванні. Йдеться про справу Чілікова і Маслова, що розглядалася багато десятиліть тому назад, але як проблема залишається актуальною через наявність відповідних прогалин і в нашому кримінальному законодавстві¹.

Згідно з обставинами справи «шофер Чіліков, перебуваючи у нетверезому стані, 6 квітня 1947 р. зайшов у будку чергового вирядника гаража, розташовану неподалік пішохідної доріжки, і запропонував шоферу Маслову, який там перебував, випробувати пістолети, що у нього були. Чіліков здійснив два постріли з пістолета «Парабелум» по шапці Маслова, яка висіла на цвяху, загнаному в брусівану стіну будки. При цьому одна з куль застрягла у брусі, а інша пройшла навиліт, але нікому шкоди не завдала. Потім Маслов здійснив один постріл з пістолета «ТТ» у шапку Чілікова, яка висіла на тому ж самому цвяху. Цього разу куля потрапила в паз брусіваної стіни, пройшла навиліт і поранила у грудну клітину студентку П., яка проходила пішохідною доріжкою. 14 травня 1947 р. П. від отриманих поранень померла» [58, с. 101].

Провідною проблемою справи була кримінально-правова оцінка діяння Чілікова, оскільки дії Маслова містили всі об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу

¹ Спеціалісти в галузі кримінального права добре обізнані з нею. Детальніше про справу див.: [58].

необережного вбивства, – було встановлено, що саме постріл Маслова з «ТТ» спричинив смертельне поранення потерпілій.

У зв'язку із цим виникло декілька теоретичних рішень:

1) одна група вчених пропонувала визнати Чілікова співучасником необережного вбивства, оскільки того часу співучастю визнавалася умисна спільна участь декількох осіб у вчиненні злочину (без уточнення – умисного чи необережного);

2) інші науковці заперечували такий підхід, оскільки умисна участь в необережному злочину становить юридичну нісенітницю. Теоретики цієї групи не були однастайні – одні вважали, що для притягнення Чілікова до кримінальної відповідальності немає підстав, адже об'єктивну сторону вбивства через необережність виконав Маслов. На думку інших, відсутність співучасті не означає відсутності кримінальної відповідальності Чілікова, оскільки він: а) приніс пістолети, організував стрільбу, в яку втягнув Маслова, чий постріл став фатальним – за правилом *causa causae est causa causati* дії Маслова є продуктом поведінки Чілікова, яка постала необхідною і закономірною умовою настання смерті; отже, дії Чілікова перебувають в опосередкованому причинному зв'язку зі смертю потерпілої; б) психічне ставлення Чілікова до злочинного результату охоплюється ознаками недбалості, оскільки він не передбачив цього наслідку, хоча повинен був і міг передбачити.

Таким чином, є всі потрібні для складу злочину елементи: об'єкт (життя потерпілої), об'єктивна сторона (діяння, опосередкований причинний зв'язок, злочинний наслідок), суб'єкт, а також суб'єктивна сторона (вина у виді злочинної недбалості). Притягнення Чілікова до кримінальної відповідальності за вбивство через необережність є теоретично допустимим, таке рішення ґрунтується на правових міркуваннях. І в цій ситуації може скластися враження, що метод правового прагматизму допомагає прокласти «місток» між теорією кримінального права і недосконалим законом (відсутність нормативних положень про необережне співзаподіяння). Але правовий прагматизм – «підконтрольний» методу верховенства права і не має врівноважувати його, якщо наслідком такого застосування буде порушення фундаментальних принципів права.

З погляду на метод верховенства права (якби справа розглядалася в наш час) необхідно керуватися положеннями «Rule of Law Checklist» – еталонним тестом «7. Принципи *nullum crimen sine lege* та *nullum poena sine lege*» такого елемента верховенства права, як «В. Юридична визначеність». Він застерігає: «Людей заздалегідь має бути поінформовано щодо наслідків їхньої поведінки. Цим обумовлено передбачність... та унеможливлення зворотної дії головним чином кримінального законодавства» [3, с. 24].

ВИСНОВКИ

1. На нашу думку, є всі реальні підстави стверджувати про наявність тісного взаємозв'язку верховенства права і правового прагматизму. Це два потужні мето-

дологічні інструментарії, що здатні надійно слугувати дослідженням у сфері державотворення і правознавства.

2. Практичне сприйняття і пізнання закону, управлінських рішень передбачає застосування системного підходу. Стосовно правосуддя це означає: судовий розсуд має виявлятися через герменевтичне оцінювання нормативних положень, що охоплює всі можливі наслідки ухвалення відповідного рішення, враховувати судову практику в подібних правовідносинах та відбуватися на ґрунті професійного і життєвого досвіду судді. Зокрема у цьому відображається реалізація **методу правового прагматизму**. Такі дії не означають порушення принципу законності. Навпаки, аби спростувати подібну думку, водночас необхідно звернутися до **методу верховенства права**. Відповідно до нього, суддя не є «сліпим» виконавцем закону. Тобто в аналізованих вище ситуаціях, уникаючи надмірного формалізму (точніше – не дотримуючись окремої «букви» закону, подеколи хибної, а сягнути до його смислу загалом), суддя передусім має застосувати зазначений юридичний метод. Тобто верховенство права є основним, а правовий прагматизм допоміжним у цій парі наукових методів дослідження. Правовий прагматизм може «згладжувати» суперечність між правовою реальністю і законодавчими засобами її опису і нормативного відтворення у випадках, коли це не порушуватиме принципу верховенства права.

3. Не на «ти», а на «Ви» має визнаватися **справжнім «спілкування»** з верховенством права. Це означає, зокрема, що в діяльності **всіх суб'єктів правовідносин** реальне додержання вимог верховенства права не терпить як легковажного врахування його складових (елементів), так і надмірного формалізму. Верховенство права і будь-який формалізм – несумісні речі.

Хоча верховенство права і правовий прагматизм так чи інакше торкаються всіх громадян, основну увагу необхідно фокусувати передусім на діяльності «відповідальних осіб». Нерозсудливість у застосуванні верховенства права і правового прагматизму – це та негативна властивість правотворчої діяльності і правозастосування, що здатна одночасно руйнувати підвалини і справедливості, і права.

4. Згідно з еталонним тестом «5. Умови забезпечення юридичної визначеності» (за доробком «Могилянки») щодо кожного проекту нормативного акта має бути проведена юридична експертиза на предмет відповідності вимогам верховенства права (правовладдя), встановленим «Rule of Law Checklist».

5. Вважаємо необхідним підготувати офіційний переклад і коментар Венеційського документа «Rule of Law Checklist». Як варіант – надати йому статус офіційного перекладу, зробленого С. П. Головатим (Мірило правовладдя).

У закладах вищої освіти доцільно запровадити практичний навчальний курс з проблематики пізнання та застосування «Rule of Law Checklist».

Мірило правовладдя має стати настільною книгою кожного судді, прокурора, слідчого і, звісно, Президента України, народних депутатів України, урядовців і всіх інших посадових осіб, хто причетний до правотворчості та правозастосу-

вання. Вивчення і застосування цього документа в науковій діяльності є важливим завданням для вчених-юристів.

Мірило не є вичерпним чи остаточним. З часом можуть виникнути нові питання, що обумовлюватимуть його перегляд. Тому Венеційська Комісія регулярно здійснюватиме оновлення документа. Отже, Мірило зазнаватиме змін і розвитку, аби охопити інші аспекти чи набути подальшої деталізації. Завдання вітчизняних науковців – долучитися до подальшого вдосконалення Мірила, продовжувати ініціативу спеціалістів «Могилянки», які підготували адаптований доробок – «Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Музика Л. А. Концепція цивільно-правової політики України : монографія. Київ : ПАЛИВОДА А. В., 2020. 504 с.
- [2] Rule of law Checklist. Adopted by the Venice Commission at its 106-th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). Strasbourg, 18 March 2016. 53 p. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-e) (дата звернення: 24.04.2023).
- [3] Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Ухвалено Венеційською комісією на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 р.) / перекл. з англ. Сергія Головатого. USAID, червень 2017. 163 с. URL: http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/Mirylo_pravovladya.pdf (дата звернення: 24.04.2023).
- [4] Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри ; передмова: Головатий С.; упоряди. та авт. коментарів: В. Венгер, С. Головатий, А. Заєць, Є. Зверев, М. Козюбра, Ю. Матвєєва, О. Цельєв ; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 52 с.
- [5] Панов М. І. Проблеми методології науки кримінального права: вибр. наук. пр. / уклад. : Г. М. Анісімов, В. В. Гальцова ; передм. О. В. Петришина, В. І. Борисова. Харків : Право, 2018. 472 с.
- [6] Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2 (9). С. 1–41.
- [7] Войшвилло Е. К. Понятие. М. : Изд-во МГУ, 1967. 288 с.
- [8] Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ. М. : Изд-во МГУ, 1989. 239 с.
- [9] Прагматизм. Словарь иностранных слов. Изд. 4-е, перераб. и дополн. / под ред. : И. В. Лёхина, Ф. Н. Петрова. М. : Гос. изд-во иностр. и национ. словарей, 1954. 856 с.
- [10] Soyfer Valery N. Lysenko and the Tragedy of Soviet Science. Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 1994. XXVI, 379 p.
- [11] Сойфер В. Н. Власть и наука (История разгрома коммунистами генетики в СССР). 4-е изд., перераб. и дополн. Вашингтон, 2001. URL: <https://flibusta.org.ua/b/508536/download/?format=rtf.zip>; (дата звернення: 20.03.2023).

- [12] Lysenkoism. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Lysenkoism>. (дата звернення: 21.03.2023).
- [13] Кибернетика. Краткий философский словарь / под ред. М. М. Розенталя, П. Ф. Юдина. 4-е изд., дополн. и исправл. М. : Политиздат, 1954. 704 с.
- [14] Cybernetics in the Soviet Union. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Cybernetics_in_the_Soviet_Union (дата звернення: 20.03.2023).
- [15] Правовое государство. *Юридический словарь*. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1953. 784 с.
- [16] Прагматизм. *Словник української мови : в 11 т.* / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Том 7. 1976. 723 с.
- [17] Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Вид-во «Аконіт», 1998. Т. 3. ОБЕ-РОБ. 928 с.
- [18] Кузнецов В. Правовий прагматизм. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
- [19] Горбатенко В. П. Прагматизм правовий. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П – С. Київ, 2003. 736 с.
- [20] Charles Sanders Peirce. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Sanders_Peirce (дата звернення: 22.04.2023).
- [21] William James. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/William_James (дата звернення: 22.04.2023).
- [22] James William. Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking. URL: <https://www.gutenberg.org/files/5116/5116-h/5116-h.htm> (дата звернення: 22.04.2023).
- [23] Мельвиль Ю. К. Чарлз Пирс и прагматизм (У истоков американской буржуазной философии XX века). М. : Изд-во МГУ, 1968. 500 с.
- [24] Джеймс Вільям. Прагматизм / перекл. з англ. П. Насади. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 2000. 144 с.
- [25] Peirce C. S. How to make Our Ideas Clear. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Popular_Science_Monthly/Volume_12/January_1878/Illustrations_of_the_Logic_of_Science_II (дата звернення: 23.03.2023).
- [26] Головка В. Прагматизм. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
- [27] Haack, Susan. Pragmatism. *Encyclopedia Americana*. 1997. Vol. 22. P. 515–516.
- [28] Thayer, H. S., Rosenthal, Sandra B. Pragmatism. URL: <https://www.britannica.com/topic/pragmatism-philosophy> (дата звернення: 27.12.2022).
- [29] Hookway, Christopher. Pragmatism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/pragmatism/> (дата звернення: 27.12.2022).
- [30] Vroom's expectancy theory. URL: https://www.jstor.org/stable/2391260?origin=crossref&seq=1#page_scan_tab_contents (дата звернення: 25.03.2023).
- [31] European Journal of Pragmatism and American Philosophy. URL: <https://journals.openedition.org/ejpar/> (дата звернення: 27.12.2022).
- [32] Fuller, Edmund. Oliver Wendell Holmes, Jr., byname The Great Dissenter. URL: <https://www.britannica.com/biography/Oliver-Wendell-Holmes-Jr> (дата звернення: 27.12.2022).
- [33] Oliver Wendell Holmes, Jr. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Oliver_Wendell_Holmes_Jr. (дата звернення: 27.12.2022).
- [34] Мироненко О. М. Холмс (Holmes) Олівер Венделл. *Юридична енциклопедія: в 6 т.* / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 6: Т – Я. Київ, 2004. С. 337–338.

- [35] Титов В. Теоретичні погляди Олівера Венделла Холмса молодшого. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. №3(62). С. 137–150.
- [36] Haack, Susan. Pragmatism, Law, and Morality. The Lessons of *Buck v. Bell*. *European Journal of Pragmatism and American Philosophy*. URL: <https://journals.openedition.org/ejrap/821> (дата звернення: 27.12.2022).
- [37] Holmes, Jr., Oliver Wendell. The Path of the Law. *Harvard Law Review*. 1897. Vol. 10. No. 8. P. 457–478. URL: <https://www.jstor.org/stable/1322028?seq=22> (дата звернення: 27.12.2022).
- [38] Kennedy, Walter B. Pragmatism as a Philosophy of Law. 9 *Marq. L. Rev.* 63 (1925). P. 63–77. URL: <http://scholarship.law.marquette.edu/mulr/vol9/iss2/1> (дата звернення: 27.12.2022).
- [39] Posner, Richard A. What Has Pragmatism to Offer Law? 63 *Southern California Law Review*. 1990. P. 1653–1670. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=2823&context=journal_articles (дата звернення: 27.12.2022).
- [40] Haack Susan. On Legal Pragmatism: Where Does «the Path of the Law» Lead Us? 50 *Am. J. Juris*. 71. 2005. P. 71–105. URL: https://repository.law.miami.edu/fac_articles (дата звернення: 27.12.2022).
- [41] Dyrda A. M. Pragmatism, Holism, and the Concept of Law. *Erasmus Law Review*. 2015. Iss. 1. P. 2–13. URL: https://www.elevenjournals.com/tijdschrift/ELR/2015/1/ELR_2210-2671_2015_008_001_002.pdf (дата звернення: 27.12.2022).
- [42] Barzun Ch. L. Three Forms of Legal Pragmatism. *Washington University Law Review*. 2018. Vol. 95. Iss. 5. P. 1003–1034. URL: https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6495&context=law_lawreview (дата звернення: 27.12.2022).
- [43] Dicey A. V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution (Reprint. Originally published: 8th ed. London: Macmillan, 1915). Indianapolis: Liberty Classics, 1982. 435 p.
- [44] Головатий С. Верховенство права : монографія : у 3-х кн. Київ : Вид-во «Фенікс», 2006. LXIV. 1747 с.
- [45] Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 44 с.
- [46] Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія : у 2-х кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Кн. перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Вид-во «Юрид. думка», 2008. 344 с.
- [47] Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : у 2-х кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Кн. друга: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві / відп. ред. В. Б. Авер'янов. Київ : Конус-Ю, 2008. 314 с.
- [48] Верховенство права: проблеми теорії та юридичної практики. *Право України*. 2010. №3. С. 6–97.
- [49] Гаудер П. Верховенство права в реальному світі / пер. з англ.: Д. Вовк, В. Гончаров. К. Горобець та ін. ; кер. проєкту Д. Лученко ; наук. ред. Д. Вовк. Харків : Право, 2018. 392 с.
- [50] Мірило основного принципу. URL: http://zib.com.ua/ua/print/129306-stali_vidomi_kriterii_verhovenstva_prava_teper_ukrainskoyu.html

- [51] Антонюк Н. Чи може йтися про склад злочину, передбаченого ч. 1 ст. 328 КК... URL: <https://www.facebook.com/100010710813967/posts/1892813791085630/> (дата звернення: 10.03.2023).
- [52] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019. Справа №288/1158/16-к. Провадження № 13-28кс19. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/82998245> (дата звернення: 10.03.2023).
- [53] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна «законодавство») від 09.07.1998. Справа № 17/81–97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text> (дата звернення: 10.03.2023).
- [54] Дудоров О. О. Про місце бланкетної диспозиції норми кримінально-правової заборони у конкретизації змісту складу злочину. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1 (14). С. 257–260.
- [55] Панов М., Квасневська Н. Кваліфікація злочинів при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність. *Право України*. 2010. № 9. С. 47–56.
- [56] Яремко Г. З. Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія / за ред. В. О. Навроцького. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 424 с.
- [57] Лист Голови Верховного Суду України до Голови Верховної Ради України від 11.12.1997 р. № 10-1а/1. *Архів Верховного Суду України за 1997 р.*
- [58] Багіров С. Р. Дискусійні питання встановлення причинного зв'язку та вини у необережному опосередкованому заподіянні злочинного наслідку (на прикладі справи Чілікова і Маслова). *Вісник Асоціації кримінального права*. 2017. № 1 (8). С. 100–116.

REFERENCES

- [1] Muzyka, L. A. (2020). *The concept of civil and legal policy of Ukraine*. Kyiv: A. V. PALIVODA.
- [2] Rule of law Checklist. (2016, March). Adopted by the Venice Commission at its 106-th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). Strasbourg. Retrieved from [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-e)
- [3] Rule of law Checklist. Commentary. Glossary. (2017, June). Adopted by the Venice Commission at its 106-th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016) / translated from English by Serhii Holovaty. USAID. URL: Retrieved from <http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/Mirylopravovladya.pdf>
- [4] Venger, V., Holovaty, S., Zayets, A., Zverev, Y., Kozyubra, M., Matveeva, J., & Tsel'ev, O. (2021). *Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine* M. Kozuybra (ed.), S. Holovaty (foreword). Center for the study of problems of the rule of law and its implementation in the national practice of Ukraine of the National University «Kyiv-Mohyla Academy». Kyiv.
- [5] Panov, M. I. (2018). *Problems of the methodology of the science of criminal law: selected scientific works*. Compilers: Anisimov, H. M., Haltsova, V. V.; foreword Petryishin, O. V., Borysov, V. I. Kharkiv: Pravo.
- [6] Panov, M. (2017). Outlines of the methodology of the science of criminal law. *Bulletin of the Criminal Law Association of Ukraine*, 2(9), 1–41.

- [7] Voyshvillo, E. K. (1967). *Concept*. M.: MGU.
- [8] Voyshvillo, E. K. (1989). *The concept as a form of thinking: logical-epistemological analysis*. M.: MGU.
- [9] Pragmatism. *Dictionary of foreign words*. (1954). / Lyokhin, I. V. & Petrov, F. N. (Eds). M.: State Publishing House of Foreign and National Dictionaries.
- [10] Soyfer, V. N. (1994). *Lysenko and the Tragedy of Soviet Science*. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press.
- [11] Soyfer, V. N. (2001). *Power and Science (History of the Defeat of Genetics by the Communists in the USSR)*. 4th ed., revised. and additional. Washington. Retrieved from <https://flibusta.org.ua/b/508536/download/?format=rtf.zip>.
- [12] Lysenkoism. Retrieved from <https://en.wikipedia.org/wiki/Lysenkoism>
- [13] Rosenthal, M. M. & Yudin, P. F. (1954). *Cybernetics. Brief Philosophical Dictionary*. 4th ed., supplement. and corrected. M.: Politizdat.
- [14] Cybernetics in the Soviet Union. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Cybernetics_in_the_Soviet_Union.
- [15] Constitutional state. Legal Dictionary (1953). M.: State Publishing House of Law lit.
- [16] Pragmatism. *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes*. (1976). / Bilodid, I. K. (Ed.). Vol. 7. Kyiv: Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Institute of Linguistics.
- [17] *New explanatory dictionary of the Ukrainian language. In four volumes*. (1998). / Yaremenko, V. & Slipushko, O. (compilers). Vol. 3. Kyiv: Arkonit.
- [18] Kuznetsov, V. (2002). Legal pragmatism. *Philosophical encyclopedic dictionary*. Kyiv: Abris.
- [19] Horbatenko, V. P. (2003). Legal pragmatism. In Y. S. Shemshuchenko (Eds), *Legal Encyclopedia* in 6 vol. Vol. 5. Kyiv: Ukr. Enc.
- [20] Charles Sanders Peirce. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Sanders_Peirce
- [21] William James. Retrieved from: https://en.wikipedia.org/wiki/William_James
- [22] James, William. *Pragmatism: A New Name for Some Old Ways of Thinking*. Retrieved from <https://www.gutenberg.org/files/5116/5116-h/5116-h.htm>
- [23] Mel'vil', Y. K. (1968). *Charles Pierce and pragmatism (At the beginnings of American bourgeois philosophy of the 20th century)*. M.: MGU.
- [24] Nasada, P. (2000). Ukrainian translation from English. *James, William. Pragmatism*. Kyiv: Alternative.
- [25] Peirce C. S. How to make Our Ideas Clear. Retrieved from https://en.wikisource.org/wiki/Popular_Science_Monthly/Volume_12/January_1878/Illustrations_of_the_Logic_of_Science_II
- [26] Holovko, V. (2002). Pragmatism. *Philosophical encyclopedic dictionary*. Kyiv: Abris.
- [27] Haack, Susan (1997). Pragmatism. *Encyclopedia Americana*, 22, 515–516.
- [28] Thayer, H. S., & Rosenthal, S. B. Pragmatism. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/pragmatism-philosophy>
- [29] ookway, Ch. Pragmatism. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/pragmatism/>
- [30] Vroom's expectancy theory. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/2391260?origin=crossref&seq=1#page_scan_tab_contents
- [31] European Journal of Pragmatism and American Philosophy. Retrieved from <https://journals.openedition.org/ejpap/>

- [32] Fuller, Edmund. Oliver Wendell Holmes, Jr., byname The Great Dissenter. Retrieved from <https://www.britannica.com/biography/Oliver-Wendell-Holmes-Jr>.
- [33] Oliver Wendell Holmes, Jr. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Oliver_Wendell_Holmes_Jr.
- [34] Myronenko, O. M. (2004). Holmes Oliver Wendell. In Y. S. Shemshuchenko (Eds), *Legal Encyclopedia* in 6 vol. Vol. 6. Kyiv: Ukr. Enc.
- [35] Tytov, V. (2010). Theoretical views of Oliver Wendell Holmes Jr. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3(62), 137–150.
- [36] Haack, Susan. (2011). Pragmatism, Law, and Morality. The Lessons of Buck v. Bell. *European Journal of Pragmatism and American Philosophy*. Retrieved from <https://journals.openedition.org/ejpap/821>
- [37] Holmes, Jr., Oliver Wendell. (1897). The Path of the Law. *Harvard Law Review*, 10, 8, 457–478. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1322028?seq=22>
- [38] Kennedy, Walter B. (1925). Pragmatism as a Philosophy of Law. 9 *Marq. L. Rev.* 63, 63–77. Retrieved from <http://scholarship.law.marquette.edu/mulr/vol9/iss2/1>
- [39] Posner, Richard A. (1990). What Has Pragmatism to Offer Law? 63 *Southern California Law Review*, 1653–1670. Retrieved from https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=2823&context=journal_articles
- [40] Haack, Susan (2005). On Legal Pragmatism: Where Does «the Path of the Law» Lead Us? 50 *Am. J. Juris*, 71–105. Retrieved from https://repository.law.miami.edu/fac_articles
- [41] Dyrda, Adam Michał (2015). Pragmatism, Holism, and the Concept of Law. *Erasmus Law Review*, 1, 2–13. Retrieved from https://www.elevenjournals.com/tijdschrift/ELR/2015/1/ELR_2210-2671_2015_008_001_002.pdf
- [42] Barzun, Charles L. (2018) Three Forms of Legal Pragmatism. *Washington University Law Review*, 95, 5, 1003–1034. Retrieved from https://openscholarship.wustl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6495&context=law_lawreview.
- [43] Dicey, A. V. (1915). *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* (Reprint. Originally published: 8th ed. London: Macmillan, 1915). Indianapolis: Liberty Classics
- [44] Holovaty, S. (2006). *Rule of Law*: monograph. In 3 books. Kyiv: Phenix.
- [45] Holovaty, S. (2008). *Rule of law: idea, doctrine, principle*. (Doctoral dissertation). Kyiv.
- [46] The principle of the rule of law: problems of theory and practice: in 2 books. (2008). / Y. S. Shemshuchenko (Ed.). *The rule of law as a principle of the legal system: problems of theory: book one* / N. M. Onischenko (Ed.). Kyiv: Legal Reflection.
- [47] The principle of the rule of law: problems of theory and practice: in 2 books. (2008). / Y. S. Shemshuchenko (Ed.). *The principle of the rule of law in the activity of the state and in administrative law: book two* / V. B. Aver'yanov (Ed.). Kyiv: Konus-U.
- [48] Rule of Law: problems the theory and legal practice. (2010). *Law of Ukraine*, 3, 6–97.
- [49] Hauder, Paul. (2018). *Rule of Law in the real world* / translation from English: D. Vovk, V. Honcharov, K. Horobets. Kharkiv: Pravo.
- [50] *The measure of the main principle*. Retrieved from http://zib.com.ua/ua/print/129306-stali_vidomi_kriterii_verhovenstva_prava_teper_ukrainskoyu.html.
- [51] Antonyuk, N. (2023). Can we talk about the *corpus delicti* of the crime provided by Part 1 of Art. 328 of the Criminal Code ... Retrieved from <https://www.facebook.com/100010710813967/posts/1892813791085630/>
- [52] Resolution of the Great Chamber of the Supreme Court (2019, July). Case No. 288/1158/16-k. Proceedings No. 13-28x19. Retrieved from <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/82998245>

- [53] Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional appeal of the Kyiv City Council of Trade Unions regarding the official interpretation of the third part of Article 21 of the Labor Code of Ukraine (the case on the interpretation of the term «legislation») (1998, July). Case No. 17/81–97. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text>
- [54] Dudorov, O. O. (2009). About the place of the blanket disposition of the norm of criminal law prohibition in specifying the content of the corpus delicti. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 1 (14), 257–260.
- [55] Panov, M., & Kvasnevskaya N. (2010). Qualification of crimes under the blanket disposition of the law on criminal responsibility. *Law of Ukraine*, 9, 47–56.
- [56] Yaremko, H. Z. (2011). Blanket dispositions in the articles of the Special part of the Criminal Code of Ukraine. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [57] Letter of the Chairman of the Supreme Court of Ukraine to the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine (1997, December). Archive of the Supreme Court of Ukraine for 1997.
- [58] Bahirov, S. (2017). Debatable questions of the ascertainment causality and guilty in careless mediated infliction a criminal consequence (by way of example Chilikov's and Maslov's case). *Bulletin of the Criminal Law Association of Ukraine*, 1 (8), 100–116.

Анатолій Ананійович Музика

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Провідний науковий співробітник

Державного науково-дослідного інституту МВС України

01011, провулок Євгена Гуцала, 4А, м. Київ, Україна

Anatoliy A. Muzyka

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Leading Researcher of the

State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

01011, 4A, Yevhen Hutsal Lane, Kyiv, Ukraine

Сергій Рамізович Багіров

Кандидат юридичних наук, доцент

Доцент кафедри кримінального та кримінального процесуального права

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

04655, вул. Григорія Сковороди, 2, Київ, Україна

Serhii R. Bahirov

Doctor of Philosophy, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Criminal and Criminal Procedure Law

National University «Kyiv-Mohyla Academy»

04655, 2, Hryhoriy Skovoroda Str., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Музика А. А., Багіров С. Р. Верховенство права і правовий прагматизм як наукові методи дослідження. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №3. С. 98–125.

Suggested Citation: Muzyka, A. A., & Bahirov, S. R. (2023). Rule of law and legal pragmatism as scientific methods of research. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 98–125.

Стаття надійшла / Submitted: 30/06/2023

Доопрацьовано / Revised: 31/07/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

УДК 342+346+349.3

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-126

Володимир Анатолійович Устименко

Національна академія наук України
м. Київ, Україна

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
м. Київ, Україна

Руслан Аятшахович Джабраїлов

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
м. Київ, Україна

УТВЕРДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ: ДЕЯКІ ПІДХОДИ У ПРАВОТВОРЧІЙ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ ПРАКТИЦІ

Анотація. Відзначається, що справедливий розподіл суспільного багатства між громадянами розглядається на державному рівні як ідеальний стан урегульованості соціально-економічних відносин, до якого тим не менш слід поступово наближатися, у тому числі шляхом реформування законодавства України на засадах верховенства права. Стверджується думка про те, що непослідовна державна політика щодо впровадження принципу соціальної справедливості значно знижує стандарти якості життя людини. Відповідно зазначене зумовило мету статті – висвітлити деякі підходи у правотворчій та правозастосовній практиці щодо утвердження соціальної справедливості в суспільстві. Для досягнення поставленої мети дослідження використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, зокрема: діалектичний, правової герменевтики, історико-правовий, аналітико-синтетичний, формально-логічного та системно-структурного аналізу, прогностичний тощо. Виявлено розбіжності у підходах у законотворчій роботі та правотлумаченні щодо коректності значного розширення повноважень Кабінету Міністрів України у сфері реалізації соціальної політики. Наголошено на неприпустимості широкої дискреції повноважень органів державної влади, особливо центральної її гілки, що створює передумови для відповідних зловживань та прийняття рішень всупереч вимогам «якості закону». Аргументовано те, що досвід діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду групи справ, присвячених соціальним питанням, свідчить про наявність розбіжностей підходів до сприйняття суті основоположних правових категорій, що змінює інтерпретацію конституційно-правових норм. Виявлено випадки неналежної законотворчої практики, коли до актів законодавства України після визнання окремих змін неконституційними вносяться нові зміни, відтворюючи суть та часом майже дослівно зміст правової норми, яка попередньо була визнана такою, що не відповідає Конституції України.

Ключові слова: верховенство права, принцип соціальної справедливості, «якість закону», дискреційні повноваження, Конституційний Суд України.

Volodymyr Anatoliiovych Ustymenko

*National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine*

*State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

Ruslan Aiatskhovych Dzhabrailov

*State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research
of National Academy of Sciences of Ukraine»
Kyiv, Ukraine*

ESTABLISHING SOCIAL JUSTICE IN SOCIETY: SOME APPROACHES IN LEGISLATIVE AND LEGAL PRACTICE

Abstract. *It is noted that a fair distribution of societal wealth among citizens is considered at the state level as an ideal state of regulation of socio-economic relations to be gradually approached, including through the reform of Ukrainian legislation based on the rule of law. The opinion is asserted that inconsistent state policy regarding the implementation of the principle of social justice significantly reduces human living standards. Accordingly, the purpose of the article is to highlight certain approaches in legislative and legal practice regarding the establishment of social justice in society. To achieve the set research goal, general scientific and special methods of scientific cognition were used, including dialectical, legal hermeneutics, historical-legal, analytical-synthetic, formal-logical, and systemic-structural analysis, as well as predictive methods, among others. Discrepancies in approaches in legislative work and legal interpretation regarding the correctness of significantly expanding the powers of the Cabinet of Ministers of Ukraine in the implementation of social policy were identified. Emphasis is placed on the inadmissibility of broad discretion of state authorities, especially its central branch, which creates conditions for abuse and decision-making contrary to the requirements of the «quality of law.» It is argued that the experience of the Constitutional Court of Ukraine in considering a group of cases related to social issues indicates differences in the perception of the essence of fundamental legal categories, which changes the interpretation of constitutional legal norms. Cases of improper legislative practice were identified when new changes to Ukrainian legislation are introduced after recognizing certain amendments as unconstitutional, essentially reproducing the content of a legal norm that was previously deemed inconsistent with the Constitution of Ukraine.*

Keywords: *rule of law, principle of social justice, «quality of law», discretionary powers, Constitutional Court of Ukraine.*

ВСТУП

Напевно, категорія «справедливість» посідає одне з ключових місць у дослідженнях науковців – представників різних наук соціо-гуманітарного напрямку. І це не

дивно, оскільки з перших днів формування цивілізованого суспільства людство задавалося питанням про те, що слід визнавати справедливим, що може бути еталоном справедливого ставлення до громадянина. Звісно, конкретної відповіді на це питання, як свідчать численні дослідження, сформувані в остаточному вигляді не вдалося, проте певні усталені підходи до розуміння сутності категорії «справедливість» отримали вияв у наукових розробках та практиці Конституційного Суду України.

Перш за все на співвідношенні права та справедливості, конституційних підвалинах утвердження правопорядку на засадах верховенства права акцентується увага як у дослідженнях вітчизняних науковців, зокрема [1–8], так і працях іноземних фахівців [9–17]. Отримані науковцями результати переконують у багатогранності теми формування справедливого суспільного устрою, впровадження ідеалів права у механізм державного управління, розвитку правової системи у дусі верховенства права, що надихнуло приділити увагу деяким підходам у правотворчій та правозастосовній практиці щодо утвердження соціальної справедливості в суспільстві як *меті представленого дослідження*. Зазначене обумовило подальший виклад наукового матеріалу та авторські міркування.

Насамперед, слід відзначити, що термін «справедливість» у шеститомному виданні «Юридичної енциклопедії» визначається як соціально-етична та морально-правова категорія, яка позначає наявність у соціальному світі правових засад і виражає їх правильність, імперативність і необхідність [18, с. 604].

На взаємообумовленості справедливості та права неодноразово акцентував увагу Конституційний Суд України, зокрема у рішенні від 02.11.2004 № 15-рп/2004 (у справі про призначення судом більш м'якого покарання). У підпункті 4.1 п. 4 мотивувальної частини цього рішення Конституційним Судом України було наголошено на такому: «Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.» [19].

Як відзначає С. П. Погребняк, справедливість, як і рівність, свободу та гуманізм, слід віднести до основоположних принципів права [20, с. 38]. На думку вченого, коли згадується про реалізацію справедливості у певних соціальних інститутах (економіці, освіті, сім'ї тощо), то можна стверджувати про об'єктивну або інституційну справедливість, яка також досить часто іменується соціальною справедливістю [20, с. 46]. При цьому наголошується на існуванні підходів до розуміння соціальної справедливості у двох значеннях – неспеціальному та спеціальному.

Зокрема, С. П. Погребняк, із посиланням на низку наукових джерел, наводить з цього приводу певні міркування та акцентує увагу на тому, що у неспеціальному значенні прикметник «соціальний» лише вказує на те, що мова йде про щось

громадське, а у спеціальному значенні – соціальна справедливість наближене до, так званого, «соціального питання» (безробіття, соціального захисту, бідності тощо) або стосується проблеми соціально-економічного розподілу [20, с. 46–47]. Слід погодитися з науковцем у твердженні про те, що у цьому значенні соціальна справедливість асоціюється із соціальною державою, що має забезпечити кожному існування, гідне людини [20, с. 47].

Невипадково у Конституції України, у першій її статті, проголошено те, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Додатково у тексті Основного Закону знайшла вияв ідея справедливості, а саме у ч. 1 ст. 95 відзначається: «Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами.» [21].

У певній мірі релевантним наведеній конституційно-правовій нормі можна визнати принцип справедливості і неупередженості, значення якого розкривається у Бюджетному кодексі України, а саме у межах п. 9 ч. 1 ст. 7, пропонуючи його розуміти наступним чином: «бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;» [22].

Варто відзначити, що серед кодифікованих нормативно-правових актів саме на соціальній справедливості зроблено наголос у Господарському та Податковому кодексах України. Зокрема, у низці статей Господарського кодексу України під час визначення засад бюджетної та податкової політики держави згадується принцип соціальної справедливості (ст. ст. 10, 17) [23]. Своєю чергою соціальна справедливість у значенні «установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків» згадується серед принципів податкового законодавства (підпункт 4.1.6 п. 4.1 ст. 4 Податкового кодексу України) [24].

Безперечно, справедливий розподіл суспільного багатства між громадянами розглядається на державному рівні як ідеальний стан урегульованості соціально-економічних відносин, до якого тим не менш слід поступово наближатися, у тому числі шляхом якісних правових реформ, втілюючи в життя мету та завдання ключових стратегічних документів.

Так, у переліку основних завдань Стратегії подолання бідності, як була затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 № 161-р [25], окрема увага приділялась необхідності зменшення економічно необґрунтованої нерівності та *сприяння утвердженню принципу соціальної справедливості* в системі розподілу доходів, зокрема, шляхом зміни принципу розподілу доходів у суспільстві у результаті перенесення основного податкового навантаження з груп населення з низьким і середнім доходом на заможні прошарки суспільства.

Зазначений нормативний підхід фактично узгоджується з науковим баченням шляхів розподілу та перерозподілу доходів у суспільстві. Так, у національній доповіді «Україна: шлях до консолідації суспільства» відзначається те, що найшвид-

ше досягти результатів можна шляхом подолання несправедливості в політиці доходів, зокрема здійснюючи коригування політики первинного розподілу доходів (головним чином, оплати праці), та в політиці перерозподілу доходів, а саме – в оподаткуванні та пенсійному забезпеченні [26, с. 308].

Закономірним могло б бути реформування системи оподаткування доходів фізичних осіб із переходом на прогресивну систему оподаткування, досвід застосування якої в Україні наявний. Зокрема, до 2004 року діяла прогресивна шкала податку на доходи фізичних осіб, яка становила від 10% до 40%. Згодом, було впроваджено єдину ставку, яка поступово збільшувалася з 13% до поточних 18%. Відповідно, навряд чи чинна пропорційна система оподаткування доходів фізичних осіб здатна сприяти перенесенню основного податкового навантаження з груп населення з низьким і середнім доходом на заможні прошарки суспільства, як це було декларовано у згаданій вище Стратегії подолання бідності.

Отже, зазначене може свідчити про неготовність держави до реального утвердження принципу соціальної справедливості, що значно знижує стандарти якості життя людини.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для досягнення поставленої мети дослідження використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, зокрема: діалектичний, правової герменевтики, історико-правовий, аналітико-синтетичний, формально-логічного та системно-структурного аналізу, прогностичний тощо.

За допомогою діалектичного методу досліджується представлена в роботі досить суперечлива практика Конституційного Суду України у частині оцінки відповідності актів чинного законодавства України приписам конституційно-правових норм щодо змісту та обсягу прав і свобод, зокрема, у соціально-економічній сфері. Досліджуючи еволюційний розвиток правових позицій Конституційного Суду України, які знаходили вираз спочатку у визнанні фактів недотримання конституційних прав громадян України у соціально-економічній сфері, а згодом у твердженні про право держави, виходячи з існуючих фінансово-економічних можливостей, вирішувати соціальні питання на власний розсуд, було використано історико-правовий метод.

Виявлення розбіжних підходів у законотворчій роботі та правотлумаченні щодо коректності значного розширення повноважень Кабінету Міністрів України у сфері реалізації соціальної політики здійснено із використанням методу правової герменевтики. Зазначене дозволило наголосити на неприпустимості широкої дискреції повноважень органів державної влади, особливо центральної гілки влади, що створює передумови для відповідних зловживань та прийняття рішень всупереч принципу соціальної справедливості.

Опрацювання наведеної у роботі статистичної інформації, узагальненої у наукових дослідженнях, яка наочно демонструє недоліки державної соціально-еко-

номічної та правової політики, що знаходить вияв у значному розшируванні населення України та посиленні бідності всупереч заявленому конституційному принципу справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами, здійснено із використанням аналітико-синтетичного методу. Спираючись на зазначений метод було також проаналізовано науково-практичні матеріали, у яких надавалася оцінка практиці Європейського суду з прав людини у дослідженні низки питань щодо допустимих меж втручання в права громадян, особливо через призму категорії «якість закону».

Спираючись на формально-логічний та системно-структурний методи, було акцентовано увагу на тому, що категорія «якість закону» розглядається одним з правових інструментів усунення широкої дискреції повноважень органів державної влади та як критерій оцінки законності їх дій та/або бездіяльності. Із використанням зазначених методів було сформульовано висновок про те, що попри багату практику Європейського суду з прав людини та всебічні розробки принципу верховенства права та висвітлення його ролі у забезпеченні справедливого правотворення та правозастосування, вітчизняний досвід діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду групи справ, присвячених соціальним питанням, свідчить про наявність розбіжностей підходів до сприйняття суті основоположних правових категорій, що змінює інтерпретацію конституційно-правових норм. Додатково застосування цих методів дозволило виявити випадки неналежної законотворчої практики, коли до актів законодавства України після визнання окремих змін неконституційними вносяться нові зміни, відтворюючи суть та часом майже дослівно зміст правової норми, яка попередньо була визнана такою, що не відповідає Конституції України.

Можливості подальшого вдосконалення правового забезпечення державної соціально-економічної політики на засадах верховенства права та справедливості вдалося визначити із використанням прогностичного методу.

Емпіричну основу дослідження склали Конституція України та інші акти національного законодавства, окремі міжнародні правові акти, практика Європейського суду з прав людини, рішення Конституційного Суду України, окремі думки суддів Конституційного Суду України, надані до деяких рішень Конституційного Суду України, окремі законопроекти, статистична інформація, науково-методичні посібники для суддів, інформація, підготовлена міжнародними та національними консультантами Ради Європи та ін.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Про значне посилення бідності в країні та збільшення як різниці в доходах між заможними та бідними прошарками населення, так і податкового тягаря, який несуть саме менш економічно спроможні групи населення, свідчать статистичні показники в соціальній сфері, підготовлені академіком НАН України Е. М. Лібановою.

Зіставляючи доходи різних верств населення з доходами найбіднішої половини в різні часи і в різних країнах, науковець відзначає, що у скандинавських країнах, де, як вважається, в 70–80-х роках минулого століття спостерігалася мінімальна нерівність, доходи заможних 10% населення втричі перевищували доходи найбіднішої половини; у європейських країнах з помірною нерівністю – більш як у 4 рази; у США з високим рівнем нерівності – у 7 разів. Водночас в Україні, як зауважує науковець, загалом цей показник становить 13, а в м. Києві – 21,5 разів. Додатково наводяться і інші статистичні відомості. Зокрема, якщо розглядати співвідношення середніх заробітків (науковець акцентує увагу на легальному заробітку) 1% найбагатших людей до середніх заробітків найбідніших 50%, то у Скандинавії перевищення становить 7 разів; в Європі – майже 12; в США – 24; в Україні – майже 45; у м. Києві – понад 95 разів [27, с. 23].

Відповідно, вважаємо за доцільне солідаризуватися з думкою академіка НАН України Е. М. Лібанової про те, що одним із затребуваних заходів, спрямованих на вирішення цієї ситуації в Україні, слід визнати перерозподіл доходів, насамперед через податки. Адже система оподаткування не виконує свого головного завдання із забезпечення ефективного перерозподілу доходів. У зв'язку з цим досить показовими слід визнати статистичні показники, а саме у частині розподілу загальної суми податків з доходів між окремими групами населення, які наводяться вченою. Зокрема, у США частка надходжень біднішої половини населення становить трохи більше 2%, а в Україні – понад 13%; натомість частка надходжень від найзаможніших 10% у США – 70,5%, а в Україні лише 42,4%; кошти, сплачені представниками найбагатшого 1% населення, в США забезпечують 36,7% всіх податків з доходів населення, тоді як в Україні всього 16,7% [27, с. 23–24].

Як наслідок, нераціональна державна економічна політика призводить до того, що через хронічну нестачу бюджетного фінансування нормативно визначений розмір прожиткового мінімуму не співпадає з фактичними розміром прожиткового мінімуму, який є значно вищим. Так, з 1 січня 2023 року прожитковий мінімум для працездатних осіб в розрахунку на місяць складає 2684 гривень (ст. 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік» від 03.11.2022). У той час як фактичний розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб сягає 7782 гривень (у цінах квітня 2023 року), про що, із посиланням на Міністерство соціальної політики України, зазначається у засобах масової інформації [28].

Зазначені показники не можуть не впливати на масштаби бідності в країні, оскільки, за застереженням академіка НАН України Е. М. Лібанової, саме від розміру прожиткового мінімуму залежить більшість соціальних трансфертів, тобто рівень державної підтримки вразливих верств населення; прожитковий мінімум є базою для встановлення низки окладів у бюджетній сфері й відповідно суми податкових надходжень; поширеною є практика узгодження з прожитковим мінімумом розміру мінімальної заробітної плати й максимального рівня доходів, з яких сплачуються внески на загальнообов'язкове державне соціальне страху-

вання [29, с. 118]. Як зазначає дослідниця, залежно від обраних принципів і методів обчислення прожиткового мінімуму рівень та глибина бідності істотно варіюються: від 22,3% за критерієм 40% від медіанної заробітної плати до 41,3% за критерієм прожиткового мінімуму, розрахованого нормативно-структурним методом [29, с. 122–123].

Наведеним напевно можна пояснити спроби держави певним чином компенсувати майнові втрати громадян, зумовлені вкрай низьким рівнем прожиткового мінімуму, шляхом встановлення низки пільг, компенсацій і гарантій. Водночас зазначені форми соціальної підтримки населення протягом останніх більш ніж двадцяти років постійно виступають предметом розгляду Конституційним Судом України у зв'язку з реалізацією з боку уповноважених органів державної влади заходів, спрямованих на їх зупинення або обмеження.

Так, у рішенні Конституційного Суду України від 20.03.2002 р. № 5-рп/2002 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) (далі – рішення № 5-рп/2002) було підкреслено, що окремі із зупинених на 2001 рік пільг, компенсацій і гарантій, наприклад, безкоштовний капітальний ремонт жилих приміщень; звільнення або зменшення плати за житло, комунальні послуги, електроенергію, газ, паливо; безкоштовний проїзд всіма видами пасажирського міського (комунального) та приміського транспорту та інше, стосовно тих осіб, яким вони надані чинним законодавством, *не є такими, оскільки, зважаючи на те, що їх пенсії і заробітні плати є значно нижчими від встановленого законом прожиткового мінімуму, ці пільги, компенсації, гарантії слугують певною соціальною допомогою, підтримкою, додатком до основних джерел існування і спрямовані на реалізацію конституційного права кожного громадянина на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (стаття 48 Конституції України) (п. 2 мотивувальної частини).*

Із наведеного, як зазначив Конституційний Суд України, випливає, що зупинення пільг, компенсацій і гарантій, які фінансуються із бюджетів усіх рівнів, насамперед для тих категорій громадян, пенсії, заробітні плати яких (з урахуванням інших джерел доходів) є нижчими від визначених законом чи від прожиткового мінімуму, встановленого законом, *порушує вимоги частини четвертої статті 43, частини третьої статті 46 та статті 48 Конституції України (п. 2 мотивувальної частини).*

Додатково у рішенні № 5-рп/2002 приверталась увага до питання предмета регулювання закону України про Державний бюджет України, за підсумками розгляду якого було визнано неприпустимим внесення змін до чинного законодавства і, як наслідок, зупинення дії чинних законів в частині встановлених ними пільг, компенсацій і гарантій, які фінансуються з бюджетів усіх рівнів (п. 6 мотивувальної частини) [30].

Практика внесення змін законом України про Державний бюджет України до інших законів України, у тому числі у частині зупинення дії норм, якими вста-

новлюються пільги, компенсації і гарантії, як не дивно, не припинялася, а, навпаки, отримала подальшого розвитку.

Зокрема, Конституційний Суд України у мотивувальній частині рішення від 09.07.2007 р. № 6-рп/2007 (справа про соціальні гарантії громадян) (далі – рішення № 6-рп/2007) зауважив, що ревізія законами про Державний бюджет України пільг, компенсацій і гарантій, яку було започатковано ще у 1995 році, набула системного характеру [31]. Відповідно, Конституційним Судом України у низці рішень було визнано такими, що не відповідають Конституції України, відповідні положення законів про Державний бюджет України. Зазначене впливає з низки рішень Конституційного Суду України: від 17.03.2004 р. № 7-рп/2004 (справа про соціальний захист військовослужбовців та працівників правоохоронних органів); від 01.12.2004 р. № 20-рп/2004 (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій); від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) тощо.

Розглядаючи Закон України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» на відповідність його положень Конституції України, Конституційний Суд України у рішенні № 6-рп/2007 в черговий раз дійшов висновку про те, що зупинення дії положень законів, якими визначено права і свободи громадян, їх зміст та обсяг, є обмеженням прав і свобод і може мати місце лише у випадках, передбачених Основним Законом України. Додатково Конституційним Судом України було відзначено, що внаслідок зупинення на певний час дії чинних законів України, якими встановлено пільги, компенсації чи інші форми соціальних гарантій, відбувається фактичне зниження життєвого рівня громадян, який не може бути нижчим від встановленого законом прожиткового мінімуму (ч. 3 ст. 46 Конституції України) та порушується гарантоване у ст. 48 Конституції України право кожного на достатній життєвий рівень.

В той же час питання щодо неконституційності окремих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік», якими надано право Кабінету Міністрів України встановлювати розміри соціальних виплат *було залишено Конституційним Судом України без розгляду* через невідповідність конституційного подання вимогам, передбаченим Конституцією України, Законом України «Про Конституційний Суд України». В той час як це питання має істотне значення для з'ясування можливостей держави змінювати обсяг соціального забезпечення підзаконними нормативно-правовими актами, що видаються Кабінетом Міністрів України.

Слід відзначити, що досліджуючи конституційність положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України», якими було в черговий раз внесено зміни і доповнення до чинних законів, зупинено дію окремих законів або змінено визначене іншими законами України правове регулювання відносин, пов'язаних з наданням пільг,

компенсацій і гарантій громадянам, Конституційний Суд України дійшов аналогічних висновків, що були сформульовані у рішенні № 6-рп/2007.

Зокрема, у мотивувальній частині рішення від 22.05.2008 р. № 10-рп/2008 (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) (далі – рішення № 10-рп/2008) Конституційний Суд України відзначив, що зупинення на 2008 рік оспорюваними положеннями Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» дії окремих норм правових актів, внесення до деяких законодавчих актів змін і доповнень та визнання законів такими, що втратили чинність, призвело до фактичного скасування чи звуження змісту і обсягу існуючих прав і свобод людини і громадянина.

Втім не менший інтерес становлять положення рішення № 10-рп/2008, якими надається правова оцінка діям парламенту України щодо надання права Кабінету Міністрів України встановлювати розміри посадових окладів суддів. У попередній редакції ч. 2 ст. 44 Закону України «Про статус суддів» (закон вже втратив чинність) було зазначено, що розміри посадових окладів суддів встановлюються «у відсотковому відношенні до посадового окладу Голови Верховного Суду України і не можуть бути меншими від 50 відсотків його окладу. Посадовий оклад судді не може бути меншим від 80 відсотків посадового окладу голови суду, в якому працює суддя». Верховний Суд України як суб'єкт конституційного подання обґрунтовував позицію тим, що запропонована зміна порядку оплати праці суддів знизила досягнутий рівень гарантій їх незалежності, а запровадження нового порядку може бути використано для впливу на судову владу і призведе до диспропорції у матеріальному забезпеченні судів різних рівнів, а також суддів і голів судів. З таким висновком Конституційний Суд України погодився та визнав відповідні положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» такими, що не відповідають Конституції України [32].

На неприпустимості широкої дискреції повноважень Кабінету Міністрів України вчергове Конституційний Суд України наголосив у рішенні від 08.09.2009 № 19-рп/2009 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 10 Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян». Зокрема, було відзначено таке: «Кабінет Міністрів України повноважний вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, забезпечувати проведення політики, зокрема, у сфері соціального захисту (пункти 2, 3 статті 116 Основного Закону України). Зазначене свідчить, що Кабінет Міністрів України не наділений повноваженнями щодо встановлення розмірів пенсій» (абзац третій підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини) [33].

Втім розглядаючи іншу справу за конституційним поданням народних депутатів України про визнання таким, що не відповідає Конституції України пункту

4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік», яким передбачалося застосування положень Законів України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про соціальний захист дітей війни», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» у *порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України виходячи з наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України на 2011 рік*, Конституційний Суд України дійшов протилежного висновку.

Так, у підпункті 2.1 п. 2 мотивувальної частини рішення від 26.12.2011 р №20-рп/2011 (далі – рішення №20-рп/2011) Конституційний Суд України наголосив на тому, що одним з визначальних елементів у регулюванні суспільних відносин у соціальній сфері є додержання принципу пропорційності між соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави, а також гарантування права кожного на достатній життєвий рівень. Додатково Конституційний Суд України зауважив, що передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав, на думку Суду, може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Отже, як резюмував Конституційний Суд України, зміна механізму нарахування певних видів соціальних виплат та допомоги є конституційно допустимою до тих меж, за якими ставиться під сумнів сама сутність змісту права на соціальний захист. У зв'язку з цим орган конституційної юрисдикції дійшов висновку, що оспорювані положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» не суперечать Конституції України [34].

Як не дивно, але не викликало зауважень і те, що Законом України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» було внесено зміни до інших актів законодавства України, що у попередніх рішеннях Конституційного Суду України визнавалося неприпустимим.

Варто окремо привернути увагу на позицію Конституційного Суду України у питанні обґрунтованості надання Кабінету Міністрів України дискреційних повноважень у сфері реалізації соціальної політики, яка знайшла відображення у рішенні №20-рп/2011. Дослідивши обставини справи, Конституційний Суд України дійшов такого висновку: «Таким чином, Верховна Рада України, доповнивши пунктом 4 розділ VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік», *визначила Кабінет Міністрів України державним органом, який має забезпечувати реалізацію встановлених законами України соціальних прав громадян, тобто надала право Кабінету Міністрів України визначати порядок та розміри соціальних виплат виходячи з наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України, що узгоджується з функціями Уряду України, визначеними в пунктах 2, 3 статті 116 Конституції України.*» (підпункт 2.2 п. 2 мотивувальної частини рішення) (курсив наш – ВУ, РД).

Послідовно продовжуючи відстоювання підходу, викладеного у рішенні № 20-рп/2011, щодо можливостей Кабінету Міністрів України визначати порядок та розміри соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, Конституційний Суд України у рішенні від 25.01.2012 року № 3-рп/2012 (далі – рішення № 3-рп/2012) відзначив таке:

«Конституційний Суд України виходить з того, що надання *Верховною Радою України права Кабінету Міністрів України* встановлювати у випадках, передбачених законом, порядок та розміри соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, пов'язується з його функціями, визначеними в пунктах 2, 3 статті 116 Конституції України. Отже, *Кабінет Міністрів України регулює порядок та розміри* соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, відповідно до Конституції та законів України.

Таким чином, в аспекті конституційного подання положення частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116 Конституції України треба розуміти так, що повноваження Кабінету Міністрів України щодо розробки проекту закону про Державний бюджет України та забезпечення виконання відповідного закону пов'язані з його функціями, в тому числі щодо реалізації політики у сфері соціального захисту та в інших сферах. *Кабінет Міністрів України регулює порядок та розміри* соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, відповідно до Конституції та законів України.». (абз. 7–8 п. 3 мотивувальної частини рішення) [35].

Втім вбачається за доцільне підтримати думку судді Конституційного Суду України Д. Д. Лилака, який в окремій думці до рішення № 3-рп/2012 висловив обґрунтовані заперечення щодо вищенаведеного висновку Конституційного Суду України. Критично було сприйняте рішення № 3-рп/2012 також іншими суддями Конституційного Суду України, а саме В. І. Шишкіним, П. Б. Стецюком, М. А. Маркуш.

Так, як зазначає Д. Д. Лилак: «Фактично під «регулюванням» слід розуміти визначення порядку і розмірів соціальних виплат та допомоги. *Проте таких повноважень Кабінету Міністрів України Конституція України не надає і вони не впливають з його функції щодо реалізації політики у сфері соціального захисту.* Кабінет Міністрів України як орган виконавчої влади повинен реалізовувати (виконувати) те, що визначено законодавчою владою в Конституції і законах України, а не змінювати їх. Стосовно саме такого статусу Кабінету Міністрів України у правовому регулюванні суспільних відносин соціального захисту Конституційний Суд України висловив правову позицію у Рішенні від 8 вересня 2009 року № 19-рп/2009, згідно з якою «Кабінет Міністрів України повноважний вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, забезпечувати проведення політики, зокрема, у сфері соціального захисту (пункти 2, 3 статті 116 Основного Закону України). Зазначене свідчить, що Кабінет Міністрів

України не наділений повноваженнями щодо встановлення розмірів пенсій» (абзац третій підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини).

У Рішенні Конституційний Суд України зазначає, що Кабінет Міністрів України може регулювати порядок та розміри соціальних виплат та допомоги на підставі наданого йому Верховною Радою України права встановлювати у випадках, передбачених законом, порядок та розміри соціальних виплат та допомоги (абзац сьомий пункту 3 мотивувальної частини).

Слід зауважити, що *до повноважень Верховної Ради України, визначених у статті 85 Конституції України, не належить надання Кабінету Міністрів України будь-яких прав*. Згідно з Основним Законом України органи державної виконавчої влади, зокрема Кабінет Міністрів України як вищий орган у їх системі, наділяються не правами, а повноваженнями (статті 6, 19, 115, 116, 120). Зокрема, згідно з пунктом 10 статті 116 Конституції України повноваження Кабінету Міністрів України можуть визначатися тільки Конституцією та законами України, а не Верховною Радою України.» (п. 3 розділу III окремої думки) (курсив наш – ВУ, РД) [36].

Вбачається за можливе також приєднатися до висновку Д. Д. Лилака про те, що визначений законом зміст і обсяг прав і свобод людини і громадянина не повинен, по-перше бути змінений чи скасований правовими актами Кабінету Міністрів України, які за своєю юридичною силою є підзаконними правовими актами, мають видаватися виключно на підставі і на виконання тільки Конституції України, законів України та актів Президента України (частина третя статті 113 Конституції України), і по-друге – при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається їх звуження (частина третя статті 22 Конституції України) (абз. 4 п. 2 розділу III окремої думки) [36].

У продовження наведених аргументів щодо неприпустимості розширеного тлумачення конституційно-правових норм та актів чинного законодавства, що визначають обсяг та зміст повноважень Кабінету Міністрів України, доцільно привернути увагу на ігнорування органом конституційної юрисдикції ч. 2 ст. 19 Конституції України, якою встановлено таке: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.».

Адже пропонувані зміни до актів чинного законодавства, що ставали предметом розгляду Конституційним Судом України на предмет відповідності Конституції України, як правило, містили правову конструкцію щодо здійснення пенсійних та інших соціальних виплат *«у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України»*.

У такій редакції правова норма не сприяє визначенню саме меж повноважень органу державної влади – Кабінету Міністрів України. Залишається значне поле

для дискреції і, відповідно, невизначеності правового регулювання відповідних суспільних відносин.

Зазначене суперечить принципу верховенства права, змістовними елементами якого, серед іншого, виступають правова визначеність та, як логічне продовження останньої, вимога «якості закону» (термін «закон» у практиці Європейського суду з прав людини розглядається у ширшому значенні, аніж це притаманно національними правовим системам).

Зокрема, у рішенні від 14.07.2021 № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» Конституційний Суд України наголосив на такому: «У цьому контексті Конституційний Суд України зауважує, що *вимога юридичної визначеності як складовий елемент «верховенства права» стосується якості актів права та їх приписів, а не «ситуації»*. У спеціальному Дослідженні Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська Комісія) «Мірило правовладдя» зазначено, що *вимога юридичної визначеності як складовий елемент правовладдя («верховенство права») в аспекті передбачності актів права означає, що їх приписи «мають бути <...> передбачними за своїми наслідками: їх має бути сформульовано з достатньою чіткістю та зрозумілістю, аби суб'єкти права мали змогу впорядкувати свою поведінку згідно з ними»* (CDL-AD(2016)007, пункт II.B.3.58). *Такі вимоги щодо якості актів права та їх приписів висунуто з метою забезпечення, зокрема, їх однозначності. Юридичної визначеності будь-якого нормативного акта (або його окремого припису) неможливо досягти, якщо текст акта (його припису) є двозначним (багатозначним).*» (п. 10 мотивувальної частини) (курсив наш – ВУ, РД) [37].

Принагідно зазначимо, що у доповіді Венеційської комісії № 512/2009 «Верховенство права», яка схвалена на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року, переклад якої на українську мову здійснено С. Головатим, у п. 37 наводяться вісім «інгредієнтів» верховенства права, що включає: «(1) доступність закону (в тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним); (2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; (3) рівність перед законом; (4) влада має здійснюватись у правомірний, справедливий та розумний спосіб; (5) права людини мають бути захищені; (6) мають бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості; (7) суд має бути справедливим; (8) дотримання державою як її міжнародно-правових обов'язків, так і тих, що обумовлені національним правом.» (курсив наш – ВУ, РД) [38].

Саме необхідність встановлення чітких меж дискреційних повноважень органів влади виступає однією з вимог до «якості закону» згідно з практикою Європейського суду з прав людини. Зокрема, у науково-методичному посібнику для

суддів «Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві» відзначається наступне:

«Відповідно до практики ЄСПЛ, до «якості» закону висуваються такі вимоги: доступність;

передбачуваність;

достатньо чітко встановлювати межі дискреційних повноважень, наданих органам влади, та спосіб їх здійснення.» (курсив наш – ВУ, РД) [39, с. 135].

У цьому зв'язку, як наголошується у згаданому посібнику, якщо Європейський суд з прав людини дійде висновку, що національне законодавство не відповідало вимогам «якості закону», тобто що втручання не було «встановлене законом», він констатує порушення, не вдаючись до аналізу інших критеріїв, таких як відповідність втручання легітимній меті чи його необхідність, про що красномовно свідчить згадане у посібнику рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» від 11.04.2013, заява № 20372/11 [39, с. 136]. Зокрема, у п. 52 зазначеного рішення акцентовано увагу на такому:

«52. Суд повторює, що вислів «встановлено законом» у статті 11 Конвенції вимагає не лише того, щоб оскаржуваний захід мав певне підґрунтя у національному законодавстві; він також стосується якості закону, про який йдеться. Закон має бути доступним для зацікавлених осіб та сформульованим з достатньою точністю для того, щоб надати їм можливість регулювати свою поведінку аби бути здатними – за потреби, за відповідної консультації – передбачати тією мірою, що є розумною за відповідних обставин, наслідки, які може потягнути за собою його дія (див., наприклад, рішення у справах «Газета «The Sunday Times» проти Сполученого Королівства (№ 1)» (The Sunday Times v. the United Kingdom (no. 1)), від 26 квітня 1979 року, п. 49, Series A № 30; «Реквеньї проти Угорщини» (Rekvenyi v. Hungary) [ВП], заява № 25390/94, п. 34, ECHR 1999-III; «Ротару проти Румунії» (Rotaru v. Romania) [ВП], заява № 28341/95, п. 55, ECHR 2000-V; та «Маєстрі проти Італії» (Maestri v. Italy) [ВП], заява № 39748/98, п. 30, ECHR 2004-I).» (курсив наш – ВУ, РД) [40]

Отже, попри багату практику Європейського суду з прав людини та всебічні розробки принципу верховенства права та висвітлення його ролі у забезпеченні справедливого правотворення та правозастосування, вітчизняний досвід діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду групи справ, присвячених соціальним питанням, переконує у наявності розбіжностей поглядів останнього на застосування ключових підходів до сприйняття суті основоположних правових категорій.

Напевно цими розбіжностями можна пояснити дії законодавця, коли до актів законодавства України після визнання окремих змін неконституційними вносяться нові зміни, відтворюючи суть та часом майже дослівно зміст правової норми, яка попередньо була визнана такою, що не відповідає Конституції України.

Свідченням зазначеному може бути, наприклад, хронологія та зміст змін, які вносились до ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 [41] щодо пільг учасникам бойових дій.

Так, Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 25.12.1998 було доповнено ст. 12 частиною четвертою такого змісту:

«Щорічно до 5 травня учасникам бойових дій виплачується разова грошова допомога у розмірі п'яти мінімальних пенсій за віком.» [42].

Згодом зазначена частина через низку змін та доповнень до ст. 12 стала частиною п'ятою, редакція якої на підставі Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» зазнала змін, а саме:

«Щорічно до 5 травня учасникам бойових дій виплачується разова грошова допомога у розмірі, який визначається Кабінетом Міністрів України в межах бюджетних призначень, встановлених законом про Державний бюджет України.» [43].

Втім п. 20 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України», яким було викладено ч. 5 ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» у новій редакції, було визнано таким, що є неконституційним на підставі рішення № 10-рп/2008.

Востаннє зміни до ч. 5 ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» вносилися у березні 2023 року Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо разової грошової виплати ветеранам війни та жертвам нацистських переслідувань» [44]. Зокрема, зазначену норму Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» було викладено у такій редакції:

«Щороку до Дня Незалежності України учасникам бойових дій виплачується разова грошова виплата у порядку та розмірах, визначених Кабінетом Міністрів України в межах відповідних бюджетних призначень, встановлених законом про Державний бюджет України».

Якщо порівняти редакції ч. 5 ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», викладені у законах України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» та Про внесення змін до деяких законів України щодо разової грошової виплати ветеранам війни та жертвам нацистських переслідувань», то напевно перше, що привертає увагу – майже їх ідентичність щодо формулювання положення, яким Кабінет Міністрів України наділяється повноваженнями щодо визначення як розміру, так і порядку здійснення разової грошової виплати.

Виходить, що за майже 15 річний термін, з моменту визнання змін, внесених до ст. 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального за-

хисту», неконституційними, нічого по суті у правовому регулюванні здійснення виплат учасникам бойових дій не змінилося.

Більше того, практика розширення кола повноважень Кабінету Міністрів України шляхом закріплення широкої дискреції у соціальній сфері отримує своє подальше закріплення у окремих законопроектах. Зокрема, наразі відбувається обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо впорядкування процедури надання статусів (їх категорій) ветеранам» реєстр. №9637 від 21.08.2023 (далі – законопроект №9637) [45].

Серед запланованих змін передбачається доповнити згаданий Закон новою ст. 12–1 «Соціальна підтримка Захисників і Захисниць та допомога у їх поверненні від військового та цивільного життя», якою, серед іншого, встановлюється, що «Вартість послуги за пакетами соціальної підтримки для кожної окремої категорії ветеранів Захисників і Захисниць України, граничний обсяг пакета, порядок надання соціальної підтримки та умови оплати визначається Кабінетом Міністрів України.» (абз. 1 ч. 4 ст. 12–1).

Зазначене вже привернуло увагу громадських організацій, спільна заява яких щодо ризиків, які створюються законопроектом №9637, оприлюднена на веб-сайті видання «Українська правда». Так, у спільній заяві громадських організацій міститься наступна оцінка норми абз. 1 ч. 4 ст. 12–1: «Це створює ризик відсутності правової визначеності для ветеранів (пакет соціальної підтримки буде змінено КМУ залежно від обсягу коштів на відповідний рік, що може звужити державну підтримку всупереч неодноразовим рішенням КСУ щодо неконституційності подібних механізмів).» [46].

Додатково вбачається за доцільне звернути увагу на правову проблему щодо встановлення кореляції між змістом та обсягом соціальних виплат та соціально-економічними можливостями держави. На цей дискусійний аспект вже зверталась увага Конституційного Суду України у низці рішень, які раніше згадувались у цій статті, а також і інших рішеннях Суду, наприклад, у рішенні від 22.05.2018 №5-р/2018 (далі – рішення №5-р/2018), у якому наголошується:

«На думку Конституційного Суду України, держава виходячи з існуючих фінансово-економічних можливостей має право вирішувати соціальні питання на власний розсуд. Тобто у разі значного погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки України, модернізації системи соціального захисту тощо держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства. Проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю.» (абз. 5 підпункту 2.3 п. 2 мотивувальної частини) [47].

Проте зазначений підхід не отримав одногосної підтримки з боку усіх суддів Конституційного Суду України, про що свідчать окремі думки суддів О. В. Касмініна, М. І. Мельника, С. В. Саса, І. Д. Сліденка.

Так, заслуговує на підтримку окрема думка судді Конституційного Суду України О. В. Касмініна до рішення № 5-р/2018, у якій аргументовано звертається увага на те, що «... в законодавстві України немає визначення понять «фінансово-економічні можливості держави» та «справедливий баланс між інтересами особи та суспільства» і Судом не було досліджено існуючі фінансово-економічні можливості держави на час скасування/обмеження відповідних пільг, що свідчить про недостатнє вивчення цього питання.

Таким чином, Суд фактично надав право законодавцю обмежувати чи скасовувати соціальні пільги громадян, посилаючись на фінансово-економічні можливості держави без надання відповідних розрахунків та іншої доказової бази, яка підтверджувала би конкретну необхідність такого обмеження чи скасування.» [48].

Справедливим також слід визнати наступне твердження О. В. Касмініна: «Отже, оскільки положення статті 22 Конституції України забороняють законодавцю погіршувати становище людини у суспільстві та закріплюють принцип недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, то не можуть бути звужені не тільки конституційні, а й усі права та свободи, передбачені законами України (відповідно до пункту 1 частини першої статті 92 Конституції України ці права та свободи так само, як і їх гарантії, визначаються виключно законами України), та зміст і обсяг конституційних прав і свобод розкривається не тільки в Основному Законі України, а й в інших законах України.» [48].

Попри те, що у рішенні № 5-р/2018 Конституційним Судом України визнається, що «... законодавець може лише розширювати, а не звужувати, зміст конституційних прав і свобод та встановлювати механізми їх здійснення.» (абз. 9 підпункту 2.2 п. 2), втім доходить все ж таки до протилежного висновку, який наводиться у абз. 5 підпункту 2.3 п. 2 мотивувальної частини.

Відповідно, слухним є застереження судді Конституційного Суду України Д. Д. Лилага, висловлене в окремій думці до рішення № 3-рп/2012, про те, що «... конституційне право на соціальний захист відповідно до статті 64 Основного Закону України *може бути обмежене тільки в умовах воєнного або надзвичайного стану* (пункт 31 частини першої статті 85, пункт 19 частини першої статті 92, пункти 20, 21 частини першої статті 106 Конституції України) і обов'язково із зазначенням строку дії обмежень. Таким чином, обмеження права на соціальний захист з таких підстав як неможливість його фінансового забезпечення і необхідність запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України не є «конституційно допустимим»» (курсив наш – ВУ, РД) [36].

Досить неоднозначними слід також визнати посилання у мотивувальній частині рішення № 3-рп/2012, як і рішення № 5-р/2018, на міжнародно-правові акти,

практику Європейського суду з прав людини (лише у рішенні № 3-рп/2012). Адже міжнародні норми права, як і судова практика містять лише загальний опис можливостей держав у різних сферах суспільних відносин, у тому числі і соціальній, не вдаючись до певної конкретики, що, звісно, пояснюється специфікою національних Конституцій та внутрішнього законодавства. Навряд чи можна тлумачити міжнародно-правові норми всупереч інтересам та правам людини, оскільки мета міжнародного співтовариства як раз і полягає у забезпеченні непорушності прав і свобод людини і громадянина.

Зокрема, фахівці – автори видання «Тренінгова програма для суддів: Європейська соціальна хартія та практика Європейського комітету з соціальних прав», звертають особливу увагу на позицію Європейського комітету з соціальних прав, згідно з якою *«економічна криза не повинна призводити до зниження захисту прав, визнаних Хартією. Отже, уряди зобов'язані вжити всіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб права за Хартією були ефективно гарантовані в період, коли отримувачі допомоги потребують захисту найбільше.»* (курсив наш – ВУ, РД) [49, с. 120]. У цитованому фрагменті тексту мається на увазі Європейська соціальна хартія (переглянута), ратифікована Україною Законом України від 14.09.2006, але із застереженнями щодо обов'язковості окремих пунктів відповідних статей [50].

У зв'язку з цим, Д. Д. Лилак аргументовано відзначає те, що «... помилковим є обґрунтування такої позиції Конституційного Суду України посиланням на міжнародно-правові акти і практику Європейського суду з прав людини, оскільки ратифіковані Україною і чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства України (частина перша статті 9 Конституції України) і в разі їх невідповідності Основному Закону України можуть бути визнані такими, що не відповідають Конституції України (частина перша статті 151 Конституції України). Це означає, що Конституція України має найвищу юридичну силу не тільки щодо законів та інших правових актів України, а й щодо її міжнародних договорів. Підтвердженням цього висновку є також положення частини другої статті 9 Конституції України, згідно з якими укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.» [36].

Додатково цікавими з науково-практичної точки зору видаються погляди міжнародної консультантки Ради Європи М. Смуш-Кулеші та національної консультантки Ради Європи А. Федорової, які відзначають наступне:

«У цілому, ЄСПЛ розглядав справи, які стосувалися внесення змін до чинного законодавства стосовно зменшення соціальних виплат, пенсій як у зв'язку з комплексним реформуванням національного законодавства, так і через фінансово-економічну кризу. ЄСПЛ, не заперечуючи право держав зменшувати розмір соціальних та пенсійних виплат у певних випадках, *не сформулював правові позиції та тлумачення стосовно достатнього розміру соціальних виплат та пенсій,*

підкреслюючи водночас необхідність забезпечення прозорості, недискримінаційного характеру відповідних змін, не покладення надмірного тягара на заявників внаслідок такого втручання держави. Така практика свідчить про достатньо широке поле розсуду, яке ЄСПЛ залишає державам у питаннях соціального забезпечення.» (курсив наш – ВУ, РД) [51, с. 29].

Отже, посилається на певну практику Європейського суду з прав людини як таку, що надає державі абсолютне право на обмеження соціально-економічних прав громадян залежно від фінансово-економічної ситуації в країні, вбачається неприпустимим. Адже кожен випадок є індивідуальним і по суті сталість підходів, яку можна спостерігати у рішеннях Європейського суду з прав людини, стосується виключно напрацьованого досвіду з ідентифікації порушень прав громадян, а не визнання права держав на встановлення обмежень їх прав за обсягом та змістом.

ВИСНОВКИ

Створюючи нестабільне майбутнє правового регулювання у сфері соціального захисту, держава тим самим запевняє громадян у неможливості забезпечення дотримання принципу верховенства права та, відповідно, справедливості в суспільстві. Недостатність з боку держави зусиль, спрямованих на створення передумов для утвердження в суспільстві правової визначеності як складової принципу верховенства права, наражає громадян на ризики невідомого та непрогнозованого для них майбутнього. Адже вибір, який здійснює громадянин у сфері соціально-трудових відносин за обставин станом на час прийняття рішення в умовах певного правового поля (вибір спеціальності з метою опанування у закладі вищої освіти, вибір на підставі отриманої кваліфікації подальшої професії, трудовий шлях із легітимним очікуванням на відповідний рівень соціального забезпечення, яке мало б бути очікувано релевантним вихідним умовам професійного вибору), через деякий час, у зв'язку із запроваджуваними державою змінами у правовому регулюванні зазначеної сфери відносин з мотивів погіршення фінансово-економічної ситуації чи інших, які наведено в обґрунтуваннях правової позиції Конституційного Суду України, може виявитися для громадянина невдалим рішенням, яке однак вже справило вплив на його життя.

Звісно, передбачити на багато років наперед стан розвитку законодавства є складно виконуваним завданням, але можливим, якщо в основу законотворчої роботи у соціальній сфері з самого першого етапу закладатимуться права та законні інтереси людини, заради захисту яких має діяти держава, а не сприйняття суспільства як надвитратної статті бюджетних видатків. Зазначене має у певній мірі створити передумови для законотворчої дисципліни та змусити державу уважено підходити до прийняття рішень, від наслідків яких неможна буде відмовитися шляхом обмеження соціально-економічних прав громадян, що суперечить Конституції України.

Одним із наріжних каменів на цьому шляху визнається непослідовність законотворчої практики та казуїстичність діяльності Конституційного Суду України у частині невинновданого розширення обсягу та змісту повноважень Кабінету Міністрів України, зокрема, у сфері реалізації соціальної політики, що закладає підґрунтя для виникнення суперечностей з принципом верховенства права, змістовними елементами якого, серед іншого, виступають правова визначеність та, як логічне продовження останньої, вимога «якості закону».

Встановлено, що попри багату практику Європейського суду з прав людини та всебічні розробки принципу верховенства права та висвітлення його ролі у забезпеченні справедливого правотворення та правозастосування, вітчизняний досвід діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду групи справ, присвячених соціальним питанням, переконує у наявності розбіжностей поглядів останнього на застосування ключових підходів до сприйняття суті основоположних правових категорій, яким, зокрема, виступає верховенство права. Неприпустимими визнаються дії законодавця, коли до актів законодавства України після визнання окремих змін неконституційними вносяться нові зміни, відтворюючи суть та часом майже дослівно зміст правової норми, яка попередньо була визнана такою, що не відповідає Конституції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Пошук верховенства права як балансування соціальних інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 15–35.
- [2] Рабінович П. М., Луців О. М., Добрянський С. П., Панкевич О. З., Рабінович С. П. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики. Львів : Сполом, 2016. 200 с.
- [3] Цвік М. В. Фундаментальні проблеми теорії права. *Антологія української юридичної думки : в 10 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін.* Київ : Вид. дім «Юридична книга». 2005. Т. 10: Юридична наука незалежної України. С. 49–63.
- [4] Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія : у 2 кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка; [редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін.] / Кн. перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2008. 344 с.
- [5] Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2/3 (33/34). С. 83–96.
- [6] Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т зак-ва Верхов. Ради України. Київ, 2008. 51 с.
- [7] Погребняк С. П. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 29–36.
- [8] Братасюк М., Росоляк О. Співвідношення принципу верховенства права та принципу законності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). С. 11–17.
- [9] Burgess P. The rule of law: beyond contestedness. *Jurisprudence*. 2017. Vol. 8. Issue 3. P. 480–500.

- [10] Buyse A., Fortin K., Leyh B. M., Fraser, J. The Rule of Law from Below – A Concept Under Development. *Utrecht Law Review*. 2021. Vol. 17(2). P. 1–7.
- [11] Wolthuis B. Principles of economic union: An extension of John Rawls's theory of justice. *Eur Law J*. 2017. Vol. 23. № 6. P. 454–466.
- [12] Dominique Clément Human rights or social justice? The problem of rights inflation, *The International Journal of Human Rights*. 2018. Vol. 22:2. P. 155–169.
- [13] Shinar A. One rule to rule them all? Rules of law against the rule of law. *The Theory and Practice of Legislation*. 2017. Vol. 5(2). P.149–170.
- [14] Goubin S., Hooghe M. The Effect of Inequality on the Relation Between Socioeconomic Stratification and Political Trust in Europe. *Soc Just Res*. 2020. Vol. 33. P. 219–247.
- [15] Marens R. Returning to Rawls: Social Contracting, Social Justice, and Transcending the Limitations of Locke. *J Bus Ethics*. 2007. Vol. 75. P. 63–76.
- [16] Timmermann C. Contributive Justice: An Exploration of a Wider Provision of Meaningful Work. *Soc Just Res*. 2018. Vol. 31. P. 85–111.
- [17] Dima B., Barna F., Nachescu M.-L. Does rule of law support the capital market? *Economic Research-Ekonomika Istraživanja*. 2018. Vol. 31. Issue 1. P. 461–479.
- [18] Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Шемшученко Ю. С. (відп. ред.) та ін. К. : Укр. енцикл., 1998. Т. 5 : П – С. 2003. 736 с.
- [19] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 №15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. №45. Ст. 2975.
- [20] Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
- [21] Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200101#Text>.
- [22] Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 №2456-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.
- [23] Господарський кодекс України від 16.01.2003 №436. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
- [24] Податковий кодекс України від 02.12.2010 №2755-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
- [25] Стратегія подолання бідності : затв. розпорядженням Каб. Міністрів України від 16.03.2016 № 161-р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#Text>.
- [26] Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол. : С. І. Пирожков, Ю. П. Богущкий, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. ; Ін-т політи. і етнонаціонал. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2017. 336 с.
- [27] Лібанова Е. М. Надмірна соціально неприйнятна нерівність: головний виклик для українського суспільства. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 5. С. 22–25.
- [28] Мінімальна заробітна плата збільшиться, але не доросте до прожиткового мінімуму. *Закон і бізнес*. URL: <https://zib.com.ua/ua/156262.html> (дата звернення: 22.08.2023).

- [29] Libanova E. Minimum subsistence level in the social policy of the poor countries of Europe: the case of Ukraine. *Economic Annals-XXI*. 2020. Vol. 182 (3-4). С. 117–125. doi: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-12>.
- [30] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» і підпункту 1 пункту 1 Закону України «Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів» (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) від 20.03.2002 № 5-рп/2002. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-02#Text>.
- [31] Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) від 09.07.2007 № 6-рп/2007. *Офіційний вісник України*. 2007. № 52. Ст. 2132.
- [32] Рішення Конституційного суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1–4, 6–22, 24–100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) від 22.05.2008 № 10-рп/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 38. Ст. 1272.
- [33] Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 10 Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання соціально-го захисту окремих категорій громадян» від 08.09.2009 № 19-рп/2009. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-09#Text>.
- [34] Рішення Конституційного суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26.12.2011 № 20-рп/2011. *Офіційний вісник України*. 2012. № 3. Ст. 100.
- [35] Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25.01.2012 № 3-рп/2012. *Офіцій-*

ний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text>.

- [36] Окрема думка судді Конституційного Суду України Лилака Д. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc03d710-12#Text>.
- [37] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14.07.2021 № 1-р/2021. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>.
- [38] Доповідь Венеційської комісії № 512/2009 «Верховенство права», яка схвалена на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 берез. 2011 р.). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
- [39] Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві : наук.-метод. посіб. для суддів. 3-тє вид., допов. Київ : ВАІТЕ, 2020. 276 с.
- [40] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» (Заява № 20372/11) від 11.04.2013. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945#Text.
- [41] Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.
- [42] Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» : Закон України від 25.12.1998 № 367-XIV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367-14#Text>.
- [43] Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 28.12.2007 № 107-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/107-17#Text>.
- [44] Про внесення змін до деяких законів України щодо разової грошової виплати ветеранам війни та жертвам нацистських переслідувань : Закон України від 20.03.2023 № 2983-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2983-20#n7>.
- [45] Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо впорядкування процедури надання статусів (їх категорій) ветеранам» реєстр. № 9637 від 21.08.2023. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42571>.
- [46] Чому потрібно відкликати законопроект про статус ветеранів війни: заява громадських організацій. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/08/22/7416660/> (дата звернення: 23.08.2023).
- [47] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституцій-

- ності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 22.05.2018 № 5-р/2018. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>.
- [48] Окрема думка судді Конституційного Суду України Касмініна О. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28.12.2014 № 76-VIII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na05d710-18#n23>.
- [49] Моніка Смуш-Кулеша, Анаїт Манасян, Алла Федорова Тренінгова програма для суддів: Європейська соціальна хартія та практика Європейського комітету з соціальних прав. Лютий 2012. *Рада Європи*. URL: <https://rm.coe.int/15-training-for-judges-ukr-soft-3/1680a39c12>.
- [50] Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої) : Закон України від 14.09.2006 № 137-V. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text>.
- [51] Моніка Смуш-Кулеша, Алла Федорова Стандарти Ради Європи та практика Конституційного і Верховного Судів України щодо обмеження соціального забезпечення. Червень 2021. *Рада Європи*. URL: <https://rm.coe.int/soft-c-uk-1-/1680a33520>.

REFERENCES

- [1] Rabinovych, P. M., Rabinovych, S. P., & Pankevych, O. Z. (2022). The search for the rule of law as a balancing of social interests. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 29(3), 15–35.
- [2] Rabinovych, P. M., Lutsiv, O. M., Dobrianskyi, S. P., Pankevych, O. Z., & Rabinovych, S. P. (2016). The principle of the rule of law: Problems of theory and practice. Lviv: Spolom.
- [3] Tsvik, M. V. (2005). Fundamental problems of legal theory. In *Anthology of Ukrainian legal thought* (Vol. 10: Legal science of independent Ukraine, pp. 49–63). Kyiv: Legal Book Publishing House.
- [4] Editorial Board. (2008). The principle of the rule of law: Problems of theory and practice (Monograph, 2 volumes). In Y. S. Shemshuchenko (Ed.), Book 1: The rule of law as a principle of the legal system: Problems of theory (N. M. Onishchenko, Ed.). Kyiv: Legal Thought Publishing House.
- [5] Kozyubra, M. I. (2003). Legal law: The problem of criteria. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2/3(33/34), 83–96.
- [6] Holovatiy, S. P. (2008). Rule of law: Idea, doctrine, principle (Doctoral dissertation, specialization 12.00.01 – «Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines»). Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv.
- [7] Pohrebnyak, S. P. (2013). Rule of law in Ukraine: Preconditions and perspectives. *Philosophy of Law and General Theory of Law*, 1, 29–36.
- [8] Bratyuk, M., & Rosoliak, O. (2018). The correlation of the principle of the rule of law and the principle of legality. *Current Issues of Jurisprudence*, 1(13), 11–17.
- [9] Burgess, P. (2017). The rule of law: Beyond contestedness. *Jurisprudence*, 8(3), 480–500.

- [10] Buyse, A., Fortin, K., Leyh, B. M., & Fraser, J. (2021). The Rule of Law from Below – A Concept Under Development. *Utrecht Law Review*, 17(2), 1–7.
- [11] Wolthuis, B. (2017). Principles of economic union: An extension of John Rawls's theory of justice. *European Law Journal*, 23(6), 454–466.
- [12] Clément, D. (2018). Human rights or social justice? The problem of rights inflation. *The International Journal of Human Rights*, 22(2), 155–169.
- [13] Shinar, A. (2017). One rule to rule them all? Rules of law against the rule of law. *The Theory and Practice of Legislation*, 5(2), 149–170.
- [14] Goubin, S., & Hooghe, M. (2020). The Effect of Inequality on the Relation Between Socioeconomic Stratification and Political Trust in Europe. *Social Justice Research*, 33, 219–247.
- [15] Marens, R. (2007). Returning to Rawls: Social Contracting, Social Justice, and Transcending the Limitations of Locke. *Journal of Business Ethics*, 75, 63–76.
- [16] Timmermann, C. (2018). Contributive Justice: An Exploration of a Wider Provision of Meaningful Work. *Social Justice Research*, 31, 85–111.
- [17] Dima, B., Barna, F., & Nachescu, M.-L. (2018). Does rule of law support the capital market? *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 31(1), 461–479.
- [18] Editorial Board. (1998). Legal Encyclopedia (6 volumes). In Y. S. Shemshuchenko (Ed.), Volume 5: P-S. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia Publishing House. (Original publication 2003).
- [19] Constitutional Court of Ukraine. (2004). Decision in the case on the constitutional submission of the Supreme Court of Ukraine regarding the conformity of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine (constitutionality) on the appointment of a milder punishment, November 2, 2004, No. 15-пн/2004. *Official Gazette of Ukraine*, 45, 2975.
- [20] Pohrebnyak, S. P. (2008). Fundamental Principles of Law (Content Description): Monograph. Kharkiv: Pravo.
- [21] Constitution of Ukraine of June 28, 1996, No. 254k/96-VR. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20200101#Text>.
- [22] Budget Code of Ukraine of July 8, 2010, No. 2456-VI. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.
- [23] Economic Code of Ukraine of January 16, 2003, No. 436. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
- [24] Tax Code of Ukraine of December 2, 2010, No. 2755-VI. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
- [25] Strategy for Poverty Alleviation, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on March 16, 2016, No. 161-p. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#Text>.
- [26] Ukraine: The Path to Societal Consolidation: National Report / Ed. by S. I. Pyrozhkov, Yu. P. Bohutskyi, E. M. Libanova, O. M. Maiboroda, et al.; I. F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, 2017. 336 p.
- [27] Libanova, E. M. (2017). Excessive Socially Unacceptable Inequality: the Main Challenge for Ukrainian Society. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, (5), 22–25.
- [28] Minimum Wage Will Increase but Will Not Reach the Subsistence Minimum. *Law and Business*. Retrieved from <https://zib.com.ua/ua/156262.html> (accessed on August 22, 2023).

- [29] Libanova, E. (2020). Minimum Subsistence Level in the Social Policy of Poor European Countries: The Case of Ukraine. *Economic Annals-XXI*, 182(3-4), 117–125. doi: <https://doi.org/10.21003/ea.V182-12>.
- [30] Constitutional Court of Ukraine. (2002). Decision in the case on the constitutional submission of 55 members of the Verkhovna Rada of Ukraine regarding the conformity of Articles 58, 60 of the Law of Ukraine «On the State Budget of Ukraine for 2001» and the conformity of the provisions of paragraphs 2, 3, 4, 5, 8, 9 of Part 1 of Article 58 of the Law of Ukraine «On the State Budget of Ukraine for 2001» and subparagraph 1 of paragraph 1 of the Law of Ukraine «On Certain Measures to Save Budget Funds» (Case on Benefits, Compensation, and Guarantees), March 20, 2002, No. 5-пн/2002. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-02#Text>.
- [31] Constitutional Court of Ukraine. (2007). Decision in the case on the constitutional submission of 46 members of the Verkhovna Rada of Ukraine regarding the conformity of Articles 29, 36, Part 2 of Article 56, Part 2 of Article 62, Part 1 of Article 66, paragraphs 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 of Article 71, Articles 98, 101, 103, 111 of the Law of Ukraine «On the State Budget of Ukraine for 2007» (Case on Social Guarantees of Citizens), July 9, 2007, No. 6-пн/2007. *Official Gazette of Ukraine*, 52, 2132.
- [32] Constitutional Court of Ukraine. (2008). Decision in the case on the constitutional submission of the Supreme Court of Ukraine regarding the conformity of certain provisions of Article 65 of Chapter I, points 61, 62, 63, 66 of Chapter II, point 3 of Chapter III of the Law of Ukraine «On the State Budget of Ukraine for 2008 and Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine» and the submission of 101 members of the Verkhovna Rada of Ukraine regarding the conformity of certain provisions of Article 67 of Chapter I, points 1–4, 6–22, 24–100 of Chapter II of the Law of Ukraine «On the State Budget of Ukraine for 2008 and Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine» (Case on the Subject and Content of the Law on the State Budget of Ukraine), May 22, 2008, No. 10-пн/2008. *Official Gazette of Ukraine*, 38, 1272.
- [33] Constitutional Court of Ukraine. (2009). Decision in the case of the conformity to the Constitution of Ukraine (constitutionality) of paragraph 10 of the Cabinet of Ministers of Ukraine Resolution «On Certain Issues of Social Protection of Certain Categories of Citizens» dated September 8, 2009, No. 19-пн/2009. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-09#Text>.
- [34] Constitutional Court of Ukraine. (2012). Decision in the case of the conformity to the Constitution of Ukraine (constitutionality) of Section VII, Paragraph 4 of the Law of Ukraine «On the State Budget of Ukraine for 2011» dated December 26, 2011, No. 20-пн/2011. *Official Gazette of Ukraine*, 2012(3), 100.
- [35] Constitutional Court of Ukraine. (2012). Decision in the case of the official interpretation of the provisions of Article 1, parts one, two, three of Article 95, part two of Article 96, points 2, 3, 6 of Article 116, part two of Article 124, part one of Article 129 of the Constitution of Ukraine, point 5 of part one of Article 4 of the Budget Code of Ukraine, point 2 of part one of Article 9 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine in the systemic connection with certain provisions of the Constitution of Ukraine dated January 25, 2012, No. 3-пн/2012. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text>.
- [36] Lylyak, D. D. (2012). Separate Opinion of Judge D. D. Lylyak on the Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the Case of the Official Interpretation of the Provisions

- of Article 1, Parts One, Two, Three of Article 95, Part Two of Article 96, Points 2, 3, 6 of Article 116, Part Two of Article 124, Part One of Article 129 of the Constitution of Ukraine, Point 5 of Part One of Article 4 of the Budget Code of Ukraine, Point 2 of Part One of Article 9 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine in the Systemic Connection with Certain Provisions of the Constitution of Ukraine. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc03d710-12#Text>.
- [37] Constitutional Court of Ukraine. (2021). Decision in the case on the constitutional submission of 51 members of the Verkhovna Rada of Ukraine regarding the conformity of the Law of Ukraine «On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language» dated July 14, 2021, No. 1-p/2021 to the Constitution of Ukraine. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>.
- [38] Venice Commission. (2011). Report No. 512/2009 «Rule of Law» approved at the 86th Plenary Session (Venice, March 25–26, 2011). *Pravo Ukrainy*, 10, 168–184.
- [39] Fulei, T. I. (2020). Application of the European Court of Human Rights Practice in Administrative Proceedings: Scientific and Methodological Guide for Judges (3rd ed.). Kyiv: VAITE.
- [40] European Court of Human Rights. (2013). Case of Vyerentsov v. Ukraine (Application No. 20372/11). *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_945#Text.
- [41] Law on the Status of War Veterans and Guarantees of Their Social Protection. (1993). Ukrainian Law No. 3551-XII. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>.
- [42] Amendment to the Law on the Status of War Veterans and Guarantees of Their Social Protection. (1998). Ukrainian Law No. 367-XIV. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367-14#Text>.
- [43] Law on the State Budget of Ukraine for 2008 and Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine. (2007). Ukrainian Law No. 107-VI. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/107-17#Text>.
- [44] Law on Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding One-Time Financial Assistance to War Veterans and Victims of Nazi Persecution. (2023). Ukrainian Law No. 2983-IX. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2983-20#n7>.
- [45] Draft Law of Ukraine on Amendments to the Law of Ukraine «On the Status of War Veterans, Guarantees of Their Social Protection» Regarding the Procedure for Granting Statuses (Categories) to Veterans. (2023). Ukrainian Draft Law Registry No. 9637, August 21, 2023. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42571>.
- [46] Why the Draft Law on the Status of War Veterans Should Be Withdrawn: Statement by Civil Organizations. *Ukrainian Pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/08/22/7416660/> (accessed on August 23, 2023).
- [47] Constitutional Court of Ukraine. (2018). Decision in the case of the constitutional submission by 49 members of the Verkhovna Rada of Ukraine regarding the conformity of Article 12 of Section I of the Law of Ukraine «On Amendments and Recognition as Invalid Certain Legislative Acts of Ukraine» of December 28, 2014, No. 76-VIII, of May 22, 2018, No. 5-r/2018 to the Constitution of Ukraine (constitutionality). *Official website*

of the Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text>.

- [48] Kasmynin, O. V. (2018). Separate opinion of Judge Kasmynin regarding the Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional submission by 49 members of the Verkhovna Rada of Ukraine regarding the conformity of Article 12 of Section I of the Law of Ukraine «On Amendments and Recognition as Invalid Certain Legislative Acts of Ukraine» of December 28, 2014, No. 76-VIII, of May 22, 2018, No. 5-т/2018 to the Constitution of Ukraine (constitutionality). *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na05d710-18#n23>.
- [49] Smush-Kulesha, M., Manasyan, A., & Fedorova, A. (February 2021). Training Program for Judges: European Social Charter and Practice of the European Committee of Social Rights. *Council of Europe*. Retrieved from <https://rm.coe.int/15-training-for-judges-ukr-soft-3/1680a39c12>.
- [50] Law of Ukraine No. 137-V of September 14, 2006, on the Ratification of the Revised European Social Charter. *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text>.
- [51] Smush-Kulesha, M., & Fedorova, A. (June 2021). Standards of the Council of Europe and the Practice of the Constitutional and Supreme Courts of Ukraine Regarding the Limitation of Social Security. *Council of Europe*. Retrieved from <https://rm.coe.int/soft-c-uk-1-/1680a33520>.

Володимир Анатолійович Устименко

Член-кореспондент Національної академії наук України

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Доктор юридичних наук, професор

01030, вул. Володимирська, 54, м. Київ, Україна

Директор Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України»

01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, м. Київ, Україна

Volodymyr A. Ustymenko

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Dr. Sc. (Law), Professor

01030, 54 Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine

Director of the State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine

01032, 60 Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Руслан Аятшахович Джабраїлов

Доктор юридичних наук, професор

Заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут економіко-

правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії наук України»
01032, бульв. Тараса Шевченка, 60, м. Київ, Україна

Ruslan A. Dzhabrailov

Dr. Sc. (Law), Professor

Deputy director of the State Organization «V. Mamutov Institute of Economic and Legal
Research of National Academy of Sciences of Ukraine», Kyiv, Ukraine
01032, 60 Shevchenko Blvd., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Устименко В. А., Джабраїлов Р. А. Утвердження соціальної справедливості в суспільстві: деякі підходи у правотворчій та правозастосовній практиці. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Том 30. №3. С.126–155.

Suggested Citation: Ustymenko, V. A., & Dzhabrailov, R. A. (2023). Establishing Social Justice in Society: Some Approaches in Legislative and Legal Practice. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30, 3, 126–155.

Стаття надійшла / Submitted: 18/08/2023

Доопрацьовано / Revised: 18/09/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

УДК 341.231.145

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-156

Олег Сергійович Гиляка

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Кафедра прав людини та юридичної методології

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Харків, Україна

Анастасія Муслімівна Мерник

Науково-дослідний інститут

державного будівництва та місцевого самоврядування

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Кафедра теорії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Харків, Україна

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ ТА КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. У статті наголошується на тому, що відстеження особистих даних громадян урядами країн та компаніями в усьому світі, збільшення кількості особистих даних в Інтернеті та поява нових форм стеження за людьми, заснованих на штучному інтелекті спричинили актуальність питання захисту права на приватність та конфіденційність у сучасних умовах. Зазначені три передумови умовно можна назвати технологічними викликами праву на приватність. Проте слід звернути увагу й на теоретичні та концептуальні ускладнення у вивченні проблематики конфіденційності та відсутність емпіричного обґрунтування впливу та шкоди порушення права на приватність. Усе це створює загрози праву людини на приватність та конфіденційність, як в Інтернеті, так і в реальному житті. У рамках статті ставиться ціль вивчити питання особливостей реалізації та забезпечення права на приватність і конфіденційність у сучасних умовах, захисту персональних даних у цифровому суспільстві, права бути забутим. Для досягнення поставленої мети у роботі використовується система методів наукового пізнання, зокрема загальнонаукові (аналізу, синтезу), приватні (порівняльний, кількісного й якісного аналізу, апроксимації), а також спеціально-юридичні (формально-юридичний, порівняльно-правовий). Наголошується на тому, що в сучасному світі завдяки розповсюдженню публічної інформації щодо фактів корупції, намагання задовольнити особистий інтерес за рахунок публічного дозволяє уникнути правопорушень та злочинів, зловживання правом з боку впливових осіб. Тому мова має йти про дотримання певної межі між публічним та приватним життям людини, використання новітніх технологій не має «переступати» за межі загальноприйнятої пристойності та брати участь у розповсюдженні не-

правди. По суті «право на приватність» у сучасних умовах є «правом бути залишеним у спокої» від використання новітніх технологій. За результатом дослідження зроблено висновок, що у світі зростає визнання необхідності спільних зобов'язань щодо гарантування права на приватність та конфіденційність. Зіткнувшись із загальною проблемою, пов'язаною з конфіденційністю та захистом даних в Інтернеті та пов'язаних із ним цифровими технологіями, експерти та регулятори визнають необхідність радикального перегляду регулювання публічного поведіння з конфіденційною інформацією. Нові інноваційні виклики праву на приватність мають призводити не до зневіри у можливості існування цього права, а до сприяння більш широкому захисту конфіденційності як в Інтернеті, так і поза ним.

Ключові слова: право на приватність, право бути забутим, конфіденційність, цифрові технології.

Oleh S. Hyliaka

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine
Department of Human Rights and Legal Methodology
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

Anastasiia M. Mernyk

Scientific Research Institute of State Building and Local Government
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine
Department of Theory of Law
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

SOME ISSUES OF IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO PRIVACY AND CONFIDENTIALITY IN THE CONDITIONS OF MODERN DIGITAL TECHNOLOGIES

Abstract. The article emphasizes that the tracking of personal data of citizens by governments and companies around the world, the increase in the amount of personal data on the Internet and the emergence of new forms of tracking people based on artificial intelligence have caused the issue of protecting the right to privacy and confidentiality to be relevant in today's conditions. The mentioned three prerequisites can be conditionally called technological challenges of the right to privacy. However, attention should also be paid to the theoretical and conceptual complications in the study of privacy issues and the lack of empirical substantiation of the impact and harm of the violation of the right to privacy. All this creates threats to the human right to privacy and confidentiality, both online and in real life. Within the framework of the article, the goal is to study the issues: peculiarities of the implementation and provision of the right to privacy and confidentiality in modern conditions, the protection of personal data in the

digital society, the right to be forgotten. To achieve the goal, the work uses a system of methods of scientific knowledge, in particular general scientific (analysis, synthesis), private (comparative, quantitative and qualitative analysis, approximation), as well as special-legal (formal-legal, comparative-legal). It is emphasized that in today's world, due to the dissemination of public information about the facts of corruption, efforts to satisfy personal interest at the expense of the public allows to avoid offenses and crimes, abuse of rights by influential persons. Therefore, it should be about observing a certain boundary between a person's public and private life, the use of the latest technologies should not «cross» the boundaries of generally accepted decency and participate in the spread of lies. In essence, the «right to privacy» in modern conditions is the «right to be left alone» from the use of the latest technologies. Based on the results of the study, it was concluded that the world is increasingly recognizing the need for joint obligations to guarantee the right to privacy and confidentiality. Faced with the overall challenge of privacy and data protection on the Internet and related digital technologies, experts and regulators recognize the need for a radical overhaul of the regulation of public handling of sensitive information. New innovative challenges to the right to privacy should not lead to despair in the possibility of the existence of this right, but to the promotion of broader protection of privacy both on and off the Internet.

Key words: *right to privacy, right to be forgotten, confidentiality, digital technologies.*

ВСТУП

Народження сучасного уявлення про конфіденційність та права на приватність можна пов'язати зі статтею Уоррена та Брандейса «Право на конфіденційність», що вийшла ще у 1890 року [1, с. 193]. Проте вже через відносно невеликий проміжок часу почали з'являтися публікації, в яких обґрунтовувалася думка щодо неможливості забезпечення людині права на приватність. Цю тезу можна продемонструвати через вирази генерального директора Sun Microsystems Скотта Макнілі: «у нас нульова конфіденційність... це треба подолати» [2, с. 693] та генерального директору Facebook Марка Цукерберга, який у власній цитаті про приватність у 2010 році зазначив, що «приватність більше не є соціальною нормою» [3, с. 222].

Які причини такого фаталізму щодо права на приватність та конфіденційність? Серед передумов можемо визначити: 1) уряди та компанії в усьому світі займаються відстеженням і профілюванням в Інтернеті; 2) кількість особистих даних осіб в Інтернеті щохвилини зростає і вже вимірюється в ексабайтах; 3) з'являються нові форми складного виявлення та стеження за людьми, засновані на штучному інтелекті, машинному навчанні та аналітиці великих даних. Зазначені три передумови умовно можна назвати технологічними викликами праву на приватність. Проте слід звернути увагу й на теоретичні та концептуальні ускладнення у вивченні проблематики конфіденційності та відсутність емпіричного обґрунтування впливу та шкоди порушення права на приватність. Усе це створює загрози праву людини на приватність та конфіденційність, як в Інтернеті, так і реальному житті.

Безумовно, найважливішим фактором, який впливає на реалізацію та забезпечення права на приватність у сучасних умовах є новітні технології. Ще напри-

кінці дев'ятнадцятого століття один із коментаторів газет, зазначав, що телеграф і незліченні газети зробили світ одним величезним вухом Діонісія – вічною галереєю шепоту [4, с. 57]. Серед цих технологічних інновацій були технології масового друку – ротаційний прес, лінотип і автоматичне згортання, що зробило газети довшими та донесло їх до більшої кількості людей. Крім того, бездротовий телеграф і нові технології камери/плівки, які дозволили нові форми стеження, спостереження та масового обміну інформацією, викликали нові проблеми конфіденційності. На цьому етапі постає дихотомія між правом на приватність та правом на свободу слова, правом на інформації. В сучасному світі завдяки розповсюдженням публічної інформації щодо фактів корупції, намагання задовольнити особистий інтерес за рахунок публічного дозволяє уникнути правопорушень та злочинів, зловживання правом з боку впливових осіб. Тому, скоріше мова має йти про дотримання певної межі між публічним та приватним життям людини, використання новітніх технологій не має «переступати» за межі загальноприйнятої пристойності та брати участь у розповсюдженні неправди. По суті «право на приватність» у сучасних умовах є «правом бути залишеним у спокої» від використання новітніх технологій.

Додатковою динамікою цього технологічного фактору стає злиття державної влади, їх ресурсів з можливостями новітніх технологій, створенням інформаційних систем даних (наприклад, єдиний державний реєстр права власності на нерухоме майно тощо). Сучасними урядами використовуються «інвазивні» форми збору і зберігання даних та інформації, які можуть передбачати перетин межі між приватним та публічним життям людини.

Безсумнівно, важливим кроком для захисту персональних даних – важливої проблеми для сучасних країн, стало затвердження у 2016 році Загального регламенту захисту даних (GDPR) [5], що сприяє розгляду захисту персональних даних людини на абсолютно новому рівні. На додаток до нового набору правових вимог, які вимагають як організаційних, так і технологічних заходів, GDPR став застосовуватися майже до кожної глобальної організації, яка збирає або обробляє дані про осіб.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Окремі аспекти права на приватність та конфіденційність у сучасних умовах стали предметом наукового розгляду О. Гиляки [6, с. 16], Ф. Паскуале [7, с. 63], М. Гал [8, с. 4], Ю. Разметаєвої [9, с. 58], С. Шаумбург-Мюллер [11, с. 1146], Дж. Доннеллі [12, с. 282] та ін.

С. Шаумбург-Мюллер у своїй статті наголошує на розгалуженій системі законодавства щодо прав та відповідальності людини, але не з'ясованості питання відповідальності у зв'язку з порушенням прав людини в Інтернеті [10, с. 104]. Слід зазначити, що така проблематика, як розуміння соціальних медіа, також залишається не вирішеною. Вони схожі на традиційні медіа, це провайдери інтернет-по-

слуг чи щось інше? Говорячи про відповідальність за порушення прав людини потрібно розуміти, що тут задіяні антагоністичні інтереси різних соціальних груп: починаючи від великих компаній, які хотіли б зберегти свою бізнес-модель значною мірою звільненою від зобов'язань по захисту прав людини; інтернет-активістів, які відстоюють свободу слову, але при цьому не завжди готові нести відповідальність за свої мовні дії; до інтернет-тролів, які мають свій особистий інтерес у штучному створенні проблем. Законодавство щодо відповідальності за порушення прав людини в Інтернеті суттєво різниться та створює основу для існування різних та частково неспівмірних режимів відповідальності, починаючи від відмінностей між внутрішнім законодавством різних країн і продовжуючи колізіями з міжнародним публічним правом та умовами транснаціонального права, що пропонуються великими онлайн-компаніями, які в основному прагнуть обійти внутрішнє законодавство країн та не нести жодної відповідальності за правопорушення в Інтернеті.

С. Восугі та Д. Рой наголошують, що анонімність в Інтернеті є важливою цінністю, але вона має бути збалансована з іншими правами та інтересами та не нести в собі небезпеку для прав людини сторонніх осіб [11, с. 1146]. Це стосується великої кількості шахраїв в Інтернеті. Хоча анонімність спроможна сприяти вільному потоку ідей та інформації в Інтернеті, вона також здатна сприяти вільному потоку навмисної дезінформації та організованих нападів на людей, ідей і навіть установ. Онлайн-дезінформація поширюється набагато швидше, ніж онлайн-інформація.

Дж. Доннелі звертає увагу, що всім державам доводиться мати справу зі складними питаннями відповідальності за порушення прав людини в Інтернеті, і не існує єдиного правильного способу це зробити. Дійсно, у кожній державі формуються індивідуальні правові норми, що регулюють порядок захисту прав людини в Інтернеті, проте всі вони мають відповідати загальним стандартам прав людини.

Життя в Інтернеті є життям спільноти, тому існує необхідність «жити разом», і повинна бути можливість ідентифікувати учасників, особливо, якщо вони залучені до нападів на інших осіб або беруть участь у більш анти-соціальній діяльності, таких як мова ненависті, підрив демократичних процесів тощо.

Тому за загальним принципом, інтернет-ЗМІ повинні бути вільними у вирішенні редакційного розсуду щодо публікації статей, коментарів і листів, поданих приватними особами. Проте можуть бути виняткові обставини, за яких вони законно зобов'язані опублікувати спростування, вибачення або рішення судів у справах про наклеп.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для здійснення дослідження було застосовано систему методів наукового пізнання, зокрема загальнонаукові (аналізу, синтезу), приватні методи наукового пізнання

ня, що застосовуються у галузях багатьох наук (порівняльний, кількісного й якісного аналізу, апроксимації), а також спеціально-юридичні (формально-юридичний, порівняльно-правовий). Загальнофілософський (універсальний) метод пізнання використано на всіх етапах пізнавального процесу.

За допомогою методу аналізу розкриті характерні ознаки та вивчені окремі особливості прав людини в умовах використання сучасних цифрових технологій. Порівняльний аналіз надав можливість виявити різні підходи до поняття «конфіденційність». Так, конфіденційність можна умовно поділити на три види: фізична або просторова; конфіденційність прийняття рішень; інформаційна.

За допомогою методу узагальнення виділено фактори, які дозволяють подолати сучасні виклики праву на приватність. До них можна віднести: нові емпіричні ідеї щодо шкоди від порушень права на приватність; новітня практика судів у справах за позовами про порушення конфіденційності; зближення підходів у різних країнах до розуміння категорії «конфіденційність»; створення нових інноваційних засобів захисту конфіденційності, репутації та захисту даних.

Метод дедукції надав можливість на основі доктринальних поглядів науковців вивести загальний висновок щодо характерних ознак захисту персональних даних особи. Вони полягають у тому, що дані можна зберігати лише стільки часу, скільки це необхідно для мети, для якої вони були зібрані; існує потреба обмежити коло осіб, хто може переглядати та використовувати дані осіб, лише людьми в організації, для яких цей доступ є критичним; коли сталось порушення персональних даних, необхідно встановити ймовірність і серйозність ризику для прав людини.

Індуктивний метод пізнання норм чинного законодавства щодо реалізації права на приватність та конфіденційність в умовах сучасних цифрових технологій надав можливість одержати загальний висновок щодо характерних ознак порушення персональних даних особи. Яке можна загалом визначити як інцидент безпеки, який вплинув на конфіденційність, цілісність та/або доступність персональних даних.

Історичний метод пізнання посприяв розкриттю телеологічних передумов формування норм права щодо захисту права на приватність та конфіденційність в умовах використання сучасних цифрових технологій. Перші публікації, в яких обґрунтовувалась думка щодо неможливості забезпечення людині права на приватність в умовах функціонування сучасних технологій, з'являються ще у 1890 року.

У статті застосовувалися також й спеціально-юридичні методи, зокрема формально-юридичний і системно-структурний, які було використано під час розробки та вивчення термінологічного апарату даної роботи, а саме при з'ясуванні змісту категорій «право бути забутим», а також для розкриття особливостей зазначеної дефініції.

Нормативна база для цього дослідження включає Загальний регламент захисту даних (GDPR) [5], Хартію основних прав Європейського Союзу [13], Дирек-

тиву Європейського Союзу про захист даних [14], Загальну декларацію прав людини [15], Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод [16] та практику Європейського суду з прав людини. Наприклад, відповідальність держави за порушення прав людини в Інтернеті можна проілюструвати на прикладі справи ЄСПЛ «Ганновер проти Німеччини» від 24 червня 2004 року [17], коли Суд наголосив на тому, що держава має створити реальний механізм дотримання справедливого балансу інтересу людини на приватне життя та публічного інтересу громадськості на інформацію, у тому числі за особливих обставин, стосовно приватного життя публічних осіб; рішення Європейського суду з прав людини по справі «К. У. проти Фінляндії» від 2 грудня 2008 року [18]. За матеріалами справи хлопчик, якому було 12 років, нібито розмістив оголошення в Інтернеті та шукав чоловіків для стосунків. Суд визнав порушення статті 8 Конвенції про права і свободи людини і громадянина, оскільки на той час у Фінляндії не було жодного правового засобу, який передбачав можливість ідентифікувати особу (або осіб), які завантажили наклепницьке оголошення.

Окрім цього, в роботі використовуються доктринальні джерела, що розкривають зміст права на приватність та конфіденційність в умовах сучасних цифрових технологій.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

3.1. Особливості реалізації та забезпечення права на приватність і конфіденційність у сучасних умовах

У 1969 році Джеррі Розенберг у книзі «Смерть конфіденційності» стверджував, що з розвитком технологій централізоване накопичення даних стає легшим, винагорода за вторгнення збільшується, а контроль переходить до маленької кількості людей [19, с. 13]. Тому відомий канадський медіа-філософ Маршалл Маклюен заявив у 1981 році, що «електронний банкінг» стане «смертю конфіденційності» [20, с. 14].

Уявлення про конфіденційність та виклики їй у майбутньому базуються й на висвітленні Едварда Джозефа Сноудена інформації про масове онлайн-спостереження за телекомунікаціями, яке здійснюють уряди, а також звинувачень компаній Facebook та Cambridge Analytica у тому, що завдяки даних, отриманих від компанії Facebook, Cambridge Analytica втручалася у вибори по всьому світу, використовуючи в соцмережах персональні дані потенційних виборців і маніпулюючи їх думкою за допомогою інформаційних технологій.

Оскільки з кожною новою технологією та практикою використання даних конфіденційність переосмислюється, розширюється та вдосконалюється, то й визначення права на приватність завдання не з простих. Ще в 1890 році в американській традиції конфіденційності визначили право на приватність як право на самотність і право на те, щоб інформація та плітки щодо приватних осіб не поширювалися та не оприлюднювалися. Якщо ми визначаємо приватність як певний обсяг

інформації, яку особа має право тримати в повній таємниці, то, звичайно, ця форма конфіденційності є недосяжною через існування новітніх технологічних реалій, які генеруються та зберігають інформацію про нас і нашу діяльність.

Джеррі Канг ділить конфіденційність на три види: фізична або просторова; конфіденційність прийняття рішень; інформаційна [21, с. 284]. Річардс визначає конфіденційність як категорію, яку слід розуміти як сукупність чотирьох елементів: вторгнення в захищені простори, відносини або рішення, збір інформації, використання інформації та розкриття інформації [22]. Тут слід погодитися з Джудітом Томасом, який зазначив, що ми не маємо чіткого уявлення про те, що таке конфіденційність [23, с. 272]. І це є другим викликом праву на приватність, відсутність теоретичного розуміння зазначеної категорії. Ми не можемо захищати право, зміст якого не розуміємо.

Третім викликом праву на приватність та конфіденційність можна вважати проблеми з вимірюванням, доказуванням та обґрунтуванням шкоди та збитків від порушення цього права. На практиці важко визначити таку шкоду, кількісно її визначити, виміряти та задокументувати. І через ці проблеми та унікальну природу шкоди конфіденційності суди та вчені-юристи виявляють скептицизм щодо права на приватність. Це призводить до того, що суди неохоче визнають судові позови, засновані на завданні шкоди праву на приватність. Часто відхиляють такі позови як «суб'єктивні», «спекулятивні» або «гіпотетичні».

Однак не слід бачити в цьому питанні лише проблематику, існують фактори, які дозволяють подолати сучасні виклики праву на приватність. Серед них: нові емпіричні ідеї щодо наслідків і шкоди від порушень прав на приватність; нова відкритість та практика судів як у США, так і Європі до позовів про порушення конфіденційності; зближення американських і європейських традицій конфіденційності, що призводить до нових інноваційних позитивних засобів захисту конфіденційності, репутації та захисту даних, таких як GDPR (Регламент у межах законодавства Європейського Союзу щодо захисту персональних даних усіх осіб у межах Європейського Союзу та Європейської економічної зони) [5].

3.2. Захист персональних даних у цифровому суспільстві

Права на повагу до приватного життя та захист особистих даних тісно пов'язані, оскільки обидва вони захищають подібні цінності. Проте в країнах Європи на додаток до права на конфіденційність поступово сформувалося незалежне фундаментальне право на захист даних. Після його окремого визнання в Хартії основних прав Європейського Союзу [13], право на захист даних зайняло своє місце в Загальному регламенті Європейського Союзу про захист даних (GDPR) [5]. Стаття 1(2) GDPR однозначно підтверджує, що вона захищає основні права, зокрема право на захист даних. Такий підхід відрізняється від норм чинного Директиву Європейського Союзу про захист даних [14], який захищає, зокрема, право на конфіденційність стосовно обробки персональних даних.

Багато компаній, державних установ щодня шукають відповіді на питання щодо захисту персональних даних особи: як довго мають зберігатися дані, хто може отримувати доступ до такої інформації, що робити у випадку порушення персональних даних? Спробуємо знайти відповіді на поставленні запитання.

Що стосується питання про те, як довго дані мають бути дійсними та зберігатися, потрібно визначити сталість даних, щоб установити період дії. Це необхідно, оскільки нова вимога GDPR щодо обмеження зберігання означає, що можна зберігати дані лише стільки часу, скільки це необхідно для мети, для якої вони були зібрані.

У відповідь на питання про те, хто може отримати доступ до даних, існує потреба обмежити коло осіб, хто може переглядати та використовувати дані осіб, лише людьми в організації, для яких цей доступ є критичним. Наприклад, ідентифікатори соціальних мереж можуть мати відношення лише до певних спеціалістів із маркетингу та продажів, тоді як фінансовому відділу не обов'язково мати до них доступ. У цьому процесі також необхідно визначити певні терміни, наприклад, що є контактними даними? Це, наприклад, лише електронна пошта, чи це ім'я, електронна адреса, адреса та номер телефону, чи це якийсь третій варіант?

Порушення персональних даних можна загалом визначити як інцидент безпеки, який вплинув на конфіденційність, цілісність та/або доступність персональних даних. Порушення персональних даних відбуватиметься щоразу, коли будь-які персональні дані буде втрачено, знищено, пошкоджено та/або розкрито; якщо хтось отримує доступ до даних або передає їх без належного дозволу, або якщо дані стають недоступними, наприклад, коли вони були зашифровані програмою-вимагачем, або випадково втрачені чи знищені. Коли відбувається інцидент безпеки, є необхідність швидко встановити, чи сталося порушення персональних даних, і, якщо так, негайно вжити необхідні заходи для можливого відвернення негативної шкоди.

Коли сталося порушення персональних даних, необхідно встановити ймовірність і серйозність ризику для прав людини. Оцінюючи ризик для прав, важливо зосередитися на потенційних негативних наслідках для залучених осіб. Порушення персональних даних, якщо його не усунути належним чином і своєчасно, може призвести до фізичних, матеріальних або нематеріальних збитків для фізичних осіб, таких як втрата контролю над їхніми персональними даними або обмеження їхніх прав, дискримінація, крадіжка особистих даних або шахрайство, фінансові збитки, несанкціоноване скасування псевдонімізації, шкода репутації, втрата конфіденційності персональних даних, захищених професійною таємницею, або будь-які інші значні економічні чи соціальні збитки для відповідної фізичної особи.

Це означає, що такі порушення можуть мати низку несприятливих наслідків для людей, які включають емоційний стрес, а також фізичну та матеріальну шкоду. Деякі порушення персональних даних не призведуть до ризиків, крім можли-

вих незручностей для тих, кому ці дані потрібні для виконання своєї роботи. Інші порушення можуть суттєво вплинути на осіб, чії особисті дані були скомпрометовані, і це потрібно оцінювати в кожному конкретному випадку, розглядаючи всі відповідні фактори. Якщо порушення може призвести до високого ризику для прав людини, GDPR рекомендує повідомити зацікавлених осіб швидко та безпосередньо, особливо якщо є потреба зменшити безпосередній ризик їхнього збитку. Однією з головних причин для інформування осіб є допомогти їм вжити заходів, щоб захистити себе від наслідків порушення.

У разі порушення персональних даних організація та установа, що володіє персональними даними, повинна без затримки, не пізніше ніж через 72 години після того, як їй стало відомо про інцидент, повідомити про порушення персональних даних у наглядовий орган. Повідомлення повинно містити: характер порушення персональних даних, у тому числі, де це можливо, категорії та приблизну кількість відповідних суб'єктів даних, а також категорії та приблизну кількість відповідних записів персональних даних; ім'я та контактні дані вповноваженого із захисту даних; ймовірні наслідки порушення персональних даних; опис заходів, що зроблені для відвернення шкоди.

З іншого боку, якщо використовувати нові правила неправильно, це цілком може призвести до гальмування розвитку захисту персональних даних. Песимістичний варіант розвитку подій припускає, що суб'єкти даних будуть блокувати процеси щодо надання згоди на обробку інформації, працівники можуть використовувати для цього профспілки, індивідуальні особи – спеціалістів із захисту даних, у публічному просторі реалізацію своїх прав можна здійснювати за допомогою неурядових організацій. Уявіть собі, компанія зіткнулася з тисячею запитів на видалення даних у поєднанні з відповідними запитами на перенесення, доступ і виправлення. У цьому випадку компанії доведеться вичерпати свої ресурси, щоб впоратися з цими запитами, побоюючись непропорційних штрафів та іншої відповідальності, нехтуючи при цьому своїм головним завданням – розвитком.

3.3. Право бути забутим

Право бути забутим, як визначено у статті 17 Загального регламенту ЄС про захист даних № 679 від 2016 року, не є новим юридичним правом [24, с. 17]. У Франції право на забуття визнається та забезпечується судами з середини 1960-х років. В Італії захист права бути забутим можна простежити з кінця 1970-х років. У США це право можна віднайти у судовій практиці. Наприклад, у судовій справі «Бріско проти Рідерс Дайджест Асоціації» від 1971 року потрібно було вирішити, чи може «ідентифікація особи в звітах про давно минулі злочини» служити інтересам суспільства чи це суспільна цікавість. Судді дійшли висновку, що особи не повинні задовольняти цікавість публіки за рахунок повторного привернення уваги суспільства таким способом [25, с. 382].

Право бути забутим розглядається в цих випадках як специфікація або складовий елемент права особи на приватне життя. Останнє закріплено як у статті 12 Загальної декларації прав людини 1948 року [15], так і в статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [16]. Будучи складовим елементом права людини на приватність та поваги до приватного життя, право бути забутим слід вважати відносним, а не абсолютним правом людини. Тому право бути забутим має бути збалансоване з іншими правами, які захищаються правовою системою. Серед цих прав – право на інформацію, свободу слова чи преси. Подібним чином у положеннях Європейської конвенції з прав людини 1950 року закріплено, що право на приватність, отже, і право бути забутим підлягає обмеженням відповідно до закону та якщо це є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, громадської безпеки тощо.

Цифрова революція безумовно вплинула на процес реалізації права бути забутим. З одного боку, використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), таких як Інтернет, соціальні мережі та смартфони, зробило набагато легшим ідентифікацію актора з інформацією про минулі події. З іншого боку, правові питання дедалі більше перетворюються на питання доступу до інформації в цифровому середовищі, контролю та захисту інформації. Відповідно законодавці та політики доповнили систему захисту права людини на приватне життя новим правом – право на захист персональних даних (наприклад, стаття 8 Хартії основних прав ЄС від 2000 року мала на меті доповнити гарантії статті 7 про традиційну повагу до приватного життя, яка існувала в доцифрову епоху). Таким чином, право бути забутим розвивалося в епоху цифрових технологій. Як специфікація права особи на захист її особистих даних, право бути забутим сьогодні слід розуміти як право на видалення персональних даних, що стосуються цієї особи.

Рішення Суду Справедливості Європейського Союзу у справі «Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González» [26] стало новим етапом у сфері захисту персональних даних особи.

По-перше, Постанова Суду Справедливості Європейського Союзу встановлює, що оператори пошукових систем (SEO) обробляють і контролюють персональні дані. SEO виступають контролерами даних у значенні статті 2 Директиви 95/46/ЄС та статті 2 Загального регламенту захисту даних (GDPR). Це означає, що обробка персональних даних, тобто індексування результатів пошуку, які здійснює SEO, слід відрізнити від обробки персональних даних, яку здійснюють видавці сторінок вебсайтів, і є додатковою до неї.

По-друге, відповідно до статей 7 і 8 Хартії основних прав ЄС від 2000 року суб'єкт даних має право бути забутим у вузькому сенсі, як право на вилучення зі списку, тобто право вимагати, щоб інформація більше не була доступною для широкого загалу через список результатів, отриманих у результаті пошуку, здійсненого за посиланням на ім'я суб'єкта. Важливо підкреслити, що суб'єкт даних немає необхідності доводити, що включення інформації до списку результатів

пошуку завдало йому шкоди. Крім того, спеціалісти з оптимізації не зобов'язані попереджати та повідомляти редакторів веб-сайтів про видалення певних посилань.

По-третє, Рішення щодо «Google Spain» не встановила права суб'єкта даних на видалення інформації з першоджерела. Видалення конкретного посилання не тягне за собою повного видалення посилання з індексів пошукового оператора або видалення інформації через ланцюжок контролерів, які обробляють інформацію. З одного боку, вихідну інформацію все ще можна отримати, посилаючись на інші пошукові запити, або шляхом прямого доступу до веб-сторінки, де інформація була спочатку опублікована. З іншого боку, SEO як контролер даних, якому адресовано запит на видалення зі списку, може виконати або відхилити такий запит без обов'язкового залучення первинного видавця інформації до процесу прийняття рішення.

По-четверте, необхідним є встановлення справедливого балансу між фундаментальними правами суб'єкта даних та інтересами широкої громадськості щодо доступу до відповідної інформації. Цей баланс залежить від низки відповідних факторів, таких як характер і конфіденційність даних, що обробляються, своєчасність або актуальність інформації, роль суб'єкта даних у суспільному житті тощо. До інтересів суспільства можна відносити, наприклад, інтереси національної безпеки чи громадської безпеки. Таким чином, при захисті права забути має враховувати захист прав інших людей на свободу вираження поглядів і доступ до інформації.

Ми все ще можемо задаватися питанням про природу «права бути забутим». Зрештою, позивачі у справі «Google Spain» не просили, щоб про них забули. Право на виключення зі списку не слід плутати з правом на видалення, тобто видаляти інформацію з Інтернету чи загальнодоступного архіву. Як нещодавно зазначив Королівський суд Великої Британії у справі «NT1 & NT2 проти Google LLC», задоволення запиту про видалення зі списку щодо певної URL-адреси не заводить Google повертати результати пошуку, що містять цю URL-адресу за іншими критеріями запиту; це лише означає, що URL-адреса не повинна повертатися у відповідь на пошук за ім'ям позивача. Таким чином, нове право, встановлене судом, дає позивачам можливість вилучати своє ім'я зі списку результатів пошуку, пов'язаних з однією чи кількома URL-адресами.

ВИСНОВКИ

У світі зростає визнання необхідності спільних зобов'язань щодо гарантування права на приватність та конфіденційність. Зіткнувшись із загальною проблемою, пов'язаною з конфіденційністю та захистом даних в Інтернеті та пов'язаних із ним цифровими технологіями, експерти та регулятори визнають необхідність радикального перегляду регулювання публічного поведіння з конфіденційною інформацією. В Європі це набуло форми формулювання та введення в дію нового

Загального регламенту захисту даних, розробленого, щоб відповідати викликам цифрової ери. У США Федеральна торгова комісія зобов'язалася виконувати захист приватних даних, що раніше було не характерним для американської традиції конфіденційності. Нові інноваційні виклики праву на приватність мають призводити не до зневіри у можливості існування цього права, а до сприяння більш широкому захисту конфіденційності як в Інтернеті, так і поза ним.

Є надія, що новий режим правового регулювання, передбачений Загальним регламентом захисту даних (GDPR) стане прикладом для правового регулювання захисту персональних даних не лише в європейському просторі, позитивно вплине на зміну культури захисту персональних даних; компанії матимуть обізнаність щодо правил обробки даних, а суб'єкти даних будуть більш обережними щодо того, якою інформацією вони діляться, для яких цілей і в контексті якої правової основи; обробники даних більше не будуть перебувати в стані квазіімунітету і відповідатимуть за будь-який витік даних, який відбувається в межах їх відповідальності. Дотримання зазначених положень буде сприяти реальному захисту персональних даних.

Розглядаючи сучасний стан права бути забутим і способи, якими інформаційна революція вплинула на його доцифрову версію, слід зробити висновок, що зміст права бути забутим сьогодні включає й право вилучення ім'я людини зі списку результатів пошуку, пов'язаних з однією чи кількома URL-адресами. В будь-якому випадку, право бути забутим і його складовий елемент, що виник у цифрову еру – право на видалення, слід відносити до сучасних прав людини, яке має гарантуватися та забезпечуватися реальними правовими та технічними механізмами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Warren Samuel D., Brandeis, Louis D. The right to privacy. *Harvard law review*. 1890. Vol 4. P. 193–220.
- [2] Penney J. The cycles of global telecommunication censorship and surveillance. *University of Pennsylvania journal of international law*. 2015. Vol. 36. P 693–694.
- [3] V. Boehme-Neßler. Privacy: A matter of democracy. Why democracy needs privacy and data protection. *International Data Privacy Law*. 2016. Vol. 6. P. 222.
- [4] Kuner C. Transborder data flow regulation and data privacy law. *Oxford University Press*. 2013. P. 57.
- [5] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the Protection of Natural Persons with Regard to the Processing of Personal Data and on the Free Movement of Such Data, and Repealing Directive 95/46/EC [2016] OJ L 119/1. URL: <https://gdpr-text.com/uk/read/article-25/> (дата звернення: 12.06.2023)
- [6] Hyliaka O. Human rights in the digital age: Challenges, threats and prospects. *Науковий юридичний журнал*. 2023. №28 (1). С. 16.
- [7] Pasquale F., Cashwell G. Prediction, persuasion, and the jurisprudence of behaviourism. *University of Toronto Law Journal*. 2018. Vol. 68. P. 63.
- [8] Elkin-Koren N., Gal M. The chilling effect of governance by data on data markets. *University of Chicago Law Review*. 2018. Vol. 68 (1). P. 4.

- [9] Razmetaeva Y. The Right to Be Forgotten in the European Perspective. *Baltic Journal of European Studies*. 2022. Vol 10 (1). P. 58–76.
- [10] Schaumburg-Müller S. Liability regimes for online human rights violations. *Human Rights, Digital Society and the Law*. 2019. P. 103–116.
- [11] Vosoughi S., Roy and S. Aral D. The Spread of True and False News Online. *Science*. 2018. Vol. 359. P. 1146–1151.
- [12] Donnelly J. The relative universality of human rights. *Human rights quarterly*. 2007. Vol. 29. P. 281–306.
- [13] The Charter of Fundamental Rights of the European Union. 18.12.2000. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення: 12.06.2023)
- [14] Директива Європейського Парламенту і Ради № 95/46/ЄС про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних від 24.10.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_242#Text (дата звернення: 12.06.2023)
- [15] Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 / Генеральна Асамблея ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 12.06.2023)
- [16] Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.06.2023)
- [17] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ганновер проти Німеччини» від 24.06.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_324#Text (дата звернення: 12.06.2023).
- [18] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «К. У. проти Фінляндії» від 02.12.2008. URL: <https://rm.coe.int/168059920d> (дата звернення: 12.06.2023).
- [19] Rosenberg J. The death of privacy. New York : Random House, 1. 1969. P. 13.
- [20] Regan P. Legislative privacy: technology, social values, and public policy. UNC. 1995. P. 16.
- [21] Nicholas A., Peters J., Peters B. Why privacy keeps dying: the trouble with talk about the end of privacy. *Information, communication and society*. 2017. Vol. 20. No. 2. P. 284–287.
- [22] Richards N. Four myths of privacy. A world without privacy: what the law can and should do. *Cambridge Press*. 2015. P. 38. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2427808 (дата звернення: 12.06.2023)
- [23] Thomas J. The right to privacy. Philosophical dimensions of privacy: an anthology. *Cambridge University Press*. 1984. P. 272.
- [24] Pagallo U., Durante M. Legal memories and the right to be forgotten. *Protection of information and the right to privacy*. Dordrecht : Springer. 2014. P. 17–30.
- [25] Pagallo U. Online security and the protection of civil rights: a legal overview. *Philosophy and technology*. 2013. Vol. 26. No. 4. P. 381–395.
- [26] Judgment of the Court of Justice of the European Union. «Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González» (13 May 2014). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131> (дата звернення: 12.06.2023).

REFERENCES

- [1] Warren, Samuel D. & Brandeis, Louis D. (1890). The right to privacy. *Harvard law review*, 4, 193–220.
- [2] Penney, J. (2015). The cycles of global telecommunication censorship and surveillance. *University of Pennsylvania journal of international law*, 36, 693–694.

- [3] Boehme-Neßler, V. (2016). Privacy: A matter of democracy. Why democracy needs privacy and data protection. *International Data Privacy Law*, 6, 222.
- [4] Kuner, C. (2013). Transborder data flow regulation and data privacy law. *Oxford University Press*, 57.
- [5] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council on the Protection of Natural Persons with Regard to the Processing of Personal Data and on the Free Movement of Such Data, and Repealing Directive 95/46/EC [2016] OJ L 119/1. (2016, April). Retrieved from <https://gdpr-text.com/uk/read/article-25/>
- [6] Hyliaka, O. (2013). Human rights in the digital age: Challenges, threats and prospects. *Scientific legal journal*, 28 (1), 16.
- [7] Pasquale, F., & Cashwell, G. (2018). Prediction, persuasion, and the jurisprudence of behaviourism. *University of Toronto Law Journal*, 68, 63.
- [8] Elkin-Koren, N., Gal, M. (2018). The chilling effect of governance by data on data markets. *University of Chicago Law Review*, 68 (1), 4.
- [9] Razmetaeva, Y. (2022). The Right to Be Forgotten in the European Perspective. *Baltic Journal of European Studies*, 10 (1), 58–76.
- [10] Schaumburg-Müller, S. (2019). Liability regimes for online human rights violations. *Human Rights, Digital Society and the Law*, 103–116.
- [11] Vosoughi, S., & Aral, D. (2018). The Spread of True and False News Online. *Science*, 359, 1146–1151.
- [12] Donnelly, J. (2007). The relative universality of human rights. *Human rights quarterly*, 29, 281–306.
- [13] The Charter of Fundamental Rights of the European Union. (2000, Desember). Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
- [14] Directive of the European Parliament and the Council No. 95/46/EU on the protection of natural persons during the processing of personal data and on the free movement of such data (1995, October). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_242#Text
- [15] Universal Declaration of Human Rights. (1948, Desember). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
- [16] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. (1950, November). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
- [17] Decision of the European Court of Human Rights in the case «Hannover v. Germany». (2004, June). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_324#Text
- [18] The decision of the European Court of Human Rights in the case «K. U. against Finland» (2008, Desember). Retrieved from <https://rm.coe.int/168059920d>
- [19] Rosenberg, J. (1969). *The death of privacy*. New York: Random House.
- [20] Regan, P. (1995). Legislative privacy: technology, social values, and public policy. *UNC*, 16.
- [21] Nicholas, A., Peters, J., & Peters, B. (2017). Why privacy keeps dying: the trouble with talk about the end of privacy. *Information, communication and society*, 20 (2), 284–287.
- [22] Richards, N. (2015). Four myths of privacy. A world without privacy: what the law can and should do. *Cambridge Press*, 38. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2427808
- [23] Thomas, J. (1984). The right to privacy. Philosophical dimensions of privacy: an anthology. *Cambridge University Press*, 272.
- [24] Pagallo, U., Durante, M. (2014). Legal memories and the right to be forgotten. *Protection of information and the right to privacy*. Dordrecht: Springer, 17–30.

- [25] Pagallo, U. (2013). Online security and the protection of civil rights: a legal overview. *Philosophy and technology*, 26 (4), 381–395.
- [26] Judgment of the Court of Justice of the European Union. «Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González». (2014, May). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131>

Олег Сергійович Гиляка

Кандидат юридичних наук, старший дослідник
Начальник управління стратегічного розвитку
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Доцент кафедри прав людини та юридичної методології
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Oleh S. Hyliaka

Candidate of Law, Senior Researcher
Head of the Strategic development department
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Associate professor of the Department of Human Rights and Legal Methodology
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Мерник Анастасія Муслімівна

Кандидат юридичних наук, доцент
Провідний науковий співробітник сектору теоретико-методологічних
проблем організації державної влади
Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самовряду-
вання
Національна академія правових наук України
61002, вул. Чернишевська, 80, Харків, Україна

Доцент кафедри теорії права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Anastasiia M. Mernyk

Candidate of Law, Associate Professor
Leading Researcher of the Sector Theoretical and Methodological

Problems of the Organization of State Power
Scientific Research Institute of State Building and Local Government
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61002, 80 Chernyshevskaya Str., Kharkiv, Ukraine

Associate Professor of the Department of Theory of Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61000, 70 Pushkinskaya Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Гиляка О. С., Мерник А. М. Деякі питання реалізації права на приватність та конфіденційність в умовах сучасних цифрових технологій. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Том 30. № 3. С.156–172.

Suggested Citation: Hyliaka, O.S., & Mernyk, A.M. (2023). Some issues of implementation of the right to privacy and confidentiality in the conditions of modern digital technologies. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 156–172.

Стаття надійшла / Submitted: 09/08/2023
Доопрацьовано / Revised: 08/09/2023
Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

УДК 342.7(091)(477)

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-173

Віктор Миколайович Єрмолаєв

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Кафедра історії держави і права України і зарубіжних країн
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, Україна

ОСНОВНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ Й ГРОМАДЯНИНА В ЗАКОНОДАВЧИХ АКТАХ ДОБИ УНР

Анотація. Мета даної роботи полягає у дослідженні найважливішої складової відродження української державності у 1917–1920 рр. У статті висвітлюються проблемні аспекти захисту основних прав і свобод людини й громадянина, відображені у законодавчих актах доби Української Народної Республіки, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії та Західноукраїнської Народної Республіки. Досі ця тема висвітлювалася побіжно в контексті історії утворення та діяльності Української Центральної Ради і Директорії. Розглянуто відображення в їх законодавчих актах основних прав і свобод людини й громадянина, соціально-політичні аспекти їх реалізації та захисту. В Універсалах Центральної Ради, відозвах та в нормативних актах уряду – Генерального Секретаріату підтверджувалися і проголошувалися демократичні свободи. Права громадян України були чітко визначені й викладені в Конституції Української Народної Республіки (Статуті про державний устрій, права і вольності УНР). Для досягнення поставленої мети у статті використовується система методів наукового пізнання, зокрема загальнонаукові та спеціально-юридичні. Практична цінність дослідження полягає у висвітленні гуманістичного змісту вітчизняного державотворення за доби його відродження на початку XX століття. Зроблені висновки можуть бути використані в дослідженнях з історії вітчизняного державотворення, в практиці сучасного законотворення. При проведенні дослідження було враховано й те, що основні права і свободи людини й громадянина – традиційно змістовна складова історії України, зокрема нормативних актів органів державного управління часів ще Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.

Ключові слова: Універсали Української Центральної Ради, Конституція УНР, Універсал Трудового конгресу України про природні права українського народу, соціально-політичні права громадян УНР.

Viktor M. Yermolaiev

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Department of History of State and Law of Ukraine and Foreign Countries
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

BASIC RIGHTS AND FREEDOMS OF HUMANS AND CITIZEN IN LEGISLATIVE ACTS OF THE DAY OF THE UNR

Abstract. *The purpose of this work is to study the most important component of the revival of Ukrainian statehood in 1917–1920. The article highlights the problematic aspects of the protection of basic rights and freedoms of man and citizen, reflected in the legislative acts of the time of the Ukrainian People's Republic, the Hetmanate of P. Skoropadskyi, the Directory and the West Ukrainian People's Republic. So far, this topic has been briefly covered in the context of the history of the formation and activity of the Ukrainian Central Council and Directory. The reflection in their legislative acts of the basic rights and freedoms of man and citizen, socio-political aspects of their implementation and protection are considered. Democratic freedoms were confirmed and proclaimed in the Universals of the Central Rada, appeals and normative acts of the government – the General Secretariat. The rights of Ukrainian citizens were clearly defined and set forth in the Constitution of the Ukrainian People's Republic (the Charter on the State System, Rights and Freedoms of the Ukrainian People's Republic). To achieve the goal, the article uses a system of methods of scientific knowledge, in particular, general scientific and special legal methods. The practical value of the research lies in highlighting the humanistic content of national state-building during its revival at the beginning of the 20th century. The conclusions drawn can be used in research on the history of national state formation, in the practice of modern law-making. When conducting the research, it was also taken into account that the basic rights and freedoms of a person and a citizen are a traditionally meaningful component of the history of Ukraine, in particular, the normative acts of state administration bodies from the time of the Ukrainian People's Liberation War of 1648–1654.*

Key words: *Universals of the Ukrainian Central Rada, Constitution of the Ukrainian People's Republic, Universal of the Labor Congress of Ukraine on the natural rights of the Ukrainian people, socio-political rights of citizens of the Ukrainian People's Republic.*

ВСТУП

Поняття «верховенство права» сукупно з поняттями «демократія» та «права людини» – три підвалини, на яких заснована Рада Європи. У подальшому це поняття знайшло своє схвалення у преамбулі Європейської Конвенції з прав людини [1, с. 169]. Та шлях до цих досягнень європейської політико-правової думки, включено з українською, був довгим і складним.

У лютому 1917 р. з падінням царського самодержавства в Росії відкрилася перспектива відродження українського державотворення, відновлення прав і сво-

бод людини та громадянина, реалізації права народу порядкувати своїм життям. М. С. Грушевський вважав, домагання «народоправства і суто демократичного ладу на Україні – ...се старе наше гасло» [2, с. 202–203]. Ці домагання втілили й відобразили конституційні акти Центральної Ради, з якими вона зверталася до всього українського народу. П. Скоропадський у «Законах про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. визначив перелік основних прав і свобод громадян, у вересні 1918 р. затвердив закон про вибори до земств та міських дум [3]. За часів Директорії були відмінені всі закони й постанови гетьманського уряду, оголошувалася влада трудового народу, обов'язок погоджувати соціальні реформи з соціально-історичними та міжнародними нормами, не порушувати основні права і свободи людини та громадянина. Адже Перша світова і громадянська війни до крайності знецінили людські життя, права і свободи людини й громадянина.

Метою даної статті є висвітлення головного аспекту конституційних актів доби УНР – розбудови української держави, відновлення й захист прав і свобод громадян після Першої світової війни. У статті вирішуються наступні завдання: 1) дослідити в конституційних актах виклад основних ідей про права і свободи людини й громадянина та їх державно-правовий захист; 2) залучити спогади знахних державотворців того часу з цієї теми – їх свідчення додають цінні відомості про правову свідомість сучасників; 3) використати документи і матеріали з історії української Конституції.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

У працях О. М. Мироненка [4], А. І. Волченка [5], В. М. Литвина [6] на основі документальних джерел висвітлюється історія та головний зміст Конституції УНР, теоретико-методологічний аспект витоків вітчизняного конституціоналізму. Є. І. Головаха вивчив тему розвитку особистості в умовах тоталітаризму і демократизації суспільства [7]. А. М. Колодій й А. Ю. Олійник [3], В. Ф. Погорілка [8] дослідили стан з правами та свободами людини й громадянина в Україні, їх обов'язками. Львівські правознавці – проблеми їх реалізації [9]. П. М. Рабінович й М. І. Хавронюк видали навчальний посібник з цієї ж теми [10]. Професор історії Гарвардського університету С. М. Плохій систематизував події з історії України [11]. Проте тема основних прав і свобод людини й громадянина цими авторами спеціально не розглядалася.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Дослідження базується на принципі історизму, який вимагає історичного підходу, враховувати історичні обставини, в яких приймалися законодавчі акти, системного підходу у висвітленні в них викладу основних прав і свобод людини й громадянина. Важливим принципом для автора статті є також принцип об'єктивності у викладі основних положень та ідей у законах УНР, що містять гуманістичний зміст.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Становлення українського законодавства періоду визвольних змагань 1917–1920-х рр. відбувалося в умовах небувалого підйому національної свідомості, жадання народу радикальних соціально-політичних змін. Починалося плідне українське державотворення. І Універсал Центральної Ради проголосив джерелом її влади волю народу, яка стоїть на сторожі його прав і вольностей. Проте Тимчасовий уряд Росії «одкинув» усі домагання української влади, як і право на автономію у складі майбутньої демократичної Російської держави. Універсал закликав український народ до «великої народної праці» – «У твоїх руках доля твоя». II Універсал, як відомо, заявляв про намір УЦР створення для державної управи в Україні тимчасового уряду, підготовку проєктів законів про автономний лад України, наближення управи краєм до потреб місцевого населення. З утворенням Української Народної Республіки III Універсал Центральної Ради сповіщав український народ, що вона, поставлена ним «берегти права, творити лад і будувати все життя на нашій землі». На території УНР «від сьогоднішнього дня встановлюється по всіх підприємствах 8-ми годинний робочий день». Універсалом скасовувалася смертна кара, передбачалося справедливе судівництво, забезпечення «всіх свобод, ... свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи й (по)мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами» [12, с. 22; 13, с. 74–80].

Центральна Рада обіцяла давати закони й правити разом з урядом – Генеральним Секретаріатом, стояти на сторожі прав і свобод громадян республіки. Проголошувалася приналежність всіх її земель народу. На хвилі романтизму та піднесенні національної свідомості українства одним із перших заходів обраної Української Центральної Ради (УЦР) було переведення діловодства на українську мову. Це був радикальний крок, оскільки до цього в Україні, як і в інших регіонах Російської імперії, офіційне діловодство здійснювалося лише російською мовою. На одному з перших засідань а саме 12 березня 1918 р. постановою УЦР було ухвалено, що «мовою, якою Рада почне звертатися до народу, є українська» [14].

Сам термін «державна мова» щодо української буде засвідчений лише в одному Законі УЦР «Про запровадження української мови у банківській та торговій сфері», опублікованому 24 березня 1918 р., яким визначалося що:

«1. Всякого рода написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинні писатися *державною українською мовою*, окрім інших мов (коли б такими мовами ті написи були написані); при тім написи українською мовою мають бути на основній часті всього напису, на чільнім місці.

2. Ця постанова має силу і до всякого роду виробів, виготовлених на території Республіки, які мають етикетки, написи» [12, с. 51].

У Відозві Генерального Секретаріату 30 листопада 1917 р. він заявляв про невизнання влади російського більшовицького уряду, обіцяв не дозволяти нікому

на території УНР ніяких утисків «над робітничими чи якими-небудь іншими організаціями», затвердити та зміцнити владу демократії в Україні, вжити заходів для широкої реалізації соціальних реформ. Уряд обіцяв «вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування...». Будь-які спроби «силою порушити той лад, який твориться зорганізованою демократією України, він рішуче і так само силою буде подавляти в корені». Уряд вважав недопустимими утиски свободи слова, обмеження свободи зібрань, союзів, страйків, віри. Він не вважав справедливим затримувати козацькі частини на Україні, «коли вони хотіли йти до свого краю». Центральна Рада і Генеральний Секретаріат заявляли «мир всьому світові», землю – народу, будувати, творити нове [15, с. 130–132; 12, с. 25–28].

У IV-му Універсалі Центральна Рада 9 січня 1918 р., оголосивши державну самостійність і суверенність УНР, потверджувала всі проголошені раніше демократичні свободи. «В самостійній Народній Республіці України, – підкреслював Універсал, – не повинен страждати ні один трудящий чоловік». Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського народу, переходять у розпорядження Української республіки. Громадяни УНР закликалися «стояти непохитно на сторожі здобутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів ...» республіки. [12, с. 36–40; 13, с. 74–80]. Громадянам доручалося провести вибори до Установчих зборів, як найскоріший підрахунок голосів. Конституцією незалежної Української республіки належало закріпити свободу, порядок і добробут народу «на тепер і на будучі часи» [16, с. 102–104].

Права громадян України були чітко визначені й викладені у II-му розділі Конституції Української Народної Республіки (Статуті про державний устрій, права і вольности УНР) 29 квітня 1918 р. [15, 105–108; 12, с. 52–54]. За нею позбавити громадянських прав громадянина УНР міг тільки Суд Республіки. Громадяни УНР оголошувалися рівноправними, недоторканими без рішення суду про його затримання. На її території вони не могли бути покараними смертною карою, їх «домашнє вогнище» теж визначалося недоторканим без судового рішення. Громадяни Республіки мали користуватися всією повнотою громадянських і політичних прав й не могли бути обмеженими в своїх правах, якщо вони не порушували норм карного права. «Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає». Громадяни УНР не могли бути обмеженими «в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, оскільки не переступають при тім постанов карного права». Встановлювалася таємниця листування, свобода пересування громадян на території республіки. «Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборних органів місцевого самоврядування, мають всі громадяни УНР, коли їх до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ». Щодо позбавлення виборчого права громадян, то це питання мають вирішити в законодавчому порядку майбутні Всенародні Збори.

Основний Закон УНР передбачав на час війни можливість часткового обмеження або тимчасового припинення громадянських прав громадян, що визначить спеціальний закон, схвалений Всенародними Зборами. До їх зібрання таке повноваження може реалізувати Рада Народних Міністрів, з обов'язком запропонувати першому засіданню Всенародних Зборів прийняти таке законодавче обмеження. Припинення громадянських свобод не може тривати довше трьох місяців, його продовження мають ухвалити Всенародні Збори. Проте продовження Першої світової війни, тривала громадянська війна в Росії й Україні, її німецька окупація та гетьманський переворот створили надзвичайно складні внутрішньополітичні умови, які не дозволяли провести вибори до Всенародних Зборів.

Земельний закон, затверджений Центральною Радою 18 січня 1918 р., установлював приналежність всіх земель, наземних і підземних багатств на території республіки її народу, визначив основні засади користування поверхнею землі. На користування ними мають право усі громадяни республіки «без різниці полу, віри і національності з додержанням правил цього закону». «Ніякої платні за користування землею не повинно бути». Строки користування землею визначалися сільськими громадами і товариствами на підставі правил, встановлених земельними комітетами згідно цього земельного закону [16, с. 102–103; 12, с. 40–44]. Органам державної влади, міського самоврядування та їх союзам і земельним комітетам надавалося право повертати й призначати потрібні площі землі для громадського користування. На центральні й місцеві органи влади покладалися повноваження й обов'язок забезпечення громадянам їх прав на користування землею, природними багатствами.

Законом Центральної Ради «Про громадянство Української Народної Республіки» від 2 березня 1918 р., підписаного М. Грушевським, було визначено, що її громадянином слід вважати кожного, хто народився в Україні і зв'язаний з нею постійним перебуванням в ній й «бере собі свідоцтво приналежності своєї до громадян Української Народної Республіки». Громадянин УНР не міг бути громадянином іншої держави [16, с. 102–103; 14]. Тільки вони користуватимуться «з усієї повноти громадянськими і політичними правами, брати участь в орудованні державним і місцевим життям через пасивну і активну участь в виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування, мають права служби в державних і державно-громадських установах». Жінки мають те ж громадянство, права і свободи, що й їх чоловіки, оскільки не заявляли про противне.

Центральна Рада ухвалила в березні 1918 р. також закон про державну мову, яким всякого роду написи, вивіски на закладах і конторах «повинно писатися державною українською мовою». Вона ж обов'язкова для діловодства [12, с. 51].

Однак державотворення УЦР було перервано гетьманським переворотом 29 квітня 1918 р., підтриманим німецьким окупаційним командуванням, «Грамотою до всього українського народу» П. Скоропадський оголошував себе «Гетьманом всієї України», що має «тимчасово всю повноту влади», а управління державою

буде провадитись через посередство призначеного ним уряду [17]. Гетьман обіцяв найближчим часом видати закон про порядок виборів до українського парламенту. Рада Міністрів ухвалила закон про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах [18]. Наказом Міністра народної освіти була утворена національна нижча початкова школа [19].

«Законами про тимчасовий державний устрій України» (квітень 1918 р.) визначались його складові (гетьманська влада та її компетенція, закони і законодавчий процес, який передбачав розробку законодавчих актів Радою міністрів, її статус і компетенція [18]. Закріплювалися також статус і компетенція Фінансової ради і Генерального суду, як «вищого охоронителя і захисника закону», первенство християнської віри в державі. Окремо встановлювалися права і обов'язки українських козаків і громадян. Оголошувалося, що «захист Вітчизни є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української держави». Вони «повинні платити установлені законом податки і пошлини, а також відбувати повинності згідно з постановленням закону». З прав козаків і громадян в пунктах 11–33 йшлося також про недоторканність особи й оселі кожного, «право вільно обирати місце проживання і праці, придбавати й відчужувати майно і без заборони виїжджати за кордон» Української держави. Власність визнавалася недоторканою. «Українські козаки і громадяни мають право робити зібрання в метах, не шкідливих закону, мирно і без зброї. Кожний може в межах, установлених законом, висловлюватися і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами». Українські козаки і громадяни мали право гуртуватися у громади і спілки з метою, не противною законам.

Втрачаючи німецьку опору, гетьман все частіше повертався до ідей конституціоналізму. У своїх «Споминах» заперечував звинувачення у недемократичності гетьманського режиму: «Один уже загальний виборчий закон про сейм, відкриття якого мало відбутися 15 лютого 1919 р., спростовує цю заяву» [20]. Проте утворення 14 листопада 1918 р. Директорії, кінець німецької окупації, переможне розгортання збройного антигетьманського повстання і його перемога повернули питання про демократичне державотворення.

За часи Директорії були відмінені всі закони й постанови гетьманського уряду «в сфері робітничої політики», оголошувалася влада трудового народу, обов'язок погоджувати соціальні реформи з соціально-історичними та міжнародними нормами, «з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноєвропейська трудова демократія» [15, с. 100–104]. «Декларація Української Директорії» чітко визначала її політико-правовий статус, як «тимчасової верховної влади революційного часу», завдання проведення основних соціальних реформ в державі, «цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав» у міжнародних відносинах.

Для вирішення гострого для селян земельного питання розпорядженням Директорії УНР від 15 грудня 1918 р. оголошувалося: «до повного вирішення зе-

мельної реформи... всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить в користування безземельних і малоземельних селян» [14].

Універсалом Трудового конгресу України 28 січня 1919 р. встановлювалося: «У цілях закріплення демократичного ладу правительством Української Народної Республіки, разом з комісіями, має підготувати закони для виборів Всенародного парламенту незалежної соборної української республіки» [12, с. 83–85]. Конгрес мав «вирішити форми влади як на місцях, так і в центрі». Більшість його депутатів відстоювала принципи парламентської демократії. Конгрес ухвалив «Закон про форму влади на Україні», який делегати називали тимчасовою Конституцією УНР [17]. Це було політико-правовим закріпленням результатів демократизації державного устрою і ладу в новопосталій республіці.

Конгрес легітимізував владу Директорії, поповнив її склад, надав їй право видавати закони з наступним затвердженням сесією Конгресу, обрав склад комісій для підготовки законопроектів. Ще на початку роботи Конгресу найчисленніша фракція українських соціал-демократів у своїй декларації висловилися за владу трудового народу України тільки у формі парламентської республіки. З огляду на тривожний воєнний час фракція пропонувала до скликання парламенту залишити владу в руках Директорії, ввівши до її складу представників від Галичини. Загроза захоплення більшовицькими військами Києва примусила делегатів перервати свою роботу.

Згідно з Універсалом Трудового конгресу Директорія видала «Закон про місцеві Конгреси і Ради трудового народу» [22, с. 232; 12, с. 83–85]. Він передбачав таку структуру місцевих представницьких органів: повітові та губернські Конгреси трудового народу, губернські та повітові організаційні комісії як постійні органи управління.

У Західноукраїнській Народній Республіці Статут її Національної Ради, прийнятий 18 жовтня 1918., проголошував Національну Раду Конституантою цієї частини українського народу. Визначались її права і обов'язки: виконати його право на самовизначення, «рішити ... державну долю всіх областей, заселених тим народом; уприйняти усі постанови та заходи репрезентативного, законодавчого та адміністративного характеру, щоби своє рішення перевести в життя» [15, с. 92]. У своїй Відозві від 1 листопада 1918 р. Національна Рада задекларувала рівноправність усіх громадян цієї частини України без різниці народності і віросповідання [15, с. 94–95]. 16 січня 1919 р. у своєму зверненні до Директорії та уряду УНР Президія Національної Ради і Рада Державних Секретарів сповіщали, що прийняли ще 3 січня одностороннє рішення на основі права самовизначення про з'єднання ЗУНР і УНР [15, с. 105]. 15 лютого 1919 р. Національна Рада прийняла закон про мови, яким постановила: на території ЗУНР державною мовою є мова українська [23, с. 92]. Універсалом Директорії УНР 22 січня 1919 р. вона

оповіщала народ України про ухвалення нею злуки Західноукраїнської Народної Республіки з «Наддніпрянською Великою Україною» [15, с. 107].

Отже, в УНР Директорією, а в ЗУНР Національною Радою активно реалізовувався конституційний процес, в їх законодавстві закріплювалися права і свободи громадян, відновлення місцевого самоврядування, стертого фактично колоніальним статусом України в складі бувшої царської Росії. Директорією декларувалися політико-правові цінності: відстоювати права і свободи людини і громадянина, демократичне вирішення земельного питання, вибори депутатів українського парламенту, обрання членів Директорії, Національної Ради в ЗУНР. Ухвалений Радою народних міністрів закон про Державну Народну Раду, підписаний Головою Директорії С. Петлюрою 12 листопада 1920 р. визначав, що до скликання парламенту УНР законодавча влада тимчасово належить Державній Народній Раді [15, с. 117–123]. Передбачалося, що до її складу ввійдуть «представники населення, політичних, громадських, наукових, професійних і кооперативних організацій і установ».

До компетенції ДНР закон відносив право обговорення й розроблення законопроектів, обговорення бюджету республіки та всіх асигнувань з державної скарбниці, розгляд справ про позики та інші державні зобов'язання, контроль за діяльністю уряду, розгляд і затвердження умов міжнародних угод, оголошення війни і заключення миру. Тільки Державна рада має право визначати валюту, ухвалювати емісію державних кредитних білетів та облігацій. Вона ж мала право приймати петиції від громадян республіки, державних і зареєстрованих товариств, установ, кооперативів і корпорацій або ж окремою ухвалою могла передати петиції відповідним міністрам уряду і чекати від них жаданих пояснень. ДНР утворює у своєму складі комісії, які мають право залучати до справи свідків та її знавців.

Своєрідним органом, що виконував у відсутності парламенту його окремі функції, були державні наради, на яких обговорювалися найважливіші питання державного життя. Час від часу вони скликалися з представників Директорії, членів уряду, делегатів Трудового конгресу, його комісій, політичних партій, військового командування. Обнадійливі перспективи звільнення території УНР породжували спроби відродити вищий представницький орган влади. Наприкінці серпня 1919 р. уряд доручив міністерству іноземних справ підготувати проект виборчого закону. У відозві «До населення всієї соборної України» 17 вересня проголошувалося: «Уряд Республіки при першій змозі скличе Велику Державну Раду, яка прозветься Парламентом з установчими функціями, до складу якого увійдуть представники найширших кіл українського громадянства. Цей парламент, а не хтось інший, розв'яже справу нашого державного устрою і дасть нарешті спокій, лад і силу Державі» [24, с. 235]. Проте наступ армії А. Денікіна, а потім – Червоної армії перешкодили цим планам.

ВИСНОВКИ

В Українській Народній Республіці 1917–1921 рр. у законодавчих актах гуманістичного спрямування були закріплені основні права і свободи людини й громадянина. Конституційний процес в умовах Національно-визвольної революції давав відповіді на найбільш наболілі питання – про політичні, соціально-економічні права громадян: право на землю та користування нею, вибори представницьких органів влади, заборона утисків громадян. Скасовувалася смертна кара, передбачалося справедливе судівництво, забезпечення «всіх свобод», недоторканність особи й помешкання, право і можливість уживання рідної мови. Конституційні закони закріплювали довгоочікувані політико-правові зміни, основні права і свободи громадян республіки, кінець панування Російської імперії в Україні, початок українського державотворення [25, с. 368–389].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Верховенство права : доповідь, схв. Венеціанською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 берез. 2011 р.). *Право України*. 2011. № 10. С. 169.
- [2] Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. VI. Київ : Вид-во «Дніпро», 2001. С. 202–203.
- [3] Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні. Київ : Прав. єдність, 2008. 350 с.
- [4] Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. Теоретико-методологічний аспект : монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 260 с.
- [5] Волченко А. Конституції України. *Політична енциклопедія* / редкол. : Ю. Левенець (гол.), Ю. Шаповал (заст. гол.) та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2011. 808 с.
- [6] Литвин В. М. Конституція України 1996. *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій (гол.) та ін. Київ : Наук. думка, 2008. Т. 5. Кон – Кю. С. 568.
- [7] Головаха Є. І., Бекешкіна І. Е., Небоженко В. С. Демократизація суспільства і розвиток особистості від тоталітаризму до демократії. Київ : Наук. думка, 1992. 267 с.
- [8] Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. Київ. : Ін Юре, 1997. 52 с.
- [9] Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні : праці Львівської лабораторії прав людини АПН України / за ред. П. М. Рабіновича ; АПН України. Київ : Ін Юре, 1998–1999.
- [10] Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навч. посібн. Київ : Атіка, 2004. 464 с.
- [11] Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Вид-во «Клуб сімейного дозвілля», 2021. 512 с.
- [12] Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. у 2-х т. Вид. 2-ге, перероб. і доп. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2000. Т. 2: Лютий 1917–1996. 728 с.
- [13] Винниченко В. К. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) : в 3 ч. Київ ; Відень : Дзвін, 1920. Ч. 2. 328 с.

- [14] Закон про громадянство Української Народної Республіки. URL : <https://zbruc.eu/node/79029>.
- [15] Прилюк Ю., Яневський Д. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ : Філософська думка, 1992. 272 с.
- [16] Українська Центральна Рада. *Документи і матеріали* : у 2-х т. Київ : Вид-во «Наукова думка», 1997. Т. 2.
- [17] Державний вісник. 1918. травень-вересень.
- [18] Вісник Української Народної Республіки. 1919. 8 лютого.
- [19] Березіль. 1991. № 7. С. 130–132.
- [20] Скоропадський П. Спомини. Київ : Україна, 1992. 112 с.
- [21] Декларація Української Директорії, що зробила Директорія URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18#Text>
- [22] Історія української Конституції / упоряд. : А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. Київ : Право, 1997. 464 с.
- [23] Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. Київ : Парламентське вид-во, 2007. 576 с.
- [24] Конституційне право України : підручник. 2-е вид., доопр. / за ред. В. Ф. Погорілка ; НАН України; Ін-т держави і права. Київ : Наук. думка, 2000. 732 с.
- [25] Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика : монографія. Харків, 2017. 448 с.

REFERENCES

- [1] The rule of law: report the Venice Commission at the 86th plenary session (2011, March). *Law of Ukraine*, 10, 169.
- [2] *A thousand years of Ukrainian social and political thought*. (2001). Т. VI. Kyiv: «Dnipro» Publishing House.
- [3] Kolodiy, A. M., & Oliynyk, A. Yu. (2008). *Rights, freedoms and duties of a person and a citizen in Ukraine*. Kyiv: Legal unity.
- [4] Myronenko, O. M. (2002). *Origins of Ukrainian revolutionary constitutionalism 1917–1920. Theoretical and methodological aspect*. Kyiv: Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine.
- [5] Volchenko, A. (2011). Political encyclopedia. In Yu. Levenets (Ed.), *Constitution of Ukraine*. Kyiv: Parliamentary Publishing House.
- [6] Lytvyn, V. M. (2008). Encyclopedia of the history of Ukraine. In V. A. Smolii (Ed.), *Constitution of Ukraine 1996* (p. 568). Kyiv: Scientific thought.
- [7] Golovakha E. I., Bekeshkina I. E., & Nebozhenko, V. S. (1992). *Democratization of society and the development of personality from totalitarianism to democracy*. Kyiv: Scientific thought.
- [8] Pohorilko, V. F., Golovchenko, V. V., & Siriy, M. I. (1997). *Human and citizen rights and freedoms in Ukraine*. Kyiv.: In Yure.
- [9] *Human and citizen rights: problems of implementation in Ukraine*: works of the Lviv Human Rights Laboratory of the National Academy of Sciences of Ukraine (1998-1999). In P. M. Rabinovych (Ed.). Kyiv: In Yure.
- [10] Rabinovych, P. M., & Havronyuk, M. I. (2004). *Human and citizen rights*. Kyiv: Atika.

- [11] Plokhiy, S. (2021). *Gate of Europe. The history of Ukraine from the Scythian wars to independence*. Kharkiv: Publishing House «Club of Family Leisure».
- [12] *Textbook on the history of the state and law of Ukraine in 2 vol.* (2000). In V. D. Honcharenko (Ed.). Kyiv: Ed. house «In Yure», T. 2: February 1917–1996.
- [13] Vynychenko, V. K. (1920). *Renaissance of the nation: (History of the Ukrainian revolution [March 1917-December 1919])* : in 3 p. Kyiv; Vienna: Dzvin, 1920. P. 2.
- [14] The Law on Citizenship of the Ukrainian People's Republic. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/79029>.
- [15] Prylyuk, Y., & Yanevsky, D. (1992). *Constitutional Acts of Ukraine. 1917–1920. Unknown constitutions of Ukraine*. Kyiv: Philosophical and social thought.
- [16] Ukrainian Central Rada. *Documents and materials: in 2 vol.* (1997). Kyiv: Scientific thought, Vol. 2.
- [17] State gazette (1918, May-September).
- [18] Herald of the Ukrainian People's Republic (1919, February).
- [19] Berezil (1991), 7, 130–132.
- [20] Skoropadsky, P. (1992). *Memories*. Kyiv: Ukraine.
- [21] Declaration of the Ukrainian Directory made by the Directory. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18#Text>
- [22] *History of the Ukrainian Constitution* (1997). In A. G. Slyusarenko, M. V. Tomenko (Ed.). Kyiv: Pravo.
- [23] *Ukrainian choice: political systems of the 20th century and the search for one's own model of social development*. (2007). Kyiv: Parliamentary Publishing House.
- [24] Constitutional law of Ukraine.(2000). 2nd ed., add. In V. F. Pohorilko (Ed.). Kyiv: Scientific thought.
- [25] Yermolaev, V. M. (2017). *Higher representative authorities in Ukraine: history, theory and practice*. Kharkiv.

Віктор Миколайович Єрмолаєв

Доктор юридичних наук, професор

Дійсний член (академік) Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Професор кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Viktor M. Yermolaiev

Doctor of Law, Professor

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Professor of the Department of History of State and Law of Ukraine and Foreign Countries

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Єрмолаєв В. М. Основні права і свободи людини й громадянина в законодавчих актах доби УНР. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 173–185.

Suggested Citation: Yermolaiev, V. M. (2023). Basic Rights and Freedoms of Humans and Citizen in Legislative Acts of the Day of the UNR. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 173–185.

Стаття надійшла / Submitted: 19/04/2023

Доопрацьовано / Revised: 19/05/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство. Євроінтеграція

УДК 341.171; 342.1; 342.4; 342.7; 346.1; 346.5

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-186

Оксана Мар'янівна Вінник

Відділ міжнародного приватного права та
правових проблем євроінтеграції
Науково-дослідний інститут приватного права
і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національна академія правових наук України
Київ, Україна

ДОСВІД ЄС У ВИКОРИСТАННІ ПОТЕНЦІАЛУ ІНСТИТУЦІЙНОГО ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА В РАКУРСІ ПОСИЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Анотація. Статтю присвячено проблемі пошуку ефективних правових механізмів, спроможних забезпечити вирішення стратегічних завдань в умовах повномасштабної російської агресії проти України та повоєнної відбудови зруйнованих війною економічної та інших сфер суспільного буття України. Йдеться про посилення національної безпеки в цілому, та її економічної складової, зокрема. Міжнародна спільнота (ЄС, зокрема) та більшість зарубіжних країн, надаючи допомогу Україні у відстоюванні своєї державної незалежності від агресивних дій російської держави, водночас посилюють національну безпеку своїх країн, про що свідчать стратегії нацбезпеки різних держав, прийняті після початку повномасштабної російської агресії проти України, та відповідні акти ЄС. Наголошується на кардинальну зміну міжнародної безпекової складової з огляду на малопередбачувані агресивні дії частини держав, а відтак – необхідності вжиття відповідних заходів, серед яких зменшення економічної залежності від інших (особливо малодружніх) держав, розвиток інноваційної складової в забезпеченні обороноздатності, партнерство з іншими (дружніми) країнами та бізнесом у вирішенні питань, що позитивно впливають на обороноздатність країни, регіону, міжнародної спільноти, стійкості критичної інфраструктури. Аналіз зарубіжного (зокрема, ЄС) досвіду та теоретичних праць українських та зарубіжних дослідників щодо вирішення стратегічних завдань, у тому числі пов'язаних з національною безпекою, свідчить про ефективність інституційної форми державно-приватного партнерства за участі кількох дружніх держав та бізнесу. Однак Закон України «Про державно-приватне партнерство» не передбачає такої можливості й, попри завдання щодо євроінтеграції, не враховує положення Регламенту ЄС 2021/2085 від 19.11.2021 щодо інституційного ДПП за участі держав-членів ЄС та бізнесу. Враховуючи гостру необхідність у повоєнній відбудові економічної та ін-

ших сфер суспільного життя, що зазнали руйнування через російську агресію проти України, брак власних коштів та необхідність залучення іноземних ресурсів на інших, ніж безоплатна допомога, умовах, пропонується доповнити Закон України «Про державно-приватне партнерство» положеннями щодо умов та порядку застосування інституційної форми ДПП за участі на боці державного партнера не лише України, а й дружніх щодо неї держав, а також забезпечення досі актуальної для України антикорупційної складової в правовому механізмі такого партнерства.

Ключові слова: державно-приватне партнерство (ДПП), інституційна форма ДПП, міжнародний державний партнер, повоєнна відбудова України, євроінтеграція, вдосконалення законодавства.

Oksana M. Vinnyk

Department of International Private Law and
Legal Problems of European Integration
Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute
of Private Law and Entrepreneurship
of National Academy of Law Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

EU EXPERIENCE IN USING THE POTENTIAL OF INSTITUTIONAL PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN THE PERSPECTIVE OF STRENGTHENING NATIONAL SECURITY IN THE CONDITIONS OF WAR AND POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE

Abstract. The article is devoted to the problem of finding effective legal mechanisms capable of ensuring the solution of strategic tasks in the conditions of full-scale russian aggression against Ukraine and the post-war reconstruction of the economic and other spheres of Ukraine's social life destroyed by the war. It is about strengthening national security in general and its economic component in particular. The international community (the EU in particular) and most foreign countries, providing assistance to Ukraine in defending its state independence from the aggressive actions of the russian state, at the same time strengthen the national security of their countries, as evidenced by the national security strategies of various states adopted after the start of full-scale russian aggression against Ukraine, and relevant EU acts. Emphasis is placed on the radical change of the international security component in view of the unpredictable aggressive actions of some states, and therefore the need to take appropriate measures, including the reduction of economic dependence on other (especially unfriendly) states, the development of an innovative component in ensuring defense capability, partnership with other (friendly) countries and businesses in solving issues that have a positive impact on the defense capability of the country, the region, the international community, and the stability of critical infrastructure. The analysis of foreign (in particular, the EU) experience and theoretical works of Ukrainian and foreign researchers in solving strategic tasks, including those related to national security, shows the effectiveness of the institutional form of public-private partnership with the participation of several friendly states and businesses. However, the Law of Ukraine «On Public-Private

Partnership» does not provide for such a possibility and, despite the task of European integration, does not take into account the provisions of EU Regulation 2021/2085 of November 19, 2021 regarding institutional PPPs with the participation of EU member states and businesses. Taking into account the urgent need for the post-war reconstruction of economic and other spheres of social life that were destroyed due to Russian aggression against Ukraine, the lack of own funds and the need to attract foreign resources on terms other than free aid, it is proposed to supplement the provisions of the Law of Ukraine «On Public-Private Partnership » regulations on the conditions and procedure for applying the institutional form of PPP with the participation of not only Ukraine on the side of the state partner, but also friendly states, as well as ensuring the anti-corruption component in the legal mechanism of such a partnership, which is still relevant for Ukraine.

Key words: public-private partnership (PPP), institutional form of PPP, international state partner, post-war reconstruction of Ukraine, European integration, improvement of legislation.

ВСТУП

Проблеми посилення національної безпеки України набули особливого значення (і, відповідно, *актуальності*) у зв'язку з російською агресією проти України, що після початку в 2014 р. набула повномасштабних розмірів у кінці лютого 2022 р.: від її (нацбезпеки) стану залежить доля Української держави, її громадян, а також міжнародної (насамперед, прикордонної з Україною європейської) спільноти з огляду на агресивні дії путінського режиму.

На цю агресію відреагувала міжнародна спільнота, не лише надаючи допомогу Україні, а й у вирішенні проблем своєї безпеки. Відповідно на міжнародному (ЄС, зокрема [1; 2; 3]) та державному [4; 5; 6; 7; 8]) рівнях було прийнято нові/оновлені стратегії безпеки та заходи щодо підвищення стійкості національної та європейської критичної інфраструктури, в яких наголошується на кардинальну зміну міжнародної безпекової складової з огляду на малопередбачувані агресивні дії частини держав, а відтак – необхідності вжиття відповідних заходів, серед яких зменшення економічної залежності від інших (особливо малодружніх) держав, розвиток інноваційної складової в забезпеченні обороноздатності, партнерство з іншими (дружніми) країнами та бізнесом у вирішенні питань, що позитивно впливають на обороноздатність країни, регіону, міжнародної спільноти, стійкості критичної інфраструктури. У вирішенні комплексу цих складних завдань значну роль відіграє співпраця з дружніми країнами та бізнесом, прикладом якої у формі інституційного державно-приватного (ДПП) або публічно-приватного партнерства (ППП) є досвід ЄС щодо реалізації стратегічних для Євросоюзу проєктів, порядок запровадження якого врегульовано Регламентом 2021/2085 від 19.11.2021 [9]. З огляду на ефективність цього економіко-правового механізму та євроінтеграційні процеси Україні варто врахувати зазначений досвід, відповідно скорегувавши своє законодавство, зокрема Закон України «Про державно-приватне партнерство» [10].

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Проблеми національної, в тому числі економічної, безпеки порушуються численними дослідниками як в Україні [11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21], так і за кордоном [22; 23; 24; 25]. Разом з тим, малопередбачувані зміни в житті міжнародної спільноти, включно з агресивними амбіціями деяких держав, зумовлюють перманентну актуальність цієї проблематики, що посилюється зв'язком екологічних проблем із воєнними діями та їх негативним впливом на довкілля (мінування та забруднення значних територій [26], викликані діями агресора екологічні катастрофи на зразок підриву Каховської ГЕС посилюють забруднення довкілля і, відповідно, зміну клімату). Метою цієї статті є виявлення ролі інституційної форми ДПП (складного, за участю кількох держав та бізнесу) у вирішенні згаданих проблем та використання в Україні його потенціалу з відповідним корегуванням національного законодавства.

Швидка зміна відносин, що виникають у сфері національної безпеки, неможливість стовідсоткової передбачуваності обставин, що на неї впливають і, відповідно, необхідність дослідження цих відносин з урахуванням поточних обставин, зумовлюють злободенність цього дослідження. Хоча наукових праць з правових проблем національної безпеки не бракує, проте вони враховують зазвичай пов'язані з нею (нацбезпекою) обставини, хоч і недалекого, але минулого. Разом з тим швидка зміна зазначених обставин зумовлює гостру потребу в нових дослідженнях з урахуванням поточного стану справ. Це, зокрема, стосується й місця зазначеного партнерства в посиленні національної безпеки, що й є метою цієї статті та зумовлює *актуальність* зазначеної проблематики та *методологію* проведеного дослідження.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методологічну основу дослідження сформували методи та прийоми наукового пізнання, комплексне застосування яких дозволило здійснити всебічний аналіз його предмета. У процесі здійсненого цього дослідження використовувалися філософсько-світоглядні, загальнонаукові та спеціально-наукові (правознавчі) *методи*. Використання *діалектичного методу* дало можливість розкрити сутність і призначення національної безпеки, включно з її економічною складовою; виявити фактори, що впливають на національну (в т.ч. економічну) безпеку; проаналізувати роль партнерства в посиленні національної безпеки та повоєнної відбудови економічної та інших сфер суспільного буття України. *Формально-логічний* метод дозволив виділити ті суспільні відносини в сучасній Україні, в яких партнерство має найбільший потенціал. Метод *аналізу* автор використала при вивченні наукових напрацювань у сфері дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених та практиків, стану правового регулювання відповідних суспільних відносин у нашій державі та в інших країнах. Метод *синтезу* допоміг, зокрема, зробити висновки щодо ефективності використання потенціалу та основних ознак інституційного

партнерства у справі залучення та ефективного використання інвестованих коштів. У дослідженні активно використаний *порівняльний* метод, що серед іншого дозволив співставити ключові ознаки різних форм співпраці носіїв публічних інтересів (держави/кількох дружніх держав, територіальних громад) та приватних інтересів (бізнесу). *Синергетичний* метод використано для встановлення впливу ризиків інвестування в партнерських відносинах та засобах їх зменшення за інституційного партнерства, а метод *системного аналізу* – при визначенні взаємозв'язку процесів посилення національної безпеки та ролі в цьому партнерських відносин. *Прогностичний* метод став у пригоді при прогнозуванні можливих ефектів використання інституційного партнерства та напрацюванні пропозицій щодо забезпечення його ефективності. Серед спеціально-наукових методів у даному дослідженні використано *формально-юридичний* метод, який дозволив з'ясувати зміст правових норм, що регулюють відносини у відповідній сфері, їх місця в системі права України, а також виробленню рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства України з питань використання інституційного партнерства у справі національної безпеки й, зокрема, її економічної складової. *Порівняльно-правовим* метод став у пригоді для залучення міжнародно-правового та зарубіжного досвіду правового регулювання відповідних відносин, можливої рецепції норм права ЄС щодо використання інституційного партнерства в законодавчій практиці України.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Закріплюючи поняття *державної безпеки* та *національної безпеки України* як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності й демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру, Закон України «Про національну безпеку України» [27] визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству й кожному громадянину захист від загроз.

Положення зазначеного Закону та Конституції України [28, ст. 3] про найвищу соціальну цінність в Україні (це людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека) знайшли розвиток в Стратегії національної безпеки України (БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ – БЕЗПЕКА КРАЇНИ) [29], в якій закріплюються пріоритети національних інтересів та національної безпеки. Чільне місце серед цих пріоритетів посідають безпекові, економічні, екологічні й євроінтеграційні складові (відстоювання незалежності й державного суверенітету; відновлення територіальної цілісності в межах міжнародно визнаного державного кордону України; суспільний розвиток; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; сталий розвиток національної економіки та її інтеграція в європейський економічний простір; забезпечення екологічної безпеки, створення безпечних умов життєдіяльності людини; розбудова ефективної системи цивільного захисту; європейська й євроатлантична інтеграція посилення спроможностей національної

системи кібербезпеки для ефективної протидії кіберзагрозам у сучасному безпековому середовищі; розвиток державно-приватного партнерства). Відповідно на забезпечення зазначених пріоритетів визначаються й напрями, серед яких істотну роль відіграє, забезпечуючи значною мірою реалізацію інших напрямів, економічний напрям (зокрема, сталий розвиток національної економіки та її інтеграція в європейській простір, а також розвиток ДПП як економіко-правовий механізм залучення та акумулювання коштів для реалізації пріоритетних інвестиційно-інноваційних проєктів).

У справі національної безпеки в умовах війни та повоєнної відбудови України провідну роль має відігравати застосування найбільш ефективних економіко-правових механізмів, спроможних забезпечити відновлення на вищому (за довоєнний) рівні економічного потенціалу України, відновлення всіх сфер суспільного життя, включно з вирішенням проблем громадян, що постраждали від війни, забезпечення безпеки (економічної, продовольчої, від цифрових зловживань/кібербезпеки, та ін., а також від загроз природних та техногенних катастроф). Вирішення таких глобальних проблем (не говорячи про війну, яка коштує величезних коштів – витрати України на війну та підтримку ЗСУ становлять близько 2 трлн грн на рік [30]). Подібна відбудова економічної та інших сфер суспільного життя потребує колосальних ресурсів – матеріальних (лише прямі збитки, нанесені інфраструктурі України в ході війни складають \$543–600 млрд [31], завдані екології – 2 трлн грн [32]), людських (за кордон від жахів війни станом на червень 2023 р. виїхало понад 8 млн. українських громадян [33]). У таких складних умовах необхідно віднайти та використати найбільш ефективні економіко-правові механізми вирішення проблем національної безпеки, економічної зокрема, та повоєнної відбудови всіх сфер суспільного буття України. У пригоді стане зарубіжний досвід посилення національної безпеки та її економічної складової в умовах сучасного нестабільного світу.

Повномасштабна російська агресія проти України змінила ставлення багатьох країн до питань своєї та міжнародної безпеки. Більшість із них прийняли у 2022 і 2023 роках нові стратегії національної безпеки [4; 5; 6; 7: 8], визначаючи слабкі місця в існуючих безпекових заходах та встановлюючи завдання на майбутнє з метою поліпшення стану справ в умовах все більш зростаючої нестабільності у світі. Економічна складова визнається однією з ключових, що безпосередньо впливає на стан національної безпеки, в тому числі залежність від ресурсів (енергоносіїв, металів тощо), інновацій, товарів держав, що намагаються впливати на своїх сусідів (ближніх та дальніх). Відповідно постає проблема забезпечення більшої автономності у вирішенні національних економічних проблем та покладання сподівань на партнерство з дружніми країнами та бізнесом з метою акумулювання зусиль для вирішення проблем національної безпеки, включно з її економічною складовою.

Ефективним економіко-правовим механізмом для співпраці держави (і навіть кількох держав) з бізнесом у справі вирішення стратегічних завдань, що потре-

бують великих і різноманітних (включно з інноваціями) ресурсів, є інституційне публічно-приватне партнерство, використання якого регулюється відповідним правом ЄС. Хоча прийнята 30 квітня 2004 р. Зелена книга про публічно-приватне партнерство та право Співтовариства про державні контракти та концесії (далі – Зелена книга про ППП) [34] безпосередньо не врегулювала ці відносини, маючи інше завдання (виявлення проблем із застосуванням ППП та пошук шляхів їх усунення), проте в прийнятих згодом регламентах (№ 219/2007, (ЕУ) і № 557/2014 та ін., а з листопада 2021 р. – Регламенті 2021/2085 від 19.11.2021 «Про заснування спільних підприємств у рамках Horizon Europe та скасування Регламентів (ЄС) № 219/2007, (ЄС) № 557/2014, (ЄС) № 558/2014, (ЄС) № 559/2014, (ЄС) № 560/2014, (ЄС) № 561/2014 та (ЄС) № 642/2014» (далі – Регламент 2021/2085) [9]) закріплено особливості застосування інституційної форми ППП загальноєвропейського рівня в рамках програми Horizon Europe [35] щодо заснування 9 спільних підприємств як публічно-приватних партнерств для: зміцнення та інтеграції наукового, інноваційного та технологічного потенціалу та співпраці; вирішення проблем глобальних викликів; покращення впровадження інноваційних рішень, спрямованих на вирішення проблем клімату, навколишнього середовища, охорони здоров'я та інших глобальних проблем; сприяння стратегічним пріоритетам Європейського Союзу (ЄС) та економічному зростанню та ін. Членами передбачених зазначеним актом спільних підприємств є: *держави-учасниці ЄС*; *члени-засновники* (будь-які юридичні особи, засновані в державі-члені, країні, асоційованій з Horizon Europe, або міжнародній організації, яка визначена як член спільного підприємства відповідно до зазначеного Регламенту або одного з його додатків); *асоційовані члени* (юридичні особи, засновані в державі-члені, країні, асоційованій з Horizon Europe, або міжнародній організації, які приєднується до спільного підприємства шляхом підписання листа-зобов'язання відповідно до встановлених вимог). Отже, засновниками та учасниками подібних інституційних ППП можуть бути кілька дружніх держав та суб'єкти підприємництва, спроможні виконати інвестиційні зобов'язання та інші обов'язки приватних партнерів. Для України цей досвід важливий з огляду на можливість залучення до реалізації пріоритетних інвестиційно-інноваційних проєктів, які потребують великих коштів не лише суб'єктів бізнесу (вітчизняного й іноземного) та України в особі вповноважених органів, а й держав, що мають намір та можливість надати підтримку нашій країні в реалізації таких проєктів в іншій, ніж безоплатна допомога, формі. Зазначений Регламент установлює досить жорсткі вимоги до спільного підприємства/СП за участі партнерів інституційного ППП шляхом установлення ґрунтовних загальних вимог та такого СП, а саме щодо: мети і принципів створення СП, оперативних цілей та завдань таких СП, правового становища членів та партнерів СП, їх внесків; організаційної структури СП, у тому числі органів СП (правління, виконавчий директор, дорадчі органи, серед яких – група представників держав-членів та асоційованих держав, які беруть участь у СП, науковий консультативний

орган, а також група зацікавлених осіб як факультативний орган); фінансового забезпечення, звітності, аудиту, внутрішніх ревізій та ін.; до персоналу СП, їх привілеїв, імунітету, відповідальності, порядку вирішення конфлікту інтересів; припинення СП. Друга частина зазначеного Регламенту присвячена особливостям правового становища окремих СП (Circular Bio-based Europe, «Чиста авіація», СП з виробництва чистого водню, Європейського залізничного СП, СП Global Health EDCPT3, СП «Інноваційна ініціатива у здоров'ї», СП «Ключові цифрові технології», СП щодо дослідження Єдиного європейського неба ATM Research 3 Joint Undertaking, СП Smart Networks and Services). Частина 3 Регламенту містить Прикінцеві положення, в тому числі: щодо моніторингу та оцінки діяльності СП, підтримки з боку приймаючої держави, особливості початкової роботи СП Global Health EDCPT3 та СП Smart Networks and Services; щодо скасування низки регламентів; щодо правонаступництва всіх СП, правове становище яких регулюється зазначеним Регламентом, а також положення щодо набрання ним чинності.

Навіть цей короткий аналіз Регламенту 2021/2085 від 19.11.2021 [9] свідчить про визнання Європейським Союзом важливості інституційної форми ППП для вирішення стратегічних завдань ЄС, а також про ґрунтовність регулювання відносин (175 статей) з метою забезпечення ефективності функціонування такого партнерства, попередження зловживань у процесі функціонування СП, а також урахування особливостей окремих СП щодо реалізації поставлених перед ними завдань у певних сферах.

Необхідність інновацій, інвестицій та високого професіонального підходу до вирішення проблем повоєнної відбудови України потребує величезних коштів. Віднайдення подібних джерел навряд чи під силу державі, що постраждала від війни й має дбати насамперед про захист країни від зазіхань агресивного сусіда. **Нове дослідження** Світового банку, ООН, Європейської комісії та України свідчить, що на повоєнне відновлення України потрібно 411 млрд доларів, що у 2,6 рази перевищує очікуваний ВВП України у 2022 році [36]. «На сьогодні держава тримається завдяки фінансовій підтримці від партнерів, кредитам та грантам» [30], проте слід дбати про майбутнє, власні можливості.

У процесі повоєнного відновлення України (для чого за оцінками Світового банку та вітчизняного Міністерства економіки знадобиться щонайменше \$411 млрд [37]), пріоритет має надаватися відбудові критичної інфраструктури, житла та важливих соціальних і транспортних об'єктів, а також відновленню промисловості, потенціалу в агросекторі, ІТ-сфері та в інших галузях. Відбудова повинна відбуватися на вищому за довоєнний рівні [38]. Реалізація такого завдання потребує колосальних коштів, інших ресурсів. Сподіватися в цій справі слід не лише на зарубіжну допомогу [38; 39], а й на власні ресурси, в тому числі на використання економіко-правових механізмів залучення й ефективного використання потенціалу власної держави у співпраці з партнерами, на боці яких можуть виступати не лише суб'єкти бізнесу, а й дружні держави. Інституційне ППП, апро-

боване в ЄС, є прикладом такої складної форми співпраці. У такий спосіб посилюватиметься економічна безпека держави (як складова її національної безпеки) та вирішуватимуться інші складові НБ, зокрема кібербезпеки, для посилення якої за кордоном успішно використовується правовий механізм ППП [5; 40; 41].

Разом з тим використанню потенціалу інституційного ППП заважає чинне нормативно-правове регулювання, а сама, лаконізм Закону України «Про державно-приватне партнерство» [10], в якому відсутня навіть згадка про таку форму ДПП, а тим більш про можливість співпраці в межах одного ДПП двох і більше держав (України та дружніх країн) нарівні з представниками бізнесу. Попри євроінтеграційну орієнтації України та її законодавства, зазначений Закон не зазнав відповідних змін (щодо використання інституційної форми ДПП за участі двох і більше дружніх держав), хоча потреба в такому складному партнерстві стала особливо актуальною в умовах розв'язаної російською державою війни, яка почалася ще у 2014 р. з наступним (у лютому 2022 р.) її загостренням та набуттям повномасштабних розмірів. Відповідно існує потреба в корегуванні положень зазначеного акта законодавства з огляду на гостру потребу у використанні можливостей зазначеної моделі (*міжнародної* – за участі на боці державного партнера кількох дружніх держав) форми (*інституційна*) партнерства з огляду на його потенціал у плані відновлення економіки та інших сфер суспільного життя України в умовах воєнного стану та повоєнний період відбудови.

ВИСНОВКИ

Російська агресія проти України наклала значний відбиток на суспільне життя нашої держави, спричинивши значні втрати, забруднення довкілля, виїзд за межі країни мільйонів громадян у пошуку безпеки від страхіть війни, а також зумовила гостру необхідність пошуку джерел для відновлення зруйнованого окупантами на вищому за довоєнний рівні.

Проблеми національної безпеки в зазначених умовах набули особливого значення, оскільки від цього залежить доля цілої країни та її народу.

Серед складових національної безпеки вагому роль відіграє економічна, від стану якої залежать можливості реалізації інших складових та повоєнна відбудова всіх сфер суспільного життя в Україні, що потребує колосальних коштів та залучення нових резервів, у тому числі зумовлених появою нових або модернізованих економіко-правових механізмів, спрямованих на вирішення складних проблем повоєнної відбудови України.

Особливу роль у справі повоєнної відбудови має відігравати державно-приватне партнерство, як важливий економіко-правовий механізм забезпечення національної безпеки, що віддзеркалено в Стратегії національної безпеки України [29], а ефективність інституційної форми ДПП за участі кількох дружніх держав та бізнесу доведена досвідом ЄС, завдяки можливостям залучення необхідних ресурсів та контролю за ефективністю їх використання, а також продуманості нормативно-правового регулювання.

Відсутність у Законі України «Про державно-приватне партнерство» положень про можливість, порядок та умови застосування інституційної форми ДПП за участі двох і більше дружніх держав, що передбачено Регламентом ЄС 2021/2085 від 19.11.2021 [9] є істотною прогалиною, зволікання з усуненням якої не відповідає справі повноцінної інтеграції України в Європейський простір.

Відповідно український законодавець має усунути зазначену ваду вітчизняного законодавства, доповнивши зазначений Закон положеннями про інституційну форму ДПП, а також можливість і порядок застосування складного інституційного ДПП за участі не лише України, а й інших дружніх держав (міжнародний державний партнер), а також представників бізнесу.

Подібні заходи мають посилити рівень національної безпеки і нашої країни в цілому, і окремих сфер її суспільного буття, а також ефективність повоєнної відбудови України за рахунок залучення іноземних інвестицій за участі не лише бізнесу, а й інших (дружніх щодо України) держав.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Урахувати досвід ЄС (зокрема, положення Регламенту 2021/2085 від 19.11.2021) щодо використання інституційної форми ДПП за участі кількох дружніх держав та бізнесу для реалізації стратегічних інноваційно-інвестиційних проєктів, доповнивши Закон України «Про державно-приватне партнерство» положеннями щодо: (1) можливості застосування інституційної форми такої співпраці за участі на боці державного партнера не лише України чи її органів місцевого самоврядування, а й інших дружніх держав, що виявили бажання та мають можливість інвестувати необхідні ресурси в реалізацію важливих для України проєктів ДПП, спрямованих на повоєнну відбудову економічної та/або інших сфер суспільного життя; (2) умов та порядку запровадження такого партнерства; (3) правових механізмів забезпечення дієвого контролю за реалізацію проєктів зазначеного ДПП за участі партнерів та громадськості і, відповідно посилення актуальної для України антикорупційної складової.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Council Conclusions on Security and Defence. Council of the European Union Brussels, 10 May 2021. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-8396-2021-INIT/en/pdf> (дата звернення: 0.808.2023).
- [2] A Strategic Compass for a stronger EU security and defence in the next decade. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/21/a-strategic-compass-for-a-stronger-eu-security-and-defence-in-the-next-decade/> (дата звернення: 07.08.2023).
- [3] Нова директива ЄС щодо стійкості критичної інфраструктури (Cer Directive). URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/nova-dyrektyva-yes-shchodo-stiykosti-krytychnoyi-infrastruktury> (дата звернення: 13.08.2023).

- [4] National Security Strategy. October 2022. The White House. Washington. 48 p. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf/> (дата звернення: 09.08.2023).
- [5] National Cybersecurity Strategy. March 2023. The White House. Washington. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2023/03/National-Cybersecurity-Strategy-2023.pdf> (дата звернення: 09.08.2023).
- [6] Germany's first National Security Strategy. URL: <https://www.iiss.org/events/2023/062/germanys-first-national-security-strategy/>. (дата звернення: 09.08.2023).
- [7] Security Strategy of the Czech Republic. 2023. URL: https://www.mzv.cz/file/5119429/MZV_BS_A4_brochure_WEB_ENG.pdf (дата звернення: 09.08.2023).
- [8] National Security Strategy of Japan. December, 2022. URL: <https://www.cas.go.jp/jp/siryoku/221216anzenhoshou/nss-e.pdf> (дата звернення: 09.08.2023).
- [9] Council Regulation (EU) 2021/2085 of 19 November 2021 establishing the Joint Undertakings under Horizon European and repealing Regulations (EC) No 219/2007, (EU) No 557/2014, (EU) No 558/2014, (EU) No 559/2014, (EU) No 560/2014, (EU) No 561/2014 and (EU) No 642/2014. ST/12156/2021/INIT. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32021R2085> (дата звернення: 26.03.2023).
- [10] Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text> (дата звернення: 07.06.2023).
- [11] Резнікова О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища. Київ : НІСД, 2022. 532 с.
- [12] Diachkov O. Features of the Economicsecurity of the National Economy in Wartime. *Economics, Finance and Management Review*. 2022. Vol. 100 (11). Iss. 3. P. 100–105. DOI: <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2022-3-100/>.
- [13] Василюців Т. Г., Лупак Р. Л., Куницька-Іляш М. В., Наконечна Н. В. Економічна безпека суб'єктів господарювання та держави: аспект гарантування фінансово-економічної безпеки пріоритетних галузей національного господарства України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2023. № 37. С. 22–30. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/739>.
- [14] Актуальні виклики та загрози економічній безпеці України в умовах воєнного стану. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2023. 31 трав. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analychni-dopovidi/aktualni-vyklyky-ta-zahrozy-ekonomichniy-bezpetsi-ukrayiny-v> (дата звернення: 01.07.2023).
- [15] Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики. *Експертне опитування*. НІСД. 2023. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analychni-dopovidi/analiz-zahroz-natsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoyi-polityky> (дата звернення: 01.07.2023).
- [16] Деркач С. Служба безпеки України як суб'єкт державної системи захисту критичної інфраструктури України. 2019. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-10/fayl4-prezentaciya-derkach-peretvoreno.pdf> (дата звернення: 01.07.2023).
- [17] Горбулін В. П., Даник Ю. Г. Національна безпека України: фокус пріоритетів в умовах пандемії. *Вісник Національної академії наук України*. 2020. № 5. С. 3–18.
- [18] Утенкова К. О. Економічна безпека як складова національної безпеки України. 2019. DOI: 10.26565/2310B9513B2019B9B17.
- [19] Копанчук В. О. Екологічна безпека як складова національної безпеки України: сучасні концепції та підходи. DOI 10.36030/2310-2837-2(97) – 2020-45-49.

- [20] Доронін І. М. Національна безпека України в інформаційну епоху: теоретико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / НДІ інформатики і права НАПрН України. 2020. 539 с. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/disertaciya_doronin_0.pdf 08.
- [21] Шевцов А. Л. Органи державної влади в системі національної безпеки і оборони України. *Національна безпека. Сімдесяти економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки* : матеріали Міжнар. наук. інтернет-конф. (м. Львів, Україна ; м. Переворськ, Польща, 28–29 листоп. 2022 р.) / [редкол. : О. Патряк та ін.] ; ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Львів : ФО-П Шпак В. Б. С. 117–118. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-4118/>
- [22] Shigenoi K. Reducing its dependencies will be an important task for Germany's first-ever National Security Strategy. *Japan's pioneering policy of economic security can offer a number of lessons for Berlin*. 2022. URL: <https://fourninesecurity.de/2022/12/07/economic-zeitenwende-lessons-from-japans-economic-security-policy> (дата звернення: 08.08.2023).
- [23] Holmes K. R. What Is National Security? 2015. URL: https://www.heritage.org/sites/default/files/2019-10/2015_IndexOfUSMilitaryStrength_What%20Is%20National%20Security.pdf (дата звернення: 09.08.2023).
- [24] Williams J. A., Cimbala S. J., Sarkesian S. C. US National Security: Policymakers, Processes, and Politics. *Sixth Edition*. 2022 URL: <https://www.rienner.com/uploads/628faecce7fbd.pdf> (дата звернення: 05.07.2023).
- [25] Chandler D. Resilience and human security: The post-interventionist paradigm. *Security Dialogue*. 2012. N 43(3). P. 213–229.
- [26] Малишева Н. Р. Від довкілля Землі до космічного простору. Київ : Норма права, 2023. 340 с.
- [27] Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 05.07.2023).
- [28] Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.07.2023).
- [29] Стратегія національної безпеки України : затв. Указом Президента України від 14.09.2020 №392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12> (дата звернення: 05.07.2023).
- [30] Скільки Україні коштує війна: Шмигаль ошелешив сумою. URL: <https://tsn.ua/ato/skilki-ukrayini-koshtuye-viyna-shmigal-osheleshiv-sumoyu-2383519.html> (дата звернення: 03.08.2023).
- [31] Прямі збитки, нанесені інфраструктурі України в ході війни, складають майже \$63 млрд. Загальні втрати економіки \$543–600 млрд. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-naneseni-infrastrukturi-ukrayini-v-hodi-viyni-skladayut-mayzhe-63-mlrd/> (дата звернення: 03.08.2023).
- [32] Завдані російським вторгненням збитки екології сягають 2 трильйонів гривень, – Міндовкілля. URL: https://censor.net/ua/news/3439896/zavdani_rosiyiskym_vtorgnennyam_zbitky_ekologiyi_syagayut_2_trylyioniv_gryven_mindovkilliya (дата звернення: 27.08.2023).
- [33] Кількість українців та їх міграція за кордон через війну. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-kilkist-ukrainciv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html> (дата звернення: 03.08.2023).

- [34] Green Paper on public-private partnerships and Community law on public contracts and concessions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:52004DC0327> (дата звернення: 25.03.2023).
- [35] Public – private partnerships under Horizon Europe. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/public-private-partnerships-under-horizon-europe.html> (дата звернення: 26.03.2023).
- [36] Собенко Н. Світовий банк назвав суму, потрібну на відновлення України. URL: <https://suspilne.media/422325-svitovij-bank-nazvav-sumu-potribnu-na-vidnovlenna-ukraini/> (дата звернення: 11.08.2023).
- [37] Обух В. Чим прислужиться Україні світовий досвід повоєнної відбудови. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3690887-cim-prisluzitsa-ukraini-svitovij-dosvid-povoennoi-vidbudovi.html> (дата звернення: 11.08.2023).
- [38] Повоєнна відбудова: дослідження досвіду та поточного стану. URL: <https://kpmg.com/ua/uk/home/insights/2022/12/post-war-reconstruction-of-economy-case-studies.html> (дата звернення: 11.08.2023).
- [39] Хаджирадєва В. Як буде розвиватися економіка України після війни. URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4584807-yak-bude-rozvyvatysia-ekonomika-ukrainy-pislia-viiny> (дата звернення: 12.08.2023).
- [40] Public-Private Partnerships for Cybersecurity. URL: <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-connected-digital-single-market/file-public-private-partnerships-for-cybersecurity> (дата звернення: 27.10.2022).
- [41] Carr M. Public-private partnerships in national cyber-security strategies. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/ia/INTA92_1_03_Carr.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

REFERENCES

- [1] Council Conclusions on Security and Defence. Council of the European Union Brussels (2021, May). Retrieved from <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-8396–2021-INIT/en/pdf>.
- [2] A Strategic Compass for a stronger EU security and defence in the next decade. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/21/a-strategic-compass-for-a-stronger-eu-security-and-defence-in-the-next-decade/>
- [3] The new EU directive on the sustainability of critical infrastructure (Cer Directive). Retrieved from <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/nova-dyrektyva-yes-shchodo-stiykosti-krytychnoyi-infrastruktury>.
- [4] National Security Strategy (2022, October). The White House. Washington. Retrieved from <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf/>
- [5] National Cybersecurity Strategy (2023, March). The White House. Washington. Retrieved from <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2023/03/National-Cybersecurity-Strategy-2023.pdf>.
- [6] Germany's first National Security Strategy. Retrieved from <https://www.iiss.org/events/2023/062/germanys-first-national-security-strategy/>
- [7] Security Strategy of the Czech Republic. (2023). Retrieved from https://www.mzv.cz/file/5119429/MZV_BS_A4_brochure_WEB_ENG.pdf

- [8] National Security Strategy of Japan. (2022, December). Retrieved from <https://www.cas.go.jp/jp/siryou/221216anzenhoshou/nss-e.pdf>
- [9] Council Regulation (EU) 2021/2085 (2021, November). Establishing the Joint Undertakings under Horizon European and repealing Regulations (EC) No 219/2007, (EU) No 557/2014, (EU) No 558/2014, (EU) No 559/2014, (EU) No 560/2014, (EU) No 561/2014 and (EU) No 642/2014. ST/12156/2021/INIT. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32021R2085>.
- [10] On public-private partnership: Law of Ukraine (2010, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text>.
- [11] Reznikova, O. (2022). *National stability in the conditions of a changing security environment*. Kyiv: NISD.
- [12] Diachkov, O. (2022). Features of the Economic security of the National Economy in Wartime. *Economics, Finance and Management Review*, 100(11), 3, 100–105. DOI: <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2022-3-100/>.
- [13] Vasylytsiv, T. G., Lupak, R. L., Kunytska-Ilyash, M. V., & Nakonechna, N. V. (2023). Economic security of business entities and the state: the aspect of guaranteeing the financial and economic security of priority sectors of the national economy of Ukraine. *Scientific notes of the Lviv University of Business and Law*, 37, 22–30. Retrieved from <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/739>
- [14] Actual challenges and threats to the economic security of Ukraine in the conditions of martial law. *National Institute of Strategic Studies* (2023, May). Retrieved from <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/aktualni-vyklyky-ta-zahrozy-ekonomichniy-bezpetsi-ukrayiny-v>.
- [15] Analysis of threats to national security in the field of domestic policy. Expert survey. NISD. (2023). Retrieved from <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/analiz-zahroznatsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoyi-polityky>.
- [16] Derkach, S. (2019). The Security Service of Ukraine as a subject of the state system of protection of critical infrastructure of Ukraine. Retrieved from <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-10/fayl4-prezentaciya-derkach-peretvoreno.pdf>.
- [17] Horbulin, V. P., & Danyk, Y. G. (2020). National security of Ukraine: focus of priorities in the conditions of the pandemic. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 5, 3–18.
- [18] Utenkova, K. O. (2019). Economic security as a component of national security of Ukraine. DOI: 10.26565/2310B9513B2019B9B17.
- [19] Kopanchuk, V. O. Ecological safety as a component of national security of Ukraine: modern concepts and approaches. DOI 10.36030/2310-2837-2(97) – 2020-45-49.
- [20] Doronin, I. M. (2020). National security of Ukraine in the information age: theoretical and legal research (Doctoral Dissertation, Research Institute of Informatics and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine). Retrieved from http://ippi.org.ua/sites/default/files/disertaciya_doronin_0.pdf.
- [21] Shevtsov, A. L. (2022, November). State authorities in the system of national security and defense of Ukraine. National security. *Seventies economic and legal discussions. Series: Social and humanitarian sciences: materials of the International of science Internet Conf*. Lviv: FO-P Shpak V. B., 117–118. Retrieved from <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-4118/>

- [22] Shigenoi, K. (2022). Reducing its dependencies will be an important task for Germany's first-ever National Security Strategy. *Japan's pioneering policy of economic security can offer a number of lessons for Berlin*. Retrieved from <https://fourninesecurity.de/2022/12/07/economic-zeitenwende-lessons-from-japans-economic-security-policy>.
- [23] Holmes, K. R. (2015). What Is National Security? Retrieved from https://www.heritage.org/sites/default/files/2019-10/2015_IndexOfUSMilitaryStrength_What%20Is%20National%20Security.pdf.
- [24] Williams, J. A., Cimbala, S. J., & Sarkesian, S. C. (2022). US National Security: Policymakers, Processes, and Politics. *Sixth Edition*. Retrieved from <https://www.riener.com/uploads/628faecce7fbd.pdf>.
- [25] Chandler, D. (2012). Resilience and human security: The post-interventionist paradigm. *Security Dialogue*, 43(3), 213–229.
- [26] Malysheva, N. R. (2023). From the Earth's Environment to Outer Space. Kyiv: Norma prava.
- [27] On the national security of Ukraine: Law of Ukraine (2018, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
- [28] Constitution of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
- [29] National security strategy of Ukraine: approved. By Decree of the President of Ukraine (2020, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12>.
- [30] *How much is the war costing Ukraine: Shmyhal was stunned by the amount*. Retrieved from <https://tsn.ua/ato/skilki-ukrayini-koshtuye-viyna-shmigal-osheleshiv-sumoyu-2383519.html>.
- [31] *Direct damage caused to the infrastructure of Ukraine during the war amounts to almost \$63 billion. Total economic losses are \$543–600 billion*. Retrieved from <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-naneseni-infrastrukturi-ukrayini -v-hodi-viyni-skladayut-mayzhe-63-mlrd/>.
- [32] *Environmental damage caused by the Russian invasion reaches 2 trillion hryvnias, – Ministry of Environment*. Retrieved from https://censor.net/ua/news/3439896/zavdani_rosiyiskym_vtorgnennyam_zbytky_ekologiyi_syagayut_2_trylyioniv_gryven_mindovkilliya.
- [33] *The number of Ukrainians and their migration abroad due to the war*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-kilkist-ukrainciv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html>.
- [34] *Green Paper on public-private partnerships and Community law on public contracts and concessions*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:52004DC0327>.
- [35] *Public – private partnerships under Horizon Europe*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/public-private-partnerships-under-horizon-europe.html>.
- [36] Sobenko, N. *The World Bank named the amount needed for the restoration of Ukraine*. Retrieved from <https://suspilne.media/422325-svitovij-bank-nazvav-sumu-potribnu-na-vidnovlenna-ukraini/>.
- [37] Obukh, V. *How will the world experience of post-war reconstruction help Ukraine*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3690887-cim-prisluzitsa-ukraini-svitovij-dosvid-povoenoi-vidbudovi.html>.

- [38] *Post-war reconstruction: a study of experience and current status*. Retrieved from <https://kpmg.com/ua/uk/home/insights/2022/12/post-war-reconstruction-of-economy-case-studies.html>.
- [39] Khadzhiradeva, V. *How the economy of Ukraine will develop after the war*. Retrieved from <https://ua.korrespondent.net/articles/4584807-yak-bude-rozvyvatysia-ekonomika-ukrainy-pislia-viiny>.
- [40] *Public-Private Partnerships for Cybersecurity*. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-connected-digital-single-market/file-public-private-partnerships-for-cybersecurity>.
- [41] Carr, M. *Public-private partnerships in national cyber-security strategies*. Retrieved from https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/ia/INTA92_1_03_Carr.pdf.

Оксана Мар'янівна Вінник

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, м. Харків, Україна

Головний науковий співробітник відділу міжнародного

приватного права та правових проблем євроінтеграції

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

01601, вул. Раєвського, 23а, м. Київ, Україна

Oksana M. Vinnyk

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Chief researcher of Department of International Private Law and Legal

Problems of European Integration Academician F. H. Burchak Scientific

Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

01601, Raevsky Str., 23 a, Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Вінник О. М. Досвід ЄС у використанні потенціалу інституційного державно-приватного партнерства в ракурсі посилення національної безпеки в умовах війни та повоєнної відбудови України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №3. С. 186–202.

Suggested Citation: Vinnyk, O. M. (2023). EU Experience in Using the Potential of Institutional Public-Private Partnership in the Perspective of Strengthening National Security in the Conditions of War and Post-War Reconstruction of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 186–202.

Стаття надійшла / Submitted: 14/08/2023

Доопрацьовано / Revised: 14/09/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

УДК 347.447.54:340.131.2(355.02)

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-203

Андрій Богданович Гриняк

Науково-дослідний інститут правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України
Київ, Україна

Надія Василівна Міловська

Відділ дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Науково-дослідний інститут правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України
Київ, Україна

АДАПТАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ ГАРАНТУВАННЯ ВКЛАДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ДО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу та його адаптація до ключових вимог побудови спільного європейського правового простору охоплює різні сфери правового регулювання, однією з яких є сфера гарантування вкладів фізичних осіб. В умовах посилення економічної нестабільності спостерігається зростання банківських ризиків, реалізація яких може спричинити виникнення проблем платоспроможності банків і можливості неотримання вкладниками своїх заощаджень, розміщених на банківських рахунках. У зв'язку із цим захист прав і законних інтересів вкладників потребує впровадження додаткових гарантій шляхом перегляду та вдосконалення нормативно-правового регулювання системи гарантування вкладів фізичних осіб в Україні, забезпечення стабільності фінансової системи, що прискорить процеси адаптації законодавства України до права ЄС у відповідній сфері правовідносин. Одним із пріоритетів європейського курсу України є прийняття, удосконалення та впровадження правових актів у сфері захисту прав споживачів, розроблених з урахуванням актів права ЄС з метою реалізації конституційного обов'язку держави і приведення законодавства України у відповідність до єдиних підходів системи захисту прав споживачів. Тому мета статті на підставі системного аналізу з використанням порівняльно-правового, діалектичного та інших методів проаналізувати основні напрями адаптації законодавства України у сфері гарантування вкладів фізичних осіб до права ЄС та надати пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання відповідних відносин. У статті обґрунтовано необхідність у процесі подальшої нормотворчої діяльності у сфері гарантування вкладів фізичних осіб вивчення позитивного іноземного досвіду захисту прав та законних інтересів вкладників, зокрема щодо можливості існування поряд із Фондом гарантування вкладів фізичних осіб державної форми власності недержавних фондів гарантування вкладів, координації дій та обміну інформацією між банками як учасника-

ми системи гарантування вкладів, оптимізації строків здійснення відшкодувань за вкладом, зняття обмежень із вкладів у банківських металах, надання можливості отримання вкладником відшкодування у валюті вкладу, обмеження кола осіб, вклади яких не підлягають відшкодуванню тощо, що сприятиме підвищенню довіри населення до банківської системи та прискорить процеси правової адаптації нормативно-правової бази України до норм і стандартів ЄС у сфері гарантування вкладів фізичних осіб.

Ключові слова: адаптація законодавства України до права ЄС, гарантування вкладів фізичних осіб, захист прав та інтересів вкладників, правова визначеність.

Andriy B. Hryniak

Scientific Research Institute of Law-Making and
Scientific-Legal Expertise of National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

Nadiia V. Milovska

Department of research of problem
law-making and adaptation of Ukrainian legislation to EU law
Scientific Research Institute of Law-Making and
Scientific-Legal Expertise of National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

ADAPTATION OF THE LEGISLATION OF UKRAINE IN THE FIELD OF GUARANTEEING INDIVIDUALS' INVESTMENTS TO THE LAW OF THE EUROPEAN UNION

Abstract. *The harmonization of the legislation of Ukraine with the law of the European Union and its adaptation to the key requirements of building a common European legal space covers various areas of legal regulation, one of which is the area of guaranteeing deposits of individuals. It is established that in conditions of increased economic instability, there is an increase in banking risks, the implementation of which may lead to problems in the solvency of banks and the possibility of non-receipt by depositors of their savings placed in bank accounts. In this regard, the protection of the rights and legitimate interests of depositors requires the introduction of additional guarantees by revising and improving the legal regulation of the system of guaranteeing deposits of individuals in Ukraine and ensuring the stability of the financial system which will speed up the processes of adaptation of Ukrainian legislation to EU law in the relevant sphere of legal relations. One of the priorities of the European course of Ukraine is the adoption, improvement and implementation of legal acts in the field of consumer rights protection, developed taking into account the acts of EU law, with the aim of implementing the constitutional obligation of the state and bringing the legislation of Ukraine in line with the unified approaches of the consumer rights protection system. Therefore, the purpose of the article, based on a systematic analysis using comparative legal, dialectical and other methods, is to analyze the main directions of adaptation of the legislation of Ukraine in the field of guaranteeing the contributions of individuals to EU law and to provide proposals for improving the legal regula-*

tion of the relevant relations. The article substantiates the necessity in the process of further rule-making activities in the field of guaranteeing deposits of individuals, it is important to study the positive foreign experience in protecting the rights and legitimate interests of depositors, in particular, the possibility of existence, along with the Deposit Guarantee Fund for individuals of state ownership, of non-state deposit guarantee funds, coordination of actions and exchanging information between banks as participants in the deposit guarantee system, optimizing the timing of refunds on deposits, lifting restrictions on deposits in banking metals, providing the opportunity for the depositor to receive compensation in the deposit currency, limiting the circle of persons whose deposits are not subject to reimbursement, etc., which will help increase public confidence in the banking system and accelerate the process of legal adaptation of the regulatory framework of Ukraine to the EU norms and standards in the field of securing deposits of individuals.

Keywords: *adaptation of Ukrainian legislation to EU law, guaranteeing deposits of individuals, protection of depositors' rights and interests, legal certainty.*

ВСТУП

Інтеграція України до Європейського Союзу (далі – ЄС) неможлива без приведення вітчизняного законодавства у відповідність до законодавства ЄС, що є обов’язковою передумовою успішної реалізації європейських прагнень нашої держави. Однак процес адаптації, розпочатий ще з моменту набрання чинності Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Співтовариствами і їх державами-членами [1], згідно з якою було проголошено курс на наближення вітчизняного законодавства до законодавства та права ЄС, не є простим, ураховуючи значний обсяг нормативного матеріалу в усіх пріоритетних напрямках адаптації.

Загалом система європейського права є сукупністю двох взаємопов’язаних правових підсистем – інтеграційного права і національного законодавства [2, с. 21]. Водночас право ЄС тісно взаємодіє з міжнародним правом, норми якого закріплені в установчих договорах про ЄС, договорах про приєднання нових держав до цих об’єднань, угодах, укладених ЄС з іншими суб’єктами міжнародного права [3, с. 30].

Сфера банківського права відповідно до Закону України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18.03.2004 № 1629-IV належить до пріоритетних сфер, в яких здійснюється адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Підписавши Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифіковану Верховною Радою України у вересні 2014 року (далі – Угода про асоціацію) [4], а також отримавши статус кандидата на членство в ЄС, Україна взяла на себе зобов’язання забезпечити високий рівень захисту прав споживачів у тому числі й у сфері гарантування банківських вкладів.

Додатком XXXIX до Глави 20 Угоди про асоціацію визначено законодавчі акти ЄС, які необхідно імплементувати в національне законодавство. Зокрема, йдеться

ся про акти ЄС, спрямовані на врегулювання питань, пов'язаних з гарантіями для споживачів, досудовим захистом прав споживачів, договорами із споживачами, електронною комерцією. Тому особливого значення набуває питання наближення національного законодавства України у сфері гарантування вкладів фізичних осіб до законодавства ЄС та гармонізації системи захисту вкладників в Україні з принципами, підходами та практиками ЄС.

На сьогодні в умовах посилення економічної нестабільності спостерігається зростання банківських ризиків, реалізація яких може спричинити виникнення проблем платоспроможності банків і можливості неотримання вкладниками своїх заощаджень, розміщених на банківських рахунках. У зв'язку із цим захист прав і законних інтересів вкладників банківських установ потребує впровадження додаткових гарантій шляхом перегляду нормативно-правового регулювання системи гарантування вкладів фізичних осіб в Україні відповідно до сучасних реалій та забезпечення стабільності фінансової системи.

Удосконалення національного законодавства у сфері гарантування вкладів фізичних осіб має здійснюватися з урахуванням тенденцій у законодавствах країн ЄС, міжнародно-правових актів та з'ясування доцільності запровадження до законодавства України окремих правових конструкцій. Крім цього, під час оновлення механізму правового регулювання відносин у сфері гарантування вкладів фізичних осіб мають ураховуватися й напрацювання Верховного Суду у відповідних категоріях справ, адже одним із важливих завдань модернізації цивільного законодавства України є приведення його норм до вимог правової визначеності [5, с. 6]. Для того, щоб вітчизняне законодавство відповідало вимогам якості, його положення мають містити чіткі й однозначні формулювання, що сприятиме досягненню мети правового регулювання відповідних відносин, простому й зрозумілому сприйняттю правових норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про постійну увагу до питань правового регулювання відносин у сфері гарантування вкладів фізичних осіб. Правові аспекти функціонування системи гарантування вкладів фізичних осіб та особливості правового статусу Фонду гарантування вкладів фізичних осіб слугували предметом дослідження В. І. Борисової, В. А. Васильєвої, Х. В. Войцеховської, О. В. Дзери, А. В. Зеліско, О. І. Зозуляк, Н. С. Кузнецової, І. М. Кучеренко, Д. С. Лещенка, В. В. Луця, Т. В. Мазур, Є. С. Ходака, М. С. Чемериса та ін. науковців. Разом із тим, не зменшуючи вагомості наукових напрацювань учених, зауважимо, що окремі питання правового регулювання відносин у сфері гарантування вкладів фізичних осіб залишаються недостатньо дослідженими, що зумовлює необхідність поглиблення та розширення дослідження в умовах реформування вітчизняного законодавства та його адаптації до права ЄС. Зокрема, необхідним є аналіз міжнародно-правових зобов'язань, взятих Україною відповідно до Угоди про асоціацію, а також відповідності норм українського законодавства положенням актів ЄС із питань гарантування вкладів фізичних осіб.

Метою статті є визначення основних напрямів адаптації законодавства України у сфері гарантування вкладів фізичних осіб до права ЄС та виробленні пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання відповідних відносин.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Методика дослідження зумовлена її метою та полягає у визначенні особливостей правового регулювання відносин у сфері гарантування вкладів фізичних осіб, а також формування відповідних рекомендацій щодо вдосконалення цивільного законодавства України у відповідній сфері відносин шляхом його адаптації до права ЄС.

Стаття ґрунтується на положеннях законодавства ЄС та України у сфері гарантування вкладів фізичних осіб, зокрема: Директиви 2014/59/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 15.05.2014, Директиви 2014/49/ЄС Європейського парламенту та Ради від 16.04.2014, Директиви 2009/14/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11.03.2009, Директиви 94/19/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 30.05.1994, Цивільного кодексу України від 16.01.2003 № 435-IV, Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення стабільності системи гарантування вкладів фізичних осіб» від 01.04.2022 № 2180-IX, Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121-III, Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23.02.2012 № 4452-VI, Рішення Конституційного Суду України від 22.09.2005 № 5-рп/2005, Рішення Конституційного Суду України від 27.02.2018 № 1-р/2018 тощо.

У статті використано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи наукового пізнання, а саме: порівняльно-правовий, філософський і функціональний методи, діалектичний та формально-юридичний, метод аналізу та синтезу.

Основним методом є порівняльно-правовий, який, будучи методом дослідження властивостей правових явищ, їх схожості та відмінності шляхом порівняння для встановлення тенденцій їх розвитку, використано з метою розгляду норм чинного законодавства України, а також положень директив Ради ЄС щодо гарантування банківських вкладів і захисту прав споживачів. Це дало змогу окреслити спільні та відмінні риси системи гарантування вкладів фізичних осіб і запропонувати до впровадження в Україні позитивного європейського досвіду.

У свою чергу, філософський і функціональний методи, як загальнонаукові методи пізнання складних правових явищ та їх закономірностей у динамічному (діяльнісному) аспекті, що відображають універсальні зв'язки буття права, спрямовують напрям і формують спосіб функціонування самого пізнавального процесу, надали змогу окреслити передумови для розробки ефективного механізму правового регулювання відносин у сфері гарантування вкладів фізичних осіб.

Діалектичний метод пізнання, заснований на винятковому пізнавальному потенціалі категорій діалектики, що є універсальними логічними формами мислен-

ня, в яких відображені ті загальні властивості, відношення і зв'язки, які існують в об'єктивній реальності, супроводжував увесь процес наукового дослідження і дав змогу в умовах модернізації цивільного законодавства України визначити основні напрями адаптації законодавства України у сфері гарантування вкладів фізичних осіб до права ЄС та надати пропозицій щодо удосконалення правового регулювання відповідних відносин. Категорії діалектики є аксіоматичними підвалинами будь-якого наукового світогляду та мають слугувати теоретичним фундаментом і понятійним каркасом наукового дослідження. У свою чергу, формально-юридичний метод, проявом якого є аналіз джерел права, формальної визначеності права, порядку систематизації нормативного матеріалу та правил юридичної техніки, застосовано під час аналізу законодавства України та правових актів ЄС у сфері гарантування вкладів фізичних осіб.

Серед інших методів дослідження наведеної проблематики використовувався метод аналізу та синтезу, змістом якого є як розподілення предмета дослідження на складові частини (сторони, ознаки, властивості, відношення тощо) з метою їх детального і всебічного вивчення, так і об'єднання раніше розподілених частин предмета дослідження в єдине ціле. За допомогою методу аналізу та синтезу, які взаємно передбачають і обумовлюють один одного, досліджено окремі елементи у складі цілісної структури механізму правового регулювання відносин у сфері гарантування вкладів фізичних осіб.

Представлені наукові ідеї авторів включають в себе цільовий, методологічний, змістовний, організаційно-правовий та результативний компоненти.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1 Право ЄС у сфері гарантування вкладів фізичних осіб

Право Європейського Союзу – це система правових норм, які регулюють процеси європейської інтеграції та діяльність ЄС [6, с. 52]. Право ЄС утворює наднаціональну правову систему і правову культуру загальноєвропейського зразка, організовану та структуровану систему правових норм, створюючи свого роду конгломерат норм держав-учасниць і міжнародних норм [7, с. 197].

Забезпечення належної системи гарантування вкладів фізичних осіб є однією з пріоритетних сфер у Європейському Союзі, правовідносини в якій регулюються правом Європейського Союзу (*acquis* ЄС), а саме:

- Директивою 2014/59/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 15.05.2014, яка встановлює рамкові положення щодо врегулювання неплатоспроможності кредитних установ та інвестиційних компаній [8];

- Директивою 2014/49/ЄС Європейського парламенту та Ради від 16.04.2014 щодо схем гарантування депозитів [9];

- Директивою 2009/14/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11.03.2009, яка вносить зміни до Директиви 94/19/ЄС щодо схем гарантування депозитів стосовно охоплення ризиків та затримки виплат [10];

– Директивою 94/19/ЄЕС Європейського Парламенту та Ради від 30.05.1994 щодо схем гарантування депозитів [11];

– Рекомендацією 87/63/ЄЕС Європейської Комісії від 22.12.1986 щодо впровадження схем гарантування депозитів в Співтоваристві [12].

Додаток XVII Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 16.09.2014 передбачає виконання зобов'язань Директиви 94/19/ЄЕС, на заміну якої розроблено Директиву 2014/49/ЄС.

2.2 Удосконалення законодавства України у сфері гарантування вкладів фізичних осіб

Розвиток та осучаснення національного законодавства є перманентним процесом його прогресу, який відбувається під впливом різноманітних чинників. Гармонізація правового регулювання – це один зі способів удосконалення національного законодавства, що забезпечує модернізацію спільних правових основ політики держав, які прагнуть до об'єднання і співробітництва у відповідній сфері [13, с. 2]. Тому формування належної системи гарантування вкладів фізичних осіб та захисту прав вкладників в українському законодавстві має виходити із сучасного розвитку ринкових умов, основних міжнародних тенденцій у цій сфері, враховувати європейський досвід та узгоджуватися із Директивами ЄС.

Так, Верховною Радою України 01 квітня 2022 року ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення стабільності системи гарантування вкладів фізичних осіб» № 2180-IX [14], який застосовується до правовідносин із виплати фізичним особам гарантованих сум відшкодування за вкладами в банках, щодо яких протягом дії воєнного стану в Україні та трьох місяців з дня його припинення чи скасування прийнято рішення про віднесення їх до категорії неплатоспроможних або про відкликання банківської ліцензії та їх ліквідацію з підстав, визначених ч. 2 ст. 77 Закону України «Про банки і банківську діяльність» [15].

У відповідності до п. 3 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23.02.2012 [16] вкладом вважаються кошти в готівковій або безготівковій формі у валюті України або в іноземній валюті, які залучені банком від вкладника (або які надійшли для вкладника) на умовах договору банківського рахунку, банківського вкладу (депозиту), включаючи нараховані відсотки на такі кошти. При цьому кошти, залучені банком від видачі (випуску) ощадного сертифіката банку або депозитного сертифіката банку, не є вкладом. У свою чергу вкладником визнається фізична особа (у тому числі фізична особа-підприємець), яка уклала або на користь якої укладено договір банківського рахунку, банківського вкладу (депозиту), крім фізичної особи (у тому числі фізичної особи-підприємця), яка є власником лише ощадного сертифіката банку (п. 4 ч. 1 ст. 2

Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»). Однак згідно зі ст. 1065 Цивільного кодексу України [17] ощадний (депозитний) сертифікат підтверджує суму вкладу, внесеного в банк, і права вкладника (володільця сертифіката) на одержання зі спливом установленого строку суми вкладу та процентів, установлених сертифікатом у банку, який його видав. Зважаючи на існуючі суперечності, відповідні законодавчі положення потребують свого узгодження. Це стосується й Указу Президента України «Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб-вкладників комерційних банків України» від 10.09.1998 № 996/98 [18], положення якого в контексті визначення понять «вклад» та «вкладник» суперечать відповідним положенням Закону України «**Про систему гарантування вкладів фізичних осіб**».

Дотримання принципу юридичної визначеності вимагає від законодавця чіткості, зрозумілості, однозначності правових норм, їх передбачуваності (прогнозованості), оскільки інше не може забезпечити їх однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці й неминуче призводить до сваволі (абзац другий п.п. 5.4 п. 5 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 22.09.2005 № 5-рп/2005 [19], абзац дев'ятий п.п. 4.3 п. 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 27.02.2018 № 1-р/2018 [20]). Термінологія на законодавчому рівні має забезпечувати єдину інтерпретацію законодавчих положень у відповідній сфері правовідносин.

Зміст та обсяг права фізичних осіб на банківські вклади полягає в гарантії отримати свої кошти від банку на умовах та в порядку, встановлених договором. Водночас у разі визнання банку неплатоспроможним гарантією забезпечення прав вкладників є відшкодування грошової суми за вкладом.

Захист прав та охоронюваних законом інтересів вкладників, створення фінансових можливостей для відшкодування їм коштів у разі неможливості виконання банками вимог вкладників щодо повернення коштів, є одними з головних функцій Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, створеного Указом Президента України «Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб-вкладників комерційних банків України» від 10.09.1998 № 996/98.

На сьогодні повноваження Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, порядок виплати ним відшкодування за вкладами, правові, фінансові та організаційні засади функціонування системи гарантування вкладів фізичних осіб устанавлюються Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», метою якого є захист прав і законних інтересів вкладників банків, зміцнення довіри до банківської системи України, стимулювання залучення у неї коштів, забезпечення ефективної процедури виведення неплатоспроможних банків з ринку та ліквідації банків. Крім цього, права й обов'язки банків – учасників Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, у тому числі банків-агентів, у частині функціонування системи гарантування вкладів фізичних осіб передбачено Інструкцією

про порядок здійснення Фондом гарантування вкладів фізичних осіб захисту прав та охоронюваних законом інтересів вкладників, затвердженою рішенням виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 26.05.2016 № 825 [21]. Даною Інструкцією також затверджена Довідка про систему гарантування вкладів фізичних осіб, яка є обов'язковим документом для ознайомлення вкладником перед укладенням договору. Також банк зобов'язаний ознайомлювати вкладника з Довідкою після укладення договору не рідше ніж один раз на рік у спосіб, що визначають сторони у договорі. Довідка містить загальну інформацію про систему гарантування, максимальний розмір відшкодування, строки початку виплат, обмеження гарантій.

Важливим положенням Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення стабільності системи гарантування вкладів фізичних осіб» від 01.04.2022 р. № 2180-IX є те, що на час дії воєнного стану в Україні та протягом трьох місяців з дня його припинення чи скасування Фонд гарантування вкладів фізичних осіб відшкодовує кожному вкладнику банку кошти в повному розмірі вкладу, включаючи відсотки, нараховані станом на кінець дня, що передує дню початку процедури виведення банку з ринку. Водночас через 3 місяці з дня, наступного за днем припинення чи скасування воєнного стану в Україні, сума граничного розміру відшкодування коштів вкладникам за всіма вкладами в одному банку складатиме не менше 600 тисяч гривень, незалежно від кількості вкладів у банку, і може бути збільшена за рішенням адміністративної ради Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Відповідні норми Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення стабільності системи гарантування вкладів фізичних осіб» стосуються лише банків, які віднесені до категорії неплатоспроможних протягом дії воєнного стану в Україні та трьох місяців з дня його припинення чи скасування.

У даному контексті слід зазначити, що запровадження повного покриття банківських вкладів гарантіями, так звана «бланкова гарантія» є світовою практикою. Зокрема, такий крок був застосований під час глобальної кредитної кризи 2008 року в Ірландії, Данії, Ісландії та Німеччині, коли протягом кризового періоду (у деяких країнах – до 24 місяців) держава гарантувала повернення повної суми депозитів фізичних осіб. Таку можливість також передбачено Основоположними Принципами для ефективних систем страхування депозитів, розроблених Базельським комітетом з банківського нагляду спільно з Міжнародною Асоціацією страховиків депозитів [22].

Крім цього, конкретні шляхи підвищення ефективності системи гарантування вкладів знайшли своє відображення в Директиві Європарламенту та Ради ЄС 2009/14/ЄС від 11.03.2009 та Директиві Європарламенту та Ради ЄС 2014/49/ЄС від 16.04.2014. Так, даними директивами передбачений порядок реалізації прямих ліквідацій банків із необхідністю виплати гарантованого відшкодування їх вкладникам, що є один із ключових стандартів гарантування банківських вкла-

дів в ЄС. Важливим є також урахування європейського досвіду щодо поширення системи гарантування на всі установи, що мають право залучати кошти від фізичних осіб, та розробки системи гарантування для небанківських фінансових установ.

У даному контексті слід зазначити, що Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення стабільності системи гарантування вкладів фізичних осіб» від 01.04.2022 посилює забезпечення фінансової стійкості Фонду гарантування вкладів фізичних осіб шляхом включення Акціонерного товариства «Державний ощадний банк України» до системи гарантування вкладів фізичних осіб та набуття ним статусу учасника відповідного Фонду. Водночас на сьогодні до системи гарантування вкладів фізичних осіб не залучені кредитні спілки як фінансові установи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг, зокрема, із залучення внесків (вкладів) членів кредитної спілки на депозитні рахунки, відносини вкладників із якими визначаються укладеними між ними договорами [23, с. 32]. Тому, зважаючи на те, що фінансовий ринок в Україні представлений не лише банками, а й небанківськими фінансовими установами, виникає питання про можливість включення до переліку осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» і вкладників кредитних спілок.

Виплата відшкодування коштів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб відбувається у визначеному порядку та черговості не пізніше 20 робочих днів (для банків, база даних про вкладників яких містить інформацію про більше ніж 500000 рахунків, – не пізніше 30 робочих днів) з дня початку процедури виведення неплатоспроможного банку з ринку або з дня початку процедури ліквідації банку – у разі прийняття Національним банком України рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку з підстав, визначених ч. 2 ст. 77 Закону України «Про банки і банківську діяльність». При цьому важливо, що відшкодування коштів за вкладом в іноземній валюті здійснюється в національній валюті України після перерахування суми вкладу за офіційним курсом гривні до іноземних валют, установленим Національним банком України на кінець дня, що передує дню початку процедури виведення Фондом неплатоспроможного банку з ринку та здійснення тимчасової адміністрації відповідно до ст. 36 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб». У разі прийняття Національним банком України рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку з підстав, визначених ч. 2 ст. 77 Закону України «Про банки і банківську діяльність», відшкодування коштів за вкладом в іноземній валюті здійснюється в національній валюті України після перерахування суми вкладу за офіційним курсом гривні до іноземної валюти, встановленим Національним банком України станом на кінець дня, що передує дню початку процедури ліквідації банку.

Крім цього, чинним законодавством України передбачено перелік умов, за яких Фонд гарантування вкладів фізичних осіб не відшкодовує вкладникам кошти. Так, відповідно до ч. 4 ст. 26 Закону України «Про систему гарантування вкладів фі-

зичних осіб», Фондом гарантування вкладів фізичних осіб не відшкодовуються кошти:

- 1) передані банку в довірче управління;
- 2) за вкладом у розмірі менше 10 гривень;
- 3) розміщені на вклад у банку особою, яка є пов'язаною з банком особою або була такою особою протягом року до дня прийняття Національним банком України рішення про віднесення такого банку до категорії неплатоспроможних;
- 4) розміщені на вклад у банку особою, яка надавала банку професійні послуги як аудитор, оцінювач, у разі якщо з дня припинення надання послуг до дня прийняття Національним банком України рішення про віднесення такого банку до категорії неплатоспроможних не минув один рік;
- 5) розміщені на вклад власником істотної участі банку;
- 6) за вкладами у банку, за якими вкладники на індивідуальній основі отримують від банку проценти за договорами, укладеними на умовах, що не є поточними ринковими умовами, або мають інші фінансові привілеї від банку;
- 7) за вкладом у банку, якщо такий вклад використовується вкладником як засіб забезпечення виконання іншого зобов'язання перед цим банком, у повному обсязі вкладу до дня виконання зобов'язань;
- 8) за вкладами у філіях іноземних банків;
- 9) за вкладами у банківських металах;
- 10) розміщені на рахунках, що перебувають під арештом за рішенням суду;
- 11) за вкладом, задоволення вимог за яким зупинено відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення».

Водночас юридичні та фізичні особи, кошти яких не гарантовано, після прийняття Національним банком України рішення про відкликання банківської ліцензії та ліквідацію банку мають право заявити Фонду гарантування вкладів фізичних осіб про свої вимоги до банку. Задоволення таких вимог здійснюється за рахунок коштів, одержаних у результаті ліквідації та продажу майна банку в черговості, визначеній ст. 52 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб».

Важливо також зазначити, що Рішенням виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб «Про особливості виплати гарантованої суми відшкодування в період дії воєнного стану в Україні» від 24.03.2022 № 201 [24] встановлено, що в період дії воєнного стану в Україні банк-агент забезпечує за бажанням вкладника зарахування гарантованої суми відшкодування на рахунок вкладника, відкритий у банку-агенті без особистої присутності вкладника в установі банку-агента, якщо вкладник, який отримує суму відшкодування, одночасно є клієнтом банку-агента та щодо нього банком-агентом проведено ідентифікацію та верифікацію.

У даному контексті слід указати на те, що гарантування вкладів фізичних осіб відповідним Фондом здійснюється шляхом укладення договору про співробітництво з виплати гарантованих сум відшкодувань між Фондом гарантування вкладів фізичних осіб та банками-агентами. За договором про виплату гарантованих сум відшкодувань, як зазначає Х. В. Войцеховська, одна сторона (Фонд гарантування вкладів фізичних осіб) у визначені законом строки здійснює переказ коштів на реалізацію гарантованих сум вкладів, а друга сторона (банк-агент) в межах строків, визначених законом вчиняє дії щодо виплати гарантованих сум вкладнику за договором банківського вкладу, строк дії якого закінчився та за умови ліквідації банку [25, с. 155–156].

Детальна регламентація даної договірної конструкції має місце в Положенні про порядок визначення банків-агентів Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, затвердженому Рішенням виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 12.07.2012 № 6. Проте даним Положенням абсолютно не регламентовані питання щодо правових наслідків невиконання або неналежного виконання сторонами даного договору, зокрема, в частині прострочення здійснення виплат та інших порушень умов договору, що має бути усунено шляхом закріплення заходів цивільно-правової відповідальності у вигляді пені за кожен день прострочення виконання договору. Також вбачається доцільним на рівні підзаконних нормативно-правових актів Фонду гарантування вкладів фізичних осіб визначити підстави для розірвання договору про співробітництво з виплати гарантованих сум відшкодувань у випадку його неналежного виконання банком-агентом, що надасть змогу в оперативному порядку визначитися з іншим банком-агентом та в належні строки організувати виплати вкладникам.

У сфері гарантування вкладів фізичних осіб слід звернути увагу, що попри те, що Цивільним кодексом України в імперативній формі визначено необхідність одержання згоди кредитора при переведенні боргу, у п. 3.4.5 Положення про виведення неплатоспроможного банку з ринку, затвердженого рішенням виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 05.07.2012 № 2 вказується, що договір про переведення боргу укладається без необхідності отримання згоди кредиторів (вкладників). У цьому разі внесення змін до вже укладених договорів з кредиторами (вкладниками) не вимагається. Приймаючий банк набуває всіх прав та обов'язків боржника перед відповідними кредиторами (вкладниками) неплатоспроможного банку в обсязі й на умовах, що існували на момент переходу цих прав та обов'язків. Вбачається, що така суперечність повинна бути усунена шляхом внесення змін до даного підзаконного нормативно-правового акта Фонду та передбачення обов'язкової згоди кредитора на таке переведення. Такі зміни сприятимуть забезпеченню єдності судової практики в цій сфері правовідносин та збереженні усталених положень цивільного законодавства на рівні підзаконних нормативно-правових актів.

ВИСНОВКИ

Запровадження на законодавчому рівні Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення стабільності системи гарантування вкладів фізичних осіб» від 01.04.2022 №2180-IX гарантії повернення коштів у повному обсязі на банківські вклади на період дії воєнного стану в Україні та протягом трьох місяців з дня його припинення чи скасування є додатковим механізмом підтримання банків з боку держави та захисту інтересів вкладників у разі виведення неплатоспроможних банків з ринку. Положення даного Закону загалом узгоджуються з положеннями Директиви 2014/49/ЄС Європейського парламенту та Ради від 16.04.2014 щодо схем гарантування депозитів, однак відповідну систему гарантування вкладів фізичних осіб передбачають виключно щодо відносин за участю банків. У зв'язку з цим, у процесі подальшої нормотворчої діяльності у сфері гарантування вкладів фізичних осіб важливим є вивчення позитивного іноземного досвіду захисту прав та законних інтересів вкладників, зокрема щодо можливості існування поряд із Фондом гарантування вкладів фізичних осіб державної форми власності недержавних фондів гарантування вкладів, координації дій та обміну інформацією між банками як учасниками системи гарантування вкладів, оптимізації строків здійснення відшкодувань за вкладами, зняття обмежень із вкладів у банківських металах, надання можливості отримання вкладником відшкодування у валюті вкладу, обмеження кола осіб, вклади яких не підлягають відшкодуванню тощо, що сприятиме підвищенню довіри населення до банківської системи та прискорить процеси правової адаптації нормативно-правової бази України до норм і стандартів ЄС у сфері гарантування вкладів фізичних осіб.

Адаптація законодавства України до права ЄС в умовах євроінтеграційних процесів в Україні безумовно сприятиме розвитку сфери гарантування вкладів фізичних осіб з урахуванням європейського досвіду та національних особливостей. Чітка нормативно-правова база, яка відповідає європейським стандартам є надзвичайно необхідною для забезпечення ефективного регулювання відповідних правовідносин, зміцнення власних інститутів банківської сфери, підвищення стандартів надання банківських послуг, забезпечення належного захисту прав вкладників тощо. Розуміння важливості та складності цього процесу, вдале застосування підходів та методів до багатогранності європейського правового поля, а також урахування досвіду країн – членів ЄС у цій сфері, дасть необхідний позитивний результат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами : Закон України від 10.10.1994 №237/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/237/94-вр#Text> (дата звернення: 20.08.2023).

- [2] Belu M. G. Consumer Rights between Regulation and Exercise. *Romanian Economic Journal* (Mar 2017). Vol. XX, No. 63. P. 19–28.
- [3] Kondrackaitė K., Kastanauskaitė U. Protection of consumer rights and interests. *Vilnius University Open Series*. 2020. No 4. P. 29–45.
- [4] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 30.10.2015 № 984_011. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 20.08.2023).
- [5] Kuznietsova N. S., Petryshyn O. V., Pylypenko D. S. The Civil Code of Ukraine – A Reliable Regulator of Civil Relations in Civil Society. *Global Journal of Comparative Law*. 2021. Vol. 10. Iss. 1–2. P. 5–15.
- [6] Normatov N. Some issues of information security in the protection of consumer rights in e-commerce. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*. 2022. No 4(02). P. 52–56.
- [7] Cottier M. Adapting Inheritance Law to Changing Social Realities: Questions of Methodology from a Comparative Perspective. *Oñati Socio-Legal Series*. 2014. Vol. 4, No. 2. P. 196–221.
- [8] Директива № 2014/59/ЄС Європейського Парламенту та Ради щодо врегулювання неплатоспроможності кредитних установ та інвестиційних компаній від 15.05.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_051-14#Text (дата звернення: 20.08.2023).
- [9] On deposit-guarantee schemes: Directive 2014/49/EU of the European Parliament and of the Council of 16.04.2014. *Official journal of European Union*. 2014. L 173, 12.6.2014. P. 0149–0178.
- [10] Директива № 2009/14/ЄС Європейського Парламенту та Ради про внесення змін до Директиви 94/19/ЄС щодо схем гарантування депозитів стосовно охоплення ризиків та затримки виплат від 11.03.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_275#Text (дата звернення: 20.08.2023).
- [11] Amending Directive 94/19/EC on deposit-guarantee schemes as regards the coverage level and the payout delay: Directive 2009/14/EC of the European Parliament and of the Council of 11.03.2009. *Official journal of European Union*. 2009. L 68, 13.3.2009. P. 0003–0007.
- [12] Рекомендація № 87/63/ЄЕС Європейської Комісії щодо впровадження схем гарантування депозитів в Співтоваристві від 22.12.1986. URL: <https://just-dnipro.gov.ua/files/upload/files/27.pdf> (дата звернення: 20.08.2023).
- [13] Tatsiy V. Re-codification of the Civil Law of Ukraine: On the Way to European Integration. *Global Journal of Comparative Law*. 2021. Vol. 10. Iss. 1–2. P. 1–4.
- [14] Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення стабільності системи гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 01.04.2022 № 2180-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2180-20#Text> (дата звернення: 20.08.2023).
- [15] Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 № 2121-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text> (дата звернення: 20.08.2023).
- [16] Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text> (дата звернення: 20.08.2023).
- [17] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 20.08.2023).

- [18] Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб-вкладників комерційних банків України : Указ Президента України від 10.09.1998 № 996/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996/98#Text> (дата звернення: 20.08.2023).
- [19] Рішення Конституційного Суду України від 22.09.2005 № 5-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (дата звернення: 20.08.2023).
- [20] Рішення Конституційного Суду України від 27.02.2018 № 1-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18#Text> (дата звернення: 20.08.2023).
- [21] Інструкція про порядок здійснення Фондом гарантування вкладів фізичних осіб захисту прав та охоронюваних законом інтересів вкладників, затверджена рішенням виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 26.05.2016 № 825. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0874-16#Text> (дата звернення: 20.08.2023).
- [22] Basel Committee on Banking Supervision and International Association of Deposit Insurers (2009). Core Principles for Effective Deposit Insurance Systems. Basel: Bank for International Settlements. URL: <https://www.bis.org/publ/bcbs151.pdf> (Last accessed: 20.08.2023).
- [23] Борисова В. І. Гарантування вкладів фізичних осіб: проблемні питання. Проблеми цивільного права та процесу : тези доповідей учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 19–20 трав. 2017 р.). 2017. С. 30–32.
- [24] Про особливості виплати гарантованої суми відшкодування в період дії воєнного стану в Україні : Рішення виконавчої дирекції Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від 24.03.2022 № 201. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0371-22#Text> (дата звернення: 20.08.2023).
- [25] Войцеховська Х. В. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб як учасник цивільних правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 206 с.

REFERENCES

- [1] On the Ratification of the Agreement on Partnership and Cooperation between Ukraine and the European Communities and their Member States: Law of Ukraine (1994, November). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/237/94-вп#Text>.
- [2] Belu, M. G. (2017). Consumer Rights between Regulation and Exercise. *Romanian Economic Journal*, XX, 63, 19–28.
- [3] Kondrackaite, K., & Kastanauskaite, U. (2020). Protection of consumer rights and interests. *Vilnius University Open Series*, 4, 29–45.
- [4] Association Agreement No. 984_011 between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part. (2015, November). Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
- [5] Kuznietsova, N. S., Petryshyn, O. V., & Pylypenko, D. S. (2021). The Civil Code of Ukraine – A Reliable Regulator of Civil Relations in Civil Society. *Global Journal of Comparative Law*, 10, 1–2, 5–15.
- [6] Normatov, N. (2022). Some issues of information security in the protection of consumer rights in e-commerce. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 4(02), 52–56.
- [7] Cottier, M. (2014). Adapting Inheritance Law to Changing Social Realities: Questions of Methodology from a Comparative Perspective. *Oñati Socio-Legal Series*, 4, 2, 196–221.
- [8] Directive 2014/59/EU of the European Parliament and the Council (2014, May) on the settlement of insolvency of credit institutions and investment companies. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_051-14#Text.

- [9] On deposit-guarantee schemes: Directive 2014/49/EU of the European Parliament and of the Council (2014, April). *Official journal of European Union*, 173, 12.6.2014, 0149–0178.
- [10] Directive 2009/14/EC of the European Parliament and of the Council (2009, March) amending Directive 94/19/EC on deposit guarantee schemes with regard to risk coverage and payment delay. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_275#Text
- [11] Amending Directive 94/19/EC on deposit-guarantee schemes as regards the coverage level and the payout delay: Directive 2009/14/EC of the European Parliament and of the Council (2009, March). *Official journal of European Union*, 68, 13.3.2009, 0003–0007.
- [12] Recommendation 87/63/EEC of the European Commission (1986, December) on the implementation of deposit guarantee schemes in the Community. Retrieved from <https://just-dnipro.gov.ua/files/upload/files/27.pdf>.
- [13] Tatsiy, V. (2021). Re-codification of the Civil Law of Ukraine: On the Way to European Integration. *Global Journal of Comparative Law*, 10, 1–2, 1–4.
- [14] On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Ensuring the Stability of the Deposit Guarantee System of Individuals: Law of Ukraine (2022, April) Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2180–20#Text>
- [15] On Banks and Banking Activity: Law of Ukraine (2000, December). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121–14#Text>
- [16] On the system of guaranteeing deposits of natural persons: Law of Ukraine (2012, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452–17#Text>.
- [17] Civil Code of Ukraine (2003, January). Retrieved from zakon.rada.gov.ua/laws/show/435–15#Text.
- [18] On Measures to Protect the Rights of Individual Depositors of Commercial Banks of Ukraine: Decree of the President of Ukraine (1998, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996/98#Text>.
- [19] Decision of the Constitutional Court of Ukraine № 5-пп/2005 (2005, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>.
- [20] Decision of the Constitutional Court of Ukraine № 1-п/2018 (2018, February). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18#Text>.
- [21] Instructions on the procedure for protection of the rights and interests of depositors protected by law by the Individual Deposit Guarantee Fund, approved by the decision of the Executive Directorate of the Individual Deposit Guarantee Fund (2016, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0874-16#Text> (Last accessed: 20.08.2023).
- [22] Basel Committee on Banking Supervision and International Association of Deposit Insurers (2009). Core Principles for Effective Deposit Insurance Systems. Basel: Bank for International Settlements. Retrieved from <https://www.bis.org/publ/bcbs151.pdf>.
- [23] Borysova, V. I. (2017, May). Guaranteeing deposits of individuals: problematic issues. *Problems of civil law and process: abstracts of the reports of the participants of the scientific and practical conference dedicated to the bright memory of O. A. Pushkin*. Kharkov, 30–32.
- [24] On the peculiarities of the payment of the guaranteed amount of compensation during the period of martial law in Ukraine: Decision of the executive directorate of the Individual Deposit Guarantee Fund (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0371-22#Text>.
- [25] Voitsekhovska, H. V. (2016). Fund guaranteeing deposits of individuals as a participant in civil legal relations (Candidate dissertation, Kyiv, Ukraine).

Андрій Богданович Гриняк

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Заступник директора з наукової роботи

Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національна академія правових наук України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Andriy B. Hryniak

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Deputy Director of Scientific Research Institute of Law-Making and

Scientific-Legal Expertise of National Academy of Legal Sciences of Ukraine for Research

01024, 3 Pylyp Orlyk Str., Kyiv, Ukraine

Надія Василівна Міловська

Доктор юридичних наук, доцент

Завідувач відділу дослідження проблем правотворчості та

адаптації законодавства України до права ЄС

Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національна академія правових наук України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Nadiia V. Milovska

Doctor of Law, Docent

Head of the Department of research of problem

law-making and adaptation of Ukrainian legislation to EU law

Scientific Research Institute of Law-Making and

Scientific-Legal Expertise of National Academy of Legal Sciences of Ukraine

01024, 3 Pylyp Orlyk Str., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Гриняк А. Б., Міловська М. В. Адаптація законодавства України у сфері гарантування вкладів фізичних осіб до права Європейського Союзу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 203–220.

Suggested Citation: Hryniak, A. B., & Milovska, N. V. (2023). Adaptation of the legislation of Ukraine in the field of guaranteeing individuals' investments to the law

of the European Union. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 203–220.

Стаття надійшла / Submitted: 21/08/2023

Доопрацьовано / Revised: 21/09/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 34:341.9

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-221

Довгерт Анатолій Степанович

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Кафедра міжнародного приватного права
Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Київ, Україна

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РЕКОДИФІКАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Анотація. У статті показано, що українська «колізійна» кодифікація на зламі століть (Закон України «Про міжнародне приватне право» 2005 року) сприяла переходу вітчизняної доктрини й практики міжнародного приватного права на теоретичну платформу західноєвропейських країн і міжнародних організацій. За допомогою принципу, прив'язки та інших граней найтіснішого зв'язку українське колізійне право було фактично переписане заново. Тепер воно характеризується значним рівнем диспозитивності, регулятивності та гнучкості. Водночас великі геополітичні зміни та досягнення в праві пропонують подальше оновлення кодифікації міжнародного приватного права в таких основних напрямках: (i) зміцнення приватноправових засад колізійного права; (ii) надання колізійним нормам більшої гнучкості з одночасним збереженням їхньої визначеності; (iii) подальша «матеріалізація» вибору права (його націленість на матеріальний результат рішення у конкретній справі – *material justice*); (iv) уточнення одновекторного (*unilateral*) підходу до вирішення колізійного питання. Важливим завданням оновлення є, на думку автора, повернення кодифікації до структури Цивільного кодексу України у вигляді завершальної книги про міжнародне приватне право. Нове оновлення кодифікації міжнародного приватного права України має бути спрямовано на подальшу його «європеїзацію», що забезпечить ефективнішу взаємодію української правової системи з правовими системами світу і тим самим сприятиме розвитку міжнародних економічних та інших відносин.

Ключові слова: приватноправова кодифікація, реформа міжнародного приватного права, Закон України «Про міжнародне приватне право», колізійна норма, рекодифікація колізійного права.

Anatolii S. Dovgert

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Department of Private International Law
Institute of International Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine

MAIN WAYS OF PRIVATE INTERNATIONAL LAW RECODIFICATION IN UKRAINE

Abstract. *The article shows that the Ukrainian conflict-of-laws codification at the turn of the century (Law of Ukraine «On Private International Law», 2005) facilitated the transition of the domestic private international law doctrine and practice to the theoretical platform of Western European countries and international organizations. By means of the principle, connecting factor and other facets of the closest connection, Ukrainian conflict of laws was actually rewritten anew. Currently it is characterized by high dispositivity, regulativity and flexibility. Nevertheless, the big changes in Ukraine and the world in economic, political and legal terms suggest further updating private international law codification in the following main ways: (i) strengthening the private-law grounds of conflict of laws; (ii) giving choice-of-law rules greater flexibility while maintaining their certainty; (iii) further «materialization» of conflict of laws (its focus on the material result of a decision made in a particular case – material justice); (iv) clarifying of the unilateral approach for resolving the conflict issue. The author believes that an important task of the update is to bring the codification of private international law back to the structure of the Civil Code of Ukraine. The renewal of the private international law codification should be directed at its further «Europeanization» that will ensure more effective interaction of the Ukrainian legal system with the foreign ones and thus contribute to the development of international economic and other relations.*

Key words: *private international law reform, private-law codification, Law of Ukraine «On Private International Law», conflict-of-laws rule, recodification of conflict of laws.*

ВСТУП

Процес формування правдивої й ефективної ринкової економіки, як невід’ємної складової громадянського суспільства в Україні та євроінтеграційна спрямованість країни потребують суттєвого оновлення (рекодифікації) приватноправового законодавства. Для цього, крім економічних і політичних показників, існують правові передумови [1]. З огляду на запити соціальної практики Кабінет Міністрів України та Верховна Рада України прийняли відповідні акти з утворення Робочих груп з оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України [2]. Члени Робочої групи Кабінету Міністрів України протягом 2019–2020 років підготували Концепцію оновлення Цивільного кодексу України (*Концепція*) [3]. Відповідно до *Концепції* системних змін і структурних інновацій потребує не тільки основний

акт приватного права – Цивільний кодекс (ЦК) України, а й інші акти приватного права, насамперед ті з них, сфера регулювання яких входить до цивільних кодексів багатьох країн. Зокрема, йдеться про необхідність оновлення (рекодифікації) міжнародного приватного права (МПрП).

Норми МПрП нині систематизовано в Законі України «Про міжнародне приватне право» 2005 року (*Закон про МПрП*) [4]. Українська кодифікація МПрП стала однією з наймасштабніших у світі. Вона ввійшла до числа 15 найбільших із близько 100 кодифікацій МПрП, що відбулися на всіх континентах протягом останніх 50 років. Український кодифікаційний досвід викликав світову зацікавленість учених і законодавців. За кордоном вийшло чимало наукових праць, в яких аналізувалися здобутки колізіоністів України [5; 6; 7; 8; 9]. Закордонна увага викликана не в останню чергу тим, що *Закон про МПрП* був сконструйований на основі новітніх підходів європейської правової доктрини¹, кодифікацій МПрП західних країн (Австрія, Італія, Канада (провінція Квебек), ФРН, Швейцарія та ін.), міжнародних договорів, що уніфікують колізійні норми.

Закон про МПрП буквально перевернув усю колізійну теорію й законодавчу практику, що існували до цього в Україні та колишньому СРСР. На відміну від попереднього законодавства він установлював не просто більш повне колізійне регулювання міжнародних приватноправових відносин. *Закон про МПрП* переводив усю систему колізійного права на рейки нових широко визнаних у світі підходів та принципів, зокрема таких, як автономія волі нової якості для сторін правовідносини; застосування до правовідносин права країни, що має з ними найтісніший зв'язок; запровадження значного судового розсуду при виборі застосовного права; точне й повне застосування іноземного права; максимальне врахування інтересів фізичної особи щодо її особистого й сімейного статусу тощо.

Незважаючи на глибоку модернізацію колізійного права в Україні у 2005 році та незначні зміни і доповнення до *Закону МПрП* у наступних роках [10], національна «колізійна» теорія і нормотворча практика ще не в повній мірі відповідають потребам практики, доктринальним і сучасним законодавчим досягненням МПрП європейських країн.

Для рекодифікації у царині МПрП існують такі ж юридичні чинники та передумови, що й для оновлення ЦК України, а саме: (i) наявність норм-моделей регіональних та універсальних міжнародних актів; (ii) найновіший досвід кодифікації МЧП у низці країн; (iii) необхідний потенціал вітчизняної приватноправової науки, яка за роки незалежності має значні здобутки [11].

¹ Сучасна європейська доктрина МПрП є певним синтезом традиційно континентального та американського поглядів на вирішення колізій. Її суть полягає в тому, що всі колізії в МПрП вирішуються за принципом найбільш тісного зв'язку, презумпція якого втілена у визначених (формалізованих) колізійних правилах для окремих сфер відносин. Якщо застосування цих визначених колізійних правил приводить до «сумнівного» результату, суд у пошуках належного правопорядку повертається до самого принципу найбільш тісного зв'язку. І хоча Європа здебільшого зберегла традиційний підхід щодо системи визначених колізійних правил, але під впливом американського методу цей підхід ставав гнучкішим.

Серед регіональних та універсальних міжнародних актів надзвичайно важливими в аспекті рекодифікації українського колізійного законодавства є сучасні регламенти ЄС у даній царині (Рим I, Рим II, Рим III, Рим IV, Брюссель I, Брюссель II *bis* тощо), які фактично створили європейську кодифікацію *МПрП*.

Особливе місце у рекодифікаційній «справі» належать конвенціям Гаазької конференції *МПрП*, у рамках якої розроблено низку документів, що пропонують для окремих міжнародних приватноправових відносин сучасні розв'язання колізійних питань (наприклад, Конвенція про право, що застосовується до агентських відносин (1978); Конвенція про право, що застосовується до трастів (1985); Конвенція про цінні папери (2006) тощо).

Говорячи про найновіший досвід кодифікації *МЧП* на національному рівні, варто відмітити, що у XXI ст. у світі вже прийнято понад 20 кодифікацій *МПрП*, як у рамках цивільних кодексів (Аргентина, Литва, Молдова, Нідерланди, Румунія тощо), так і у формі окремих законів і кодексів (Естонія (2002), Бельгії (2004), Болгарії (2005), Японії (2007), Туреччини (2007), Польщі (2011), Чехії (2012), Монако (2017), Угорщини (2017) тощо).

Мета даної статті полягає в окресленні принципових напрямів оновлення кодифікації *МПрП* в Україні на основі згаданих досягнень європейської доктрини і практики *МПрП*.

1. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

З урахуванням усіх вищеназваних економічних, політичних і правових умов, рекодифікація *МПрП* в Україні має полягати, на наш погляд, у законодавчому розширенні та поглибленні базових ідей зарубіжних новітніх кодифікацій *МПрП*, які свого часу було закладено у фундамент *Закону про МПрП*, а саме: у зміцненні приватноправових начал колізійного права, розширенні його диспозитивності; у підвищенні регулятивних можливостей колізійних норм, наданні останнім більшої гнучкості з одночасним збереженням їх визначеності; у «матеріалізації» вибору права (його націленості на матеріальний результат рішення у конкретній справі – *material justice*); в уточненні одновекторного (*unilateral*) підходу до вирішення колізійного питання. Окремим напрямом оновлення є, на наш погляд, переформатування тексту *Закону МПрП* у завершальну книгу модифікованого ЦК України. Зміст основних напрямів рекодифікації *МПрП* полягає у наступному.

1.1. Зміцнення приватноправових начал колізійного регулювання

На початку приватноправових кодифікаційних робіт у 1990-х роках вітчизняні система колізійних норм і «колізійна» концепція не відповідали як світовому досвіду, так і загальному процесу відродження приватного права в Україні. Найперше завдання, що постало перед ученими-розробниками проєкту кодифікації, полягало в зміцненні приватноправового потенціалу колізійного права, адже його норми, як і будь-які норми приватного права, спрямовані на регламентацію саме

приватноправових відносин, хоч із міжнародним забарвленням.

Зміцнення приватноправового начала колізійного права пов'язано передовсім з розвитком його *диспозитивності* – фундаментального принципу приватного права, який уможливило суб'єктів на власний розсуд урегульовувати приватно-правові відносини за своєї участі. У МПРП диспозитивність виявляється насамперед у такому правовому інституті, як «автономія волі» (*lex voluntatis*).

В українській кодифікації, на відміну від усього попереднього вітчизняного досвіду, зроблено якісно новий стрибок у даному напрямі. Основні приписи щодо *lex voluntatis* сконцентровані в спеціальній статті *Закону МПРП* (ст. 5), а сфера його застосування значно розширена. Крім раніше відомих дозволених ділянок його використання – зовнішньоекономічні договори та питання права власності в зовнішньоторговельних угодах, *Закон про МПРП* надає сторонам міжнародних приватних відносин можливість вибирати право будь-якої держави щодо змісту майже всіх правочинів (будь-які договори, а не тільки зовнішньоекономічні, односторонні правочини, шлюбний договір). В обмеженому вигляді *lex voluntatis* застосовується: при захисті речових прав (ст. 42); у договорах споживання (ст. 45); у деліктних зобов'язаннях (статті 49–50); у зобов'язаннях, що виникли внаслідок набуття, збереження майна без достатніх правових підстав (ст. 51); у багатьох питаннях сімейного права; у спадкових відносинах (ст. 70) тощо.

Під час очікуваного оновлення кодифікації МПРП інститут *lex voluntatis* потребує подальшого вдосконалення, як у частині загальних правил, так і в частині спеціальних його проявів в окремих видах правовідносин (договірних, недоговірних, трудових тощо).

Так, сучасна практика міжнародних комерційних арбітражів і навіть національних судових органів дедалі частіше визнають за сторонами міжнародного контракту право вибирати норми *lex mercatoria*¹ для регулювання взаємовідносин. Ще у Книзі восьмій *проекту ЦК України* були сформульовані правила про те, що сторони (сторона) не обмежуються вибором права конкретної країни й що цей вибір може включати вибір норм транснаціонального характеру, наприклад таких, як загальні принципи права, *lex mercatoria* або аналогічні положення [12]. Тобто сторони договору мали змогу підпорядковувати договір не тільки національному праву конкретної держави, а й транснаціональному праву, норми якого не належать до певної національної правової системи. На жаль, це положення не потрапило до *Закону про МПРП*.

Сьогодні на вдосконалення інституту *lex voluntatis* у багатьох його аспектах, у тому числі в аспекті застосування ненаціонального права, спрямовують нещодавно прийняті (2015 р.) Гаазькою конференцією з МПРП «Принципи вибору права у міжнародних комерційних договорах» [13]. У зв'язку з появою цього до-

¹ *Lex mercatoria* являє собою самодостатній, автономний правопорядок, в основі якого лежать норми комерційного характеру, що були створені не державами, а самими учасниками міжнародної торгівлі.

кументу «м'якого» права у вітчизняних наукових працях запропонована низка доповнень до законодавчого наповнення принципу «автономії волі». Зокрема, пропонувалося надати сторонам можливість обирати не лише право певної держави, а й право недержавного походження у формі зводів, принципів або конвенцій (наприклад, Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА або Конвенцію ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (1980)) [14].

До законодавчого покращення інституту «автономії волі» в Україні націлюють також положення регламентів ЄС у сфері МПрП.

У сучасній європейській правовій традиції приватноправова природа колізійного права розкривається через зміцнення регулятивної функції колізійних норм. З останніх уже давно знято ореол технічності та простої відсильної функції.

У радянській доктрині МПрП вважалося, що колізійна норма *регулює правовідносини своєрідно, разом із тією матеріально-правовою нормою до якої вона відсилає* (остання не включалася до складу МПрП, а відносилася до загального цивільного права країни). Проте слід відзначити, що колізійні норми, так само як і матеріальні норми, «звертаються» не тільки до судді, а й до сторін, які бажають знати правила поведінки чи перспективи процесу. Тому розробники проекту ЦК України вперше у світовій практиці законотворення записали, що правила про визначення права країни, що підлягає застосуванню судом, відносяться й до інших органів, а також учасників відповідних правовідносин (п. 4 ст. 1598) [15]. На жаль, дане положення не потрапило до чинного *Закону про МПрП*.

У західних та українській кодифікаціях МПрП регулятивна функція колізійних норм найбільш повно розкривається у наданні останнім більшої *гнучкості*. Така їх якість досягається завдяки багатом прийомом, серед яких домінуючим є сучасний інститут *найтіснішого зв'язку*.

1.2. Підвищення гнучкості колізійних норм через упровадження принципу і прив'язки найтіснішого зв'язку та заснованого на ньому захисного (коригуючого) застереження

Якщо не брати до уваги вибір права самими учасниками правовідносин (*автономія волі*), сучасні європейські системи колізійного права побудовані за допомогою загального принципу *найтіснішого зв'язку* права із правовідносинами в поєднанні з великою кількістю формалізованих колізійних норм, у яких втілюється цей загальний принцип. Такий підхід дозволив вирішити багато правових завдань, зокрема, досягнення розумного балансу між правовою визначеністю і гнучкістю колізійних норм.

Досвід кодифікацій МПрП після Другої світової війни показував, що найкращими інструментами для встановлення балансу між визначеністю й гнучкістю колізійних норм виступають «м'які» прив'язки та захисні (коригуючі) застереження (*escape clauses*). Вся логіка розвитку МПрП на перше місце серед «м'яких» прикріплень висунула абстрактну категорію, що ставила вибір права країни у за-

лежність від наявності найтіснішого зв'язку з певними правовідносинами (*closest connection factor*). Винахід *найтіснішого зв'язку* сучасного змісту (разом із заснованим на ньому коригуючим застереженням) вдихнув нове життя в сьогоденне МПРП: вибір права почав залежати не від локалізації якогось одного контакту, а від оцінки багатьох обставин конкретної справи.

При здійсненні проектування у 1990-х роках Книги восьмої ЦК України про МПРП, завдання розробників полягало не просто у збільшенні кількості різних за видами і сферою дії колізійних правил. На порядок денний вийшли питання про подолання їх закостенілості (негнучкості). Колізійним нормам треба було надати таких якостей, які б зробили їх більш адаптивними до обставин, нюансів конкретної справи, якихось нестандартних ситуацій. В аспекті балансування «визначеності – гнучкості» поставало також питання про рівень судового розсуду при застосуванні колізійних норм. Для вирішення всіх зазначених завдань кращих інструментів, ніж «*closest connection*» та «*escape clauses*», у світі не існувало.

*Найтісніший зв'язок*¹ став для української кодифікації, як і для сучасних кодифікацій країн світу чарівною паличкою для заміни «жорстких», односторонніх колізійних прив'язок на відкриті, багатосторонні та гнучкі.

Розробники української кодифікації враховували також те, що *найтісніший зв'язок* у сучасних кодифікаціях набув багатофункціонального значення. Він став виконувати не тільки роль колізійної прив'язки для конкретної сфери правовідносин. В окремих кодифікаціях йому надавалося значення головного колізійного принципу, на основі якого вибудовувалися всі колізійні норми нормативного акту. Його широко використовували також в інших контекстах, зокрема для усунення прогалин у масиві колізійних норм тощо.

Найтісніший зв'язок, як колізійна прив'язка, представлений у Законі про МПРП для визначення права щодо змісту правочину (ч. 2 ст. 32), договору (ч. 4 ст. 44), правових наслідків шлюбу (ч. 1 ст. 60), прав та обов'язків батьків і дітей (ст. 66) тощо. *Найтісніший зв'язок* використаний у контекстах застосування імперативних норм інших країн (ч. 2 ст. 14), визначення особистого закону біпатрида (ч. 2 ст. 16).

Надзвичайно важливим кроком у побудові системи колізійного права України стало надання категорії *найтіснішого зв'язку* функції «заповнювача» прогалин у колізійному регулюванні. В українській кодифікації встановлено, що у випадку, коли неможливо визначити право країни, що підлягає застосуванню на підставі формалізованих колізійних норм, застосовується право країни, яке має більш тісний зв'язок із приватноправовими відносинами (ч. 2 ст. 4).

Навіть надзвичайно розгалужена система формалізованих колізійних норм не забезпечує від можливості викривлення принципу найтіснішого зв'язку при

¹ У Законі про МПРП вживаються різні терміни: «більш тісний зв'язок» (ст. 4) «тісний зв'язок з відповідними правовідносинами» (ст. 14), «найбільш тісний зв'язок» (ст. 32). У зв'язку з цим для забезпечення уніфікації законодавчої термінології доцільно використовувати єдиний термін «найтісніший зв'язок».

застосуванні колізійної норми за певних «нестандартних» фактичних обставинах. Для подолання такої ситуації треба було зробити ще один крок на зустріч гнучкості колізійного регулювання. Використовуючи досвід людства у цьому питанні, українські розробники звернулися до механізму захисних коригуючих застережень (*escape clauses*), що дозволяє судам у потрібних ситуаціях відходити від колізійних правил, запропонованих законодавцем. У Законі про МПРП сформульовано загальне захисне коригуюче застереження (*general escape clause*): визначене на підставі формалізованих колізійних норм право країни, як виняток, не застосовується, якщо за всіма обставинами правовідносини мають незначний зв'язок з визначеним правом і мають *більш тісний зв'язок* з іншим правом. Це положення не застосовується, якщо сторони (сторона) самі здійснили вибір права (ч. 3 ст. 4).

Розробники проекту Книги восьмої ЦК України, положення якого пізніше «перекочували» до Закону про МПРП, використовуючи принцип, прив'язки та інші прояви *найтіснішого зв'язку*, фактично переписали заново українське колізійне право. Проте вдосконалення інструментів балансування між правовою визначеністю й гнучкістю колізійних норм залишається важливим напрямом оновлення кодифікації МПРП.

Так, категорію *найтіснішого зв'язку* варто уточнити положенням аналогічним тому, що наводиться у ст. 1 Закону про МПРП Австрії. Його суть полягає в тому, що окремі колізійні правила закону слід розглядати як вияв принципу *найтіснішого зв'язку* [16]. Слід зауважити, що при написанні тих чи інших колізійних правил української кодифікації її розробники завжди відшукували прив'язку, виходячи із сучасного розуміння принципу *найтіснішого зв'язку*. На це вказують їх численні публікації й коментарі як до, так і після прийняття Закону про МПРП [17]. У тексті самого Закону про МПРП дана ідея не була матеріалізована. Сьогодні, оновлюючи кодифікацію, є нагода закріпити в ній таке бачення принципу *найтіснішого зв'язку*.

Інший момент удосконалення категорії *найтіснішого зв'язку* пов'язаний з потребою у наданні судам певних законодавчих орієнтирів для знаходження у широкому колі зв'язків правовідносин з кількома країнами того одного, нормоутворюючого, *найтіснішого зв'язку*. Тобто мовиться про розкриття *змісту найтіснішого зв'язку*.

Сьогодні в європейській доктрині й судовій практиці переважає територіальний підхід до цього питання, згідно з яким *найтісніший зв'язок* вбачається у ступені інтенсивності територіальних контактів правовідносин з певною країною, які визначають фактори локалізації цих правовідносин. Тому, якщо ми орієнтуємо український суд на чисто «географічне» прикріплення правовідносин, тоді в законі можна записати, що при визначенні *найтіснішого зв'язку* слід ураховувати виключно територіальні контакти та їх значення для обставин конкретного спору.

Проте, на наш погляд, у сучасних умовах краще віддавати перевагу не стільки «географічному», скільки матеріально-правовому (або змішаному) підходу

до змісту найтіснішого зв'язку. Європейська наука все активніше схиляється до необхідності враховувати при визначенні найтіснішого зв'язку не тільки географічні контакти (*conflict justice*), а й фактори, що знаходяться у площині матеріального права та матеріального результату (*material justice*). Такий підхід, на думку його прихильників, дозволяє зробити колізійний масив ще гнучкішим, а суд «озброїти» всіма тими можливостями при визначенні права, які має законодавець при моделюванні конкретної прив'язки.

Українському законодавцю варто визначитися з тим, на підставі яких матеріальних факторів (крім суто колізійних) суди будуть визначати найтісніший зв'язок. У цьому плані відразу ж спадає на думку *колізійний метод (approach)*, що втілений у Розділ 6 другого Зводу законів конфліктного права США (*Restatement of the Law, Second: Conflict of Laws*). Правда, останнім часом зарубіжна законодавча практика має також інші приклади так званих *approaches* як загального, так і спеціального характеру. Колізійний *підхід (approach)* різниться від колізійної норми тим, що *підхід*, на відміну від норми, не вказує прямо на застосовне право, а лише пропонує перелік принципів, політик і факторів, за допомогою яких суд вибирає право якоїсь країни після вивчення обставин конкретної справи. Тут законодавець і суддя мовби міняються місцями: у колізійній нормі законодавець заздалегідь указує на застосовне право, а при колізійному *підході (approche)* суддя *a posteriori* відшукує право в рамках загальних параметрів.

Визначення змісту найтіснішого зв'язку на основі матеріальних факторів можна пропонувати для всіх або окремих сфер правовідносин.

Так, у Законі про МПРП Венесуели (1998) гнучкий *підхід* запропонований лише для сфери договорів: «... договірні зобов'язання регулюються правом, з яким вони мають прямі зв'язки. Для визначення цього права суд розглядає всі об'єктивні та суб'єктивні елементи. До уваги беруться також загальні принципи комерційного права, прийняті міжнародними організаціями (ст. 30). З метою виконання вимог права та справедливості у вирішенні конкретної справи, крім наведених вище положень, у разі потреби застосовуються норми, звичаї й принципи міжнародного комерційного права, так само як і загальновизнані торгівельні звичаї і практика» (ст. 31)» [18].

Поєднання колізійних норм і «*підходу*» загального характеру втілено у ст. 3515 книги IV Цивільного кодексу штату Луїзіани: «[я]кщо інше не передбачено у цій Книзі, відносини, що мають зв'язок з іншими штатами, регулюються правом того штату, політиці якого зашкодить найбільше у разі незастосування його права. Цей штат визначається через оцінку потенціалу та відповідності політик всіх штатів, які мають відношення до справи у світлі: (1) зав'язків кожного штату зі сторонами та спором; і (2) політик та вимог міжштатної та міжнародної систем відносин, включно з необхідністю захищати законні очікування сторін і мінімізувати несприятливі наслідки, які можуть виникнути у разі підпорядкування особи праву більш ніж одного штату» [19].

Виходячи з вищенаведеного, в оновленому колізійному законодавстві України можна спробувати запропонувати судам при визначенні *найтіснішого зв'язку* (як прив'язки, принципу чи захисного застереження) враховувати поряд з територіальними також *матеріальні фактори*. Набір останніх залежатиме від нашого бажання поширити такий підхід на всі правовідносини з іноземним елементом або їх частину (скажімо, лише на договірні зобов'язання, як у законодавстві Венесуели).

1.3. Матеріалізація колізійного права

Важливою тенденцією розвитку сучасного колізійного права виступає його *матеріалізація*. Ми говоримо про матеріалізацію не тільки тоді, коли при визначенні найтіснішого зв'язку використовуються матеріальні фактори, а й тоді, коли при визначенні застосовного права законодавець або суд ураховують матеріально-правове регулювання і матеріально-правовий результат.

Пріоритетного значення цілям і змісту конфліктуючих матеріально-правових норм та інтересів почали надавати в законодавстві західноєвропейських країн після так званої «американської колізійної революції», частково відображеної у другому Зводі законів конфліктного права США 1971 р.

Відповідно до нового європейського підходу пропонувалося відійти від нейтрального, «байдужого» відношення колізійної норми до результату вирішення колізійної проблеми. Колізійна норма вже не порівнювалася з вокзальним залізничним розкладом, завдання якого полягає лише в інформуванні про час та колію прибуття чи відправлення потягів. Соціальне «наповнення» таких норм відбувалося через урахування інтересів суб'єктів відносин, уже втілених законодавцем у матеріально-правовому регулюванні. Таким чином, «відсильні» норми починали містити в собі чималий соціальний заряд. Завдяки такому підходу регулятивна якість колізійного права значно підвищувалася, хоча і на шкоду міжнародної уніфікованості колізійних рішень, до якої завжди прагнула традиційна європейська доктрина.

Залежно від публічних чи приватних матеріально-правових інтересів, що підлягають урахуванню в колізійному регулюванні, матеріалізацію колізійного права можна поділити на два типи. У межах першого типу матеріалізації до уваги береться переважаючий інтерес певного інституту приватного права або групи осіб (наприклад, захист слабкої сторони у трудовому або споживчому договорі; вибір потерпілим права, що застосовується до деліктних правовідносин; вибір більш сприятливого права для дитини тощо). У другому типі матеріалізації враховується переважаючий публічний інтерес.

Матеріально-правові інтереси приватного права

Основним інструментом матеріалізації першого типу скрізь у західних кодифікаціях виступає множинність колізійних прив'язок, тобто прив'язок, що доповнюють одна одну або конкурують при визначенні застосовного права. В україн-

ській кодифікації даний інструмент матеріалізації представлений альтернативними, субсидіарними, кумулятивними та іншими видами прив'язок.

Так, наприклад, за допомогою альтернативних колізійних прив'язок вирішено колізійне питання щодо форми правочинів, форми заповіту або акту його скасування та ін. У цих нормах законодавцем закладений матеріально-правовий результат, який полягає у забезпеченні дійсності певних юридичних актів, а отже, скорочення випадків недійсності правочинів у міжнародному обороті. Інші альтернативні прив'язки націлюють правозастосовника на порівняння матеріальних законів країн для винайдення серед них найбільш сприятливого права для особи, чий інтерес підлягає пріоритетному захисту. У Законі про МПРП знайдення більш сприятливого права передбачається у відносинах між опікуном (піклувальником) і особою, що перебуває під опікою або піклуванням (ч. 3 ст. 24), між споживачем і підприємцем при виборі права у договорі споживання (ч. 2 с. 45), між батьками і дітьми (ст. 66).

Для покращення української кодифікації лінію на ширше використання множинності колізійних прив'язок належить продовжити. В одних випадках, це можна зробити за рахунок розширення переліку альтернативних прив'язок для визнання дійсності/недійсності актів. В інших – надати підвищений захист новим суб'єктам, наприклад, працівникам у трудових договорах. У деяких випадках варто подумати про перенесення тягаря вибору кращого права з суду на учасника, як це зроблено у ст. 50 Закону про МПРП, в якій потерпілому внаслідок недоліків товарів (послуг) надається широкий вибір права, що застосовується.

Матеріально-правові публічні інтереси¹

Основним інструментом матеріалізації колізійного права другого типу виступає інститут імперативних норм (*mandatory rules*), який доктрина відносить до сучасного *одновекторного підходу* до вирішення колізій.

1.4. Одновекторний підхід у кодифікації МПРП

Одновекторний (*unilateral*) підхід до вирішення колізійного питання, на відміну від різновекторного (*multilateral*), не потребує наявності системи колізійних правил. Він характеризується тим, що вибір права відбувається, виходячи із аналізу дії в просторі та щодо осіб самих матеріальних норм, а не із аналізу приватноправових відносин. Здавалося би, що цей прийом канує у «Лету» разом із середньовічною теорією статутів. Проте він виявився витребуваним у теперішній час розвитку національних та глобальної економік, який характеризується неабияким державним втручанням в економічні процеси, зокрема через законодавче вста-

¹ Колізійні норми, як і приватне право в цілому, взаємодіють з публічним правом. Серед прикладів такої взаємодії можна назвати правило ч. 2 ст. 6 Закону про МПРП про те, що застосування норми права іноземної держави не може бути обмежене лише на тій підставі, що ця норма належить до публічного права. Зв'язки МПРП і публічного права демонструють застереження про публічний порядок (*order public*) тощо.

новлення всіляких заборон та інших імперативних норм, що традиційно відносяться до сфери публічного права. Від концепції публічного порядку такі норми відрізняються тим, що публічний порядок має відношення не до конкретних норм законодавства країни, а до основних принципів її правової системи.

Ураховуючи важливе значення імперативних норм для захисту публічного інтересу, держави завжди прагнули до їх застосування незалежно від визначеного на підставі колізійних норм іноземного правопорядку. Світ поступово усвідомлював необхідність установаження якихось узгоджених механізмів урахування та дії таких норм у транснаціональних приватноправових відносинах.

У повоєнних актах з МПРП почали з'являтися правила щодо таких по-різному названих норм: «імперативні норми», «надімперативні норми», «норми прямої дії», «норми безпосереднього застосування», «абсолютні норми», «суворо обов'язкові норми» тощо. У країнах світу також по-різному стали підходити до визначення кола таких норм, їх співвідношення з категорією публічного порядку, можливості застосування імперативних норм іноземної держави тощо. Проте широко визнаною доктринальною позицією стало те, що інститут імперативних норм віднесли до нового способу впливу на відносини МПРП, який доповнює матеріально-правовий та колізійний способи.

Розробники української кодифікації прийняли вищезгадану наукову позицію та віддзеркалили її у ст. 14 *Закону про МПРП*, зокрема, такими новелами: «1. Правила цього Закону не обмежують дії імперативних норм права України, що регулюють відповідні відносини, незалежно від права, яке підлягає застосуванню. 2. Суд, незалежно від права, що підлягає застосуванню відповідно до цього Закону може застосовувати імперативні норми права іншої держави, які мають тісний зв'язок з відповідними правовідносинами, за винятком, установленим частиною першою цієї статті. При цьому суд повинен брати до уваги призначення та характер таких норм, а також наслідки їх застосування або незастосування».

Із тексту статті 14 видно, що в ній йдеться про дві ситуації: у частині першій встановлено правило про застосування імперативних норм, що мають місце в українському праві, а в частині другій йдеться про застосування імперативних норм третіх країн, які мають тісний зв'язок з відповідними правовідносинами. Різниця між двома режимами імперативних норм *lex fori* та *lex causae* полягає у тому, що перші застосовуються обов'язково, а застосування імперативних норм *lex causae* передане на розсуд суду.

Практика доктринального тлумачення та судового застосування інституту імперативних норм в Україні свідчить про необхідність унесення до нього під час оновлення приватноправового законодавства певних коректив.

По-перше, варто змінити назву цих норм. У доктрині та кодифікаціях МПРП багатьох країн норми, про які йдеться у ст. 14 *Закону про МПРП* прийнято називати «надімперативними». Така назва точніше передає характер таких норм та усуває їх змішування з імперативними нормами внутрішнього приватного

права. Справа в тому, що застосування останніх може бути усунене внаслідок колізійної відсилки до іноземного права (або внаслідок вибору іноземного права сторонами відносин). Відповідно до основних принципів МПрП вибір правопорядку якоїсь країни охоплює як диспозитивні, так й імперативні норми вибраного права. Тому ясна річ, у ст. 14 *Закону про МПрП* мовиться не про звичайні імперативні норми цивільного права, а про ті особливі, які доктрина МПрП визначає як надімперативні й які належить застосовувати незалежно від того, яке право визнається компетентним стосовно конкретних правовідносин. По суті йдеться про особливу імперативність як наслідок надважливого значення для держави чи суспільства цих правовідносин, і тому законодавець за жодних обставин не вважає за потрібне допустити підпорядкування відповідних відносин іноземному праву.

По-друге, практика показує, що зарахування окремих норм до категорії надімперативних є досить складним завданням як для науковців, так і суддів. У тексті ст. 14 *Закону про МПрП* відсутні хоча б якісь орієнтири для цього. А в літературі наводяться або занадто широкі загальні ознаки надімперативних норм, або незбіжні сфери їх знаходження¹. До категорії таких норм до того ж відносять норми як приватноправового, так і публічно-правового характеру.

Уточнення ст. 14 *Закону* в аспекті полегшення визначення таких норм можливо здійснити наступним чином. До категорії таких норм пропонуємо відносити тільки норми публічно-правового змісту. Дійсно, практика показує, що у більшості випадків надімперативні норми пов'язуються з реалізацією публічних державних інтересів. Що ж до імперативних норм, ціллю яких є захист приватноправових інтересів окремих суб'єктів (наприклад, слабкої сторони правовідносин), то їх, як показано вище, слід урахувати при формуванні двосторонніх колізійних норм. Якщо на законодавчому рівні такий інтерес з якихось причин не був урахований, то ситуацію можна виправити на правозастосовному рівні за допомогою коригуючого застереження.

¹ Так, серед загальних ознак указується на особливе значення імперативних норм для забезпечення прав та інтересів учасників цивільно-правових відносин. Серед орієнтирів наводяться такі: «По-перше, це можуть бути норми українського законодавства, в яких зазначено, що вони регулюють певні правовідносини завжди, незалежно від приписів колізійних норм. По-друге, це можуть бути норми, які забезпечують важливі права учасників цивільно-правового обігу. По-третє, норми, з якими українське законодавство пов'язує забезпечення охорони законодавством важливих інтересів учасників цивільно-правового обігу. В залежності від конкретної ситуації суд може визнати такими, що підлягають обов'язковому застосуванню, норми, що регулюють в українському законодавстві питання загальних засад цивільного законодавства: межі здійснення цивільних прав; свободи договору; захист прав споживачів та ін. Зарубіжна судова практика та доктрина до таких норм відносить також правила, які пов'язані з захистом певних соціальних груп людей або національної економічної системи; норми, що є результатом державного втручання в договірні правовідносини; норми по захисту прав працівників та споживачів; норми про монополії, антирастові та імпортні обмеження; норми, що забезпечують контроль над валютними операціями; норми, що не допускають звільнення від відповідальності; деякі правила про цінні папери; норми, що забезпечують державну політику в галузі страхування та банківської діяльності» [20].

Таким чином, якщо визначитись із тим, що у рамках одновекторного підходу до надімперативних норм відносяться лише ті, що мають публічно-правовий характер, то можна визначитись з таким приблизним переліком норм та сфер їх знаходження:

- 1) захист інтересів держави щодо підтримання платіжної системи і платіжного балансу (норми валютного регулювання тощо);
- 2) захист фіскальних інтересів (митне регулювання тощо);
- 3) захист економічних інтересів вітчизняних виробників (ліцензування і квотування експорту-імпорту тощо);
- 4) захист місцевих фінансових ринків (обмеження на ринку цінних паперів тощо);
- 5) реалізація політичних і воєнних інтересів держави (ембарго тощо);
- 6) захист навколишнього середовища та тваринного світу (заборони на обіг певних видів рослин та тварин тощо);
- 7) захист конкуренції та функціонування товарних і фінансових ринків (норми антимонопольного законодавства тощо).

1.5. Переміщення кодифікації МПрП до Цивільного кодексу України

Під час написання проєкту ЦК України на зламі століть питання систематизації приватного права, що народжувалося набувало важливого концептуального значення. Воно безпосередньо впливало, зокрема, на побудову його макроструктури¹. Відповідь на це питання розробники проєкту ЦК України шукали у вченні Фрідріха Савінії про цивільні правовідносини та про систему приватного права².

Спираючись на результати проведеного дослідження, розробники запропонували модифіковану пандектну структуру проєкту ЦК України, яка, крім звичайних для пандектної системи п'яти частин, включала ще три частини – особисті немайнові права фізичних осіб, право інтелектуальної власності та міжнародне приватне право. У 1996 р. проєкт нового ЦК України був представлений у восьми Книгах, розміщених у такій послідовності: «Загальна частина» (книга перша); «Особисті немайнові права фізичних осіб» (книга друга); «Речове право» (книга

¹ Під макроструктурою тут розуміється кількість та послідовність великих частин кодексу, що згодом дістали назву «книги».

² Розробники проєкту ЦК України взяли за основу його структуризації пандектну, або німецьку, систему. Надалі, завдання вчених-розробників полягало у виявленні можливих модифікацій цієї системи, що відбулися з часом під впливом різних соціально-економічних чинників. Справа в тім, що зміст приватного права не є величиною сталою. Протягом століть він увесь час змінюється. У системі приватного права з'являються нові елементи або збільшуються до значних обсягів чи зникають старі. Згодом такі зміни знаходять відображення у структурі кодифікацій приватного права. Наприклад, відсутній у Кодексі Наполеона інститут юридичної особи, сьогодні розширився до таких масштабів, що в окремих кодифікаціях набуває навіть макроструктурного значення (у ЦК Нідерландів 1992 р. уся друга книга (455 статей) відведена під цей важливий соціально-юридичний інструмент. Теж саме можна сказати, наприклад, й щодо норм МПрП, які «пройшли шлях» від кількох статей у цивільних кодексах «першої хвилі» кодифікацій у XIX ст. до великих структурних підрозділів новітніх кодексів (наприклад, 93 статті 10-тої книги ЦК Квебеку (1991)).

третя); «Право інтелектуальної власності» (книга четверта); «Зобов'язальне право» (книга п'ята); «Сімейне право» (книга шоста); «Спадкове право» (книга сьома); «Міжнародне приватне право» (книга восьма) [21].

Згодом, уже після другого читання запропонованого розробниками проєкту ЦК України у Верховній Раді України (2000 р.), різними антиринковими силами було нанесено безліч ударів по його формі й змісту. Не зупиняючися на деталях цієї законодавчої трагедії та пояснень-виправдань заводіїв, лише зазначимо, що в результаті цих нападів ефективність прийнятого й нині діючого ЦК України була значно знижена порівняно з проєктом. Особливо тяжкі наслідки сталися через наступні два зрадницьких удари. Перший із них – це прийняття антагоністичного приватному праву Господарського кодексу України, який фактично «заблокував» дію ЦК України в приватноправових відносинах у сфері бізнесу (юридичні особи, частина речових та зобов'язальних відносин). Другий тяжкий удар прийшовся по структурі: від кодифікації від'єднали дві книги («Сімейне право» і «Міжнародне приватне право»), тим самим порушивши логіку й ергономіку системи законодавства, що призвело до значних втрат в економіці, правозастосуванні, навчанні юристів тощо.

Сьогодні знову постає питання про оптимальну структуру оновлюваного кодексу, зокрема в аспекті його доповнення книгою про *МПрП*. Вивчення результатів новітніх рекодифікаційних процесів у різних країнах світу допоможе, на наш погляд, з пошуками відповіді на це питання. За 20 років уже нинішнього століття прийнято чимало нових цивільних кодексів у країнах усіх континентів: наприклад, в Америці – ЦК *Аргентини* (2014), ЦК *Бразилії* (2002); в Європі – кодекси *Литви* (2000), *Молдови* (2002), *Каталонії* (2002-2018), *Румунії* (2009), *Чехії* (2012), *Угорщини* (2013); в Азії – ЦК *В'єтнаму* (2015), Загальна частина цивільного права *Китаю* (2017) тощо. На порозі нових кодифікацій стоять *Польща* та *Словаччина*, а до діючих кодексів додалися нові книги (наприклад, ЦК *Нідерландів*).

Важливою характеристикою сучасних приватноправових кодифікацій виступає продовження практики включення до їх структур окремих книг (частин) про *МПрП*. Цивільні кодекси *Аргентини* (2014), *В'єтнаму* (2015), *Литви* (2000), *Молдови* (2002), *Монголії* (2002), *Нідерландів* (2011), *Румунії* (2011), *Таджикістану* (2005) містять розвинуті масиви колізійного права. Інколи ці книги (частини, розділи), крім колізійних норм, охоплюють норми міжнародного цивільного процесу.

Як відомо, розробники проєкту ЦК України на підставі вивчення світової практики та аналізу історії права в Україні свого часу також пропонували проводити кодифікацію та новелізацію українського *МПрП* у рамках окремої книги кодексу¹, до якої передбачалося включити не тільки положення у сфері міжнарод-

¹ Особливо надихали розробників прийняті напередодні української кодифікації Цивільні кодекси Нідерландів і Квебеку. Орієнтована на пандектну систему голландська кодифікація (1992 р.) передбачала наступну макроструктуру (книги): фізичні особи та сімейне право; юридичні особи;

них цивільних відносин у їх вузькому розумінні (за радянською термінологією), а й колізійні правила сімейного та трудового права, а також норми міжнародного цивільного процесу. Фактично йшлося про створення спеціального закону про *МПрП* у рамках нового Цивільного кодексу.

Відповідно до зазначених вище параметрів, й була розроблена Книга восьма проєкту ЦК України під назвою «Міжнародне приватне право». У пояснювальних записках до проєкту та наукових працях розробників обґрунтовувалися зміст цієї книги та її розташування у проєкті [22]. Висновки щодо форми та структури кодифікації *МПрП*, до яких прийшли розробники чверть століття потому, підтверджуються сьогоденішньою законодавчою практикою держав. Цікаву «арифметику» щодо форми колізійних кодифікацій наводить відомий американський колізіоніст Симеон Симеонідес у нещодавно опублікованій праці. Вчений дослідив 94 відомі кодифікації *МПрП* (разом із чотирма завершеними на той час проєктами) за 50-ти річний період (1962–2012) у 86 країнах Африки, Азії, Європи та Америки. Результати виявилися такими: у 13 країнах із 86 відбулася фрагментарна кодифікація колізійних норм в актах вузької сфери дії (наприклад, у законах про набуття чинності нормативних актів, сімейних кодексах тощо); чотири (4) країни (Бельгія, Болгарія, Туніс та Туреччина) назвали свої автономні кодифікації кодексами, а 27 країн – переважно законами про *МПрП*; більшість же країн (42) – вмістили кодифікацію *МПрП* у цивільні кодекси [23]. Кодифікації *МПрП* останніх двох десятиліть ХХІ ст., як видно з вищесказаного, також показують широке використання для свого «пристанища» цивільні кодекси. Поява ж окремих законів про *МПрП* у деяких країнах пояснюється традицією (Польща, Чехія Угорщина, країни колишньої Югославії, Туреччина, Албанія, Японія) або відсутністю в них цивільних кодексів чи розпочатих процесів їх модернізації.

Під час оновлення цивільного законодавства варто, на нашу думку, повернутися до первісної структури проєкту ЦК України, зокрема, додати до діючого кодексу книгу про міжнародне приватне право. До цієї книги «перейдуть» модернізовані положення *Закону про МПрП*. Зауваження окремих правознавців про, начебто, незвичність включення до цивільного кодексу процесуальних норм або колізійних норм щодо відносин, які не є його предметом (наприклад, трудових), нам здаються не обґрунтованими. Можливість їх включення передбачає, на наш погляд, загальний підхід до кодифікації цивільного права, відповідно до якого ЦК України розглядається як кодифікація всього приватного права. Такий підхід означає застосування його норм до всіх приватних відносин (у тому числі і до тих,

загальні положення майнового права; спадкове право; речове право; зобов'язальне право; окремі договори; транспортне право; право інтелектуальної власності; *міжнародне приватне* право. Оригінальність структури нового ЦК провінції Квебек (1991), з ледве помітними слідами інституційної системи, полягала у такій послідовності книг: особи; сім'я; спадкування, майно; зобов'язання; забезпечення та іпотеки; докази; давність; публічна реєстрація прав; *міжнародне приватне* право.

які складаються у сферах сім'ї, праці, охорони навколишнього середовища тощо), якщо в законодавстві відсутні спеціальні правила.

Щодо питання про включення норм міжнародного цивільного процесу, то досвід зарубіжних країн (Аргентина, Квебек, Перу) свідчить про доцільність такого поєднання. При такому підході ліквідовується надмірний плюралізм у внутрішніх джерелах колізійного права. Даний прийом знімає також питання щодо створення якогось «інтеграційного» закону про *МПрП*. Вагомим аргументом на користь включення правил міжнародного цивільного процесу служить також специфічна ситуація в Україні, коли ще й досі існує неузгодженість і конкуренція між господарськими та загальними судами щодо розгляду справ з іноземним елементом. Варто також взяти до уваги й той факт, що у *МПрП* немає чіткої межі між матеріальним та процесуальним правом. Так, деякі правові інститути (наприклад, інститут позовної давності), які в континентальному праві вважаються інститутами матеріального права, в країнах *common law* належать до інститутів процесуального права. Крім того, у багатьох країнах цивільний процес належить до сфери приватного права.

Відновлення книги «Міжнародне приватне право» в оновленому ЦК України відповідатиме її правовій традиції. Практична користь у перенесенні колізійного права до кодексу полягає у підвищенні як його ролі в регулюванні приватних відносин, так і ваги самих правил *МПрП*. А сам кодекс матиме завершений вигляд: якщо у попередніх книгах йдеться про врегулювання внутрішніх цивільно-правових відносин, то в останній книзі пропонуються спеціальні механізми регулювання у випадку появи в даних цивільно-правових відносинах іноземного елементу. Включення *МПрП* до цивільних кодексів надає до переваг єдності, логічності й зручності в користуванні таким правовим масивом, усі додаткові переваги так званої «автономної» кодифікації.

ВИСНОВКИ

Українська «колізійна» кодифікація на зламі століть сприяла переходу вітчизняної доктрини і практики *МПрП* на теоретичну платформу західноєвропейських країн і міжнародних організацій. За допомогою принципу, прив'язки та інших граней найтіснішого зв'язку українське колізійне право було фактично переписане заново. Тепер воно характеризується значним рівнем диспозитивності, регулятивності та гнучкості.

Нове оновлення кодифікації *МПрП*, як частина розпочатого у 2019 році процесу рекодифікації всього приватного права України, пропонується здійснювати через подальший розвиток багатовекторного (*multilateral*) методу вибору права, запропонованого Ф. К. фон Савінії. При цьому не варто відмовлятися від елементів матеріалізації колізійного права (його націленості на матеріальний результат рішення по конкретній справі) та від одновекторного (*unilateral*) підходу до вирішення колізійного питання.

Нове оновлення кодифікації МПРП України має бути спрямовано на подальшу його «європеїзацію», що забезпечить ефективнішу взаємодію української правової системи з правовими системами світу і тим самим сприятиме розвиткові міжнародних економічних та інших відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Довгерт А. С. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту. *Право України*. 2019. № 1. С. 27–41.
- [2] Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України : постанова Каб. Міністру України від 17.07.2019 № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text>.
- [3] Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Вид. дім «АртЕк», 2020. 128 с.
- [4] Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06 2005 № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>.
- [5] Symeonides S. Codifying Choice of Law Around the World: an International Comparative Analysis. New York : Oxford University Press, 2014. 412 p.
- [6] Butler W. Civil Code of Ukraine and Law of Ukraine on Private International Law. London : Wildy, Simmonds & Hill Pub., 2011. 374 p.
- [7] Encyclopedia of Private International Law. Four Volume / Edited by Jürgen Basedow, Giesela Rühl, Franco Ferrari and Pedro de Miguel Asensio. London : Edward Elgar Publishing, 2017. 4034 p.
- [8] Dovgert A. The Codification of Private International Law in Ukraine. *Yearbook of Private International Law*, 2005. The Hague: Kluwer Law International, 2006. P. 131–159.
- [9] Dowgert A. Ukrainiskia kodyfikacja prawa prywatnego miedzynarodowego. *Kwartalnik prawa prywatnego*. 2008. Rok XVII, z.2. S. 349–384.
- [10] Довгерт А. С. Удосконалення колізійного регулювання та міжнародного цивільного процесу після реформи міжнародного приватного права 2005 року. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 9. С. 146–152.
- [11] Довгерт А. С. Наука міжнародного приватного права в незалежній Україні (1991–2012 рр.). *Право України*. 2013. № 7. С. 12–23.
- [12] Порівняльна таблиця до проекту Цивільного кодексу України (третє читання) від 8 липня 2000 р. Київ : Верховна Рада України, 2000. 477 с.
- [13] Гаазькі принципи вибору права у міжнародних комерційних договорах (2015). URL: <https://assets.hcch.net/docs/a3b1d0ac-4b81-4330-8716-ab1ea96de790.pdf>.
- [14] Цірат К/Г. Автономія волі сторін у Гаазьких принципах вибору права у міжнародних комерційних договорах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка/ Київ, 2018. 19 с.
- [15] Пояснювальна записка до проекту Цивільного кодексу України (третє читання) від 8 липня 2000 р.). Київ : Верховна Рада України, 2000. 8 с.
- [16] Federal Statute of 15 June 1978 on Private International Law. *Encyclopedia of Private International Law. Fourth Volume*. / Edited by Jürgen Basedow, Giesela Rühl, Franco Ferrari and Pedro de Miguel Asensio. London : Edward Elgar Publishing, 2017.

- [17] Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону / за ред. А. Довгєрта. Харків : Одісєй, 2008. 352 с.
- [18] Venezuelan Act on Private International Law. *Encyclopedia of Private International Law. Fourth Volume* / Edited by Jürgen Basedow, Giesela Rühl, Franco Ferrari and Pedro de Miguel Asensio. London : Edward Elgar Publishing, 2017.
- [19] Louisiana Civil Code. *Encyclopedia of Private International Law. Fourth Volume* / Edited by Jürgen Basedow, Giesela Rühl, Franco Ferrari and Pedro de Miguel Asensio. London : Edward Elgar Publishing, 2017.
- [20] Кисіль В. І. Коментар статті 14. *Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону* / за ред. А. Довгєрта. Харків : ТОВ «Одісєй», 2008. С. 107–108.
- [21] Цивільний кодекс України : проект від 25.08.1996. *Українське право*. 1996. № 2. С. 31–469.
- [22] Довгєрт А. С. Кодифікація міжнародного приватного права. *Міжнародне приватне право. Актуальні проблеми*. Київ : Українська правнича фундація, 2001. С. 13–15.
- [23] Symeonides S. Codifying Choice of Law Around the World: an International Comparative Analysis. New York : Oxford University Press, 2014. С. 5–16.

REFERENCES

- [1] Dovgert, A. (2019) Recodification of the Civil Code of Ukraine: Driving Factors and Prerequisites for the Launch. *Pravo Ukrainy*, 1, 27–41.
- [2] Resolution of Cabinet of Ministers № 650 «On Formation of Working Group on Recodification (Renewal) Civil-law Legislation of Ukraine» (2019, July). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text>.
- [3] *The Concept of Civil Code Renewal*. Kyiv: Vydavnychy dim «ArtEk», 2020.
- [4] On Private International Law: Law of Ukraine (2005, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>.
- [5] Symeonides, S. (2014). *Codifying Choice of Law Around the World: an International Comparative Analysis*. New York: Oxford University Press.
- [6] Butler, W. (2011). *Civil Code of Ukraine and Law of Ukraine on Private International Law*. London: Wildy, Simmonds & Hill Pub.
- [7] Basedow J., Rühl, G., Ferrari, F., & Asensio, P. (Ed.). (2017) *Encyclopedia of Private International Law. Four Volume*. London: Edward Elgar Publishing.
- [8] Dovgert, A. (2006). The Codification of Private International Law in Ukraine. *Yearbook of Private International Law, 2005*. The Hague: Kluwer Law International.
- [9] Dowgert, A. (2008). Ukrainskia kodyfikacja prawa prywatnego miedzynarodowego. *Kwartalnik prawa prywatnego*, XVII, 2, 349–384.
- [10] Dovgert, A. (2010). Improvement of Conflict of Laws Regulation and International Civil Procedure after Private International Law Reform in 2005. *Bulletin of the Ministry of Justice*, 9, 146–152.
- [11] Dovgert, A. (2013) The Science of Private International Law in Modern Ukraine. *Ukrainian Law*, 7, 12–23.
- [12] *Draft of the Civil Code of Ukraine of 8 July 2000: the Comparable Table for the Third Reading*. Kyiv: Verhovna Rada of Ukraine, 2000.
- [13] Principles on Choice of Law in International Commercial Contracts. Retrieved from <https://assets.hcch.net/docs/a3b1d0ac-4b81-4330-8716-ab1ea96de790.pdf>

- [14] Tsirat, K. (2018). *Party autonomy in the Hague Principles on Choice of Law in International Commercial Contracts* (Candidate thesis, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine).
- [15] *Draft of the Civil Code of Ukraine of 8 July 2000: the Explanation Note to the Third Reading*. Kyiv: Verhovna Rada of Ukraine, 2000.
- [16] Federal Statute of 15 June 1978 on Private International Law. *Encyclopedia of Private International Law. Four Volume*, edited by Basedow J., Rühl G., Ferrari F. and Asensio P. London: Edward Elgar Publishing, 2017.
- [17] Dovgert, A. (Ed). (2008). *Private International Law. Scientific and Practical Commentary*. Kharkiv: Odissei.
- [18] Venezuelan Act on Private International Law. *Encyclopedia of Private International Law. Four Volume*. Basedow, J., Rühl, G., Ferrari, F., & Asensio. P. (Ed.). London: Edward Elgar Publishing, 2017.
- [19] Louisiana Civil Code. *Encyclopedia of Private International Law. Four Volume*. Basedow, J., Rühl, G., Ferrari, F., & Asensio. P. (Ed.). London: Edward Elgar Publishing, 2017.
- [20] Kysil, V. (2008). Commentary on Article 14. *Private International Law. Scientific and Practical Commentary*. Dovgert, A. (Ed.). Kharkiv: Odissei, 107–108.
- [21] Draft of the Civil Code of Ukraine of 25.08.1996 (1996) *Ukrainian Law*, 2, 31–469.
- [22] Dovgert, A. (2001). Codification of Private International Law. *Private International Law. Actual Problems*. Kyiv: Ukrainian Legal Foundation, 13–15.
- [23] Symeonides, S. (2014) *Codifying Choice of Law Around the World: an International Comparative Analysis*. New York: Oxford University Press, 5–16.

Анатолій Степанович Довгерт

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Професор кафедри міжнародного приватного права

Інститут міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

01601, вул. Володимирська 64/13, 1, Київ, Україна

Anatolii S. Dovgert

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Professor Department of Private International Law

Institute of International Relations

Taras Shevchenko National University of Kyiv

01124, Kyiv, 60, Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Довгерт А. С. Основні напрями рекодифікації міжнародного приватного права в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 221–241.

Suggested Citation: Dovgert, A. S. (2023). Main ways of private international law recodification in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 221–241.

Стаття надійшла / Submitted: 15/08/2023

Доопрацьовано / Revised: 15/09/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

УДК 347.12

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-242

Олексій Олександрович Кот

*Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України
Київ, Україна*

Марина Миколаївна Великанова

*Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України
Київ, Україна*

*Національний університет біоресурсів і природокористування України
Київ, Україна*

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ОНОВЛЕННЯ СТАТТІ 16 ЦК УКРАЇНИ

Анотація. Оновлення нормативного масиву ЦК України має на меті створення юридичних передумов для формування реальної й ефективної ринкової економіки як невід'ємної складової громадянського суспільства, подолання нових викликів, спровокованих повномасштабною війною з російською федерацією, гармонізацію законодавства України з правом ЄС. Особливої актуальності це набуває у сфері захисту прав. Виходячи із зазначеного, окремі положення ст. 16 ЦК України, де закріплено загальні підходи до захисту цивільних прав та інтересів судом, мають бути уточнені у площині можливості застосування способів захисту, прямо не передбачених законом або договором. Також нагальною потребою є необхідність врахування останніх тенденцій розвитку приватного права з питань забезпечення особі права на застосування адекватних та ефективних способів захисту порушених суб'єктивних прав, відповідно до вимог ст. 13 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики її застосування Європейським судом з прав людини. У статті обґрунтовується доцільність уточнення положень щодо застосування непоіменованих способів захисту та оновлення переліку способів захисту цивільних прав та інтересів, закріплених статтею 16 ЦК України. Зокрема, робиться висновок, що з метою забезпечення ефективності захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави видається доцільним закріплення саме в ст. 16 ЦК України умов (передумов, критеріїв) застосування способів захисту цивільних прав, прямо не передбачених законом або договором. Це надасть право суду дати оцінку способу захисту як належного і ефективного. Виправданим також видається розширення поіменованих способів захисту цивільних прав та інтересів шляхом включення до ч. 2 ст. 16 ЦК України таких способів, як визнання договору (правочину) дійсним та визнання договору укладеним (неукладеним).

Ключові слова: *рекодифікація, суб'єктивні права, особисті майнові та немайнові права, договірні права, корпоративні права, здійснення прав, захист цивільних прав, ефективні способи захисту, захист прав судом, способи захисту.*

Oleksii O. Kot

Scientific Research Institute of Law-Making and
Scientific-Legal Expertises of National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

Maryna M. Velykanova

Scientific Research Institute of Law-Making and
Scientific-Legal Expertises of National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

REMEDIES TO PROTECT CIVIL RIGHTS: UPDATING ARTICLE 16 OF THE CIVIL CODE OF UKRAINE

Abstract. *The update of the normative body of the Civil Code of Ukraine is aimed at creating legal preconditions for the formation of a real and efficient market economy as an integral part of civil society, overcoming new challenges provoked by the full-scale war with the Russian Federation, and harmonizing Ukrainian legislation with EU law. This is especially important in the area of human rights protection. In view of the above, certain provisions of Article 16 of the Civil Code of Ukraine, which sets forth general approaches to the protection of civil rights and interests by the court, should be clarified in terms of the possibility of applying remedies not expressly provided for by law or contract. There is also an urgent need to take into account the latest trends in the development of private law on the issues of ensuring the right of a person to use adequate and effective means of protection of violated subjective rights, in accordance with the requirements of Article 13 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the practice of its application by the European Court of Human Rights. The article substantiates the expediency of clarifying the provisions on the application of unnamed remedies and updating the list of remedies for protection of civil rights and interests enshrined in Article 16 of the Civil Code of Ukraine. In particular, the author concludes that with a view to ensuring the effectiveness of protection of violated, unrecognized or disputed rights, freedoms or interests of individuals, rights and interests of legal entities, and interests of the State, it seems appropriate to enshrine in Article 16 of the Civil Code of Ukraine the conditions (prerequisites, criteria) for the application of remedies for the protection of civil rights not expressly provided for by law or contract. This will entitle the court to assess the remedy as appropriate and effective. It also seems justified to expand the named methods of protection of civil rights and interests by including in part 2 of Article 16 of the Civil Code of Ukraine such methods as recognition of a contract (transaction) as valid and recognition of a contract as concluded (not concluded).*

Key words: *recodification, subjective rights, personal property and non-property rights, contractual rights, corporate rights, exercise of rights, protection of civil rights, effective remedies, protection of rights by the court, remedies.*

ВСТУП

Сьогодні питання вдосконалення приписів ЦК України набуває нового значення. Україна продовжує рух щодо гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу та його адаптації до ключових вимог побудови спільного європейського правового простору, що охоплює різні сфери правового регулювання. У вересні 2014 року була ратифікована Верховною Радою України Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [1]. Минулого року ми отримали статус кандидата на членство в Європейському Союзі. Відтак, взяли на себе зобов'язання забезпечити високий рівень захисту прав та досягти сумісності між системами захисту прав України та ЄС.

Перед нашою державою з'явилися й нові виклики – повномасштабна війна з російською федерацією, внаслідок якої Україна зазнає колосальних збитків, питання відшкодування яких є складним, зважаючи на масовість та систематичність порушень, велику кількість жертв та здебільшого руйнівний характер шкоди, що може мати довготривалі наслідки. І йдеться не тільки про майнові чи економічні втрати, а й серйозне пошкодження соціальних зав'язків, приниження гідності, втрату відчуття безпеки тощо.

Тому в сучасних реаліях захист порушених прав особи стає чи не найголовнішим засобом визнання порушень з одного боку, і відповідальності порушника – з іншого.

Оновлення нормативного масиву ЦК України має й більш загальну мету – створення юридичних передумов для формування реальної й ефективної ринкової економіки як невід'ємної складової громадянського суспільства. Тому, окремі положення ст. 16 ЦК України, яка закріплює загальні підходи до захисту цивільних прав та інтересів судом, зокрема особистих майнових та немайнових прав, договірних прав, корпоративних прав тощо, мають бути уточнені в площині можливості застосування способів захисту, прямо не передбачених законом або договором. Такі зміни мають не просто повторювати відповідні приписи Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України, а й ураховувати останні тенденції розвитку приватного права з питань забезпечення особі права на застосування адекватних та ефективних способів захисту порушених суб'єктивних прав, відповідно до вимог ст. 13 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики її застосування Європейським судом з прав людини. Також ст. 16 ЦК України потребує доповнення її новими способами захисту прав особи [2, с. 5, 8–9].

Доводиться констатувати, що станом на сьогодні питання захисту цивільних прав та інтересів судом залишаються недостатньо врегульованими. Відсутність чи недостатність дієвих механізмів захисту прав особи, їх неефективність якраз і зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення правового забезпечення реалізації права на захист.

Проблематика захисту цивільних прав та інтересів уже тривалий час перебуває у фокусі уваги науковців-правників. Так, вона досліджувалась, зокрема,

в монографіях «Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах» [3], «Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав» [4] тощо, стала предметом системних досліджень у галузі цивільного права України [5; 6; 7; 8; 9]. Загалом, історія досліджень цього інституту цивільного права, по суті, розпочалася з 60-х років ХХ століття, тобто в процесі другої кодифікації радянського цивільного законодавства. Досі питанню захисту цивільних прав присвячувалися незначні за обсягом параграфи в навчальній літературі (спільно з питаннями здійснення цивільних прав), які були включені до теми, присвяченої цивільному правовідношенню [10, с. 171–172].

Кодифікація цивільного законодавства вже за часів незалежної України сутнісно змінила місце інституту захисту приватних прав у системі сучасного цивільного права, навіть порівняно з цивільними кодексами інших пострадянських держав. ЦК України, що набрав чинності у 2004 році, досить детально регламентував інститут здійснення та захисту цивільних прав. Це дало суттєвий поштовх розвитку фундаментальних цивілістичних досліджень в Україні, зокрема й учення про захист суб'єктивних цивільних прав [10, с. 172–173].

Проте, не применшуючи вагомості наукових напрацювань учених, зауважимо, що окремі питання захисту прав залишаються недостатньо дослідженими, а нові реалії зумовлюють необхідність поглиблення та розширення дослідження проблематики захисту цивільних прав в умовах реформування українського законодавства та гармонізації з нормами ЄС.

Отже, створення юридичних передумов для формування реальної й ефективної ринкової економіки, гармонізація законодавства України з правом ЄС у сфері захисту прав, подолання нових викликів, спровокованих повномасштабною війною з російською федерацією виступає актуальною проблемою сучасного права, що потребує більш ґрунтовного вивчення питання захисту цивільних прав з метою напрацювання напрямів удосконалення чинного законодавства.

Метою статті є аналіз доктрини та новітніх законодавчих ініціатив у сфері захисту прав особи та надання пропозицій щодо вдосконалення статті 16 ЦК України.

Частина наукових результатів, що представлені у цій статті вперше були опубліковані в монографії «Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу» за загальною редакцією Н. С. Кузнєцової¹.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Принципи, прийоми, засоби, способи дослідницької діяльності зумовлюються сутністю явищ і процесів, що вивчаються. При дослідженні способів захисту цивільних прав у контексті оновлення ст. 16 ЦК України варто послуговуватися

¹ Кот О. О., Великанова М. М. Застосування способів захисту цивільних прав, прямо не передбачених законом або договором. *Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу* : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 487–520.

як уже давно відомими та широко використовуваними прийомами, так і новим, не звичним для правової науки методологічним інструментарієм. Тому доцільним видається використання таких загальних прийомів, як діалектичний, формально-логічний, синергетичний, порівняльний поряд із логічно-догматичним методом тлумачення права, як спеціальним методом наукового пізнання, у поєднання із методом герменевтики.

Діалектичний метод дослідження, який дає можливість здійснювати аналіз різноманітних суспільних феноменів у їхньому розвитку, застосовувався для вивчення суперечностей підходів до застосування того чи іншого способу захисту цивільних прав. Синергетика, розглядаючи розвиток як саморозвиток складноорганізованих систем, доводить, що кожна така система має не одиничний напрям розвитку, а безліч таких напрямів. Тому використання синергетичного методу дало змогу розглянути не одиничний напрям розвитку відносин, що виникають у зв'язку із захистом цивільних прав, а й провести дослідження з урахуванням їхньої поліаспектності.

За допомогою формально-логічного прийому судження щодо застосування способів захисту цивільних прав, обґрунтовувалися положеннями, що базуються на перевірених теоріях. А застосування порівняльного методу дало змогу проаналізувати та виявити суперечності запропонованих підходів до розмежування способів захисту. Порівняльний прийом дозволив також дослідити стан правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку із захистом цивільних прав та прийти до висновку про необхідність удосконалення нормативного регулювання.

Авторами статті використовується наукова, навчальна, довідкова література з питань, дотичних до предмету дослідження.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. Загальні підходи до вдосконалення статті 16 ЦК України щодо застосування непоіменованих способів захисту

Стаття 16 ЦК України встановлює способи захисту цивільних прав та інтересів. Відповідно до ч. 1 ст. 16 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Перелік способів захисту прав та законних інтересів осіб визначено ч. 2 ст. 16 ЦК України.

На момент прийняття ЦК України стаття 16 містила надзвичайно прогресивну (якщо не революційну) норму, якою встановлювалося право суду застосувати інші, крім тих, що були прямо передбачені цією статтею, способи захисту: не тільки ті, що передбачені законом, а й ті, які були встановлені договором. Слід відмітити, що по завершенні пострадянської кодифікації цивільного законодавства в багатьох кодексах містилася вказівка на право суду застосувати інші способи захисту, але ті, які передбачені законом. Натомість розробники ЦК України хоті-

ли закріпити можливість установити непоіменований спосіб захисту не тільки в законі, а й у договорі, надавши сторонам право самостійно обирати прийнятний спосіб захисту. За задумом авторів ЦК України, сторони, укладаючи договір, мали можливість, не обмежуючись визначеними законом способами захисту, передбачити ефективний, на їх думку, спосіб захисту прав у такій конкретній ситуації. Але на практиці ця ідея не спрацювала: укладаючи договір, сторони не заходили настільки далеко в управлінні договірними ризиками, щоб не тільки передбачити наслідки невиконання або неналежного виконання договору, а й мінімізувати їх, визначивши унікальний спосіб захисту. У кращому випадку, при укладенні договору обмежувалися лише вказівкою на встановлені чинним законодавством способи захисту.

Не сприяла розвитку зазначеної ідеї й судова практика з питання застосування непоіменованих способів захисту, яка носила суперечливий характер. Наприклад, одні суди задовольняли такі позови, а інші – відмовляли в їх задоволенні, вказуючи, що такого роду способів захисту цивільних прав та інтересів ст. 16 ЦК не встановлено. Такий підхід спостерігався у справах про визнання недійсними (незаконними, нечинними, скасування) відповідних документів (свідоцтв, актів, протоколів зборів у юридичних осіб тощо), зобов'язання передати майно в статутний капітал, припинення права власності в спільному майні тощо.

Така неоднозначна судова практика із застосування припису ч. 2 ст. 16 ЦК дала поштовх негативній тенденції, що призвела до масових відмов у позовах у зв'язку з тим, що позивач, звертаючись до суду, обирає спосіб захисту, не встановлений законом або договором для захисту права чи інтересу, що порушене, невизнане або оспорюється.

Частково ситуація була виправлена у 2017 році, коли до процесуального законодавства, у тому числі й Цивільного процесуального кодексу України, були внесені зміни, які розширили можливості суду щодо захисту прав, свобод та інтересів осіб. У тому ж році ч. 2 ст. 16 ЦК України була доповнена словами «чи судом у визначених законом випадках». Зараз ця норма звучить так: «Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках». Це покращило позиції осіб, що звертаються до суду за захистом, оскільки таке правило спрямоване на реалізацію положень статей 55, 124 Конституції України і ст. 13 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до яких захист цивільного права має бути ефективним, тобто відповідати змісту порушеного права та характеру правопорушення, забезпечити поновлення порушеного права, а у разі неможливості такого поновлення – гарантувати особі можливість отримання нею відповідного відшкодування.

Втім неоднозначна практика застосування чинних приписів ст. 16 ЦК України поставила питання про доцільність закріплення саме у цій 16 статті ЦК України умов застосування способів захисту цивільних прав, прямо не передбачених за-

коном або договором. Закріплення зазначених умов надасть право суду дати оцінку способу захисту як належного й ефективного.

Такий підхід зумовлений тим, що хоча право на захист і право на звернення до суду за захистом взаємопов'язані між собою, все ж право на захист за своєю сутністю є передусім матеріально-правовою, а не процесуальною категорією, хоча й тісно пов'язаною з процесуальними нормами. Тому логічним видається розміщення норм, що встановлюють умови застосування способів захисту цивільних прав, прямо не передбачених законом або договором, саме у ЦК України, а не в процесуальних кодексах.

У зв'язку з цим, пропонується ч. 2 ст. 16 ЦК України доповнити таким приписом:

«Суд може захистити цивільне право або охоронюваний законом інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках, якщо такий спосіб забезпечує ефективний захист цивільного права або охоронюваного законом інтересу.

Ефективним способом захисту цивільного права або охоронюваного законом інтересу є такий, що реально відновлює порушені права й охоронювані законом інтереси особи з урахуванням конкретних обставин чи гарантує можливість отримання відшкодування.»

2.2. Оновлення переліку способів захисту цивільних прав та інтересів, закріплених статтею 16 ЦК України

Другою площиною, на яку слід звернути увагу при оновленні ст. 16 ЦК України є способи захисту цивільних прав та інтересів, закріплені ч. 2 ст. 16 ЦК України, з точки зору раціонального перегляду їх переліку. У доктрині зустрічаються нарікання власне як на закріплений легальний перелік способів захисту, так і на окремі способи захисту. Наприклад, зазначається, що такі законодавчо визначені способи захисту, як «відновлення становища, яке існувало до порушення» та «припинення дії, яка порушує право» є цілями цивільно-правового захисту, що знаходять своє втілення в таких функціях, як відновлювальна та компенсаційна. Як наслідок, це призводить до того, що деякі способи захисту взаємно накладаються один на одного [11, с. 149].

Окрім того, у зв'язку із законопроектом 6013 від господарників звучать нарікання, що скасування Господарського кодексу України «збіднить» способи захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав, оскільки перелік, що закріплений у ст. 16 ЦК України є значно вужчий.

Представляючи пропозиції щодо оновлення ст. 16 ЦК України, зокрема переліку способів захисту, видається доцільним виходити з такого.

По-перше, озвучена позиція щодо способів захисту, які, на думку окремих науковців, втілюються у функціях цивільно-правового захисту, не є безспірною. Так, дійсно, при застосуванні п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України (відновлення становища,

яке існувало до порушення) можуть виникнути проблеми у зв'язку із надмірним рівнем абстрактності цього способу захисту. Сама по собі вимога про відновлення становища, яке існувало до порушення, не має прикладного характеру, є невідзначеною. Вона не здатна ефективно відновити порушені права особи без належної конкретизації в позовних вимогах у межах обставин конкретної справи. З одного боку, це вказує на універсальність цього способу захисту та враховує диспозитивність як основну характеристику приватноправових відносин. З іншого боку, за відсутності достатньої конкретизації така позовна вимога може бути визнана неефективним способом захисту порушеного права.

Системне тлумачення ч. 2 ст. 16 ЦК України в цілому, з урахуванням її пунктів дає підстави стверджувати, що вказаною нормою передбачений перелік однопорядкових способів захисту, тому ці способи захисту не можуть співвідноситися як загальне й спеціальне. Відтак навряд чи можна визнати обґрунтованою позицію окремих науковців, які вважають, що практично всі способи захисту, передбачені у ч. 2 ст. 16 ЦК України, можуть бути визнані лише окремими проявами відновлення становища, яке існувало до порушення. На наш погляд, у межах цього способу слід розглядати саме відновлення фактичного (майнового) стану, який існував до порушення. Класичним, хоча й не єдиним, прикладом такого способу захисту є реституція. До таких способів також можна віднести знесення нерухомого майна, як обґрунтовано відзначав Верховний Суд у своєму судовому рішенні [12], та інші прояви повернення сторін правовідносин у первісний майновий стан [10, с. 271–272].

По-друге, при оновленні ст. 16 ЦК України доцільно, на наш погляд, розглянути питання щодо можливості розширення поймаєнованих способів захисту цивільних прав та інтересів, включивши до переліку, наприклад, такі, як визнання договору (правочину) дійсним та визнання договору укладеним (неукладеним).

Визнання договору (правочину) дійсним, як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав, наразі передбачений у ст. 215 ЦК України, у ч. 2 якої зазначено, що у випадках, установлених цим Кодексом, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним. Такі випадки встановлені статтями 221, 226, ч. 2 ст. 224, ст. 218, статтями 219–220 ЦК України. У судовій практиці щодо визнання правочину дійсним склався підхід, що у зв'язку з недодержанням вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину договір може бути визнано дійсним лише з підстав, установлених статтями 218 та 220 ЦК України. Інші вимоги щодо визнання договорів дійсними, в тому числі заявлені в зустрічному позові у справах про визнання договорів недійсними, не відповідають можливим способам захисту цивільних прав та інтересів. Такі позови не підлягають задоволенню.

Отже, сьогодні ustalеним є розуміння визнання договору (правочину) дійсним як способу захисту, що застосовується у виняткових випадках. Але ж саме такий спосіб захисту може бути найефективнішим.

Тому, на нашу думку, закріплення у ст. 16 ЦК України такого способу захисту суб'єктивних цивільних прав як визнання договору (правочину) дійсним дасть можливість ефективно захистити порушене, оспорюване або невизнане право.

Визнання договору укладеним (неукладеним) сьогодні застосовується як спосіб захисту цивільних прав на підставі п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Тобто у разі відмови в укладенні договору, таке право підлягає захисту судом на підставі п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України (шляхом визнання договору укладеним на умовах, визначених стороною). Такий підхід застосовується у судовій практиці. Але у своїй постанові Верховний Суд зазначив: реалізуючи визначене у ст. 55 Конституції України право на судовий захист, звертаючись до суду, особа наводить у позові власне суб'єктивне уявлення про порушене право чи охоронюваний інтерес та спосіб його захисту, що не вимагає їх формулювання дослівно тими словосполученнями, які застосував законодавець у ст. 16 ЦК України. Головним є змістовне наповнення обраного позивачем способу захисту, яке визначається судом з прийняттям до уваги його правових обґрунтувань. Отже, якщо позивач просить суд зобов'язати відповідача укласти договір у поданій ним редакції з посиланням на ст. 187 ГК України, то це означає звернення позивача про вступ у певні правовідносини – про визнання укладеним за рішенням суду договору в редакції, наданій позивачем, що відповідає вимогам ч. 2 ст. 16 ЦК України та ч. 2 ст. 20 ГК України та не вимагає зміни способу захисту цивільного права позивача відповідно до ст. 5 ГПК України [13].

Таким чином, є всі підстави для висновку про суперечливу судову практику застосування цього способу захисту.

Визнання договору неукладеним також не передбачене ч. 2 ст. 16 ЦК України як загальний спосіб захисту. Це теж створює труднощі в застосуванні такого способу захисту. Так, наприклад, на думку Верховного Суду вимога про визнання правочину (договору) неукладеним не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених законом. Суди мають відмовляти в позові з такою вимогою. У цьому разі можуть заявлятися лише вимоги, передбачені главою 83 книги п'ятої ЦК України [14].

Водночас така позиція суду не сприяє ефективному захисту прав та законних інтересів. Заявлення вимог, передбачених главою 83 книги п'ятої ЦК України, а саме: 1) повернення виконаного за недійсним правочином, 2) витребування майна власником із чужого незаконного володіння, 3) повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні, 4) відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи, є, за своєю суттю, застосуванням у тому числі наслідків неукладеності договору. Логічно, що вони можуть бути застосовані, якщо встановлена наявність підстав, які свідчать про неукладеність договору. У ст. 638 ЦК України визначено, що договір є укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору. Проте суб'єктивне сприйняття категорії «досягнення згоди» може створити ситуацію, коли згода

щодо істотних умов ніби досягнена, але самі ці умови не конкретизовані, а тому виконані бути не можуть. Наприклад, форма та розмір орендної плати (за умови що орендна плата є істотною умовою договору). У такому разі виникає питання укладений цей договір чи ні? Є підстава для заявлення вимог, передбачених главою 83 книги п'ятої ЦК України, чи така підстава відсутня? Тому виникає потреба у вирішенні спору щодо наявності чи відсутності юридичного факту, який породжує певні правовідносини.

Отже, враховуючи наявність різної, а інколи – відверто суперечливої практики застосування п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України, ч. 2 ст. 5 ГПК України, а також різні правові позиції щодо застосування норм права, які регулюють обрання особою способу захисту свого права, при оновленні ЦК України варто закріпити у ч. 2 ст. 16 ЦК України визнання договору укладеним (неукладеним) як окремого способу захисту цивільних прав та інтересів. Це сприятиме єдності праворозуміння та надасть змогу уникнути різного правозастосування.

І насамкінець варто відреагувати на штучні побоювання окремих науковців щодо звуження можливостей захисту у разі прийняття законопроекту 6013 про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період [15].

Аналіз відповідних приписів чинного ГК України щодо способів захисту дає можливість стверджувати, що окрім тих, що закріплені в ЦК України, ГК України додатково закріплені такі способи захисту:

- застосування штрафних санкцій;
- застосування оперативно-господарських санкцій;
- застосування адміністративно-господарських санкцій.

Решта способів, так чи інакше, перегукуються із уже закріпленими способами захисту в ч. 2 ст. 16 ЦК України.

З приводу цих трьох способів захисту можна стверджувати, що ці санкції здебільшого носять публічно-правовий характер, тому видається доцільним їх урегулювання в спеціальних законах. Тим більше, що і сам ГК України не встановлює на загальному рівні механізм їх застосування, як правило не визначає їх розміру та не передбачає випадків їх застосування, відсилаючи або до спеціального законодавства, або до договору. Щодо оперативних санкцій, які визначаються умовами договору, то враховуючи їх позасудовий порядок застосування доцільності їх внесення до ст. 16 ЦК України, яка регулює захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів судом, немає. У тому разі, якщо сторона договору не згодна із застосуванням певної оперативної санкції, вона матиме змогу захистити своє порушене право в суді, застосувавши, наприклад, такий спосіб захисту, як відшкодування збитків чи інші способи, передбачені ч. 2 ст. 16 ЦК України.

ВИСНОВКИ

Україна, як держава, що уклала з ЄС Угоду про асоціацію та отримала статус кандидата на членство в Європейському Союзі, має своїм завданням якнайшвидшу

гармонізацію національного законодавства з правом ЄС. Оновлення нормативного масиву ЦК України, метою якого, серед іншого, є створення юридичних передумов для формування реальної й ефективної ринкової економіки як невід'ємної складової громадянського суспільства, подолання нових викликів, спровокованих повномасштабною війною з російською федерацією, також спрямоване й на гармонізацію законодавства України з правом ЄС у сфері захисту прав.

Удосконалення статті 16 ЦК України пропонується здійснювати у двох напрямках: уточнення положень щодо застосування непоіменованих способів захисту та оновлення переліку способів захисту цивільних прав та інтересів, закріплених ст. 16 ЦК України.

Неоднозначність судової практики застосування чинних приписів ст. 16 ЦК України зумовлює доцільність закріплення саме у цій 16 статті ЦК України умов застосування способів захисту цивільних прав, прямо не передбачених законом або договором, що надасть право суду дати оцінку способу захисту як належного і ефективного. У зв'язку з цим, пропонується ч. 2 ст. 16 ЦК України доповнити таким приписом:

«Суд може захистити цивільне право або охоронюваний законом інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках, якщо такий спосіб забезпечує ефективний захист цивільного права або охоронюваного законом інтересу.

Ефективним способом захисту цивільного права або охоронюваного законом інтересу є такий, що реально відновлює порушені права та охоронювані законом інтереси особи з урахуванням конкретних обставин чи гарантує можливість отримання відшкодування.»

Ураховуючи наявність різної, а інколи – відверто суперечливої практики застосування ч. 2 ст. 16 ЦК України, ч. 2 ст. 5 ГПК України, а також різні правові позиції щодо застосування норм права, які регулюють обрання особою способу захисту свого права, при оновленні ЦК України варто розширити поіменовані способи захисту цивільних прав та інтересів шляхом включення до ч. 2 ст. 16 ЦК України таких способів, як визнання договору (правочину) дійсним та визнання договору укладеним (неукладеним).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 30.11.2015 № 984_011. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 20.02.2023).
- [2] Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Вид. дім «АртЕк», 2020. 128 с.
- [3] Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Харків : Харків юрид., 2011. 528 с.

- [4] Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав : монографія / за заг. ред. : О. Д. Крупчана, В. В. Луця. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 400 с.
- [5] Крупчан О. Д. Методологічні засади приватноправової сфери громадянського суспільства. *Право України*. 2009. № 8. С. 47–52.
- [6] Кузнєцова Н. С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Юридичні науки* 2009. Вип. 81. С. 100–106.
- [7] Ярема А. Г. Система способів захисту цивільних прав судом. *Вісник Верховного Суду України*. 2009. № 12(112). С. 34–39.
- [8] Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : монографія. Київ : Правова єдність, 2009. 304 с.
- [9] Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 256 с.
- [10] Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
- [11] Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. Т. 1: Загальні положення. Особи. 928 с.
- [12] Ухвала Верховного Суду України від 02.04.2008 у справі № 6-28598св07. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1860296> (дата звернення: 02.07.2023).
- [13] Постанова об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 18.09.2020 № 916/1423/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91973220> (дата звернення: 02.07.2023).
- [14] Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : постанова Пленуму Верхов. Суду України від 06.11.2009 № 9 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 02.07.2023).
- [15] Проект Закону про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707 (дата звернення: 02.07.2023).

REFERENCES

- [1] Association Agreement №. 984_011 between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part. (2015, November). Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
- [2] *The concept of updating the Civil code of Ukraine*. (2020). Kyiv: Publishing House «ArtEk».
- [3] *Protection and defence of the rights and interests of individuals and legal entities in civil legal relations*. (2011). In general ed. acad. of the NALS of Ukraine Ya. M. Shevchenko. Kharkiv: Kharkiv jurid.
- [4] *Features of the protection of subjective civil rights* (2012). O. D. Krupchan and V. V. Luts (Ed.). Kyiv: Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NALS of Ukraine.
- [5] Krupchan, O. D. (2009). Methodological principles of the private law sphere of civil society. *Law of Ukraine*, 8, 47–52.

- [6] Kuznietsova, N. S. (2009). Civil liability and protection of civil rights. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, 81, 100–106.
- [7] Yarema, A. G. (2009). System of methods of protection of civil rights by the court. *Bulletin of the Supreme Court of Ukraine*, 12(112), 34–39.
- [8] Pogribnyi, S. O. (2009). Mechanism and principles of regulation of contractual relations in the civil law of Ukraine. Kyiv: Legal unity.
- [9] Dzera, I. O. (2001). Civil-law means of protection of property rights in Ukraine. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [10] Kot, O. O. (2017). Implementation and protection of subjective civil rights: problems of theory and judicial practice. Kyiv: Alerta.
- [11] Civil Code of Ukraine: scientific and practical commentary. (2020). I. V. Spasibo-Fateeva (Ed.). Kharkiv: EKUS. T.1: Terms. Persons.
- [12] Decision of the Supreme Court of Ukraine (2008, April, case No 6-28598св07). Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1860296>.
- [13] Resolution of the joint chamber of the Commercial Court of Cassation as part of the Supreme Court (2020, September, No 916/1423/18). Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91973220>.
- [14] On the judicial practice of consideration of civil cases on recognition of transactions as invalid. Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine (2009, November, No. 9). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text>.
- [15] Draft Law on the Features of Regulation of Entrepreneurial Activities of Certain Types of Legal Entities and Their Associations in the Transition Period. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707.

Олексій Олександрович Кот

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Директор Науково-дослідного інституту правотворчості та

науково-правових експертиз НАПрН України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна

Oleksii O. Kot

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Director of the Leading researcher of the Scientific Research Institute of Law-Making and

Scientific-Legal Expertises of National Academy of Legal Sciences of Ukraine

01024, 3 Pylyp Orlyk Str., Kyiv, Ukraine

Марина Миколаївна Великанова

Доктор юридичних наук, доцент

Учений секретар Науково-дослідного інституту правотворчості та

науково-правових експертиз НАПрН України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, Київ, Україна,

Професор кафедри цивільного та господарського права
Національний університет біоресурсів і природокористування України
03041, вул. Героїв Оборони, 15, Київ, Україна

Maryna M. Velykanova

Doctor of Law, Associate Professor

Academic Secretary of the Scientific Research Institute of Law-Making and Scientific-Legal

Expertises of National Academy of Legal Sciences of Ukraine

01024, 3 Pylyp Orlyk Str., Kyiv, Ukraine

Professor of the Department of Civil and Economic Law

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

03041, Heroiv Oborony Str.15 building 3, of. 207, Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Кот О. О., Великанова М. М. Способи захисту цивільних прав: оновлення статті 16 ЦК України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №3. С. 242–255.

Suggested Citation: Kot, O. O., & Velykanova, M. M. (2023). Remedies to protect civil rights: updating article 16 of the Civil Code of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30 (2), 242–255.

Стаття надійшла / Submitted: 19/08/2023

Доопрацьовано / Revised: 19/09/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ І ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

УДК 341.3, 341.4, 349.6

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-256

Наталія Рафаелівна Малишева

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національна академія наук України
Київ, Україна

ЕКОЦИД ВНАСЛІДОК ПІДРИВУ ГРЕБЛІ КАХОВСЬКОЇ ГЕС ЯК ВИКЛИК ТА ШАНС ДЛЯ МІЖНАРОДНОГО СУДОЧИНСТВА

Анотація. Збройна агресія РФ на території України спричинила небачені за масштабами деструктивні зміни навколишнього природного середовища, поставивши нашу країну на межу екологічної катастрофи. Апогеем серед величезної кількості екологічно небезпечних злочинних дій агресора в Україні підлив греблі Каховської ГЕС 6 червня 2023 р. за характером і масштабами екологічних наслідків цілком вписується в концепт екоциду. За цих умов першочергової актуальності набуває аналіз можливостей притягнення до відповідальності винних у вчиненні злочинів проти довкілля внаслідок воєнних дій, використання для цього засобів як національного, так і міжнародного судочинства. У статті проаналізовано масив міжнародно-правових актів екологічного спрямування, порушених унаслідок підливу Каховської ГЕС, а також міжнародні документи, які встановлюють відповідальність за злочинні посягання на довкілля під час воєнних дій. У статті досліджено юридичні підстави притягнення до кримінальної відповідальності за відповідні злочини. На основі аналізу попереднього досвіду розгляду екологічних справ, пов'язаних з воєнними злочинами, в Україні, а також в органах міжнародного судочинства, зроблено висновок про те, що справа про підлив греблі Каховської ГЕС надає органам міжнародної кримінальної юрисдикції, насамперед Міжнародному кримінальному суду, унікальний шанс уперше довести спроможність реалізації міжнародно-правових норм про відповідальність за злочини проти довкілля, взявши до свого розгляду справу про екологічні наслідки підливу Каховської греблі. Окрема увага приділяється визначенню спроможностей різних юрисдикційних інстанцій, а саме, крім МКС, Міжнародного суду ООН, Міжнародного трибуналу з морського права, спеціального кримінального трибуналу *ad-hoc* щодо розгляду справ про екологічні правопорушення, вчинені в результаті воєнних дій міжнародного характеру.

Ключові слова: екоцид, підлив греблі Каховської ГЕС, воєнні злочини, міжнародне судочинство, Міжнародний кримінальний суд, порушення законів і звичаїв війни.

Nataliia R. Malysheva

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

V. M. Koretsky Institute of State and Law of the
National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

ECOCIDE CAUSED BY THE DESTRUCTION OF THE KAKHOVKA HYDROELECTRIC POWER STATION DAM AS A CHALLENGE AND A CHANCE FOR INTERNATIONAL JUSTICE

Abstract. *The armed aggression of the Russian Federation on the territory of Ukraine has caused unprecedented destructive changes in the environment, putting our country on the brink of an environmental catastrophe. The culmination of a huge number of environmentally dangerous criminal acts of the aggressor in Ukraine was the undermining of the Kakhovka hydroelectric power plant dam on June 6, 2023, which by the nature and scale of environmental consequences fits well into the concept of ecocide. The article examines the legal grounds for criminal prosecution for the relevant crimes, analyzes the array of international environmental legal acts violated as a result of the blowing up of the Kakhovka hydroelectric power plant, as well as international documents establishing responsibility for criminal attacks on the environment during hostilities. Based on the analysis of the previous experience of consideration of environmental cases related to war crimes by the Ukrainian authorities and international judicial bodies, the author concludes that the case of the Kakhovka dam explosion provides the international criminal jurisdiction bodies, primarily the International Criminal Court, with a unique chance to prove for the first time the ability to implement international legal norms on responsibility for crimes against the environment by taking into consideration the case of the environmental consequences of the Kakhovka dam destruction. Particular attention is paid to determining the capabilities of various jurisdictional instances, namely, in addition to the ICC, the International Court of Justice, the International Tribunal for the Law of the Sea, and a Special ad-hoc criminal tribunal for the consideration of cases of environmental offenses committed as a result of international military operations.*

Key words: *ecocide, blowing up of the Kakhovka hydroelectric power station dam, war crimes, international justice, International Criminal Court, violation of the laws and customs of war.*

ВСТУП

6 червня 2023 р. сталася подія, яка за екологічними, гуманітарними, економічними, юридичними наслідками співставна з аварією на Чорнобильській АЕС, а за деякими оцінками кваліфікується навіть як більш масштабна за неї [1]. Йдеться про підлив греблі Каховської ГЕС на тимчасово окупованій території Херсонської області. Це звісно було далеко не перше злочинне діяння з екологічними наслідками російських агресорів на території України. На цей момент було розпочато вже 194 кримінальних розслідувань екологічних злочинів російських військ

[2]. Світ неочікувано кволо відреагував на Каховську катастрофу, не давши одразу однозначної відповіді щодо її походження, оцінивши її як чергове далеко не поодинокє свідчення екологічних та інших наслідків війни Росії та України [3, 4, 5] і не вживши необхідних заходів щодо засудження РФ як держави-терористки, що вчинила відповідний злочин. Водночас є беззаперечні свідчення того, з якого боку було здійснено цей безпрецедентний акт агресії. Наведемо деякі з них.

Каховська ГЕС будувалася в 50-ті роки минулого століття, коли в СРСР розпалювалася загроза ядерного удару, тому всі важливі інфраструктурні об'єкти будувалися з урахуванням неможливості їх руйнування зовнішніми посяганнями. Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, починаючи з березня 2022 р. Каховська ГЕС була окупована Росією. У жовтні 2022 р. гідроелектростанцію замінували, про що у Зверненні до Європейської Ради повідомив Президент України Володимир Зеленський, наголосивши на тому, що готується теракт і закликавши направити на ГЕС міжнародну спостережну місію [6]. Важливим непрямым доказом того, що саме з боку військових РФ було скоєно підлив греблі, стало ухвалення за тиждень до теракту, а саме 30 травня 2023 р. урядом РФ постанови № 873 щодо порядку регулювання відносин у сферах безпеки небезпечних виробничих об'єктів та забезпечення безпеки гідротехнічних споруд на територіях ДНР, ЛНР, Запорізької та Херсонської областей, якою, зокрема, декларовано, що до 1 січня 2028 р. *технічне розслідування аварій на небезпечних виробничих об'єктах та аварій гідротехнічних споруд у результаті бойових дій, диверсійних та терористичних актів не повинно здійснюватися* [7]. Саме між 02:34 і 02:54 норвезька організація NORSAR зафіксувала сейсмічну активність у районі греблі [8]. У звичній для себе манері РФ уже наступного дня після руйнування греблі на надзвичайній сесії Ради Безпеки ООН звинуватила у цьому терористичному акті Україну [9].

Натомість, інакше на Каховську трагедію відгукнулись європейські інтеграційні об'єднання. Так, уже 15 червня 2023 р. Європарламент ухвалив Резолюцію «*Стале відновлення та інтеграція України до євроатлантичної спільноти*» (2023/2739 RSP) [10], у пункті 4 якої, зокрема, зазначено, що Європейський Парламент найрішучіше засуджує руйнування Росією Каховської дамби 6 червня 2023 року, що спричинило екологічну катастрофу та екоцид в Україні та є воєнним злочином; підтверджує, що всі відповідальні за такі воєнні злочини, включаючи руйнування дамби, мають бути притягнуті до відповідальності відповідно до міжнародного права.

Ще більш широкий контекст засудження дій РФ на території України спостерігаємо в Резолюції 2506 (2023) Парламентської асамблеї Ради Європи «*Політичні наслідки агресивної війни Російської Федерації проти України*», ухваленій 22 червня 2023 р. в Страсбурзі. Уже в перших пунктах Резолюції зазначається, що масштаби наслідків руйнування Каховської дамби ще не до кінця відомі. Дається оцінка підстав цього теракту з боку Росії – затримка українського контр-

наступу, що підтверджує варварство путінської військової машини й є воєнним злочином та екоцидом. [11].

Зазначимо також, що на 7-й міжміністерській конференції з питань навколишнього середовища та охорони здоров'я, яка відбувалась у Будапешті з 5 по 7 липня 2023 року, 28 країн приєдналися до заяви України щодо руйнівних наслідків підриву Каховської ГЕС [12].

У численних європейських і міжнародних документах, заявах українських і зарубіжних офіційних осіб звучать заклики до міжнародного кримінального судочинства розслідувати відповідний злочин і притягнути до відповідальності винних у його скоєнні.

Метою цієї статті є аналіз юридичних підстав притягнення до відповідальності за підрив греблі Каховської ГЕС та інституційної спроможності вітчизняного та міжнародного судочинства до притягнення до відповідальності всіх суб'єктів, причетних до цього злочину, з особливим акцентом на юрисдикційних можливостях Міжнародного кримінального суду.

До проблематики юридичної відповідальності за екологічні правопорушення, що вчиняються в результаті військових дій, зверталися численні вітчизняні та зарубіжні правознавці: В. Андрейцев, Г. Анісімова, М. Вашишин, Н. Гавриш, А. Гетьман, Н. Гришанова, Р. Кірін, Н. Кобецька, П. Ковтун, Т. Короткий, П. Кулинич, М. Куцевич, М. Медведєва, А. Ріпенко, Є. Суєтнов, М. Шульга, Altares Guillermo, Daan van Uhm, Ian Anthony, Jiayi Zhou, Jojo Mehta, Laurent Neyret, Lisa M. Brady, Mireille Delmas-Marty, Rachel Killean, Steven Freeland та ін.

Деякі правознавці приділили спеціальну увагу окремим правовим аспектам відповідальності РФ за екологічні злочини в Україні, згадавши й випадок екологічного тероризму, пов'язаний з підривом греблі Каховської ГЕС. Це, зокрема, Г. В. Анісімова, В. В. Гальцова, О. В. Донець, І. В. Самощенко, О. О. Шинкарьов [13]; О. В. Бринзанська [14], О. В. Базов [15], Franck Petit [2], Thomas Obel Hancen [50].

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Підготовка цієї статті була пов'язана з правовим аналізом концептуальних засад притягнення до міжнародної та вітчизняної кримінальної відповідальності за екологічні злочини, вчинені під час військових дій міжнародного характеру. При цьому авторка зверталася до нормативних та доктринальних джерел як вітчизняного, так і зарубіжного походження, в яких досліджувались особливості такої відповідальності. Крім того, була проаналізована емпірична база судових рішень вітчизняних і міжнародних юрисдикційних органів, до сфери розгляду яких потрапляли справи щодо екологічних злочинів військового характеру.

Відповідно до обраного предмета дослідження використовувався належний методологічний інструментарій, а саме методи наукового пізнання: філософський (діалектичний), загальнонаукові (формально-логічний, системно-структурний,

аналізу й синтезу), а також спеціальні правознавчі (історико-правовий, формально-юридичний, порівняльно-правовий).

Методологічним підґрунтям роботи є діалектичний метод, керуючись яким було проведено комплексне дослідження підстав виникнення юридичної відповідальності військових формувань РФ в Україні за злочини проти довкілля, а також виявлено передумови реалізації юрисдикційних можливостей вітчизняного та міжнародного судочинства в частині притягнення до відповідальності за відповідні злочини на території України.

Формально-логічний метод сприяв виокремленню юридично значущих ознак юридичної відповідальності, що впливають з оцінки об'єктивної та суб'єктивної сторін відповідного злочину, а також наявності інституційних спроможностей різного роду вітчизняних і міжнародних структур до розгляду і доведення до відповідальності актів спричинення шкоди довкіллю України в результаті військових дій агресора. Формально-логічний метод взято за основу при аналізі понятійно-категоріального апарату, формулюванні базових понять дослідження та його основних чинників. Зокрема, йдеться про поняття «екоцид», а також деяких супутніх понять у національному та міжнародному правовому лексиконі. За допомогою методів аналізу та синтезу проаналізовано наукові доктрини юридичних підстав притягнення до юридичної відповідальності за екологічні злочини, вчинені в результаті військових дій, а також здійснено аналіз юрисдикційних інстанцій, які теоретично могли би взяти до свого провадження відповідні злочинні діяння. Формально-юридичний (догматичний) метод допоміг розкрити зміст законодавчих актів України, інших держав, а також міжнародно-правових актів, що стосуються підстав, характеру, нормативно визначених спроможностей реалізувати юрисдикційні функції щодо екологічних правопорушень військ РФ в Україні, зокрема, щодо відповідальності за екологічні наслідки підриву греблі Каховської ГЕС. Застосування порівняльно-правового методу зумовлено необхідністю проведення порівняльного аналізу вітчизняного, зарубіжного законодавства та міжнародного досвіду в досліджуваній сфері з урахуванням існуючих гармонізаційних процесів.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

2.1. Фактичні та юридичні підстави притягнення до юридичної відповідальності за підрив Каховської ГЕС

У результаті підриву греблі Каховської ГЕС було вивільнено 18 млн кубометрів води, що спричинило затоплення 600 кв. км території Херсонської, Запорізької та Дніпропетровської областей України з унікальними екосистемами, включно з територіями й об'єктами природно-заповідного фонду. Відбулося масштабне забруднення води в Дніпрі [16]. Значно підвищився рівень ґрунтових вод у всьому південному регіоні України, що може згубно вплинути на рослинний світ. Загинули і продовжують масово гинути живі організми сотень видів, з яких 71

вид тварин та 32 рослини є ендемічними і включені до Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи та Червоної книги України, зокрема там розташовувалися величезні устричні поселення і багато видів фауни [17].

Підрив греблі Каховської ГЕС спричинив і продовжує спричиняти відчутні наслідки для всієї екосистеми Чорного моря, адже туди понеслася річкова вода із затоплених територій з великою кількістю паливно-мастильних матеріалів, сотнями тисяч тонн ґрунту, тисячами мертвих тварин і птахів, будинками та іншими об'єктами інфраструктури, відходами зі зруйнованих каналізаційних систем та вигрібних ям, залишками міндобрив та інших хімікатів, міни та інші боєприпаси, цвинтарі та скотомогильники. Солоність Чорного моря знизилась, риба відійшла подалі від узбережжя, без кормової бази залишилися морські птахи. Експерти відзначають міжнародний характер наслідків підриву Каховської ГЕС, які стануть відчутними для інших країн Чорноморського регіону: Румунії, Болгарії, Туреччини та самої держави-агресорки [18].

За підрахунками Міжнародної групи експертів, орієнтовна сума вже завданих збитків довіклію через підрив дамби Каховської ГЕС становить понад 146 млрд гривень [19]. А загальна шкода екосистемам України, за оцінками фахівців, перевищить прямі збитки для інфраструктури і носитиме довготривалий характер [20].

Відповідним актом тероризму було грубо порушено низку міжнародних договорів екологічного спрямування. Серед них:

- *Конвенція ООН про охорону біологічного різноманіття* [21] (укладена 5 червня 1992 р., ратифікована Україною 29 листопада 1994 р., набула чинності для України 07 лютого 1995 р.; ратифікована РФ у 1995 р., набула чинності для Росії 4 липня 1995 р.) та *Картахенський протокол про біобезпеку* до цієї Конвенції (укладено 29 січня 2000 р., Україна приєдналась 12 вересня 2002 р.; Росія не є стороною протоколу);

- *Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів* [22] (укладена в Рамсарі 2 лютого 1971 р., набула чинності 12 грудня 1975 р., і Україна, і Росія є сторонами Конвенції на засадах правонаступництва після СРСР Україна – з 1996 р., Росія – з 1994 р. [23]);

- *Конвенція Еспоо про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті* [24] (укладено 25 лютого 1991 р., ратифіковано Україною 19 березня 1999 р.; Росією не ратифіковано);

- *Рамкова конвенція ООН про зміну клімату* [25] (ухвалено 9 травня 1992 р., ратифіковано Україною 29 жовтня 1996 р.; Росією 28 грудня 1994 р.), *Київський протокол* до неї (ухвалено 11 грудня 1997 р., ратифіковано Україною 4 лютого 2004 р.; Росією – 18 листопада 2004 р.) та *Паризька кліматична угода* (укладено 12 грудня 2015 р., ратифіковано Україною 14 липня 2016 р.; Росією – 07 жовтня 2019 р.);

- *Конвенція ООН з морського права* [26] (*Частина XII «Захист та збереження морського середовища»*) (ухвалено в Монтего Бей 10 грудня 1982 р., набула

чинності 16 листопада 1994 р., Україна ратифікувала Конвенцію 3 червня 1999 р., РФ – 12 березня 1997 р.);

– *Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер* [27] (укладено 17 березня 1992; Україна приєдналась 1 липня 1999 р.; Росія 2 листопада 1993 р.);

– *Конвенція про захист Чорного моря від забруднення* [28] (укладено в Бухаресті 21 квітня 1992 р., ратифіковано Україною 14 квітня 1994 р., Росією – 15 січня 1994 р. [29]) та *Протоколу про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря* до неї (від 14 червня 2000 р.);

– *Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин* [30] (укладено в Бонні 23 червня 1979 р., Україна приєдналась 19 березня 1999 р., станом на 1 березня 2022 р. Росія не була стороною Конвенції [31]), та угоди до неї: *Угода про збереження мігруючих афро-євразійських водно-болотних птахів* (AEWA) (від 01.11.1999). та *Угода про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглих акваторій Атлантичного океану* (ACCOMBAS) (від 01.06.2001);

– *Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі* [32] (укладено в Берні 19 вересня 1979 р., набула чинності 1 червня 1982 р., ратифіковано Україною 29 жовтня 1996 р. із застереженнями; Росія не підписала Конвенцію, та має статус спостерігача на засіданнях її виконавчого комітету).

Зазначимо, що керівні органи практично всіх екологічних конвенцій, норми яких грубо порушуються впродовж усієї збройної агресії Росії проти України, належним чином не реагували на відповідні злочинні дії. «Практично», бо є один виняток. Йдеться про *Рамсарську конвенцію про водно-болотні угіддя міжнародного значення*, на 14-й конференції Сторін якої 12 листопада 2022 р. було прийнято Резолюцію 18.24 «Відповідь Рамсарської конвенції на надзвичайну ситуацію в екологічній сфері України, пов'язану з руйнуванням Рамсарських водно-болотних угідь міжнародного значення внаслідок російської агресії». Визнано руйнівний вплив агресії РФ на екологічну ситуацію в Україні, включаючи порушення екологічного статусу 16 Рамсарських угідь та потенційну шкоду ще для 15 [33]. Зрозуміло, що після підриву греблі Каховської ГЕС число таких угідь суттєво збільшилося. За відповідну резолюцію проголосувало 50 делегацій держав при 7 «проти». Цей документ можна визнати безпрецедентним для секторальних міжнародних договорів, оскільки в ньому, крім екологічних, присутні й геополітичні аспекти, зокрема, названо країну-агресорку, яка є винуватицею відповідної шкоди Рамсарським угіддям.

Як же слід кваліфікувати дії агресорів, учинені 6 червня 2023 р. за національним законодавством України та за нормами міжнародного права?

2.2. *Можливості національного судочинства щодо розгляду справи про екологічні наслідки підриву Каховської ГЕС*

Екологічна ситуація внаслідок знищення російськими окупантами Каховської ГЕС повністю вписується в концепцію злочину «екоцид». Україна є однією з небагатьох країн світу, де екоцид криміналізований, так само, як і в Росії та ще приблизно в десяти країнах світу. Згідно зі ст. 441 Кримінального кодексу України, вміщеної до Розділу XX Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, під екоцидом розуміють масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також учинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

Незважаючи на те, що дане діяння в Україні криміналізоване з 2001 р., до початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну жодна справа, навіть із тих небагатьох, по яких порушувалися провадження за цією статтею, не була доведена до суду. Причин тут чимало. Це, насамперед, неналежно опрацьована конструкція самої статті ККУ, яка є недостатньо конкретною; деякі з вжитих у ній термінів не мають правового визначення, зокрема поняття та ознаки «екологічної катастрофи». По-друге, це складність доведення причинного зв'язку між шкідливими наслідками, що настали, та діями конкретних осіб, оскільки цей зв'язок є не лінійним, а двостадійним [34]. При цьому до відповідальності за цією статтею можна притягнути лише фізичних осіб, безпосередньо причетних до вчинення злочинних дій, що також ускладнює процес доказування, оскільки зазвичай в екологічних наслідках, що межують з екологічною катастрофою, винні не одиничні суб'єкти, а значні за кількістю та категоріями особи, як ті, що безпосередньо причетні до злочинних діянь, так і ті, хто віддавав злочинні накази. Крім того, склад злочину «екоцид» часто важко формально відмежувати від інших злочинних діянь, які передбачені статтями розділу VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля» Особливої частини КК України: забруднення або псування земель (ст. 239), незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239¹), порушення правил охорони або використання надр (ст. 240) забруднення атмосферного повітря (ст. 241), порушення правил охорони вод (ст. 242), забруднення моря (ст. 243), незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу (ст. 246), умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252) та деякі інші. Факти таких правопорушень довести значно простіше, ніж екоцид, тому справи, що порушувались за ст. 441 ККУ, згодом або закривались, або перекваліфіковувались за відповідними статтями Розділу VIII ККУ.

Така ситуація певною мірою створила підґрунтя для виключення норми щодо кримінальної відповідальності за екоцид з проєкта нового Кримінального кодексу України, що нині розробляється [35]. Таку позицію підтримати не можна, в тому числі з огляду на теперішню ситуацію, пов'язану з широкомасштабною довготривалою шкодою довкіллю, що вже вчинена й продовжує заподіюватись Україні

з боку РФ. Злочин екоциду має бути збережений у тексті КК України. Натомість слід звернути увагу на необхідність формулювання термінологічно більш чіткого визначення відповідного складу злочину, його відмежування від інших кримінальних правопорушень, передбачених статтями Розділу VIII КК України. На користь такої постановки питання можна також навести зміну ситуації застосування ст. 441 КК України, починаючи з 2022 р., коли масштаби шкоди, що стала заподіюватися військовими діями РФ в Україні, досягли величезних обсягів. Кримінальні справи за статтею про екоцид у цей період почали порушуватись і активно розглядатись. Так, у Повідомленні Укрінфо за 6 листопада 2022 р. йшлося про те, що органи прокуратури України здійснюють процесуальне керівництво у 10 кримінальних провадженнях за фактом вчинення збройними формуваннями РФ екоциду (ст. 441 КК України). Ідеться, зокрема, про пошкодження внаслідок ракетних ударів ядерної установки «Джерело нейтронів» та атомних електростанцій; факт масової загибелі птахів на Чорнобаївській птахофабриці, що призвело до екологічної катастрофи; цілеспрямовані атаки на нафтобази та деякі інші [36]. А ще через півроку за заявою радника Генпрокуратури України Максима Попова, зробленою під час дискусії «Екоцид в Україні: що маємо робити зараз?», станом на 22 червня 2023 р. було порушено 190 кримінальних справ про екологічні злочини РФ в Україні, з них за ст. 441 «Екоцид» – уже 14 справ [37]. Однак перша завершена розслідуванням справа про екоцид була передана до суду лише наприкінці квітня 2023 р., причому вона не була пов'язана з наслідками збройної агресії РФ в Україні [38].

Крім кваліфікації екологічних злочинів воєнного характеру за ст. 441 КК України, національне кримінальне законодавство надає можливість кримінального переслідування за такі злочини за ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни». За цією статтею криміналізовано діяння, що полягають у застосуванні засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, а також інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу на вчинення таких дій. Починаючи з 2014 р. за цією статтею в Україні порушено більше 200 проваджень, і вже винесено кілька вироків. При цьому, як зазначалося в повідомленні Офіса Генерального прокурора, станом на листопад 2022 р. збирання доказів щодо заподіяння шкоди довіклістю здійснювалося у 36 кримінальних провадженнях за фактом порушення законів та звичаїв війни [36]. І вже є перші вирoki. Зокрема, за повідомленням Спеціальної екологічної прокуратури, вперше вдалося притягнути до відповідальності генерала і підполковника Збройних сил Росії, причетних до підризу Північно-Кримського каналу. Вони були засуджені до 12 років позбавлення волі за ст. 438 КК України [39]. Дана стаття та доцільність її застосування до кримінальних правопорушень у контексті екологічних злочинів, які порушують закони та звичаї війни, потребує детального аналізу, а також її порівняльної характеристики зі ст. 441 «Екоцид»

КК України. Зважаючи на наявність в законодавстві України можливості притягнення до кримінальної відповідальності за екоцид, сфера застосування якої поширюється й на військові злочини, вважаю за доцільне порушувати провадження за ст. 438 у випадках, коли кримінальні правопорушення проти законів і звичаїв війни носять комплексний характер і охоплюють, крім екологічної складової, інші види наслідків. Мабуть, підрив Каховської ГЕС створює саме такі передумови. Ще однією підставою для застосування ст. 438 КК України до військових злочинів проти довкілля України вважаю пряму вказівку у тексті цієї статті на спеціального суб'єкта, що може нести відповідальність за такі злочини. Ним визначено не лише безпосередніх виконавців, а й осіб, що віддавали накази на вчинення відповідних злочинних дій. Водночас обмеження диспозиції відповідної статті порушеннями законів і звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (виділено мною – Н. М.), одразу відсікає важливу частину відповідних правопорушень, а саме – порушень *звичаїв* війни, які, як відомо, не підлягають ратифікації [40].

2.3. Можливості міжнародного судочинства щодо притягнення до відповідальності винних у підриві греблі Каховської ГЕС

За висловом Максима Попова, спеціального радника з питань екологічних злочинів Генерального прокурора України, 99% всіх кримінальних справ, пов'язаних з війною, будуть розглядатися в Україні [2]. Ця цифра, з якою важко погодитись, звісно, не є офіційною й ні в якому разі не означає ігнорування можливостей міжнародних юрисдикційних установ у долученні до розгляду відповідних справ. Загалом розподіл юрисдикційних повноважень між національним і міжнародним судочинством має відбуватися насамперед виходячи з масштабу справ, які підлягають розгляду. Якщо ідеться про порівняно незначні діяння конкретних фізичних чи юридичних осіб, чиї особистості ідентифіковані та задокументовані (в ідеалі вони знаходяться на території України під наглядом спеціально вповноважених органів), то притягнення до відповідальності має відбуватися за національним законодавством України. Водночас певні дуже серйозні злочини, які найчастіше передбачають відповідальність держави, її органів чи конкретних представників вищого керівництва за рішення щодо їх здійснення, підготовки, а також віддання наказів на виконання, можуть і повинні бути передані міжнародній юрисдикції, яка одна матиме достатні повноваження та неупередженість для їхнього розгляду та ухвалення судового рішення. Саме таким видається підрив дамби Каховської ГЕС.

Звісно, не можна недооцінювати складності всього процесу міжнародного судочинства, що полягає насамперед в оптимальному виборі судової інстанції, найбільш придатної для прийняття до розгляду відповідних справ. Важливо в цьому контексті дотримуватися процедури подання справи до розгляду, адапто-

ваної саме в обраній міжнародній судовій інстанції, зокрема, форми представлення і доведення доказів у справі, та ін.

Крім того, варто зазначити, що притягнення винних до міжнародного кримінального судочинства може поєднуватися з іншими засобами впливу: дипломатичними, економічними, політичними та ін.

Українські правознавці, представники спеціально вповноважених державних органів, залучені іноземні експерти, громадськість із перших днів повномасштабного вторгнення РФ в Україну працюють над збором, фіксацією, верифікацією, оцінюванням і зберіганням доказів злочинних дій військ агресора на території України. Так, над розслідуванням Каховського теракту працюють понад 150 прокурорів і понад 250 регіональних і загальнонаціональних слідчих. Уже 11 червня Херсонську область відвідали представники Міжнародного кримінального суду, хоча на територію Каховської дамби, що тимчасово знаходиться під контролем РФ, їм доступу не дали [2].

Слід зазначити, що розгляд екологічних злочинів військового походження підпадає під юрисдикцію різного роду міжнародних судових інстанцій, як тих, що розглядають справи і виносять рішення щодо держав як суб'єктів міжнародного права, так і тих, що мають на меті притягнення до відповідальності фізичних чи юридичних осіб.

При дослідженні перспектив звернення держави Україна проти держави РФ до *Міжнародного суду ООН* у справі про екоцид, наприклад, висувається пропозиція щодо долучення екологічної складової до справи Україна проти РФ «Щодо звинувачень у вчиненні геноциду відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», що наразі перебуває в провадженні МС ООН [41]. Вважаємо, однак, що перспективи такого підходу не є обнадійливими, оскільки в існуючому міжнародно-правовому полі негативний вплив на довкілля не охоплюється поняттям геноциду й екологічна частина спору може бути виключена ще на так званій «юрисдикційній стадії» провадження, тобто до початку розгляду справи по суті [42].

Ще одна можливість розгляду екологічних спорів держави Україна проти держави РФ є юрисдикція *Міжнародного трибуналу з морського права* [43], створеного відповідно до Додатка VII Конвенції ООН з морського права. Вважаю таку пропозиція не позбавленою сенсу в частині звернення до цієї інстанції щодо порушення в результаті підриву греблі Каховської ГЕС статей 192, 194, 195, 196, 198 Частини XII «Захист і збереження морського середовища» Конвенції ООН з морського права.

Не варто відкидати і роль *Спеціального міжнародного кримінального трибуналу ad hoc*, якщо такий буде створений, на чому наполягає Україна, підтримувана багатьма іншими державами, міжнародними й європейськими організаціями. Однак у будь-якому випадку цей орган не буде здатен розглядати міжнародні злочини всіх категорій. За позицією більшості експертів і Парламентської асамб-

леї Ради Європи [44], яку варто підтримати, цей трибунал муситиме зосередитися на злочині агресії, притягнувши до відповідальності насамперед вище військово-політичне і військове керівництво держави-агресорки. Ні за яких умов, виходячи з фінансових, правових, технічних та інших причин ця спеціальна юрисдикційна інстанція не дублюватиме в своєму провадженні Міжнародний кримінальний суд (МКС) по справах, які розслідуються чи будуть розслідуватись цим судом.

Стосовно міжнародної кримінальної відповідальності фізичних та юридичних осіб слід насамперед розглядати юрисдикцію МКС.

У національних та міжнародних документах, заявах офіційних осіб, експертних оцінках наслідки підризу Каховської греблі однозначно називають екоцидом. Міжнародне право допоки не оперує поняттям «екоцид», не містить його легального визначення та не передбачає кримінальної відповідальності суб'єктів міжнародного права за цей злочин, хоча в доктрині давно це питання обговорюється й опрацьовано ключові ознаки відповідного злочину [45, 46, 34] та ін. Крім того, міжнародною багатосторонньою групою експертів під егідою міжнародної організації «Stop Ecocide International» [47] вже розроблено і в червні 2021 р. офіційно представлено проєкт відповідних доповнень Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо визнання екоциду п'ятим міжнародним злочиним, поряд з геноцидом, злочинами проти людяності, воєнними злочинами, злочиним агресії [48]. Але поки позитивне рішення щодо цього питання ще не прийняте, екологічна катастрофа, спричинена підризом Росією греблі Каховської ГЕС, уже й сьогодні дає підстави для притягнення винних осіб до міжнародної кримінальної відповідальності, використовуючи юрисдикцію МКС.

Така відповідальність передбачена низкою норм права збройних конфліктів та міжнародного гуманітарного права.

Актом спеціального регулювання відповідних відносин, зокрема, є *Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (ENMOD)*, що набула чинності 5 жовтня 1978 р., і стороною якої є як РФ, так і Україна на основі правонаступництва після СРСР, тобто з 25 травня 1978 р. Шкода докільню внаслідок військових дій Конвенцією кваліфікується як загроза міжнародній безпеці. Відповідно до ст. 1(1) цієї Конвенції кожна держава-учасниця бере на себе зобов'язання не вдаватися до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, що має широкомасштабні, довгострокові або серйозні наслідки як способи руйнування, нанесення шкоди або заподіяння збитків будь-якій іншій державі-учасниці. При цьому термін «засоби впливу на природне середовище» охоплює будь-які засоби зміни шляхом навмисного управління природними процесами – динаміки, складу або структури Землі, включно з її біотою, літосферою, гідросферою та атмосферою або космічним простором (статті II). Передбачено, що держави-учасниці мають консультиватися і співробітничати одна

з одною у зв'язку з виконанням вимог Конвенції. У випадку необхідності скликається Консультативний комітет експертів. Держава-учасниця може звернутись і безпосередньо до Ради Безпеки ООН. На жаль, ми не вбачаємо перспектив у такому зверненні, так само як і перспектив у реалізації норм статті V (3,4) Конвенції, що передбачають участь Ради Безпеки ООН в оцінці доказів порушення певною Стороною відповідних заборон, оскільки держава-порушниця є постійним членом Ради Безпеки з правом вето, яким впродовж цієї війни вона неодноразово зловживала.

Статтею 55 *Додаткового протоколу 1 до Женевських конвенцій 1949 р.* також підкреслено, що під час воєнних дій слід проявляти турботу про захист природного середовища від обширної, довгострокової та серйозної шкоди. А в частині 3 ст. 35 того самого Протоколу міститься пряма заборона застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті заподіяти, або, як можна очікувати, заподіюють обширну, довготривалу та серйозну шкоду природному середовищу і тим самим спричиняють збитки здоров'ю чи виживанню населення [49]. Зазначимо також, що положення стосовно аналізованого злочину конкретизоване ст. 56(1) цього ж Протоколу: установки і споруди, що містять небезпечні сили, а саме греблі, дамби й атомні електростанції, не повинні ставати об'єктом нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є військовими об'єктами, якщо такий напад може спричинити вивільнення небезпечних сил та подальші тяжкі втрати серед цивільного населення. Таким чином, греблі не можуть бути законною ціллю нападу, попри те, що Росія перетворила греблю на військову базу.

Як зазначає Thomas Obel Hansen, «ще не знаючи всіх деталей щодо довгострокових наслідків руйнування Каховської дамби, видається, що це саме та ситуація, яка може відповідати всім трьом кумулятивним вимогам. Пошкодження, що сталося, вже зараз, безперечно, є широкомасштабним, під яким зазвичай розуміють вплив на територію площею щонайменше кілька сотень квадратних кілометрів. Наскільки відомо на цей момент, вона також є очевидно серйозною. Довгостроковий вплив на навколишнє середовище, звичайно, ще не можна повністю оцінити, але він майже напевно відчуватиметься протягом багатьох поколінь» [50]. Водночас, висловлюючись щодо перспектив успішності розслідування підриву Каховської дамби в міжнародних інстанціях, Thomas Obel Hansen з посиланням на дослідження Marko Milanovich [51], висловлює сумніви, пов'язані з нечіткістю тлумачення терміну «напад» у частині Сторони, відносно якої дамба повинна визнаватися «власною», оскільки в розумінні ст. 8.2 b (iv) та інших статей Римського статуту щодо воєнних злочинів, підрив власної дамби не може визнаватися воєнним злочином.

З такою аргументацією категорично не можна погодитись, оскільки окупація не породжує відносин власності, окупаційній владі заборонено знищувати або захоплювати власність окупованої держави [52], це є воєнним злочином згідно зі ст. 8 b (xiii) Римського статуту [53]; по-друге, відповідно до ст. 49 *Додаткового*

протоколу I до Женевської конвенції, термін «напад» означає акт насильства проти супротивника, чи-то в атаці, чи-то в обороні. Положення цього Протоколу щодо нападів застосовуються до всіх нападів на будь-якій території, включно з національною територією, що належить стороні конфлікту, але знаходиться під контролем протилежної сторони [49].

Серед міжнародно-правових норм, що порушені підривом Каховської ГЕС, можна назвати також ст. 53 *Конвенції про захист цивільного населення під час війни*: будь-яке знищення окупаційною державою рухомого чи нерухомого майна, що є індивідуальною або колективною власністю приватних осіб чи держави, або інших громадських установ чи соціальних або кооперативних організацій, забороняється, за винятком випадків, коли це є необхідним для проведення воєнних операцій (виділено мною – Н. М.) [54]. Цей виняток вважаю неконкретним і таким, що потребує додаткового опрацювання. Зокрема, в нашому випадку розширене тлумачення даної норми теоретично могло би бути використане Росією як аргумент щодо необхідності підриву Каховської ГЕС для затримки українського контрнаступу. Однак тут слід насамперед пам'ятати, що оцінка необхідності воєнних операцій має проводитися лише в контексті здійснення гуманітарних місій, а не ведення воєнних дій як таких.

Заборона злочинних посягань на довкілля в контексті воєнних злочинів визначена і в *Римському статуті Міжнародного кримінального суду*. Так, ст. 8.2b (iv) *Статуту МКС* передбачає міжнародну кримінальну відповідальність за такі порушення законів і звичаїв війни, що застосовуються у міжнародних збройних конфліктах, як навмисне здійснення нападу, коли відомо, що такий напад став причиною випадкових втрат життя або поранення цивільних осіб, або пошкодження цивільних об'єктів, або значної довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу, яке було б явно надмірним по відношенню до конкретної і очікуваної прямої загальної військової переваги (виділено мною – Н. М.) [55].

Що, однак, означає ця «надмірність» і про чию «конкретну й очікувану військову перевагу» ідеться у відповідній статті. Адже ці явно оціночні поняття безумовне мусять бути проаналізовані й взяті до уваги судом у процесі розгляду справи. У науці міжнародного кримінального права це положення отримало назву принципу пропорційності, який активно обговорюється в зарубіжних наукових колах. Цей принцип називають настільки ж важливим, наскільки й крихким. Перевірка пропорційності є оригінальною технікою судового контролю. Всі дослідники при цьому сходяться на тому, що аргументація рішення, яке приймається має базуватися на тому, що дія не повинна завдавати більшої шкоди, ніж та, яку спричиняє ситуація, яку вона покликана виправити. Іншими словами, вона повинна приносити більше користі, ніж шкоди, беручи до уваги й будь-яку побічну шкоду [56]. Повинна бути пропорція, «розумне співвідношення» між цілями та засобами, що використовуються для їх досягнення. Сформульований таким чином, цей принцип за своєю суттю ґрунтується на моральній інтуїції. Щоб бути

допустимим, порушення має бути виправданим переслідуванням *легітимної мети* і пропорційним цьому виправданню [57].

Варто в цьому контексті зазначити, що крім того, що мету підриву Каховської греблі ні за яких умов не можна назвати легітимною, тут знов таки слід повернутися до аргументації того, що напад було здійснено не на власну, а на окуповану гідротехнічну споруду.

Звісно, всі вищенаведені аргументи є лише позначенням деяких можливих запитань і проблемних ситуацій, що можуть виникнути в процесі подання відповідної справи на розгляд Міжнародного кримінального суду. При цьому зазначимо, що *Політичний документ МКС щодо відбору та пріоритизації кейсів* від 15.09.2016 [58] орієнтує Офіс Прокурора на розслідування такого типу справ (п. 7). Однак до цього часу жодне зі звернень держав до Суду щодо екологічних злочинів [59] не було взяте до провадження. Екоцид, вчинений підривом Каховської ГЕС, є унікальним шансом для Міжнародного кримінального суду для доведення його спроможності розслідувати екологічні злочини. Це може стати першим успішним досвідом МКС такого роду.

ВИСНОВКИ

1. Підриг РФ дамби Каховської ГЕС, що призвів до довготривалих, широкомасштабних та серйозних наслідків для навколишнього середовища не лише України, а й усіх держав чорноморського регіону, має всі ознаки злочину екоцид. Це наразі вже офіційно засвідчено не лише Україною, а й низкою інших держав, а також Радою Європи та Євросоюзом.

2. У притягненні до відповідальності за відповідний акт екологічного тероризму РФ слід використати всі наявні можливості національного та міжнародного судочинства.

3. Фізичних осіб, безпосередньо винних у здійсненні цього злочину, можна вже сьогодні притягнути до кримінальної відповідальності за національним законодавством України (статті 441, 438 КК України).

4. Паралельно Україні з широким залученням зарубіжних експертів слід вести роботу щодо збирання, фіксації, документування, верифікації та оцінки доказів здійсненого екоциду як міжнародного воєнного злочину для передачі їх до Міжнародного кримінального суду, керуючись ст. 8.2b (iv) Римського статуту МКС.

5. Для МКС прийняття до свого провадження, а також успішне розслідування злочину екоциду є безпрецедентним юридичним і політичним шансом доведення можливості переслідування Судом екологічних злочинів, що вчиняються в ході воєнних дій міжнародного характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Катастрофа планетарного масштабу: якими будуть екологічні наслідки теракту на Каховській ГЕС. УНІАН, 11.06.2023. URL: <https://www.unian.ua/ecology/katastrofa->

- planetarnogo-masshtabu-yakimi-budut-ekologichni-naslidki-teraktu-na-kahovskiy-ges-12289350.html (дата звернення: 15.08.2023).
- [2] Franck Petit. Kakhovka dam: Ukraine pioneers prosecution for ecocide. URL: <https://www.justiceinfo.net/en/119148-kakhovka-dam-ukraine-pioneers-prosecution-ecocide.html> (дата звернення: 03.08.2023).
- [3] Ukraine dam: What we know about Nova Kakhovka incident : Russia-Ukraine war : BBC news, 8 June. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-65818705> (дата звернення: 16.07.2023).
- [4] Ukraine, Russia trade blame for destruction of Nova Kakhovka dam. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2023/6/6/ukraine-says-russian-forces-blew-up-nova-kakhovka-dam-in-kherson> (дата звернення: 16.07.2023).
- [5] Ukraine updates: Kyiv accuses Russia of blowing Kakhova dam. DW. Made for minds. URL: <https://www.dw.com/en/ukraine-updates-kyiv-accuses-russia-of-blowing-kakhova-dam/a-65833125> (дата звернення: 16.07.2023).
- [6] Президент Володимир Зеленський заявив, що російські загарбники замінували Каховську ГЕС і готують теракт, та закликав направити на гідроелектростанцію міжнародну спостережну місію, Укрінформ, 22.10.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3597629-zelenskij-rosiani-zaminuvali-kahovsku-ges-potribna-miznarodna-sposterezna-misia.html> (дата звернення: 16.07.2023).
- [7] Об особенностях применения на территориях Донецкой Народной Республики, Луганской Народной Республики, Запорожской области и Херсонской области положений законодательства Российской Федерации в сферах промышленной безопасности опасных производственных объектов и обеспечения безопасности гидротехнических сооружений : постановление Правительства РФ от 30.05.2023 № 873. URL: <https://base.garant.ru/406965902/#:~:text=> (дата звернення: 16.07.2023).
- [8] Seismic signals recorded from an explosion at the Kakhovka Dam in Ukraine June 6th, 2023 – NORSAR: URL: <https://www.norsar.no/in-focus/seismic-signals-recorded-from-an-explosion-at-the-kakhovka-dam-in-ukraine> (дата звернення: 18.07.2023).
- [9] Ukraine and Russia accuse each other of terrorism at UN over Kakhovka dam destruction. The Guardian, 7 June. URL: <https://www.theguardian.com/world/video/2023/jun/07/ukraine-and-russia-accuse-each-other-of-terrorism-at-un-over-kakhovka-dam-destruction-video> (дата звернення: 16.08.2023).
- [10] Résolution du Parlement européen sur la reconstruction durable et l'intégration de l'Ukraine dans la communauté euro-atlantique (2023/2739(RSP). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2023-0277_FR.html (дата звернення: 16.08.2023).
- [11] Les conséquences politiques de la guerre d'agression de la Fédération de Russie contre l'Ukraine. Conseil de l'Europe. Assemblée parlementaire. Resolution 2506 (2023). Version provisoire. URL: <https://pace.coe.int/fr/files/32994/html> (дата звернення: 16.07.2023).
- [12] Joint Statement of Support for Ukraine at the 7th Ministerial Conference on Environment and Health. URL: https://policy.trade.ec.europa.eu/news/ukraine-solidarity-meeting-joint-statement-2022-06-12_fr (дата звернення: 16.07.2023).
- [13] Anisimova H., Haltsova V., Donets O., Samoshchenko I., & Shynkarov O. An Environmental and Legal Component of Criminal Offenses in Conditions of the Russian-Ukrainian International Military Conflict. *European Energy and Environmental Law Review*. 2023. N 47. P. 56–57.

- [14] Бринзанська О. В. Заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу як порушення законів і звичаїв війни за міжнародним гуманітарним правом. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2–4. С. 134–138.
- [15] Базов О. В. Правові і інституційні засади захисту довкілля в діяльності органів міжнародного кримінального правосуддя. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 2. С. 88–107.
- [16] Після вибуху на Каховській ГЕС у Дніпро тече машинне мастило: вже 150 тонн. *Українська правда*. 2023. 6 черв. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/6/7405543/> (дата звернення: 16.07.2023).
- [17] Катастрофа планетарного масштабу: якими будуть екологічні наслідки теракту на Каховській ГЕС. *УНІАН*. 2023. 11 черв. URL: <https://www.unian.ua/ecology/katastrofa-planetarnogo-masshtabu-yakimi-budut-ekologichni-naslidki-teraktu-na-kahovski-ges-12289350.html> (дата звернення: 16.07.2023).
- [18] Еколог попередив про жахливе забруднення Чорного моря через підлив Каховської дамби. *УНІАН*. 2023. 07 черв. URL: <https://www.unian.ua/ecology/chorne-more-novini-sogodni-ekolog-poperediv-pro-zhahlive-zabrudnennya-cherez-pidriv-kahovskoji-ges-12285582.html> (дата звернення: 16.07.2023).
- [19] Озвучено суму збитків довкіллю через підлив Каховської ГЕС: цифра вражає, УНІАН, 30.06.2023. URL: https://www.unian.net/ecology/ozvucheno-sumu-zbitkiv-dovkillu-cherez-pidriv-kahovskoji-ges-cifra-vrazhaye-12312369.html?utm_source=viber&utm_medium=viber&utm_campaign=viber_site (дата звернення: 16.07.2023).
- [20] Попова О. Згуртованість проти екологічної шкоди для «цивілізаційного» дому. *Дзеркало тижня*. 2023. 12 берез. URL: <https://zn.ua/ukr/reforms/ne-dopustiti-ekolohichnoho-vidstupu.html> (дата звернення: 18.08.2023).
- [21] Конвенція про охорону біологічного різноманіття. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text (дата звернення: 15.08.2023).
- [22] Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_031#Text (дата звернення: 15.08.2023).
- [23] Ministerial Decree № 1050 regulating the fulfilment of the obligations of Russia originating from the Convention on Wetlands of International Importance (the Ramsar Convention 2 February 1971). URL: <https://leap.unep.org/countries/ru/national-legislation/ministerial-decree-no-1050-regulating-fulfilment-obligations> (дата звернення: 15.08.2023).
- [24] Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_272#Text (дата звернення: 15.08.2023).
- [25] Рамкова конвенція ООН про зміну клімату. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text (дата звернення: 15.08.2023).
- [26] Convention des Nations Unies sur le droit de la mer Montego Bay, 10 décembre 1988 <https://treaties.un.org/doc/Publication/MTDSG/Volume%20II/Chapter%20XXI/XXI-6.fr.pdf> (дата звернення: 15.08.2023).
- [27] Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU92K05U> (дата звернення: 15.08.2023).
- [28] Конвенція про захист Чорного моря від забруднення 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_065#Text (дата звернення: 15.08.2023).

- [29] The Commission on the Protection of the Black Sea Against Pollution. Permanent Secretariat (blacksea-commission.org). URL: <http://www.blackseacommission.org/Official%20Documents/The%20Convention/Overview/>. (дата звернення: 15.08.2023).
- [30] Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_136#Text (дата звернення: 15.08.2023).
- [31] Convention sur la conservation des espèces migratrices appartenant à la faune sauvage. URL: <https://www.cms.int/fr/parties-range-states> (дата звернення: 15.08.2023).
- [32] Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі від 19.09.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_032#Text (дата звернення: 15.08.2023).
- [33] Résumé de la quatorzième réunion de la Conférence des Parties contractantes à la Convention de Ramsar sur les zones humides. *Bulletin des Négociations de la Terre*. 2022. Vol. 17 No. 54. P. 5–13. URL: <https://enb.iisd.org/sites/default/files/2022-12/enb1754f.pdf> (дата звернення: 15.08.2023).
- [34] Малишева Н. Р. Міжнародні екологічні злочини РФ на території України та перспективи притягнення до кримінальної відповідальності за їх вчинення. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 233–238.
- [35] Текст проєкту нового Кримінального кодексу України (станом на 22.05.2023). Книга 11 «Злочини проти міжнародного правопорядку» наразі включає 5 розділів: 11.1. Злочин геноциду; 11.2. Злочини проти людяності; 11.3. Злочин агресії; 11. 4. Воєнні злочини; 11.5. Злочини проти миру та безпеки людства. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 15.08.2023).
- [36] Прокуратура розслідує 10 кримінальних справ про екоцид унаслідок агресії російської федерації. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3608979-prokuratura-rozslidue-10-kriminalnih-sprav-pro-ekocid-unaslidok-rosijskoi-agresii.html> (дата звернення: 15.08.2023).
- [37] <https://suspilne.media/513071-rosia-vcinila-v-ukraini-190-kriminalnih-zlociniv-proti-dovkilla-14-z-nih-kvalifikovani-ak-ekocid-ofis-genprokurora/>
- [38] Гришанова Н. Уперше в Україні двох службовців підприємства судитимуть за екоцид. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/219188_upershe-v-ukran-dvokh-sluzhbovtv-pdprimstva-suditimut-za-ekotsid (дата звернення: 15.08.2023).
- [39] Белоусова К. Екопрокуратура передала до суду понад тисячу кримінальних справ за 2023 р. *Екополітика*. 2023. 29 черв. URL: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/ekoprokuratura-peredala-do-sudu-ponad-tisyachu-kriminalnih-sprav-za-2023-rik/> (дата звернення: 15.08.2023).
- [40] ICRC. Rules. Chapter 14. The Natural Environment. Rules 43, 44, 45. Customary IHL., Causing Serious Damage to the Natural Environment. International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1> (дата звернення: 15.08.2023).
- [41] Чи притягне Міжнародний суд ООН російську федерацію до міжнародно-правової відповідальності за екологічні злочини в Україні? URL: <https://law.chnu.edu.ua/vidpovidalnisti-rosii-za-ekolohichni-zlochyny-v-ukraini/>.
- [42] Малишева Н. Р. Під яку юрисдикцію підпадають екологічні злочини, вчинені в результаті збройної агресії РФ проти України? *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз* : матеріали круглого

- столю, присвяч. 100-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. Вовка Ю. О. Харків : Право, 2023. С. 102–106.
- [43] Tribunal International du droit de la mer. URL: <https://www.itlos.org/fr/main/ressources/> (дата звернення: 15.08.2023).
- [44] Les conséquences politiques de la guerre d'agression de la Fédération de Russie contre l'Ukraine.: Conseil de l'Europe. Assemblée parlementaire. Resolution 2506 (2023), clause 18.4. Version provisoire. URL: <https://pace.coe.int/fr/files/32994/html> (дата звернення: 15.08.2023).
- [45] Guillermo A. Nace un delito contra el planeta: el ecocidio. *El País*. 2021. URL: <https://elpais.com/clima-y-medio-ambiente/2021-06-22/nace-un-nuevo-delito-contra-el-planeta-el-ecocidio.html> (дата звернення: 15.08.2023).
- [46] Neyret L. Réveiller l'écocide. *Revue de science criminelle et de droit pénal comparé*. 2022. N°4. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5Tw4gjrQLoM> (дата звернення: 15.08.2023).
- [47] Stop Ecocide International. URL: <https://www.stopecocide.earth> (дата звернення: 15.08.2023).
- [48] Définition légale de l'écocide complétée, 2021. URL: <https://www.stop-ecocide.fr/definition-legale> (дата звернення: 15.08.2023).
- [49] Protocole additionnel aux Conventions de Genève du 12 août 1949 relatif à la protection des victimes des conflits armés internationaux (Protocole I), 8 juin 1977. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/fr/ihl-treaties/api-1977> (дата звернення: 15.08.2023).
- [50] Could the Nova Kakhovka Dam Destruction Become the ICC's First Environmental Crimes Case? by Thomas Obel Hancén – Just Security, 9 of June 2023. URL: <https://www.justsecurity.org/86862/could-the-nova-kakhovka-dam-destruction-become-the-iccs-first-environmental-crimes-case/> (дата звернення: 15.08.2023).
- [51] The Destruction of the Nova Kakhovka Dam and International Humanitarian Law: Some Preliminary Thoughts, by Marko Milanovic. – The Guardian, June 6, 2023 (дата звернення: 15.08.2023).
- [52] L'occupation et le droit international humanitaire : questions et réponses – CICR (icrc.org). URL: <https://www.icrc.org/fr/doc/resources/documents/misc/63td88.htm> (дата звернення: 15.08.2023).
- [53] Bureau de la prévention du génocide et de la responsabilité de protéger. URL: <https://www.un.org/fr/genocideprevention/> (дата звернення: 15.08.2023).
- [54] Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 15.08.2023).
- [55] Statut de Rome de la Cour pénale internationale. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Statut-de-Rome.pdf> (дата звернення: 15.08.2023).
- [56] Jean-Baptiste, Jeangène Vilmer. La proportionnalité. Comment intervenir ? *La guerre au nom de l'humanité*. 2012. P. 441–469.
- [57] Guillaume Chetard. La proportionnalité de la répression. Étude sur les enjeux du contrôle de proportionnalité en droit pénal français. URL: <https://univ-droit.fr/recherche/actualites-de-la-recherche/parutions/36277-la-proportionnalite-de-la-repression> (дата звернення: 15.08.2023).
- [58] Document de politique générale relatif à la sélection et à la hiérarchisation des affaires 15.09.2016. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20160915_OTP-Policy_Case-Selection_Fra.pdf (дата звернення: 15.08.2023).

- [59] Cambodge : la procureure de la cour pénale internationale exhortée à poursuivre les crimes d'accaparement de terres. URL: <https://vietnam-aujourd'hui.info/2021/03/16/cambodge-la-procureure-de-la-cour-penale-internationale-exhortee-a-poursuivre-les-crimes-daccaparement-de-terres/#:~:text=%C2%AB%20Des%20crimes%20graves%20caus%C3%A9s%20par%20l'E%80%99accaparement%20de,aux%20milliers%20de%20victimes%20de%20ces%20crimes%20%C2%BB> (дата звернення: 15.08.2023).

REFERENCES

- [1] A catastrophe of a planetary scale: what will be the ecological consequences of the terrorist attack at the Kakhovskaya HPP. *UNIAN*. (2023, June). Retrieved from <https://www.unian.ua/ecology/katastrofa-planetarnogo-masshtabu-yakimi-budut-ekologichni-naslidki-teraktu-na-kahovskiy-ges-12289350.html>.
- [2] Petit, F. Kakhovka dam: Ukraine pioneers prosecution for ecocide. Retrieved from <https://www.justiceinfo.net/en/119148-kakhovka-dam-ukraine-pioneers-prosecution-ecocide.html>.
- [3] Ukraine dam: What we know about Nova Kakhovka incident: Russia-Ukraine war: BBC news (June). Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-65818705>.
- [4] Ukraine, Russia trade blame for destruction of Nova Kakhovka dam. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/news/2023/6/6/ukraine-says-russian-forces-blew-up-nova-kakhovka-dam-in-kherson>.
- [5] Ukraine updates: Kyiv accuses Russia of blowing Kakhova dam. DW. Made for minds. Retrieved from <https://www.dw.com/en/ukraine-updates-kyiv-accuses-russia-of-blowing-kakhova-dam/a-65833125>.
- [6] President Volodymyr Zelenskyi said that the Russian invaders had mined the Kakhovskaya HPP and were preparing a terrorist attack, and called for an international observation mission to be sent to the hydroelectric plant. *Ukrinform* (2022, Oktober). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3597629-zelenskij-rosiani-zaminuvali-kahovsku-ges-potribna-miznarodna-sposterezna-misia.html>.
- [7] On the peculiarities of the application in the territories of the Donetsk People's Republic, the Luhansk People's Republic, the Zaporozhye region and the Kherson region of the provisions of the legislation of the Russian Federation in the areas of industrial safety of hazardous production facilities and ensuring the safety of hydraulic structures: Decree of the Government of the Russian Federation (2023, May). Retrieved from <https://base.garant.ru/406965902/#:~:text=>.
- [8] Seismic signals recorded from an explosion at the Kakhovka Dam in Ukraine June 6th, 2023 – NORSAR. Retrieved from <https://www.norsar.no/in-focus/seismic-signals-recorded-from-an-explosion-at-the-kakhovka-dam-in-ukraine>.
- [9] Ukraine and Russia accuse each other of terrorism at UN over Kakhovka dam destruction. *The Guardian* (June). Retrieved from: <https://www.theguardian.com/world/video/2023/jun/07/ukraine-and-russia-accuse-each-other-of-terrorism-at-un-over-kakhovka-dam-destruction-video>.
- [10] Résolution du Parlement européen sur la reconstruction durable et l'intégration de l'Ukraine dans la communauté euro-atlantique (2023/2739(RSP). Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2023-0277_FR.html.

- [11] Les conséquences politiques de la guerre d'agression de la Fédération de Russie contre l'Ukraine. Conseil de l'Europe. Assemblée parlementaire. Resolution 2506 (2023). Version provisoire. Retrieved from <https://pace.coe.int/fr/files/32994/html>.
- [12] Joint Statement of Support for Ukraine at the 7th Ministerial Conference on Environment and Health. Retrieved from https://policy.trade.ec.europa.eu/news/ukraine-solidarity-meeting-joint-statement-2022-06-12_fr.
- [13] Anisimova, H., Haltsova, V., Donets, O., Samoshchenko, I., & Shynkarov, O. (2023). An Environmental and Legal Component of Criminal Offenses in Conditions of the Russian-Ukrainian International Military Conflict. *European Energy and Environmental Law Review*, 47, 56–57).
- [14] Brinzanska O. V. (2022). Zapodiyannya navkolishnym natural medium as a violation of laws and vichaiv viyni for international humanitarian law. *Chasopis of Kyiv University of Law*, 2–4, 134–138.
- [15] Bazov, O. V. (2023). Legal and institutional ambush of the defense of dovkill in the activities of international criminal justice bodies, 30(2), 88–107.
- [16] After the explosion at the Kakhovskaya HPP, engine oil is flowing into the Dnipro: already 150 tons (2023, June). *Ukrainian Pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/6/7405543/>.
- [17] A catastrophe of a planetary scale: what will be the ecological consequences of the terrorist attack at the Kakhovskaya HPP. (2023, June). *UNIAN*. Retrieved from <https://www.unian.ua/ecology/katastrofa-planetarnogo-masshtabu-yakimi-budut-ekologichni-naslidki-teraktu-na-kahovski-ges-12289350.html>.
- [18] The environmentalist warned about the terrible pollution of the Black Sea due to the explosion of the Kakhovskaya dam (2023, June). *UNIAN*. Retrieved from <https://www.unian.ua/ecology/chorne-more-novini-sogodni-ekolog-poperediv-pro-zhahlive-zabrudnennya-cherez-pidriv-kahovskoji-ges-12285582.html>.
- [19] The amount of damage to the environment due to the explosion of the Kakhovskaya HPP was announced: the figure is impressive (2023, June). *UNIAN*. Retrieved from https://www.unian.net/ecology/ozvucheno-sumu-zbitkiv-dovkillyu-cherez-pidriv-kahovskoji-ges-cifra-vrazhaye-12312369.html?utm_source=viber&utm_medium=viber&utm_campaign=viber_site.
- [20] Popova, O. (2023, March). Solidarity against environmental damage for the «civilized» home. *Mirror of the week*. Retrieved from <https://zn.ua/ukr/reforms/ne-dopustiti-ekolohichnoho-vidstupu.html>.
- [21] Convention on the Protection of Biological Diversity. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text.
- [22] Convention on Wetlands of International Importance Primarily as Waterfowl Habitat. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_031#Text.
- [23] Ministerial Decree № 1050 regulating the fulfilment of the obligations of Russia originating from the Convention on Wetlands of International Importance (1971, February). Retrieved from <https://leap.unep.org/countries/ru/national-legislation/ministerial-decree-no-1050-regulating-fulfilment-obligations>.
- [24] Convention on environmental impact assessment in a transboundary context. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_272#Text.
- [25] United Nations Framework Convention on Climate Change. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text.

- [26] Convention des Nations Unies sur le droit de la mer Montego Bay (1988, Décembre). Retrieved from <https://treaties.un.org/doc/Publication/MTDSG/Volume%20II/Chapter%20XXI/XXI-6.fr.pdf>.
- [27] Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MU92K05U>.
- [28] Convention on the Protection of the Black Sea from Pollution (1992). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_065#Text.
- [29] The Commission on the Protection of the Black Sea Against Pollution. Permanent Secretariat (blacksea-commission.org). Retrieved from <http://www.blackseacommission.org/Official%20Documents/The%20Convention/Overview/>.
- [30] Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_136#Text.
- [31] Convention sur la conservation des espèces migratrices appartenant à la faune sauvage. Retrieved from <https://www.cms.int/fr/parties-range-states>.
- [32] Convention on the Protection of Wild Flora and Fauna and Natural Habitats in Europe (1979, September). Retrieved from <https://www.cms.int/fr/parties-range-states>.
- [33] Résumé de la quatorzième réunion de la Conférence des Parties contractantes à la Convention de Ramsar sur les zones humides (2022). *Bulletin des Négociations de la Terre*, 17 (54), 5–13. Retrieved from <https://enb.iisd.org/sites/default/files/2022-12/enb1754f.pdf>
- [34] Malysheva, N. R. (2022). International environmental crimes of the Russian Federation on the territory of Ukraine and the prospects of prosecution for their commission. *Journal of the Kyiv University of Law*, 1, 233–238.
- [35] The text of the draft of the new Criminal Code of Ukraine (as of 05/22/2023). Book 11 «Crimes against international legal order» currently includes 5 chapters: 11.1. The crime of genocide; 11.2. Crimes against humanity; 11.3. Crime of aggression; 11. 4. War crimes; 11.5. Crimes against the peace and security of mankind. Retrieved from <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>.
- [36] The prosecutor's office is investigating 10 criminal cases of ecocide as a result of the aggression of the Russian Federation. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3608979-prokuratura-rozslidue-10-kriminalnih-sprav-pro-ekocid-unaslidok-rosijskoi-agresii.html>.
- [37] Retrieved from <https://suspilne.media/513071-rosia-vcinila-v-ukraini-190-kriminalnih-zlociniv-proti-dovkilla-14-z-nih-kvalifikovani-ak-ekocid-ofis-genprokurora/>.
- [38] Gryshanova, N. For the first time in Ukraine, two company employees will be tried for ecocide. Retrieved from https://jurliga.ligazakon.net/news/219188_upershe-v-ukrandvokh-sluzhbovtsv-pdprimstva-suditimut-za-ekotsid.
- [39] Belousova, K. (2023, June). The Eco-Prosecution Office submitted more than a thousand criminal cases to the court in 2023. *Ecopolitics*. Retrieved from <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/ekoprokuratura-peredala-do-sudu-ponad-tisyachu-kriminalnih-sprav-za-2023-rik/>.
- [40] ICRC. Rules. Chapter 14. The Natural Environment. Rules 43, 44, 45. Customary IHL., Causing Serious Damage to the Natural Environment. *International Humanitarian Law Databases*. Retrieved from <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1>.
- [41] Will the UN International Court of Justice bring the Russian Federation to international legal responsibility for environmental crimes in Ukraine? Retrieved from <https://law.chnu.edu.ua/vidpovidalnisti-rosii-za-ekolohichni-zlochyny-v-ukraini/>.

- [42] Malysheva, N. R. (2023). Under which jurisdiction do environmental crimes committed as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine fall? *Actual problems of land, agrarian and environmental law in the conditions of modern challenges and threats: materials of the round table, dedicated: on the 100th anniversary of the birth of Dr. Jurid. Sciences, Prof. Vovka Yu. O.* Kharkiv: Pravo, 102–106.
- [43] Tribunal International du droit de la mer. Retrieved from <https://www.itlos.org/fr/main/ressources/>
- [44] Les conséquences politiques de la guerre d'agression de la Fédération de Russie contre l'Ukraine.: Conseil de l'Europe/ Assemblée parlementaire. Resolution 2506 (2023), clause 18.4. Version provisoire. Retrieved from <https://pace.coe.int/fr/files/32994/html>.
- [45] Guillermo, A. (2021, June). Nace un delito contra el planeta: el ecocidio. *El País*. Retrieved from <https://elpais.com/clima-y-medio-ambiente/2021-06-22/nace-un-nuevo-delito-contra-el-planeta-el-ecocidio.html>.
- [46] Neyret, L. (2022). Réveiller l'écocide. *Revue de science criminelle et de droit pénal comparé*, 4. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=5Tw4gjrQLoM>.
- [47] Stop Ecocide International. Retrieved from <https://www.stopecocide.earth>.
- [48] Définition légale de l'écocide complétée, 2021. Retrieved from <https://www.stop-ecocide.fr/definition-legale>.
- [49] Protocole additionnel aux Conventions de Genève du 12 août 1949 relatif à la protection des victimes des conflits armés internationaux (Protocole I) (1977, June). Retrieved from <https://ihl-databases.icrc.org/fr/ihl-treaties/api-1977>.
- [50] Could the Nova Kakhovka Dam Destruction Become the ICC's First Environmental Crimes Case? by Thomas Obel Hancen – Just Security (2023, June). Retrieved from <https://www.justsecurity.org/86862/could-the-nova-kakhovka-dam-destruction-become-the-iccs-first-environmental-crimes-case/>.
- [51] The Destruction of the Nova Kakhovka Dam and International Humanitarian Law: Some Preliminary Thoughts, by Marko Milanovic. – The Gardian (2023, June).
- [52] L'occupation et le droit international humanitaire : questions et réponses – CICR (icrc.org). Retrieved from <https://www.icrc.org/fr/doc/resources/documents/misc/63td88.htm>.
- [53] Bureau de la prévention du génocide et de la responsabilité de protéger. Retrieved from <https://www.un.org/fr/genocideprevention/>.
- [54] Convention on the Protection of the Civilian Population in Time of War (1949, August). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
- [55] Statut de Rome de la Cour pénale internationale. Retrieved from <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Statut-de-Rome.pdf>.
- [56] Jeangène Vilmer, Jean-Baptiste (2012). La proportionnalité. Comment intervenir ? *La guerre au nom de l'humanité*, 441–469.
- [57] Chetard, Guillaume. La proportionnalité de la répression. *Étude sur les enjeux du contrôle de proportionnalité en droit pénal français*. Retrieved from <https://univ-droit.fr/recherche/actualites-de-la-recherche/parutions/36277-la-proportionnalite-de-la-repression>.
- [58] Document de politique générale relatif à la sélection et à la hiérarchisation des affaires (2016, September). Retrieved from https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20160915_OTP-Policy_Case-Selection_Fra.pdf.
- [59] Cambodge: la procureure de la cour pénale internationale exhortée à poursuivre les crimes d'accaparement de terres. Retrieved from <https://vietnam-aujourd'hui.info/2021/03/16/cambodge-la-procureure-de-la-cour-penale-internationale-exhortee-a-poursuivre-les->

crimes-daccaparement-de-terres/#:~:text=%C2%AB%20Des%20crimes%20graves%20caus%C3%A9s%20par%20l'E2%80%99accaparement%20de,aux%20milliers%20de%20victimes%20de%20ces%20crimes%20%C2%BB.

Наталія Рафаселівна Малишева

Доктор юридичних наук, професор

Дійсний член (академік) Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Інститут держави і права імені В. М. Корецького

Національна академія наук України

01001, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна

Nataliia R. Malysheva

Doctor of Law, Professor

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

V. M. Koretsky Institute of State and Law of the

National Academy of Sciences of Ukraine

01001, 4 Triochsvyatitelska Str., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Малишева Н. Р. Екоцид внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС як виклик та шанс для міжнародного судочинства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 256–279.

Suggested Citation: Malysheva, N. R. (2023). Ecocide Caused by the Destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Station Dam as A Challenge and A Chance for International Justice. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 256–279.

Стаття надійшла / Submitted: 20/08/2023

Доопрацьовано / Revised: 20/09/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

УДК 349.42

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-280

Анатолій Миколайович Статівка

Національна академія правових наук України,
Харків, Україна

Тетяна Вікторівна Курман

Кафедра земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ЗАГРОЗ

Анотація. У статті досліджено стан і проаналізовано особливості аграрного законодавства України у сучасних умовах воєнного стану, визначено напрями його подальшого розвитку і перспективи вдосконалення. Акцентовано увагу на тому, що особливістю аграрного законодавства є відсутність єдиного спеціалізованого нормативно-правового акта кодифікованого характеру. З початку повномасштабної агресії РФ аграрне законодавство України зазнало суттєвої трансформації і змін. Прийнято низку нових законів і підзаконних нормативно-правових актів, внесено зміни до Земельного, Податкового, Митного кодексів України, а також інших нормативно-правових актів, що врегульовують аграрні відносини, укладено нові міжнародні угоди у цій сфері. Насамперед, зазнало змін аграрне законодавство у сферах забезпечення: продовольчої безпеки; державної підтримки сільського господарства; агроекспортної логістики; відшкодування шкоди, завданої суб'єктам агробізнесу внаслідок ведення повномасштабної війни на території України, земельним ресурсам та ін. Однак указані кроки не формують науково обґрунтованого й системного підходу, не враховують потреб євроінтеграційних перетворень, необхідності стратегічних реформ у напрямку сталого розвитку агросфери, протидії негативним для аграрного виробництва кліматичним змінам, подоланню глобальних загроз у продовольчій, агроекологічній та агроенергетичній сферах, а також необхідності повоєнного відродження аграрного сектору економіки та агросфери в цілому. Зроблено висновки, що чинне аграрне законодавство потребує вдосконалення, перегляду і систематизації чинних аграрних нормативно-правових актів, моніторингу й усунення існуючих прогалин і дефектів, хоча б часткової кодифікації. Адже від якісного стану аграрно-правового регулювання й виваженої політики держави в агросфері залежить не тільки виживання національного сільського господарства в умовах війни, але й запобігання післявоєнному глибокому спаду аграрного виробництва й затяжним продовольчій, агроекологічній та агроенергетичній кризам.

Ключові слова: аграрне законодавство, аграрно-правове регулювання, агросфера, сталий розвиток, продовольча безпека, агроекологічна безпека.

Anatolii M. Stativka

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Tetiana V. Kurman

Department of Land and Agrarian Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

AGRARIAN LEGISLATION OF UKRAINE: CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT PROSPECTS IN THE CONTEXT OF GLOBAL THREATS

Abstract. *The article examines the current state and analyzes the peculiarities of Ukraine's agrarian legislation under the current conditions of martial law, and identifies the directions of its further development and prospects for improvement. The author emphasizes that the peculiarity of agrarian legislation is the absence of a single specialized codified legal act. Since the beginning of the full-scale aggression of the Russian Federation, the agrarian legislation of Ukraine has undergone significant transformation and changes. A number of new laws and bylaws were adopted, amendments were made to the Land, Tax and Customs Codes of Ukraine, as well as other regulations governing agricultural relations, and new international agreements were concluded in this area. First of all, the agrarian legislation was amended in the following areas: food security; state support for agriculture; agro-export logistics; compensation for damage caused to agribusinesses as a result of a full-scale war on the territory of Ukraine, land resources, etc. However, these steps do not form a scientifically sound and systematic approach, do not take into account the needs of European integration transformations, the need for strategic reforms towards sustainable development of the agricultural sector; counteracting climate change which is negative for agricultural production, overcoming global threats in the food, agro-environmental and agro-energy sectors, and the need for post-war revival of the agricultural sector of the economy and the agricultural sector as a whole. The author concludes that the current agrarian legislation requires improvement, revision and systematization of the existing agrarian regulations, monitoring and elimination of existing gaps and defects, and at least partial codification. After all, not only the survival of national agriculture during the war, but also the prevention of a post-war deep decline in agricultural production and protracted food, agro-environmental and agro-energy crises depend on the quality of agrarian legal regulation and a balanced state policy in the agricultural sector.*

Key words: *agrarian legislation, agrarian legal regulation, agrosphere, sustainable development, food security, agro-environmental security.*

ВСТУП

Розвиток глобалізаційних процесів у сучасному світі зумовлює глобалізацію викликів і загроз, що постають перед людством. Протягом останніх десятиріч глобального характеру набули екологічна, продовольча та енергетична проблеми.

На сьогодні у зв'язку із широкомасштабною військовою агресією РФ проти України вкрай актуалізувалася й військово-безпекова проблема, одночасно загостривши виклики і загрози в усіх перелічених вище сферах. Адже, окреслені загрози, подолавши національні межі, набули глобального характеру й потребують нагального вирішення. Україна зі своїм природним, людським й інтелектуальним потенціалом здатна внести вагомий вклад у їх вирішення.

Епіцентром концентрації вказаних вище загроз в Україні виступає агросфера, оскільки саме тут органічно поєднуються продовольчий, економічний, екологічний та енергетичний інтереси як нашої держави, так і населення інших країн світу. Сільське господарство України є системоутворюючим сектором національної економіки, формує засади збереження незалежності і суверенності держави – продовольчу та у визначених межах економічну, екологічну й енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей економіки, а також формує соціально-економічні основи сталого сільського розвитку. Майже 30% довоєнного ВВП формували аграрний сектор і торгівля сільськогосподарською продукцією, а частка експорту аграрної продукції рослинного і тваринного походження сягала 40% експортних надходжень.

На сьогодні агросфера є прямою жертвою війни. Адже, знищення внаслідок ракетно-артилерійських обстрілів сільськогосподарської техніки, тваринницьких ферм, об'єктів аграрної інфраструктури (зернохосвищ, елеваторів), меліоративних систем і споруд, врожаю сільськогосподарських культур і лісів, загибель стад сільськогосподарських тварин, мінеральне та хімічне забруднення сільськогосподарських земель, механічна руйнація ґрунтів, шкода, завдана водним об'єктам, блокування портів, порушення логістичних шляхів, затоплення і забруднення сільгоспугідь внаслідок підриву Каховської ГЕС – все це створює неабиякі загрози не лише у сфері ведення агробізнесу, а й, як наслідок, у сфері забезпечення продовольчої, агроекологічної та, частково, агроенергетичної безпеки. При цьому ведення повномасштабної війни на території України створює загрози у сфері забезпечення продовольством не лише для населення нашої держави, але й інших держав, зокрема імпортозалежних від поставок сільськогосподарської продукції національних виробників країн Азії та Африки. Так, 30% аграрної продукції Україна поставляє до країн ЄС, 30% – до Північної Африки, 40% – до Азії [1]. У 2021 році до ТОП-10 найбільших експортерів зерна з України увійшли: Китай, Єгипет, Туреччина, Індонезія, Іспанія, Нідерланди, Іран, Пакістан, Лівія, Туніс [2].

Необхідність реалізації потужного аграрного потенціалу нашої держави та протидії вказаним вище наявним і прогнозованим загрозам вимагає належного правового регулювання, опосередкованого ефективною, логічно-структурованою та стабільною системою аграрного законодавства України.

Мета статті полягає в дослідженні сучасного стану та перспектив розвитку аграрного законодавства в умовах глобальних загроз, узагальненні існуючого

масиву напрацьовань провідних науковців щодо дефініції категорії «аграрне законодавство», а також у надані авторських висновків.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для досягнення сформульованої мети у дослідженні застосовуються загальнонаукові та спеціальні для правознавства методи та способи наукового пізнання, зокрема загальнонауковий метод аналізу, приватні методи наукового пізнання, а також спеціально-юридичні методи. Загальнофілософський метод пізнання використовувався на всіх етапах пізнавального процесу. Зокрема, звернення до діалектичного та історично-правового методів пізнання дозволило дослідити еволюцію наукових поглядів на поняття аграрного законодавства, визначити основні напрямки його розвитку й виокремити чинники, що детермінують цей процес. Використання формально-логічного та системно-структурного методів дозволило дійти висновку, аграрне законодавство являє собою складну, багаторівневу, динамічну систему, проаналізувати зміни, запроваджені під час воєнного стану й визначити шляхи удосконалення. Це дозволило ретельно проаналізувати всі аспекти й особливості становлення аграрного законодавства, а також визначити перспективи його розвитку в умовах глобальних викликів і загроз.

Нормативно-правовою базою наукового дослідження стали акти аграрного законодавства та міжнародні договори, що спрямовані на регулювання аграрних відносин в умовах воєнного стану, зокрема: Закони України від 24 березня 2022 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану», від 12 травня 2022 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану»; постанови КМУ від 21.06.2022 р. «Деякі питання надання грантів бізнесу», Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова КМУ від 20.03.2022 р.; Ініціатива щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів, укладена 22 липня 2022 р. між Україною, Туреччиною та ООН та ін.

Науковим підґрунтям для підготовки цієї статті виступають дослідження правових питань сутності й удосконалення аграрного законодавства таких вчених, як Н. О. Багай, А. І. Брінцов, О. В. Гафурова, А. П. Гетьман, Х. А. Григор'єва, А. В. Духневич, В. М. Єрмоленко, Т. О. Коваленко, В. М. Корнієнко, В. В. Носік, В. І. Семчик, А. М. Статівка, Н. І. Титова, О. М. Туєва, В. Ю. Уркевич, М. М. Чабаненко, В. З. Янчук, В. В. Янчук та ін. Однак дана проблематика з урахуванням сучасних глобальних загроз, зокрема введення воєнного стану, та новітніх змін у законодавстві предметом окремого дослідження не була.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Аграрне законодавство як одна з основоположних галузей національного законодавства динамічно розвивається з урахуванням потреб і запитів держави, суспіль-

ства, інтересів населення України, необхідності вирішення практичних проблем щодо унормування суспільних аграрних відносин у сфері виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення продовольчої безпеки і гарантування продовольчої незалежності нашої держави, ведення агробізнесу, сільськогосподарського землекористування, сталого сільського розвитку тощо.

Сучасна теорія аграрного законодавства України – надбання багатьох наукових поколінь та наукових шкіл. Еволюція наукових досліджень про законодавче регулювання аграрних відносин в Україні відображає розвиток суспільних відносин, геополітичні зміни в державі, пріоритети державної політики, тенденції НТП та інші суспільні явища і процеси. Розвиток теоретичних досліджень про аграрне законодавство відбувався упродовж багатьох десятиліть та віддзеркалював суспільні потреби в різні історичні періоди розвитку держави, існуюче співвідношення публічних і приватних інтересів, часто випереджаючи своїм поступом різні суспільні зміни та процеси [3, с. 58].

В аграрно-правовій доктрині погляди на сутність аграрного законодавства дещо різняться. Так, автори підручника «Аграрне право» (2021 р.) зазначають, що аграрне законодавство являє собою комплексну галузь законодавства України, сукупність різноманітних форм зовнішнього вияву норм, закріплених у нормативно-правових актах, тобто офіційних актах компетентних суб'єктів правотворчості, що закріплюють зміст норм аграрного права, створюють механізм правового регулювання внутрішніх і зовнішніх аграрних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників у сфері аграрного виробництва, забезпечуються державою і є зовнішньою формою (джерелом) аграрного права [4, с. 75].

В. Ю. Уркевич наголошує, що аграрне законодавство потрібно розглядати з позиції широкого трактування, включаючи до нього не лише, власне, закони, а всі чинні аграрні нормативно-правові акти [5, с. 219].

На думку Н. О. Багай, аграрне законодавство України визначається як комплексна галузь законодавства, що відповідає окремій галузі економіки та є системою взаємопов'язаних і узгоджених між собою нормативно-правових актів (законів, підзаконних нормативно-правових актів, актів правотворчості аграрних суб'єктів), що забезпечують спеціалізоване та інтегроване правове регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва [3, с. 58].

Водночас В. М. Єрмоленко акцентує увагу, що аграрне законодавство є підсистемою системи законодавства України і, в свою чергу, системою, структура якої об'єднує відповідні нормативно-правові акти, що врегульовують аграрні відносини [6, с. 246].

У свою чергу, А. І. Брінцов під аграрним законодавством розуміє сукупність аграрних нормативно-правових актів, які за характером правового регулювання мають загальнообов'язкове значення для необмеженого кола осіб, розраховані на неодноразове застосування та спрямовані на безпосереднє регулювання суспільних аграрних відносин, до яких належать аграрні закони України і підзакон-

ні нормативно-правові акти аграрного спрямування вищих органів державної влади, прийняті на підставі та відповідно до Конституції України, з урахуванням положень чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [7, с. 5]. Дане визначення вбачається дещо переобтяженим загальними ознаками і при цьому неповним, адже закономірно постає питання: а чи належать до аграрного законодавства акти інших органів державної влади й органів місцевого самоврядування?

Як вбачається, аграрне законодавство України – це самостійна, системно-сформована й спеціалізована галузь національного законодавства, що об'єднує значний за обсягом масив нормативно-правових актів, включаючи й акти міжнародного характеру, регуляторний вплив яких спрямовано на унормування відносин в агросфері [8, с. 15].

Однією з особливостей аграрного законодавства є відсутність єдиного спеціалізованого нормативно-правового акта кодифікованого характеру. Натомість існує великий масив нормативно-правових актів, які регулюють різні види аграрних відносин. З початку повномасштабної агресії РФ аграрне законодавство України зазнало суттєвої трансформації і змін. Прийнято низку нових законів і підзаконних нормативно-правових актів, внесено зміни до Земельного, Податкового, Митного кодексів України, а також інших нормативно-правових актів, що врегульовують аграрні відносини, укладено нові міжнародні угоди у цій сфері. Як вбачається, така нормотворча активність у галузі аграрного законодавства свідчить про наступне: 1) насамперед, про виключну значимість для держави як аграрного сектора економіки, так і агросфери в цілому; 2) про значну видозміну аграрних відносин в умовах наявних загроз воєнного стану й зумовлену цим необхідність їх адекватного й оперативного врегулювання заради забезпечення інтересів держави, населення і, навіть, світу в цілому [8, с. 15]; 3) про недосконалість чинного аграрного законодавства, брак системності у змісті його норм, їх певну декларативність, наявність законодавчих дефектів і прогалин, а отже, про відсутність адекватного законодавчого механізму подолання сучасних викликів і загроз, в тому числі, й глобального характеру тощо.

Які ж сфери аграрних відносин змусили законодавця вдатися до термінових нормотворчих дій в умовах воєнного стану? Зокрема, зазнало змін аграрне законодавство у сферах забезпечення: продовольчої безпеки; державної підтримки сільського господарства; агроекспортної логістики; відшкодування шкоди, завданої суб'єктам агробізнесу внаслідок ведення повномасштабної війни на території України та ін.

Так, з метою забезпечення продовольчої безпеки держави й запобігання виникненню дефіциту продуктів харчування для внутрішнього споживання 24 березня 2022 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» [9], 5 березня 2022 р. – Постанову Кабінету

Міністрів України від «Про внесення змін до додатків 1 та 5 постанови Кабінету Міністрів України № 1424 від 29 грудня 2021 року» [10], якою було введено обмеження на експорт на окремі види харчової продукції й, зокрема, розширено обсяги квот і перелік сільськогосподарської продукції, експорт якої підлягає ліцензуванню, а 12 травня 2022 р. – Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану» [11].

Цілковито зрозуміло, що прийняті нашвидкуруч законодавцем новели покликані максимально оперативного адаптувати законодавчі вимоги до наявної ситуації і проблем воєнного часу й, у такий спосіб, запобігти продовольчій катастрофі, причому як на національному, так і на глобальному рівні. Однак вказані кроки не формують науково обґрунтованого й системного підходу, не враховують потреб євроінтеграційних перетворень, необхідності стратегічних реформ у напрямку екологізації сільського господарства, сталого розвитку агросфери та протидії негативним для аграрного виробництва кліматичним змінам. Адже можливість забезпечення продовольчої безпеки має гарантуватися наявністю відповідних ресурсів агросфери, потенціалом внутрішнього аграрного виробництва, незалежно від внутрішніх і зовнішніх загроз, спроможністю забезпечити збереження генфонду нації, сталість розвитку агросфери, інтеграцію країни в європейський і світовий економічний простір, продовольчу незалежність і суверенітет. Між тим, вказані нормативно-правові акти правового механізму гарантування продовольчої безпеки в умовах воєнного стану, на жаль, не сформували. На брак в Україні такого законодавчого механізму звертають увагу й у спеціальній юридичній літературі [12].

Зазнали певних змін і підходи до державної підтримки сільського господарства. Для підтримки аграрних товаровиробників в умовах воєнного стану постановами КМУ від 12 березня 2022 р. № 274 [13] та від 18 березня 2022 р. № 312 [14] внесено зміни до програми «Доступні кредити 5-7-9%»; постановою КМУ від 21 червня 2022 р. «Деякі питання надання грантів бізнесу» [15] затверджено Порядки надання: мікрогрантів на створення або розвиток власного бізнесу; грантів для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства; грантів для створення або розвитку тепличного господарства. Серед загальних підходів у зазначеній постанові: перехід до прямої грантової підтримки; надання коштів з резервного фонду державного бюджету за програмою «Надання грантів для створення або розвитку бізнесу»; загальні вимоги до отримувачів грантів (приміром, приватна форма власності) й покладання на них певних обов'язків (створення визначеної кількості робочих місць тощо); безготівкова форма надання гранту; цифровізація процедури з використання засобів Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (Порталу Дія) та ін.

Аналіз змісту цих підзаконних нормативно-правових актів дозволяє стверджувати про певну трансформацію цілей державної аграрної політики, серед яких:

розвиток економіки і релокація агробізнесу з тимчасово окупованих територій; створення робочих місць на сільських територіях, вільних від ведення бойових дій; виробництво сільськогосподарської продукції з метою забезпечення продовольчих потреб населення нашої держави, росту ВВП й у перспективі зростання експорту. Як справедливо зазначають Х. А. Григор'єва та Т. Є. Харитонova, післявоєнні країни стикаються з глибоким спадом аграрного виробництва і затяжною продовольчою кризою. Саме тому надзвичайно важливим стає максимальне збереження рівня й обсягів сільськогосподарського виробництва ще на стадії гострого конфлікту. У зв'язку з цим надання системної виваженої державної підтримки вітчизняному аграрному бізнесу є питанням національної безпеки [16, с. 290]. Це засвідчує не лише важливість збереження й адаптації агропротекційних відносин в умовах воєнних дій, але й необхідність подальшого удосконалення аграрного законодавства у цій сфері.

Слід також відмітити, що постановою КМУ від 5 серпня 2020 р. [17] затверджено Державну стратегію регіонального розвитку на 2021–2027 роки, яка визначає генеральний вектор сталого розвитку регіонів України. Серед основних проблем соціально-економічного розвитку регіонів у контексті загальнодержавних викликів – збройна агресія РФ проти України та тимчасова окупація частини її території, результатом чого стало поглиблення розриву у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів й, зокрема, завдання значної шкоди агросфері. Адже ситуація на територіях, де проводилися чи тривають бойові дії, здебільшого характеризується як гуманітарна катастрофа, подолання наслідків якої має стати пріоритетом держави на найближчі десятиліття. Тим більше, що все це відбувається на фоні глобальної зміни клімату – однієї з найгостріших екологічних проблем, що постала перед людством і чинить вплив на всі сфери життєдіяльності людини, насамперед на економіку, аграрний сектор й агросферу в цілому. Як видається, для моніторингу і попередження наявних загроз у цій сфері має бути розроблено й законодавчо закріплено ефективний механізм національної агроекологічної політики.

Надалі, в умовах блокування морських портів і наявної небезпеки пересування вантажних кораблів акваторією Чорного і Азовського морів, Україна стикнулася з проблемою експорту зернових, внаслідок чого цілком реально постала загроза початку глобальної продовольчої кризи. Адже морським шляхом здійснювалося майже 90% експорту сільськогосподарської продукції. Задля попередження цієї загрози, Урядом було здійснено ряд кроків, спрямованих на розвиток альтернативних маршрутів експорту української сільськогосподарської продукції, формування нової географії транспортної та портової інфраструктури з вектором на Румунію, Польщу, Литву, Латвію та Естонію. Окрім того, було об'єднано зусилля міжнародної спільноти у вирішенні цього питання, результатом чого стало укладання міжнародної Угоди про експорт зерна Чорним морем [18] («Ініціатива щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів»),

підписаної 22 липня 2022 р. між Україною, Туреччиною та ООН. Інший примірник угоди підписали рф, Туреччина та ООН. Угодою було передбачено створення безпечних коридорів у Чорному морі між Україною та Босфором. Пролонгація цієї Угоди здійснювалася кілька разів, і зрештою з 18 липня 2023 р. рф відмовилася від її виконання, вчергове ілюструючи світу тактику «продовольство як зброя».

Суттєвого практичного значення у сучасних умовах також набувають питання щодо відшкодування шкоди, завданої суб'єктам агробізнесу внаслідок ведення повномасштабної війни на території України. У зв'язку з цим 20 березня 2022 р. постановою Кабінету Міністрів України було затверджено Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії рф [19]. Вказаний вище Порядок встановлює процедуру визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії рф за 22 напрямками, за кожним з яких визначено відповідальне Міністерство або інший компетентний орган виконавчої влади, що мав у шестимісячний строк розробити і затвердити відповідну методику визначення шкоди та збитків. Дійсно, за окремими напрямками такі методики прийнято. Так, наказами Міністерства аграрної політики та продовольства України від 18 травня 2022 р. затверджено Методику визначення шкоди та збитків завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії рф, від 18.10.2022 р. – Методику визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією рф, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності. Однак, на сьогодні досі не затверджено методики визначення шкоди, завданої особистим селянським господарствам та/або фермерським господарствам, що зареєстровані як фізичні особи – підприємці, що, на жаль, ускладнює становище вказаних суб'єктів, які вже зазнали втрат і збитків, й не гарантує можливості їх відшкодування в майбутньому.

Окремим чином регламентовано виконання невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків збройної агресії російської федерації, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд, щодо цього питання прийнято спеціальний Порядок, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 р. [20] Додатком до цієї постанови визначено Примірну форму Акта комісійного обстеження об'єкта, пошкодженого внаслідок збройної агресії російської федерації.

Отже, протягом останніх півтора роки з лютого 2022 року аграрне законодавство зазнало бурхливих змін і значної трансформації. Насамперед, це зумовлено переорієнтацією державної аграрної політики у зв'язку із веденням повномасштабної війни в Україні. Пріоритетного значення набувають питання подолання загроз у сфері забезпечення продовольчої безпеки на всіх її рівнях: національному, регіональному, рівні кожної окремої сім'ї, а також і на глобальному рівні. Вирішення цього завдання неможливе без подолання загроз у сфері ведення агро-

бізнесу, відновлення порушених агровиробничих процесів, відшкодування шкоди, завданої суб'єктам агробізнесу, земельним, водним, лісовим ресурсам тощо, а також без зміни підходів і механізмів державної підтримки сільського господарства. Викладеним й обумовлено активну нормотворчу діяльність щодо розвитку й удосконалення аграрного законодавства. При цьому, однак, низка питань досі залишається законодавчо неврегульованою. Зокрема, на думку Н. С. Гавриш, для вирішення проблеми воєнної деградації ґрунтів й забезпечення повоєнного відродження агросфери нагальною є розробка законодавства з охорони ґрунтів, організації ґрунтового моніторингу, переходу на ландшафтно-екологічне землекористування і ґрунтозахисне землеробство [21, с. 40]. Так само, неврегульованими лишаються питання правового забезпечення фінансування й організації розмінування сільськогосподарських угідь аграрних товаровиробників, відповідальності за агроєкоцид та ін.

Окрім того, відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 р. (ст. 403 і 405), сторонами задекларовано поступове зближення та гармонізацію аграрного законодавства з відповідним правом та регуляторними стандартами ЄС [22]. На думку Н. О. Багай, до основних напрямів адаптації вітчизняного аграрного законодавства до законодавства ЄС слід віднести їх зближення щодо: 1) способів виробництва сільськогосподарської продукції; 2) організації аграрного ринку та торгівлі продукцією рослинництва і тваринництва; 3) вимог щодо якості сільськогосподарської продукції; 4) охорони довкілля у процесі аграрного виробництва, розвитку органічного виробництва; 5) розвитку сільських територій та сільських громад; 6) забезпечення сталого сільськогосподарського виробництва; 7) державної підтримки сільського господарства [23, с. 6]. Отже, до чинників стимулювання законодавчої активності, слід також віднести євроінтеграційні зобов'язання України щодо гармонізації національного аграрного законодавства, а також глобалізаційні процеси, що відбуваються у сучасному світі.

Глобалізація продовольчої, екологічної та енергетичної проблем зумовила й проголошення світовою спільнотою 25 вересня 2015 року на рівні Генеральної Асамблеї ООН як Порядку денного на 21 століття концепції сталого розвитку та визначення цілей сталого розвитку у підсумковому документі «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» [24]. Сталий розвиток виступає новою світоглядною моделлю сучасного світу, що передбачає перехід від суто економічної моделі розвитку до економіки розвитку (зеленої економіки) й пошуку оптимального балансу між трьома складовими – економічною, соціальною та екологічною.

З метою забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки і держави, зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини та громадянина Указом Президента від

30 вересня 2019 р. «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» [25] визначено цілі сталого розвитку України на вказаний період. Переважна більшість з них безпосередньо стосується агросфери. Адже остання традиційно виступає сферою концентрації цілої низки публічних і приватних інтересів: економічного, продовольчого, екологічного, соціального, безпекового та ін. Серед названих ЦСР: подолання голоду і бідності, гарантування продовольчої безпеки, поліпшення харчування й сприяння сталому розвитку сільського господарства; забезпечення здорового способу життя, сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці; забезпечення сталого управління водними ресурсами, доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх; сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості, гідній праці для всіх; сприяння інноваціям; забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва; вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками; захист і відновлення екосистем суші, раціональне земле- і лісокористування, боротьба з опустелюванням, деградацією земель, втратою біорізноманіття; активізація роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку.

Можна стверджувати, що саме у сфері аграрно-правового регулювання забезпечується природне право людини на життя і здоров'я, зокрема, в частині права на достатнє для підтримання нормальної життєдіяльності, а також безпечне та якісне харчування, на достатній рівень життя, на безпечне довкілля, а також гарантується низка соціальних прав. Доволі слушною видається точка зору Н. О. Багай, що сучасне аграрне законодавство України покликано регулювати суспільні відносини в аграрному секторі економіки з урахуванням взаємозв'язку сільськогосподарського виробництва з навколишнім природним середовищем. При цьому досить важливим напрямком на сьогодні є формування якісно нових аграрно-правових приписів, що забезпечуватимуть спеціалізоване правове впорядкування суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва з урахуванням їх взаємозв'язку з довкіллям [26, с. 93].

Отже, запровадження концепції сталого розвитку в агросферу є вкрай актуальним завданням сьогодення, оскільки здатне допомогти у вирішенні наявних виробничих, екологічних та соціальних проблем, задля забезпечення прав не лише теперішнього, а й майбутніх поколінь. У зв'язку з цим, маємо констатувати, що на сьогодні назріла потреба в перегляді усталених в аграрно-правовій доктрині поглядів на юридичну природу, зміст і форму аграрного законодавства й поступового, еволюційного переходу до нової парадигми правового регулювання аграрних відносин з урахуванням необхідності виконання Україною взятих зобов'язань щодо реалізації Глобальних цілей сталого розвитку до 2030 р.

Однак, як справедливо зазначає В. В. Носік, аналіз чинного аграрного, земельного та екологічного законодавства засвідчує, що воно залишається несистематизованим, неузгодженим з іншими законами і не має орієнтації на забезпечення

подолання бідності і голоду, створення умов для сталого розвитку соціальної сфери села, функціонування сільського господарства в існуючих природних екологічних системах у різних регіонах держави. А наукові рекомендації, розроблені в теорії земельного і аграрного права, щодо необхідності розроблення і прийняття законів про сільське господарство, про продовольчу безпеку, про охорону ґрунтів, про сталий розвиток сільських територій та ін., на жаль, так і лишилися нереалізованими у чинному законодавстві України. Зокрема, на думку вченого, у нормах земельного, аграрного та екологічного законодавства не знаходять свого вираження і закріплення юридичні, інституційно-функціональні, юрисдикційні імперативи, правила, способи і механізми подолання бідності і голоду крізь призму забезпечення усім бажаним законодавчо гарантованої можливості доступу до використання землі, вод, лісів, природних ресурсів з метою здійснення виробничої діяльності, надання послуг, задоволення особистих потреб у продуктах харчування, питній воді тощо [27, с. 84].

Ураховуючи викладене, на сьогодні нагальним завданням держави має стати формування на підставі системно-синергетичного підходу дієвого правового механізму забезпечення сталого розвитку агросфери, який запровадить комплекс масштабних, взаємопов'язаних заходів організаційно-правового, економіко-господарського, екологічного, інноваційного, агропротекційного, соціального, превентивно-безпекового та іншого характеру задля забезпечення розвитку агросфери на засадах сталості, моніторингу й протидії наявним і прогнозованим загрозам, в тому числі й глобального характеру, у сфері продовольчої, екологічної та енергетичної проблем. З огляду на це, чинне аграрне законодавство потребує удосконалення, перегляду і систематизації (пропозиції щодо систематизації аграрного законодавства висловлюються в спеціальній юридичній літературі [28, с. 77–89]), моніторингу й усунення існуючих прогалин і дефектів, хоча б часткової кодифікації. Адже від якісного стану аграрно-правового регулювання й вираженої політики держави в агросфері залежить не тільки виживання національного сільського господарства в умовах війни, але й запобігання післявоєнному глибокому спаду аграрного виробництва й зтяжним продовольчій, агроекологічній та агроенергетичній кризам.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене можна сформулювати наступні висновки:

1. Сучасний стан і динаміка розвитку аграрного законодавства України зумовлена об'єктивними процесами розвитку суспільства та аграрних суспільних відносин. Їх зміни обумовлюються як цілями й напрямками державної аграрної політики, так і глобалізаційними та конвергенційними процесами і явищами, що мають місце у сучасному світі й знаходять відображення у міжнародно-правових документах та актах національного законодавства. Ці зміни триватимуть й надалі зумовлюватимуть появу нових викликів і загроз в агросфері. Аграрне законо-

давство й надалі розвиватиметься у напрямку, що диктуватиме зміна суспільних аграрних відносин, як на національному, так і на глобальному рівнях. Саме в цьому і виявляється синергетичний зв'язок аграрного законодавства та суспільних аграрних відносин.

2. Оскільки саме у сфері аграрно-правового регулювання знаходить реалізацію одне з основних природних прав людини – право на життя та здоров'я, зокрема, в частині права на достатнє для підтримання нормальної життєдіяльності, а також безпечне та якісне харчування, на перший план виходять аксіологічні аспекти й антропологічні засади аграрно-правового регулювання, що має знайти вираження в аграрному законодавстві. На це неодноразово зверталася увага дослідників [29, с. 53–67; 30, с. 18–21].

3. Аграрне законодавство на сьогодні потребує системного удосконалення, спрямованого на ефективне врегулювання суспільних аграрних відносин з урахуванням необхідності подолання викликів воєнного стану та глобальних загроз: продовольчої, екологічної, енергетичної тощо; на його подальшу адаптацію до вимог права Європейського Союзу й на забезпечення реалізації Глобальних цілей сталого розвитку в агросфері з урахуванням необхідності повоєнного відродження аграрного сектору економіки та агросфери в цілому. При цьому доцільним також вбачається переосмислення ролі наукового забезпечення нормотворчого процесу щодо вдосконалення чинного аграрного законодавства задля не лише вдосконалення форми, але й якісного підвищення змісту актів аграрного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Президент Української зернової асоціації Микола Горбачов розповідає, як змінився український аграрний експорт з початку війни та чому для всього світу критично важливо розблокувати порти Чорного моря. *Бізнес. НВ*. 14 травня 2022 р. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/economics/eksport-zernovih-skilki-zerna-ukrajina-postachaye-zakordon-novini-ukrajini-50241786.html> (дата звернення: 18.07.2023)
- [2] Названо ТОП-10 найбільших імпортерів українського зерна за минулий рік. *Latifundist.com*: головний сайт про агробізнес. 3 лютого 2022 р. URL: <https://latifundist.com/novosti/58224-nazvano-top-10-najbilshih-importeriv-ukrayinskogo-zerna-za-minulij-rik> (дата звернення: 18.07.2023)
- [3] Багай Н. О. Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2021. 456.
- [4] Аграрне право : підручник. Вид. 2-ге, змін. / В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко, І. М. Кульчий та ін. ; за ред. А. М. Статівки. Харків : Право, 2021. 416 с.
- [5] Уркевич В. Ю. Про аграрне законодавство України. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 100. С. 218–225.
- [6] Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2007. 379 с.
- [7] Брінцов А. І. Кодифікація аграрного законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 ; НУБіП України. Київ, 2018. 21 с.

- [8] Курман Т. В. Аграрне право і законодавство України: синергетичні засади й перспективи розвитку в умовах глобальних загроз. *Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку* : кол. монографія / за ред. : А. П. Гетьмана, Т. В. Курман. Харків : Юрайт, 2022. С. 10–37.
- [9] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : Закон України від 24.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145–20#Text> (дата звернення: 18.07.2023).
- [10] Про внесення змін до додатків 1 та 5 постанови Кабінету Міністрів України № 1424 від 29 грудня 2021 р.: постанова Кабінету Міністрів України від 05.03. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/832–2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.07.2023)
- [11] Про внесення змін до деяких законів України щодо безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану : Закон України від 12.05.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246–20#Text> (дата звернення: 18.07.2023)
- [12] Коваленко Т. О. Поняття, ознаки та критерії продовольчої безпеки за законодавством України та інших держав. *Адміністративне право і процес*. 2018. № 1 (20). С. 30–41.
- [13] Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 28 та від 14 липня 2021 р. № 723 : постанова Каб. Міністрів України від 12.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/274–2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.07.2023)
- [14] Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 28 і 29 : постанова Каб. Міністрів України від 18.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312–2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.07.2023)
- [15] Деякі питання надання грантів бізнесу : постанова Каб. Міністрів України від 21.06.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738–2022-%D0%BF#n347> (дата звернення: 18.07.2023)
- [16] Харитонов Т. Є., Григорьева Х. А. Продовольча безпека в умовах воєнних конфліктів сучасності: правовий досвід іноземних держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 287–291. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/65.pdf (дата звернення: 18.07.2023)
- [17] Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : постанова Каб. Міністрів України від 05.08.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695–2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.07.2023)
- [18] Худякова О. Угода щодо розблокування експорту зерна: які умови та чого побоюється Україна. *Слово і діло*: аналітичний портал. 22 липня 2022 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/07/22/stattja/ekonomika/uhoda-shhodo-rozblokovannya-eksportu-zerna-yaki-umovy-ta-choho-poboyuyetsya-ukrayina> (дата звернення: 18.07.2023).
- [19] Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : постанова Каб. Міністрів України від 20.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326–2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.07.2023).
- [20] Про затвердження Порядку виконання невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків збройної агресії Російської Федерації, пов'язаних із пошкодженням будівель та спо-

- руд: постанова Каб. Міністрів України від 19.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473-2022-%D0%BF#n9> (дата звернення: 18.07.2023).
- [21] Гавриш Н. С. Правові аспекти охорони ґрунтів України внаслідок збройної агресії РФ. Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз : матеріали круглого столу, присвяч. 100-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. Вовка Ю. О. (м. Харків, 12 трав. 2023 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2023. С. 38–42.
- [22] Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#Text> (дата звернення: 18.07.2023).
- [23] Багай Н. О. Теоретико-методологічні засади розвитку аграрного законодавства України в умовах євроінтеграції : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06 ; ДВНЗ «Прикарпат. Нац. ун-т імені В. Стефаника», Ін-т держави і права імені В. М. Корецького. Київ, 2021. 46 с.
- [24] Перетворення нашого світу: Порядок денний у галузі сталого розвитку на період до 2030 року : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25.09.2015. URL: http://www.sd4ua.org/wp-content/uploads/2015/02/SD_resolution_NY_2015.pdf (дата звернення: 18.07.2023).
- [25] Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 18.07.2023).
- [26] Багай Н. О. Еколого-правові проблеми сільськогосподарського виробництва. *Екологічне право в системі міждисциплінарних зв'язків: методологічні засади* : матеріали круглого столу (м. Харків, 4 груд. 2015 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2015. С. 92–94.
- [27] Носік В. В. Земельне право і законодавство України: системна криза чи зміна парадигми в умовах реалізації цілей сталого розвитку в Україні до 2030 року? *Право України*. 2020. № 5. С. 76–90.
- [28] Статівка А. М. Про Концепцію систематизації аграрного законодавства. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3. С. 77–89.
- [29] Статівка А. М. Про аксіологічні аспекти сучасного аграрного права. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Право. 2016. Вип. 243. С. 53–67.
- [30] Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення : монографія. Харків : Юрайт, 2018. 376 с.

REFERENCES

- [1] Mykola Gorbachev, President of the Ukrainian Grain Association, explains how Ukrainian agricultural exports have changed since the beginning of the war and why it is critical for the whole world to unblock the Black Sea ports. Business. NV. (2022, May). Retrieved from <https://biz.nv.ua/ukr/economics/eksport-zernovih-skilki-zerna-ukrajina-postachaye-zakordon-novini-ukrajini-50241786.html>
- [2] The TOP-10 largest importers of Ukrainian grain for the last year were named. Latifundist.com: the main site about agribusiness (2022, February). Retrieved from <https://>

- latifundist.com/novosti/58224-nazvano-top-10-najbilshih-importeriv-ukrayinskogo-zerna-za-minulij-rik
- [3] Bahai, N. O. (2021). Theoretical and Methodological Bases of Development of Agrarian Legislation of Ukraine in the Context of European Integration (Doctoral dissertation, V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv Ukraine).
- [4] Agrarian Law: Textbook (2021). / V. M. Kornienko, H. S. Kornienko, I. M. Kulchii, et al. Kharkiv: Pravo.
- [5] Urkevych, V. (2009). On the agrarian legislation of Ukraine. *Problems of legality*, 100, 218–225.
- [6] Yermolenko, V. M. (2007). Agrarian property legal relations of private agricultural enterprises in Ukraine (Doctoral dissertation, National Agrarian University of Ukraine, Kyiv, Ukraine).
- [7] Brintsov, A. I. (2018). Codification of Agrarian Legislation of Ukraine (PhD thesis for the degree of Candidate of Law, National University of Bioresources and Environmental Management of Ukraine, Kyiv, Ukraine).
- [8] Kurman, T. V. (2022). Agrarian Law and Legislation of Ukraine: Synergistic Principles and Prospects for Development in the Context of Global Threats. *Agrarian and land law of Ukraine: modern paradigm and prospects for development: a collective monograph* / edited by A. P. Hetman and T. V. Kurman. Kharkiv: Yurite.
- [9] On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Creating Conditions for Ensuring Food Security under Martial Law: Law of Ukraine. (2022, March). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145–20#Text>
- [10] On Amendments to Annexes 1 and 5 of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine №. 1424 of December 29, 2021: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/832–2022-%D0%BF#Text>
- [11] On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Uninterrupted Production and Supply of Agricultural Products during Martial Law: Law of Ukraine. (2022, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246–20#Text>
- [12] Kovalenko, T. O. (2018). The concept, signs and criteria of food security under the legislation of Ukraine and other states. *Administrative law and process*, 1 (20), 30–41.
- [13] On Amendments to the Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine of January 24, 2020, № 28 and July 14, 2021, № 723: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/274–2022-%D0%BF#Text>
- [14] On Amendments to the Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine of January 24, 2020, No. 28 and 29: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312–2022-%D0%BF#Text>
- [15] Some issues of granting grants to business: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2022, June). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738–2022-%D0%BF#n347>
- [16] Kharitonova, T. E., Grigorieva, H. A. (2023). Food security in the conditions of military conflicts of the present: legal experience of foreign states. *Legal scientific electronic journal*, 2, 287–291. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/2_2023/65.pdf

- [17] On Approval of the State Strategy for Regional Development for 2021–2027: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2020, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695–2020-%D0%BF#Text>
- [18] Khudyakova, O. Agreement on unblocking grain exports: what are the conditions and what does Ukraine fear? Word and Deed: analytical portal. (2022, July). Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/07/22/stattja/ekonomika/uhoda-shhodo-rozblokuvannya-eksportu-zerna-yaki-umovy-ta-choho-poboyuyetsya-ukrayina>
- [19] On Approval of the Procedure for Determining the Damage and Losses Caused to Ukraine as a Result of the Armed Aggression of the Russian Federation: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2022, March). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326–2022-%D0%BF#Text>
- [20] On Approval of the Procedure for Performing Urgent Work to Eliminate the Consequences of the Armed Aggression of the Russian Federation Related to Damage to Buildings and Structures: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2022, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473–2022-%D0%BF#n9>
- [21] Havrysh, N. S. (2023). Legal aspects of soil protection in Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation. *Actual problems of land, agrarian and environmental law in the context of modern challenges and threats*: materials of the round table devoted to the 100th anniversary of Dr. 100th anniversary of the birth of Doctor of Law, Professor Vovk Y. O. (Kharkiv, May 12, 2023) / edited by A. P. Hetman. Kharkiv: Pravo, 38–42.
- [22] On Ratification of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand: Law of Ukraine (2014, September). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678–18#Text>
- [23] Bahai, N. O. (2021). Theoretical and methodological principles of development of agrarian legislation of Ukraine in the context of European integration (PhD thesis for the degree of Doctor of Law, SHEI «Precarpathian. National University named after V. Stefanyk, V. M. Koretsky Institute of State and Law. Kyiv, Ukraine).
- [24] Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development: UN General Assembly Resolution (2015, September). Retrieved from: http://www.sd4ua.org/wp-content/uploads/2015/02/SD_resolution_NY_2015.pdf
- [25] On the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period up to 2030: Decree of the President of Ukraine (2019, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>
- [26] Bagai, N. O. (2015). Ecological and legal problems of agricultural production. *Environmental law in the system of interdisciplinary relations: methodological principles*: material. «Round table» (Kharkiv, December 4, 2015) / edited by A. P. Hetman. Kharkiv: Pravo, 92–94.
- [27] Nosik, V. V. (2020). Land Law and Legislation of Ukraine: Systemic Crisis or Paradigm Shift in the Context of Implementation of the Sustainable Development Goals in Ukraine by 2030? *Law of Ukraine*, 5, 76–90.
- [28] Stativka, A. M. (2017). About the Concept of Systematization of Agrarian Legislation. *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3, 77–89.
- [29] Stativka, A. M. (2016). On the axiological aspects of modern agrarian law. *Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series: Law*, 243, 53–67.
- [30] Kurman, T. V. (2018). Sustainable development of agricultural production: problems of legal support. Kharkiv: Yurait.

Анатолій Миколайович Статівка

Доктор юридичних наук, професор
Член-кореспондент НАПрН України
Національна академія правових наук України
61024, вулиця Пушкінська, 70, м. Харків, Україна

Anatolii M. Stativka

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Тетяна Вікторівна Курман

Доктор юридичних наук, професор
Завідувачка кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вулиця Пушкінська, 77, м. Харків, Україна

Tetiana V. Kurman

Doctor of Law, Professor
Head of the Department of Land and Agrarian Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Статівка А. М., Курман Т. В. Аграрне законодавство України: сучасний стан і перспективи розвитку в умовах глобальних загроз. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Том 30. № 3. С. 280–297.

Suggested Citation: Stativka, A. M., & Kurman T. V. (2023). Agricultural Legislation of Ukraine: Current Status and Development Prospects in the Context of Global Threats. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 280–297.

Стаття надійшла / Submitted: 22/07/2023
Доопрацьовано / Revised: 22/08/2023
Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

УДК 342.7

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-298

Михайло Васильович Шульга

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Кафедра земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна

Ганна Сергіївна Корнієнко

Кафедра земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
м. Харків, Україна

ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНО-ПРАВОВИХ СКЛАДОВИХ СУЧАСНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. У статті розкрито проблематику щодо аграрно-правових складових сучасної продовольчої безпеки. Підкреслено, що продовольча безпека є комплексною категорією, а тому її треба досліджувати з використанням знань як юриспруденції, так і інших наук, зокрема економіки. Встановлено беззаперечний взаємозв'язок національної і світової продовольчої безпеки. Це зумовлено тим, що світ перебуває в єдиному глобалізаційному аграрному ланцюзі, функціонування якого, дозволяє виробляти, переробляти і розподіляти сільськогосподарську продукцію між різними державами. Наголошено, що продовольча безпека спрямована на реалізацію права людини на достатнє харчування. Водночас реалізація будь-якого права означає роботу певного механізму, що складається із сукупності дій і процесів, спрямованих на досягнення бажаного результату. Особливість феномену продовольчої безпеки полягає в тому, що він дозволяє виявити наявність публічних і приватноправових інтересів, які мають один вектор – підтримку достатнього життєвого рівня людини. Обґрунтовано розширення кола засад продовольчої безпеки, якими слід вважати: незалежність, доступність, якість, адекватність, самозабезпеченість, розумність, добросовісність, справедливість. Установлено, що в умовах воєнного стану правовий режим продовольчої безпеки повинен відрізнятися від звичайного її режиму, зокрема, додатково необхідно підтримувати сільськогосподарських товаровиробників, гарантувати проведення певних специфічних заходів (розмінування земель сільськогосподарського призначення), здійснювати активне міжнародне співробітництво щодо логістики аграрної продукції тощо. Виокремлено засадничі аграрно-правові складові продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: адміністрування системи продовольчої безпеки держави; правове забезпечення продовольчої безпеки; забезпечення населення держави якісним та доступним продовольством; матеріально-технічне забезпечення агробізнесу; логістичне забезпечення сільськогосподарського виробництва; регулювання балансу експорту-імпорту сільськогосподарської продукції; оновлення та продовження формування державного продовольчого резерву; міжнародна підтримка продовольчої

безпеки в Україні. Визначено та охарактеризовано вразливості аграрно-правових складових продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. Встановлено, що логістичне забезпечення продовольчої безпеки в умовах війни поділяється на такі відносно самостійні етапи: 1) 24.02.–17.07. 2022 р. – критичний стан аграрної логістики, яка була обмежена та призупинена внаслідок початку військових дій; 2) 17.07.2022 р. – 18.07.2023 р. – аграрна логістика в умовах «зернової угоди»; 3) з 18 липня 2023 р. – пошуки нових логістичних шляхів.

Ключові слова: продовольча безпека, сільськогосподарська продукція, агробізнес, матеріально-технічне забезпечення, землі сільськогосподарського призначення, логістика.

Mykhaylo V. Shulga

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Department of Land and Agriculture Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

Ganna S. Korniyenko

Department of Land and Agriculture Law
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, Ukraine

FEATURES OF AGRARIAN AND LEGAL COMPONENTS OF MODERN FOOD SECURITY

Abstract. *The article deals with the issues of agrarian and legal components of modern food security. It is emphasized that food security is a complex category, and therefore it should be studied using the knowledge of both jurisprudence and other sciences, in particular economics. The author establishes an undeniable interconnection between national and global food security. This is due to the fact that the world is in a single globalized agricultural chain, which allows growing, processing and distributing agricultural products between different countries. It is emphasized that food security is aimed at realizing the human right to adequate food. At the same time, the realization of any right means the operation of a certain mechanism consisting of a set of actions and processes aimed at achieving the desired result. In the phenomenon of food security, one can identify the existence of public and private legal interests which have one vector – maintenance of an adequate standard of living. The author substantiates the expansion of the range of food security principles which should be considered as follows: independence, accessibility, quality, adequacy, self-sufficiency, reasonableness, good faith, justice. It is established that under martial law the legal regime of food security should differ from the usual food security regime, in particular, it is additionally necessary to support agricultural producers, to guarantee certain specific measures (demining, de-mining, etc.). The author identifies the fundamental agrarian and legal components of food security in wartime: administration of the*

State's food security system; legal support for food security; provision of the population with quality and affordable food; logistics support for agribusiness; logistics support for agricultural production; regulation of the balance of exports and imports of agricultural products; updating and continuation of the formation of the State food reserve; international support for food security in Ukraine. The author identifies and characterizes the vulnerabilities of agrarian and legal components of food security under martial law. It is established that the logistical support of food security in wartime is divided into the following stages: 1) 24.02. – 17.07. 2022 – the critical state of agrarian logistics, which was limited and suspended as a result of the outbreak of hostilities; 2) 17.07.2022–18.07.2023 – agrarian logistics in the context of the «grain deal»; 3) from July 18, 2023 – the search for new logistics routes.

Keywords: food security, agricultural products, agribusiness, material and technical support, agricultural land, logistics.

ВСТУП

Продовольча безпека будь-якої держави означає наявність достатньої, безпечної та поживної їжі для її населення. Вона є невід'ємним складовим елементом національної безпеки. Її фундаментальні засади закладені в Основному Законі України, в якому проголошено, що найвищою соціальною цінністю є людина, її життя і здоров'я (ст. 3); кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48) [1]. Наведені конституційні положення вказують, що продовольча безпека – це не лише економічне поняття, а й фундаментальна, складна правова категорія, яка забезпечує права людини на фізичне існування. Саме тому навколо визначення її правової природи, виявлення та оновлення її складових постійно точиться наукова дискусія. Водночас ця категорія є й залишається завжди нагальною для наукових досліджень, оскільки продовольча безпека має безпосередній зв'язок із людиною та можливістю її існування. Потреба глибокого наукового її осмислення особливо гостро постала під час широкомасштабної агресії рф.

З 24 лютого 2022 р. Україна опинилась у стані активних бойових дій, частина населення була евакуйована у більш безпечні регіони України та за кордон, насамперед у країни ЄС. Слід зазначити, що більшість українців прийняли рішення залишитися на рідній землі, що ставило перед керівництвом держави, серед інших нагальних завдань, завдання забезпечення фізичної безпеки життя людей, допомоги з житлом, продовольством, медичним обслуговуванням тощо. Тому терміново було прийнято спеціальне розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 29.04.2022 № 327-р [2]. Швидке правове внормування суспільних відносин, що стрімко формувалися в екстраординарних умовах, стало важливим чинником впливу на забезпечення продовольчої безпеки, а також проявом однієї із аграрно-правових її складових.

Окремо на рівні українського суспільства та держави активно обговорювалися можливості найбільш ефективного забезпечення продовольчої безпеки. Напри-

клад, 21 липня 2022 р. Міністерством розвитку громад та територій України та Проєктом USAID «ГОВЕРЛА» було організовано проведення наради з питань продовольчої безпеки громад під час війни та прийнято план із забезпечення продовольчої безпеки в умовах війни. Цим планом передбачено започаткування моніторингу стану продовольчої безпеки і сільськогосподарської інфраструктури в цілому; надання підтримки виробникам харчових продуктів; надання адресної допомоги соціально вразливим категоріям населення; централізований контроль за цінами на продукти [3]. Слід наголосити, що сучасна продовольча безпека є тим феноменом, що потребує постійного вивчення, аналізу, переосмислення підходів до її забезпечення, підтримки як за участю державних органів, органів місцевого самоврядування, так і представників агробізнесу, окремих громад та громадян. Ситуація навколо продовольчої безпеки в умовах воєнного стану продемонструвала консолідацію держави, аграрного підприємництва та суспільства.

Допомога у вирішенні проблемних питань продовольчої безпеки в умовах сучасних викликів була надана й міжнародною спільнотою. Яскравим прикладом є «зернова угода» (Ініціатива з безпечного транспортування зерна та харчових продуктів з українських портів / Чорноморська зернова ініціатива), укладена в Стамбулі 22 липня 2022 р. Її реалізація започаткована 1 серпня 2022 р., завдяки чому було поставлено за кордон понад 30 млн тонн врожаю [4]. Незважаючи на позитивний досвід цього логістичного аграрного коридору, в липні 2023 р. його підступно було припинено країною-агресоркою, яка до того ж знищила й частину сільськогосподарської продукції, що перебувала у портах України. Зокрема, після припинення Чорноморської зернової ініціативи було знищено 60 тисяч тонн зерна [5]. Це негативно вплинуло на продовольчу безпеку багатьох країн Азії та Африки, навіть на ціни в Європі, не кажучи вже про колосальні збитки вітчизняного агробізнесу. Відомо, що наприклад, постачання зернових культур з України дозволяє підтримувати світову продовольчу безпеку, зокрема здолати голод на африканському континенті. Така ситуація ще раз підтверджує, що країни світу перебувають в єдиному глобалізаційному аграрному ланцюзі, який дозволяє виробляти, переробляти та розподіляти сільськогосподарську продукцію між різними державами. Це необхідно враховувати в дослідженні складових продовольчої безпеки.

Внаслідок динаміки розвитку суспільних відносин, світової економіки, змін клімату на планеті оновлюються й складові продовольчої безпеки. Водночас незмінно обов'язковими залишаються її фундаментальні складові: матеріально-технічне забезпечення (наявність земель сільськогосподарського призначення, спеціального технічного оснащення, насіннєвого матеріалу, засобів захисту рослин, об'єктів інфраструктури та ін.); логістика (переміщення, зберігання, вільна реалізація, експорт сільськогосподарської продукції); підтримка (державна (внутрішня), міжнародна (зовнішня)); гуманітарне забезпечення. Саме названі аграрно-правові складові продовольчої безпеки потребують всебічного дослідження

в динаміці – з урахуванням впливу воєнного стану, інноваційного розвитку, міжнародної підтримки, зміни клімату та ін. Крім того, необхідно виявляти й осмислювати їх трансформації та доповнення.

Мета статті полягає у визначенні аграрно-правових складових сучасної продовольчої безпеки. Її досягнення можливе з позицій та на підставі результатів поставлених завдань: охарактеризувати стан та особливості сучасної продовольчої безпеки; виявити її аграрно-правові складові та їх трансформацію внаслідок війни; розкрити роль матеріально-технічного, логістичного та іншого забезпечення продовольчої безпеки й аргументовано наголосити на їх вагомості; надати рекомендації щодо сталого розвитку аграрно-правових складових продовольчої безпеки.

Вивчення, обґрунтування аграрно-правових складових сучасної продовольчої безпеки має теоретико-практичне значення. Наукове осмислення цієї категорії надає можливість отримати нові результати щодо продовольчої безпеки, яка була предметом дослідження О. В. Гафурової, О. І. Гойчук, Х. А. Григор'євої, В. М. Єрмоленка, Т. О. Коваленко, Т. В. Курман, О. М. Туєвої та ін. Критичні зміни у стані продовольчого забезпечення внаслідок війни зумовлюють необхідність виявити якісно нові характеристики в структурі продовольчої безпеки. Такі знання нададуть можливість більш повно розробляти й оновлювати стратегічні напрями розвитку відносин у сфері продовольчої безпеки, аграрної політики та правового регулювання аграрних відносин у цілому. Наведене вказує на актуальність та вчасність теми статті.

1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Продовольча безпека будучи основоположною дефініцією аграрного права, що має безпосередній зв'язок із іншими категоріями, зокрема агробізнесом, земельними правовідносинами. Складність, багатогранність та вагомість значення продовольчої безпеки для прав людини як особливого явища зумовлює постійний науковий інтерес, який не тільки не згасає, а, навпаки, посилюється, зокрема через екстраординарні обставини, викликані агресивними діями РФ в Україні. Так, одна з провідних фахівчинь у розробці даної тематики Т. В. Курман у статті «Агробізнес та продовольча безпека: проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану» слушно звернула увагу на важливе значення гарантування продовольчої безпеки, яке, на переконання дослідниці, є одним із основних завдань кожної сучасної цивілізованої держави, а тому питанням правового забезпечення продовольчої безпеки присвячено важливе місце в концепціях національної безпеки більшості передових країн [6, с. 124]. Оцінюючи потенціал продовольчої безпеки, економіст М. П. Сичевський зазначає, що Україна має всі можливості не тільки для забезпечення продовольчої безпеки на внутрішньому ринку, а й здатна здійснити істотний вплив на її зміцнення на світовому рівні [7, с. 15]. На думку Т. Є. Харитонової й Х. А. Григор'євої, слід очікувати наслідки війни для продо-

вольчої безпеки, зокрема поглиблення вітчизняних агроекологічних проблем: деградації ґрунтів, розширення зон опустелювання, зменшення придатних водних ресурсів, доступних для сільськогосподарського поливу, тощо [8, с. 288]. Виходячи з аналізу останніх наукових публікацій, присвячених досліджуваній тематиці, можна стверджувати, що науковці постійно оновлюють, доповнюють та поглиблюють знання про продовольчу безпеку як самостійний феномен. Разом з тим зауважимо, що, з-поміж іншого, дослідникам не вдалося всебічно окреслити зміни в аграрно-правових складових продовольчої безпеки в цілому, тобто як єдиного правового явища. Отже, цей важливий аспект потребує наукового доопрацювання та висвітлення.

2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Наукове вивчення аграрно-правових складових сучасної продовольчої безпеки можливе завдяки використанню системи загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. Одним із базових методів пізнання аграрно-правових феноменів є діалектичний. Його використання дозволило знайти протилежні та спільні тенденції в досліджуваному об'єкті, а також виявити окремі та загальні складові у правовій природі продовольчої безпеки. Для встановлення особливостей нормативно-правових актів, прийнятих для подолання продовольчої кризи в активних військових дій, було застосовано герменевтичний метод. Підкреслити значення продовольчої безпеки для забезпечення природного буття людини та її прав, надав можливість аксіологічний метод. Крім того, він дозволив акцентувати увагу на життєво важливу цінність продовольчої безпеки як для України, так і всього світу. Аксіологічний підхід щодо аграрно-правових складових продовольчої безпеки дав змогу довести їх беззаперечну вагомість та незамінність як для функціонування аграрного ланцюга (вузький підхід), так і їх значення в єдиному застосуванні для сталого розвитку продовольчої безпеки (широкий підхід). Водночас варто підкреслити, що цей методологічний підхід є одним із основоположних у методології аграрних досліджень, оскільки завдяки йому розкривається життєва важливість аграрної продукції та роль агробізнесу для підтримки як існування однієї людини, так і суспільства в цілому.

Внаслідок нестабільного розвитку відносин у сфері продовольчої безпеки в умовах воєнного стану виникла необхідність використати синергетичний метод наукового пізнання. За його допомогою було визначено зміни в побудові аграрно-правових складових продовольчої безпеки як процесу, що організовувався і під час бойових дій. Для характеристики стану продовольчої безпеки, виявлення наслідків війни для аграрного виробництва послуговувалися статистичним методом, який надав змогу сформувати власну авторську оцінку ситуації навколо продовольчого забезпечення країни, ризиків матеріально-технічної бази, логістики агробізнесу в період воєнного стану. Виявити й окреслити особливості кожної зі складових продовольчої безпеки дозволили методи аналізу та синтезу, завдяки

яким розкрито зв'язки між ними. Міжгалузевий підхід є одним з основних із сучасних методів пізнання аграрно-правових явищ, оскільки дозволяє розглянути аграрні феномени, які складають предмет дослідження різних наук, зокрема економіки, соціології, політології. Продовольчу безпеку як комплексну категорію треба досліджувати з використанням знань не тільки юриспруденції, а й інших наук, а тому для виявлення характерних ознак, особливостей складових продовольчої безпеки та розкриття суті кожної з них і було використано наведений підхід.

Формально-юридичний метод став дієвим інструментом для з'ясування стану правового забезпечення відносин продовольчої безпеки, змін законодавства щодо підтримки складових продовольчої безпеки, динаміки законодавчого реагування на загрози у сфері продовольчого забезпечення населення. Використання техніко-юридичного методу дозволило сформулювати рекомендації щодо подальшого вдосконалення аграрного законодавства.

Для всебічного й об'єктивного дослідження аграрно-правових складових продовольчої безпеки залучено до вивчення низку матеріалів. Підґрунтям роботи стали наукові літературні джерела у сфері юриспруденції, економіки. Оцінка продовольчої безпеки здійснювалася на підставі статистичних даних, розміщених у різних джерелах. Для виявлення стану суспільних відносин щодо продовольчої безпеки використовувалися публікації, розміщені в засобах масової інформації. Детально досліджувалися нормативно-правові акти, зокрема ті, що врегульовують відносини у сфері агробізнесу та продовольчого забезпечення населення. Нормативну основу дослідження становлять Конституція України, законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти аграрного законодавства. Доктринальні засади роботи ґрунтуються на дослідженнях українських та зарубіжних правознавців у сфері аграрного права, які присвячені особливостям правового забезпечення продовольчої безпеки.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

3.1. Стан та особливості сучасної продовольчої безпеки

22 лютого 2023 р. перший заступник Міністра аграрної політики та продовольства України під час семінару в рамках проєкту Міжнародної організації праці (МОП) та ООРУ зазначив, що для України наразі немає таких ризиків продовольчої безпеки, як для світу, адже криза стала відчутною на початку російського вторгнення, коли підвищилися ціни на продовольство, зокрема в деяких африканських країнах виникла проблема фізичної доступності до їжі. Тому необхідна консолідація міжнародної спільноти для забезпечення відновлення й сталого розвитку українського АПК [9]. Водночас економісти наголошували, що у період 2015–2019 рр. світова продовольча безпека поліпшувалася, про що свідчить зменшення кількості голодуючого населення, особливо в азійському регіоні (негативна динаміка спостерігалася лише в африканському регіоні). При цьому внаслідок

військової агресії проти України, виникли складнощі щодо українського експорту сільськогосподарської продукції, як наслідок стали формуватися рекордні ціни на продовольство, що погіршило доступ малозабезпечених верств населення до продуктів харчування [10, с. 39]. Про це у 2023 р. також наголошує і Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО). Так, ФАО підкреслює, що від 690 і до 783 мільйонів людей у світі стикалися з голодом у 2022 р. Це на 122 мільйони людей більше, ніж до пандемії COVID-19. У 2022 р. від голоду постраждало приблизно на 3,8 мільйона людей менше, ніж у 2021 р. Це стало наслідком відновлення після пандемії, але, на жаль, і цей незначний прогрес був порушений зростанням ціни на продовольство, енергоносії через війну в Україні [11, с. vii]. Дослідники також доводять, що ефект продовольчої кризи спостерігається не лише щодо того населення, яке безпосередньо потрапляє до зони воєнного конфлікту. Продовольча безпека людей, що проживають часом у абсолютно інших країнах чи на інших територіях, теж суттєво знижується внаслідок вимушених масових переміщень великих мас людей, порушень виробничих процесів, транспортних і логістичних коридорів тощо [8, с. 288]. Наведені дані ще раз підкреслюють, що продовольча безпека світу та окремих країн мають взаємний, а іноді і залежний зв'язок. Не можна в сучасних дослідженнях продовольчої безпеки обходити належною увагою такі її складові, як експорт та імпорт сільськогосподарської продукції, а також національну та міжнародну підтримку агробізнесу окремих держав, оскільки глобалізаційні процеси пронизують усі суспільні відносини у світі, у тому числі й аграрні правовідносини.

Продовольча безпека, за визначенням ФАО, являє собою забезпечувальну систему всього населення продовольством відповідно до фізіологічних потреб та норм, за рахунок власного виробництва та необхідного рівня імпорту сільськогосподарської продукції, відносно якої відсутні внутрішні умови [12, с. 15]. Звернемо увагу, що в цьому визначенні виокремлено такі складові продовольчої безпеки, як матеріально-технічна база сільськогосподарського виробництва, експорт/імпорт сільськогосподарської продукції, пов'язана із цим логістика, і включено таке поняття, як «норми продовольства для підтримки життєдіяльності суспільства».

У національному законодавстві встановлено, що «продовольча безпека – захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається в гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності» (п. 2.13 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України») [13]. Варто звернути увагу, що наведене визначення продовольчої безпеки розроблено ще у 2004 р. і з того часу, на відміну від інших законодавчих термінів, не було оновлено. Проте наразі, за майже два десятиліття, у країні сформувався та набув сталого розвитку агробізнес, відкрився ринок земель сільськогосподарського призначення, сформовані новітні аграрні логістичні коридори, змінена структура експорту й імпор-

ту аграрної продукції, почалася війна і криза продовольства. Тож очевидно, що такі фактори, які безумовно впливають на зміст будь-якої зі складових, варто враховувати, так само, як і постійно оновлювані підходи ФАО до продовольчої безпеки. Так, ця Організація кожен рік видає статистику, стратегію продовольчої безпеки залежно від виникнення нових обставин, загроз, змін клімату та ін. Тому вважаємо, що визначення поняття «продовольча безпека», яке закріплено в національному законодавстві, потребує уточнення й удосконалення, а отже, звернімося до аналізу наукових підходів до його розуміння й трактування.

В економічній літературі щодо продовольчої безпеки сформовані наступні позиції. Так, Л. В. Кучечук указує, що продовольча безпека – це глобальні стабільні умови розвитку світового ринку продовольства, за яких усе населення планети має доступ до повноцінного харчування, що забезпечується як агропродовольчим комплексом країни проживання, так і імпортними продуктами харчування [10, с. 35]. Наведений підхід вбачається занадто широким, проте можна погодитися з тим, що продовольча безпека забезпечується агропромисловим комплексом, хоча правильніше сказати – агробізнесом. На думку А. Д. Мостової, продовольчу безпеку слід трактувати як розміщення виробництва продовольства та формування державних продовольчих запасів відповідно стратегічних переваг країни та зовнішньоекономічної політики, які забезпечать гарантований доступ до продуктів харчування населенню країни в кількості й якості відповідно науково обґрунтованих медичних норм [14, с. 90]. У цьому визначенні авторка влучно підкреслила, що продовольча безпека має безпосередній зв'язок із формуванням державних продовольчих запасів, стратегіями розвитку імпорту й експорту сільськогосподарської продукції. М. М. Бабиш виокремлює чотири концептуальні підходи до розкриття змісту поняття «продовольча безпека»: як стану системи, як рівня доступу, як механізму забезпечення та за ієрархічним поділом. При цьому продовольча безпека – це соціально-економічний та екологічний стан розвитку, що забезпечує постійний фізичний, економічний та соціальний доступ людей до безпечної та поживної їжі через застосування адекватних механізмів на різних ієрархічних рівнях [15, с. 43]. Аналізуючи це положення, можна ще раз наголосити, що продовольча безпека є складним феноменом, що має на меті доступ людей до безпечної та поживної їжі. Цей доступ може бути досягнутий лише за умов сталого функціонування агробізнесу, державної підтримки, збалансованої політики експорту й імпорту сільськогосподарської продукції.

Правники також надають визначення продовольчої безпеки. Не можна оминути увагою характеристику продовольчої безпеки, запропоновану В. Ю. Уркевичем, який зазначає, що продовольча безпека розглядається як захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається в гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності [16, с. 59]. У цьому визначенні вчений виокремив таку важливу ознаку продовольчої безпеки, як наявність державних

гарантій щодо безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування. Наявність механізмів гарантій щодо реалізації права людини на доступ до їжі є тим чинником, що відрізняє економічне розуміння продовольчої безпеки від її юридичного тлумачення. Т. О. Коваленко також наголошує, що забезпечення продовольчої безпеки є невід'ємною умовою реалізації одного з основних прав людини – права на достатнє харчування, яке є складником права на достатній життєвий рівень [17, с. 33]. Отже, продовольча безпека безпосередньо пов'язана із забезпеченням права людини на достатнє харчування. Водночас варто підкреслити, що реалізація будь-якого права здійснюється через певний механізм, тобто сукупність дій та процесів, спрямованих на досягнення бажаного результату. У феномені продовольчої безпеки можна виявити наявність публічних і приватноправових інтересів, процесів, які мають один вектор – підтримку достатнього життєвого рівня людини.

У підтримці продовольчої безпеки велику роль відіграє держава, яка набуває особливої ваги в екстраординарних, форс-мажорних обставинах, коли виникає реальна загроза постачанню харчових продуктів і порушується нормальне забезпечення населення харчуванням. Так, в умовах воєнного стану правовий режим продовольчої безпеки має бути адаптований до несприятливих обставин і негативних наслідків, що виникли внаслідок бойових дій. Зокрема, необхідно додатково підтримувати сільськогосподарських товаровиробників, гарантувати проведення певних специфічних заходів (наприклад, розмінування земель сільськогосподарського призначення), здійснювати активне міжнародне співробітництво щодо логістики аграрної продукції тощо. З огляду на відмінності цілком логічно виокремлювати звичайний правовий режим продовольчої безпеки і надзвичайний правовий режим продовольчої безпеки.

Узагальнюючи наведене, можна запропонувати таке визначення: продовольча безпека – це механізм забезпечення гарантованого права людини на достатнє харчування, що включає наявність та достатність продуктів харчування, доступ до них за жодної ознаки дискримінації, який функціонує завдяки наявності системної підтримки національного сільськогосподарського товаровиробника, виваженої політики експорту й імпорту аграрної продукції, своєчасного формування державних продовольчих запасів, здійснення міжнародного аграрного співробітництва.

3.2. Аграрно-правові складові продовольчої безпеки та їх трансформація внаслідок війни

Як уже зазначалося, продовольча безпека є складною за змістовним наповненням аграрно-правовою категорією. Дослідники-економісти вказують, що основні якісні характеристики продовольчої безпеки наступні: незалежність, доступність, якість, адекватність, самозабезпеченість [18, с. 265]. Розглядаючи вказане положення, доречно зазначити, що в ньому виокремлено перш за все критерії оціню-

вання продовольчої безпеки, які визначались у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 № 1158 [19]. Із урахуванням розвитку аграрно-правових відносин, наведені критерії доцільно визначати як засади продовольчої безпеки. При цьому слід розширити їх коло, додавши до нього справедливність, добросовісність, розумність, які встановлені ст. 3 Цивільного кодексу України [20]. Можливість застосування цих засад до продовольчої безпеки зумовлено тим, що вона має спрямованість на задоволення як широких публічних, так і приватних інтересів. Зокрема, у центрі проблематики продовольчої безпеки стоїть людина – громадянин країни і споживач [21, с. 43]. Наявність приватного інтересу людини у правовій дефініції вказує на її приватноправову спрямованість. Як підсумок, продовольча безпека має комплексну правову природу, що й дозволяє використовувати комплексне правове регулювання до відносин продовольчої безпеки. Таким чином, основними засадами продовольчої безпеки є незалежність, доступність, якість, адекватність, самозабезпеченість, розумність, добросовісність, справедливність.

Складові продовольчої безпеки – це дискусійне питання в аграрному праві, оскільки чіткого закріплення цієї категорії в законодавстві не встановлено, і, незважаючи на його важливість, залишається відкритим. У Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року було зазначено, що основою аграрного ринку є виробництво вітчизняними товаровиробниками сільськогосподарської продукції, яке переважно формує продовольчу безпеку держави (розділ III, підрозділ 1, ч. 1) [19]. З наведеного випливає, що продовольча безпека базується на сталому функціонуванні національного аграрного підприємництва. Відомо, що аграрне підприємництво реалізується у формі агробізнесу та являє собою діяльність, урегульовану нормами аграрного законодавства, яка виникає у зв'язку з виробництвом, переробкою, зберіганням, транспортуванням та реалізацією сільськогосподарської продукції та сировини, а також матеріально-технічним і науковим забезпеченням цих процесів, з метою отримання прибутку суб'єктами цієї діяльності, задоволення потреб споживачів у сільськогосподарській продукції, забезпечення продовольчої безпеки держави, розвитку сільської місцевості, підтримки екологічної безпеки [22, с. 34]. Підтримка агробізнесу в умовах воєнного стану виступає одним із важливих завдань у сфері продовольчої безпеки. Саме в цьому напрямі й поєднуються публічні та приватні інтереси, навіть у збереженні національної та економічної безпеки, забезпеченні продовольством населення.

Проте зазначеного недостатньо для створення сталої продовольчої безпеки, до цього слід додати наявність продовольчих резервів, що формуються в межах законодавства про державний матеріальний резерв. Проблема щодо продовольчого резерву визначалась у Стратегії реформування системи державного матеріального резерву до 2025 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів

України від 19.08.2022 № 771-р. У ній указувалося, що на стан запасів матеріальних цінностей державного резерву негативно впливають численні випадки незабезпечення їх збереження відповідальними зберігачами й неефективне управління запасами матеріальних цінностей державного резерву, особливо продовольчої групи товарів. Станом на початок 2022 року в державному резерві з понаднормативним строком зберігання обліковуються матеріальні цінності продовольчої групи (запаси консервів м'ясних, молочних та рибних, олії соняшникової, цукру) та медичного призначення [23]. Наведене негативно вплинуло на стан продовольчого забезпечення під час війни, зокрема виявлялися факти щодо надання гуманітарних продуктових наборів, у яких містилися харчові продукти з порушенням строків зберігання. Тому, з огляду на надзвичайні обставини, необхідно провести моніторинг залишків продовольчої групи державного матеріального резерву, значно його оновити. При цьому доречно звернутися і до міжнародних партнерів для отримання відповідної допомоги, сформувавши державне замовлення для закупівлі державного продовольчого резерву в національних сільськогосподарських товаровиробників.

Підтримка продовольчої безпеки також включена в План заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 327-р [24]. У цьому документі визначено такі напрями забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: 1) адміністрування системи продовольчої безпеки держави (здійснення моніторингу стану продовольчої безпеки, забезпечення безперебійного виробництва сільськогосподарської продукції та харчових продуктів); 2) забезпечення населення територіальних громад продовольчими товарами (задоволення нагальних потреб функціонування держави щодо забезпечення населення територіальних громад в регіонах, на території яких тривають активні бойові дії, продовольчими товарами тривалого зберігання, формування розгалуженої мережі зберігання резервів сировини та продовольчих ресурсів, створення можливостей для самозабезпечення харчовими продуктами територіальних громад та домогосподарств); 3) регулювання зовнішньоекономічної діяльності (забезпечення повноцінного функціонування підприємств агропромислового комплексу, зокрема шляхом задоволення потреби в імпортних складових, регулювання наповнення внутрішнього ринку продукцією власного виробництва та забезпечення експортного попиту).

Аналіз наведеного дозволяє виокремити такі аграрно-правові складові продовольчої безпеки, характерні в період воєнного стану: адміністрування системи продовольчої безпеки держави; правове забезпечення продовольчої безпеки; забезпечення населення якісним та доступним продовольством в умовах війни; матеріально-технічне забезпечення агробізнесу; логістичне забезпечення сільськогосподарського виробництва; регулювання балансу експорту-імпорту сільськогосподарської продукції; оновлення та продовження формування державного продовольчого резерву; міжнародна підтримка продовольчої безпеки в Україні.

У свою чергу, ці складові, конкретизувавши, можна поділити, залежно від характеру засобів із забезпечення продовольчої безпеки на такі елементи:

1) публічно-правовий – державне управління відносинами у сфері продовольчої безпеки: адміністрування системи продовольчої безпеки держави; правове забезпечення продовольчої безпеки; оновлення та продовження формування державного продовольчого резерву;

2) гуманітарний – забезпечення населення якісним, доступним продовольством, міжнародна гуманітарна продовольча допомога;

3) матеріально-технічний, базовий – наявність земель сільськогосподарського призначення, відповідної сільськогосподарської техніки, насіннєвого матеріалу, добрив, об'єктів інфраструктури;

4) логістичний – забезпечення переміщення, зберігання, вільної реалізації, експорту/імпорту сільськогосподарської продукції;

5) допоміжний – підтримка суб'єктів агробізнесу: державна (внутрішня), міжнародна (зовнішня).

Кожен із цих елементів має функціональне значення та відповідне місце в структурі механізму забезпечення продовольчої безпеки. Наприклад, щодо державної підтримки слушною вбачається думка Ю. Ю. Бакай, яка наголошує, що в умовах воєнного стану вона має важливе значення, оскільки від діяльності та продуктивності агропромислового комплексу залежить продовольча безпека не лише України, а й світу в цілому. Для цього дослідниця пропонує прийняти наступні важливі заходи: зменшення податкового навантаження, пільгове кредитування, збільшення посівних площ, надання державних гарантій, бронювання військовозобов'язаних працівників, дозвіл експлуатації сільськогосподарської техніки без реєстрації та ін. [25, с. 281]. Т. В. Курман звертає увагу на необхідність формування цілісного й дієвого механізму правового забезпечення аграрних відносин у сфері фінансової підтримки агробізнесу, визначення проблем і прогалин у регулюванні вказаних відносин та опрацюванні шляхів їх подолання, оскільки фінансова підтримка є одним із найважливіших засобів підтримки суб'єктів агробізнесу в умовах воєнного стану й зберігатиме своє значення у повоєнний період [26, с. 287]. Безумовно, правове забезпечення аграрних відносин, про яке веде мову вчена, цілком поширюється й на публічно-правову складову продовольчої безпеки стосовно регулювання відносин у цій сфері. Слід підкреслити, що в умовах воєнного стану можна констатувати підвищену динаміку правового регулювання аграрних відносин, зокрема у напрямі продовольчої безпеки. Це цілком природно, оскільки відносини в умовах військової агресії отримали складну трансформаційну парадигму, яка потребувала якнайшвидшого вирішення в межах підтримки національної безпеки. Саме у цьому полягає яскравий прояв взаємопов'язаності заходів щодо підтримання як загальної національної, так і продовольчої безпеки.

3.3. Уразливість аграрно-правових складових продовольчої безпеки в умовах воєнного стану

Дослідники аграрного права в сучасних наукових дослідженнях окремо наголошують, що стан забезпечення продовольчої безпеки безпосередньо залежить від ефективності функціонування її аграрного сектора, зокрема, від ефективності ведення сільськогосподарської діяльності національними суб'єктами агробізнесу в умовах воєнного стану [6, с. 124]. Відомо, що ведення сільськогосподарської діяльності можливо лише за умови належного матеріально-технічного забезпечення. Агробізнес обов'язково передбачає наявність організаційного (аграрний менеджмент) і матеріально-технічного забезпечення (сільськогосподарська техніка, пально-мастильні матеріали, насіння, добрива тощо) [27, с. 102]. Саме від матеріально-технічного забезпечення товаровиробників перш за все сільськогосподарською технікою, запчастинами до неї й пально-мастильними матеріалами залежить їх функціонування й організація виробництва сільськогосподарської продукції [28, с. 149]. Матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарського виробництва являє собою складну систему з відповідним поділом на підсистеми, зокрема у сфері наявності земель сільськогосподарського призначення, сільськогосподарської техніки, біологічних ресурсів, добрив, системи обслуговування техніки тощо. Як зазначено в економічних літературних джерелах, функціонування та взаємозв'язок елементів системи матеріально-технічного забезпечення сільського господарства проявляється під дією горизонтальних зв'язків галузі з іншими сферами національної економіки, чинників залучення матеріалізованої праці промисловості. Вертикальні зв'язки в сільському господарстві забезпечуються взаємодією взаємопов'язаних ланок матеріального виробництва, біотехнологічних систем, живої праці з компонентами матеріально-технічної бази, реально існуючими продуктивними силами, які забезпечують просте або розширене її відтворення [29, с. 7]. Узагальнюючи, можна стверджувати, що сільськогосподарське товаровиробництво, як серцевина продовольчої безпеки країни, має залежні зв'язки з іншими суспільними відносинами, тому порушення звичайних відносин у період війни призвів до виникнення нових відносин у сфері матеріально-технічного забезпечення агробізнесу та їх ускладнень.

Однією з нагальних проблем у забезпеченні продовольчої безпеки є ефективне використання земель сільськогосподарського призначення. Так, за прогнозами Міністерства аграрної політики та продовольства України Україна не використовує приблизно 25% своїх сільськогосподарських площ через ведення бойових дій, замінування або тимчасову окупацію територій [30]. Влітку 2023 року почалося розмінування сільськогосподарських земель у межах програми ФАО, Всесвітньої продовольчої програми (ВПП) і Швейцарського фонду протимінної діяльності (FSD) в Миколаївській, Харківській, Херсонській областях. Незважаючи на роботи із розмінування, трагічні випадки продовжують траплятися. Так, 16 липня 2023 р. на Харківщині під час сільськогосподарських робіт трактор підірвався

на протитанковій міні, тракторист зазнав поранень. При цьому місцева влада регулярно повідомляє про випадки підриву цивільних осіб на вибухових пристроях, зокрема, в деокупованих Херсонській та Харківській областях [31]. Наведене вказує на ускладнення у сфері виробництва сільськогосподарської продукції в умовах воєнного стану. Така ситуація створює додаткові ризики у праці аграріїв, а тому спостерігається й нестача робочої сили в аграрному секторі, стан який погіршується також у зв'язку з мобілізацією та міграцією населення. За даними НБУ на липень 2023 р. загалом кількість мігрантів на кінець 2023 року залишатиметься майже такою ж, як і наприкінці 2022 року. Адаптація мігрантів, потенційні ускладнення з енергопостачанням упродовж опалювального сезону 2023/2024 років та подальше збереження високих безпекових ризиків стримуватиме їх повернення і наступного року [32]. Окремо слід торкнутися і такої надзвичайно актуальної проблематики, яка стосується знищення земель сільськогосподарського призначення, що перестають використовуватися в якості основного засобу виробництва в сільському господарстві. З подібними випадками світова спільнота практично не стикалася. Це сталося 6 червня 2023 р. внаслідок підриву Каховської ГЕС у Херсонській області, там підтверджено підтоплення близько 1300 га сільськогосподарських угідь. Прямі й непрямі втрати українського агросектору від підриву Каховської ГЕС можуть перевищити 10 млрд доларів [33]. Проблема полягає ще й у тому, що наразі українські сільськогосподарські землі перебувають в уразливому стані. Слід погодитися з точкою зору Т. В. Лісової, яка пропонує провести повноцінне обстеження стану земель усіх категорій, особливу увагу приділити стану останніх на деокупованих територіях та тих територіях, які потрапили в зону активних бойових дій [34, с.110]. На наш погляд, також з усією очевидністю виникає нагальна потреба в окремій державній програмі щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення та створення безпечних умов праці в сільськогосподарському господарстві в умовах воєнного стану та у поствоєнний період.

Отже, можна виокремити наступні чинники ускладнення та погіршення матеріально-технічного забезпечення продовольчої безпеки: 1) уразливість земель сільськогосподарського призначення в умовах війни (мінування, окупація, псування та знищення земель сільськогосподарського призначення); 2) наявність недостатньої робочої сили на селі (відтік робочої сили, ризики під час виконання робіт на сільськогосподарських угіддях).

Ще одним проблемним напрямом матеріально-технічного забезпечення продовольчої безпеки є недостатня кількість добрив, необхідних для вирощування сільськогосподарських культур. Зауважимо, що використання добрив значно скорочується. Така ситуація виникла внаслідок підвищення їх вартості, відмови від поставок добрив з країни-агресора.

Важливим кроком у вирішенні проблеми забезпечення добривами в умовах воєнного стану в Україні стала Програма USAID АГРО щодо безоплатного

надання мінеральних добрив українським сільськогосподарським товаровиробникам на осінню посівну кампанію, яку в липні 2023 р. презентував Уряд США. За підтримки Міністерства аграрної політики та продовольства України реєстрація на отримання допомоги вже розпочалася в Державному аграрному реєстрі. Отримати допомогу можуть агровиробники, які: мають в обробітку від 5 до 500 га у будь-якій області України (за винятком тимчасово окупованих територій), вирощують зернові або олійні культури, зареєстровані як юридичні особи або фізичні особи-підприємці, зокрема, сімейні фермерські господарства [35]. З наведеного випливає, що процес забезпечення необхідними добривами українських виробників аграрної продукції значно ускладнений. Вбачається, що комплексна проблема постачання та забезпечення мінеральними добривами може бути вирішена за допомогою виваженої та своєчасної державної й міжнародної підтримки.

В умовах воєнного стану український Уряд спростив вимоги до імпорту та переміщення сільськогосподарської продукції рослинного походження, у тому числі насіння, згідно з постановою «Деякі питання здійснення фітосанітарних заходів та процедур в умовах воєнного стану» від 01.04.2022 № 398, затвердженою Кабінетом Міністрів України [36]. Так, було запроваджено принцип екстериторіальності для реалізації повноважень територіальних органів Держпродспоживслужби, скасування обов'язковості переміщення територією України імпортованих об'єктів регулювання, зокрема у супроводі карантинного сертифіката. Наведене вказує на наявність державної підтримки забезпечення насінням сільськогосподарських товаровиробників в умовах воєнного стану. Ще однією постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Порядку відомчої реєстрації та зняття з обліку тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, сільськогосподарської техніки, інших механізмів» введено спрощену процедуру тимчасової реєстрації машин у період дії воєнного чи надзвичайного стану, яка передбачатиме: скорочення переліку документів для реєстрації машин до мінімально необхідного; огляд машин під час реєстрації здійснюватиметься державними інспекторами за можливості; прийняття заяв щодо реєстрації машин, головними управліннями Держпродспоживслужби, за принципом екстериторіальності [37]. Вбачається, що введений принцип екстериторіальності Держпродспоживслужби позитивно позначиться на подоланні вразливості складових діяльності суб'єктів агробізнесу.

Вкрай непростою видається ситуація з таким важливим чинником і складовою забезпечення продовольчої безпеки, як логістика агробізнесу, де на першому плані постає питання «своєчасного логістичного забезпечення експорту сільськогосподарської продукції» [38, с. 632]. Відносини логістики значно змінилися внаслідок виходу країни-агресора з «зернової угоди». Її уклали в липні 2022 р. за посередництва Туреччини та ООН строком на 120 днів. На той момент, за оцінкою української влади, в Україні були заблоковані 22 млн тонн зерна. Згідно

з даними ООН, зернова угода дала можливість Україні експортувати 32,9 млн тонн сільськогосподарської продукції, зокрема, 17 млн тонн кукурудзи, 9 млн тонн пшениці, а також майже по 2 млн тонн соняшникового шроту та соняшникової олії [39]. 18 липня 2023 р. ця угода припинила своє існування. Зважаючи на зазначене, можна стверджувати, що логістичне забезпечення продовольчої безпеки в умовах війни поділяється на наступні етапи: 1) 24.02. – 17.07. 2022 р. – критичний стан аграрної логістики, яка була обмежена та припинення внаслідок початку війни; 2) 17.07.2022 р. – 18.07.2023 р. – аграрна логістика в умовах «зернової угоди»; 3) з 18 липня 2023 р. – пошуки нових логістичних шляхів. Отже, логістичне забезпечення продовольчої безпеки знову перебуває у вразливому стані, а тому потребує розробки новітньої стратегії розвитку.

Підсумовуючи, можна виокремити вразливі аграрно-правові складові продовольчої безпеки та чинники, що посилюють їх вразливість в умовах воєнного стану: 1) землі сільськогосподарського призначення – мінування, окупація, псування та знищення земель сільськогосподарського призначення; 2) робоча сила на селі – дефіцит робочої сили через її відтік, ризики при роботі на сільськогосподарських угіддях; 3) забезпечення добривами – ускладнення через порушення каналів постачання, зниження фінансової спроможності агротоваровиробника через матеріальні втрати; 4) проблеми імпорту та переміщення сільськогосподарської продукції рослинного походження – ускладнений фітосанітарний контроль; 5) забезпечення сільськогосподарською технікою та її обслуговування – загроза повторного псування або знищення внаслідок бойових дій агресора; 6) труднощі логістичного забезпечення руху сільськогосподарської продукції – зумовлені небезпекою шляхів переміщення в умовах воєнного стану.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного дослідження сучасних аграрно-правових складових продовольчої безпеки можна зробити наступні висновки.

Суспільні відносини у сфері продовольчої безпеки, що піддалися змінам внаслідок війни, потребують переосмислення, зокрема й самого поняття «продовольча безпека». Запропоновано авторське визначення цієї категорії, як аграрно-правового механізму щодо забезпечення гарантованого права людини на достатнє харчування, що включає наявність, достатність продуктів харчування та доступ до них за жодної ознаки дискримінації, який функціонує завдяки системній підтримки національного сільськогосподарського товаровиробника, виваженої політики експорту та імпорту аграрної продукції, своєчасного формування державних продовольчих запасів, здійснення міжнародного аграрного співробітництва. Доведено, що фундаментальними засадами продовольчої безпеки є незалежність, доступність, якість, адекватність, самозабезпеченість, розумність, добросовісність, справедливість.

Відмінності в реалізації продовольчої безпеки в умовах воєнного стану й особливості її правового забезпечення дозволяє запропонувати виокремлювати зви-

чайний і надзвичайний правовий режим продовольчої безпеки. Останній правовий режим продовольчої безпеки відзначився динамікою правового регулювання відносин продовольчої безпеки, міжнародною гуманітарною допомогою, виявленням та запобіганням вразливості складників продовольчої безпеки.

Зазначено, що аграрно-правові складові продовольчої безпеки є дискусійною науковою дефініцією, яка вимагає подальшого наукового дослідження. Виокремлено наступні аграрно-правові складові продовольчої безпеки: 1) публічно-правові складові продовольчої безпеки у сфері державного управління відносинами (адміністрування системи продовольчої безпеки держави; правове забезпечення продовольчої безпеки; оновлення та продовження формування державного продовольчого резерву); 2) гуманітарні складові продовольчої безпеки (забезпечення населення якісним, доступним продовольством, міжнародна гуманітарна продовольча допомога); 3) матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників (наявність земель сільськогосподарського призначення, відповідної сільськогосподарської техніки, насіннєвого матеріалу, добрив, функціонування об'єктів інфраструктури); 4) логістичне забезпечення (переміщення, зберігання, вільна реалізація, експорт/імпорт сільськогосподарської продукції); 5) підтримка суб'єктів агробізнесу: державна (внутрішня), міжнародна (зовнішня).

Встановлено, що аграрно-правові складові продовольчої безпеки в умовах воєнної агресії набувають такої ознаки, як вразливість, тобто стають уразливими. Узагальнивши, можна виокремити такі аграрно-правові складові продовольчої безпеки і вказати чинники, що посилюють їх уразливість в умовах воєнного стану. Отже, уразливими є: 1) землі сільськогосподарського призначення – мінування, окупація, псування та знищення земель сільськогосподарського призначення; 2) робоча сила на селі – створення дефіциту робочої сили через її відтік, ризики під час роботи на сільськогосподарських угіддях; 3) забезпечення добривами – їх недостатність через порушення каналів постачання, зниження фінансової спроможності агровиробника у зв'язку з матеріальними втратами; 4) імпорт та переміщення сільськогосподарської продукції рослинного походження – ускладнений фітосанітарний контроль; 5) забезпечення сільськогосподарською технікою та її обслуговування – загроза повторного псування або знищення внаслідок бойових дій агресора; 6) логістичне забезпечення руху сільськогосподарської продукції – зумовлені руйнуванням шляхів переміщення та їх небезпекою під час військових дій.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Проведене наукове опрацювання й аналіз проблематики аграрно-правових складових продовольчої безпеки дозволяє запропонувати наступні теоретико-практичні рекомендації. Поняття «продовольчої безпека», закріплене в національному законодавстві, потребує переосмислення й удосконалення, оскільки воно, визначене ще у 2004 р., не було оновлене з урахуванням розвитку сучасних відносин

продовольчої безпеки. Для подолання вразливостей аграрно-правових складових продовольчої безпеки в умовах війни прийняти стратегії та програми щодо відновлення земель сільськогосподарського призначення, створення безпечних умов праці на селі, логістичного забезпечення продовольчої безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [2] Про затвердження плану заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : розпорядження Каб. Міністрів України від 29.04.2022 № 327-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2022-%D1%80#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [3] Продовольча безпека громад під час війни: ключові тези. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15247>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [4] День народження «зернового коридору» і день кінця. Як Україна знову опинилася в морській блокаді та чим це загрожує. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/18/702321/>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [5] Росія знищила 60 000 т зерна в порту Чорноморськ. Kernel повідомив про значні пошкодження (Доповнено). URL: <https://forbes.ua/news/rosiya-znishchila-60-000-t-zerna-v-portu-chornomorsk-19072023-14892>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [6] Курман Т. В. Агробізнес та продовольча безпека: загрози та проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 122–126. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.22>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [7] Сичевський М. П. Глобальна продовольча безпека та місце України в її досягненні. *Економіка АПК*. 2019. № 1. С. 6–17. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201901006>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [8] Харитонova Т. Є., Григор'єва Х. А. Продовольча безпека в умовах воєнних конфліктів сучасності: правовий досвід іноземних держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 287–291. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/65>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [9] Для забезпечення світової продовольчої безпеки та відновлення українського АПК необхідна консолідація міжнародної спільноти, – Тарас Висоцький. URL: <https://minagro.gov.ua/news/neobhidna-konsolidaciya-mizhnarodnoyi-spilnoti-dlya-zabezpechennya-vidnovlennya-ukrayinskogo-apk-ta-zabezpechennya-svitovoyi-prodovolchoyi-bezpeki-taras-visockij>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [10] Куччук Л. В. Світова продовольча безпека: тенденції та виклики. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2022. № 16. С. 34–40. DOI: <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-16-04> (дата звернення: 30.08.2023).
- [11] FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2023. The State of Food Security and Nutrition in the World 2023. Urbanization, agrifood systems transformation and healthy diets across the rural – urban continuum. Rome, FAO. 2023 <https://doi.org/10.4060/cc3017en>. (дата звернення: 30.08.2023).

- [12] FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. The State of Food Security and Nutrition in the World 2022. Repurposing food and agricultural policies to make healthy diets more affordable. Rome, FAO. 232 p.
- [13] Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24 червня 2004 р. № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#top>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [14] Мостова А. Д. Зовнішньоекономічні аспекти продовольчої безпеки держави *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Том 4. № 3. С. 86–96. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2019-3-10>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [15] Бабиш М. М. Понятійно-категоріальна сутність продовольчої безпеки. *Економіка та держава*. 2017. № 6. С. 39–45.
- [16] Уркевич В. Ю. Забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: новели земельного законодавства. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу* : тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. онлайн/офлайн конф. (м. Київ, 16 верес. 2022 р.). Київ : ФОП Ямчинський О. В., 2022. С. 59–63.
- [17] Коваленко Т. О. Поняття, ознаки та критерії продовольчої безпеки за законодавством України та інших держав. *Адміністративне право і процес*. 2018. № 1 (20). С. 30–41.
- [18] Хаєцька О. П., Лояніч В. О. Забезпечення продовольчої безпеки України в сучасних умовах. *Продовольча безпека України в умовах війни і післявоєнного відновлення: глобальні та національні виміри*. Міжнародний форум = Food security of Ukraine in the conditions of the war and post-war recovery: global and national dimensions. International forum : доповіді учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 01–02 черв. 2023 р.). Міністерство освіти і науки України ; Миколаївський національний аграрний університет. Миколаїв : МНАУ, 2023. С. 264–267.
- [19] Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : постанова Каб. Міністрів України від 19.09.2007 № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [20] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [21] Настич В. Г. Продовольча безпека як складова національної безпеки України. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2013. № 3 (23). С. 43–48.
- [22] Корнієнко Г. С. Особливості аграрного підприємництва: економічний, соціальний, екологічний аспекти. *Екологічне право*. 2020. Випуск 1. С. 32–35.
- [23] Про схвалення Стратегії реформування системи державного матеріального резерву на період до 2025 року : розпорядження Каб. Міністрів України від 19.08.2022 № 771-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771-2022-%D1%80#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [24] Про затвердження плану заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану : розпорядження Каб. Міністрів України від 29.04.2022 № 327-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2022-%D1%80#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [25] Бакай Ю. Ю., Гончаренко Я. А. Актуальні питання законодавчого забезпечення у сфері державної підтримки суб'єктів агробізнесу під час воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 276–282. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.44>. (дата звернення: 30.08.2023).

- [26] Курман Т. В. Аграрні відносини у сфері фінансової підтримки агробізнесу : новели і проблеми правового забезпечення в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 283–287. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.45>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [27] Корнієнко Г. С. Ознаки агробізнесу як аграрно-правової категорії. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. № 85. С. 104–110.
- [28] Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення : монографія. Херсон : Вид. дім «Гельветика». 2019. 596 с.
- [29] Науменко І. В. Забезпечення ефективності використання матеріально-технічної бази сільського господарства : автореф. ... дис... канд. екон. наук / Кіровоградський національний технічний університет МОН України, Кіровоград. 2015. 20 с.
- [30] Савченко Н. Битва за врожай: як українським аграріям адаптуватися до умов війни. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/04/13/699108/>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [31] На Харківщині тракторист під час роботи у полі підірвався на міні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kharkivshchyna-minuvannya-dsns-ryatuvalnyk-traktor/32505762.html>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [32] Інфляційний звіт на липень 2023 р. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q3.pdf?v=4. (дата звернення: 30.08.2023).
- [33] Підлив ГЕС: у Мінагрополітики повідомили, які площі вже затоплено, а які ще можуть піти під воду. URL: <https://www.unian.ua/economics/agro/pidriv-ges-na-hersonshchini-pidtdverdzheno-pidtoplennya-blizko-1300-ga-silgospugid-12292026.html>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [34] Лісова Т. В. До питання про вплив бойових дій на стан земель та шляхи їх відновлення. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення* : тези доповідей за матеріалами III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 27–28 квіт. 2023 р.) / відп. ред. : Я. І. Ленгер, А. М. Земко. Луцьк : ВІП ЛНТУ, 2023. 272 с.
- [35] Програма USAID АГРО надасть 12 000 тонн мінеральних добрив для українських агровиробників. URL: <https://minagro.gov.ua/news/programa-usaid-agro-nadast-12-000-tonn-mineralnih-dobriv-dlya-ukrayinskih-agrovirobnikiv>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [36] Деякі питання здійснення фітосанітарних заходів та процедур в умовах воєнного стану : постанова Каб. Міністрів України від 01.04.2022 № 398. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398-2022-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [37] Уряд спростив реєстрацію сільськогосподарських машин та механізмів у період воєнного стану. URL: <https://minagro.gov.ua/news/uryad-sprostiv-reyestraciyu-silskogospodarskih-mashin-ta-mehanizmv-u-period-voyennogo-stanu>. (дата звернення: 30.08.2023).
- [38] Корнієнко Г. С. Організаційно-правові проблеми логістичного забезпечення агробізнесу в умовах воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 черв. 2022 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : ВД «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 632–634.

- [39] Росія вийшла із «зернової угоди». Що це означає для України та світу. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c72ve44j72qo>.

REFERENCES

- [1] Constitution of Ukraine: Law of Ukraine. (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
- [2] On Approval of the Plan of Measures to Ensure Food Security under Martial Law: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2022, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2022-%D1%80#Text>.
- [3] Food Security of Communities in Time of War: Key Theses. (2022, July). Retrieved from <https://decentralization.gov.ua/news/15247>.
- [4] Birthday of the «grain corridor» and the day of the end. How Ukraine found itself in a sea blockade again and what it threatens. (2023, July). Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/18/702321/>.
- [5] Russia destroyed 60,000 tons of grain in the port of Chornomorsk. Kernel reported significant damage (Updated). (2023, July). Retrieved from <https://forbes.ua/news/rosiya-znischila-60-000-t-zerna-v-portu-chornomorsk-19072023-14892>.
- [6] Kurman, T. V. (2022.). Agribusiness and Food Security: Threats and Problems of Legal Support under Martial Law. *Analytical and comparative jurisprudence*, 3, 122–126. Retrieved from <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.22>.
- [7] Sychevskiy, M. P. (2019). Global food security and Ukraine's place in achieving it. *Ekonomika APK*, 1, 6–17. Retrieved from <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201901006>.
- [8] Kharitonova, T., & Grigorieva, H. (2023). Food security in the conditions of military conflicts of the present: legal experience of foreign states. *Legal scientific electronic journal*, 2, 287–291. Retrieved from <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/65>.
- [9] Consolidation of the international community is needed to ensure global food security and restore the Ukrainian agro-industrial complex, – Taras Vysotskyi. (2023, February). Retrieved from <https://minagro.gov.ua/news/neobhidna-konsolidaciya-mizhnarodnoyi-spilnoti-dlya-zabezpechennya-vidnovlennya-ukrayinskogo-apk-ta-zabezpechennya-svitovoyi-prodovolchoyi-bezpeki-taras-visockij>
- [10] Kuchechuk, L. V. (2022). World food security: trends and challenges. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «International Relations. Economy. Country Studies. Tourism»*, 16, 34–40. Retrieved from <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-16-04>
- [11] FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2023. (2023, August). The State of Food Security and Nutrition in the World 2023. Urbanization, agrifood systems transformation and healthy diets across the rural – urban continuum. Rome, FAO. Retrieved from <https://doi.org/10.4060/cc3017en>.
- [12] FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. The State of Food Security and Nutrition in the World 2022. Repurposing food and agricultural policies to make healthy diets more affordable. Rome, FAO.
- [13] On State Support of Agriculture of Ukraine: Law of Ukraine. (2004, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#top>.
- [14] Mostova, A. D. (2019). Foreign economic aspects of food security of the state *Ukrainian Journal of Applied Economics*. 4/3, 86–96. Retrieved from <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2019-3-10>.

- [15] Babych, M. M. (2017). Conceptual and categorical essence of food security. *Economy and state*, 6, 39–45.
- [16] Urkevych, V. (2022, September). Ensuring food security under martial law: innovations in land legislation. *Food and environmental security in wartime and post-war: legal challenges for Ukraine and the world: abstracts of the participants of the International Scientific and Practical Online/Offline Conference* Kyiv: FOP Yamchynskiy O. V., 59–63.
- [17] Kovalenko, T. O. (2018). The concept, signs and criteria of food security under the legislation of Ukraine and other states. *Administrative law and process*, 1 (20), 30–41.
- [18] Hayetska, O. P., & Loianich, V. O. (2023, June). Ensuring food security of Ukraine in modern conditions. *Food security of Ukraine in the conditions of war and post-war recovery: global and national dimensions. International forum = Food security of Ukraine in the conditions of the war and post-war recovery: global and national dimensions. International forum : reports of the participants of the international scientific and practical conference*, Mykolaiv / Ministry of Education and Science of Ukraine; Mykolaiv National Agrarian University. Mykolaiv: MNAU, 264–267.
- [19] On Approval of the State Targeted Program for the Development of Ukrainian Rural Areas for the Period up to 2015: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2007, September). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF#Text>.
- [20] Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine. (2003, January). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
- [21] Nastych, V. (2013). Food security as a component of national security of Ukraine. *Bulletin of Berdiansk University of Management and Business*, 3 (23), 43–48.
- [22] Kornienko, G. S. (2020). Features of agrarian entrepreneurship: economic, social, environmental aspects. *Environmental Law*, 1, 32–35.
- [23] On Approval of the Strategy for Reforming the State Material Reserve System for the Period up to 2025: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2022, August). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771-2022-%D1%80#Text>.
- [24] Bakai, Y. Y., & Goncharenko, Y. A. (2023). Topical issues of legislative support in the field of state support for agribusiness entities during martial law. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 1, 276–282. Retrieved from <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.44>.
- [25] Kurman, T. V. (2023). Agrarian relations in the sphere of financial support of agribusiness: novels and problems of legal support under martial law. *Analytical and comparative jurisprudence*, 1, 283–287. Retrieved from <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.45>.
- [26] Kornienko, H. S (2020). Features of agribusiness as an agrarian and legal category. *Actual problems of state and law*, 85, 104–110.
- [27] Hryhorieva, H. A. (2019). *State support of agriculture of Ukraine: problems of legal support*: Kherson: Publishing house «Helvetica».
- [28] Naumenko, I. V. (2015). *Ensuring the efficiency of the use of the material and technical base of agriculture* (PhD Thesis, Kirovohrad National Technical University of the Ministry of Education and Science, Kirovohrad, Ukraine).
- [29] Savchenko, N. (2023). Battle for the harvest: how Ukrainian farmers can adapt to the conditions of war. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/04/13/699108/>.
- [30] In Kharkiv region, a tractor driver exploded on a mine while working in the field. (2023, July). Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-kharkivshchyna-minuvannya-dsns-ryatuvalnyk-traktor/32505762.html>.

- [32] Inflation report. (2023, July). Retrieved from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q3.pdf?v=4...
- [33] Hydroelectric power plant explosion: the Ministry of Agrarian Policy reported which areas have already been flooded and which may still be under water.(2023 June). Retrieved from <https://www.unian.ua/economics/agro/pidriv-ges-na-hersonshchini-pidtvverdzheno-pidtoplennya-blizko-1300-ga-silgospugid-12292026.html>.
- [34] Lisova, T. V. (2023, April). On the impact of hostilities on the state of land and ways to restore it. *State-building processes in Ukraine: realities of today: Abstracts for the material. III All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* / Lenger, Y. I., & Zemko, A. M. (Ed.). Lutsk: VP LNTU.
- [35] USAID AGRO Program will provide 12,000 tons of mineral fertilizers for Ukrainian agricultural producers.(2023, July). Retrieved from <https://minagro.gov.ua/news/programa-usaid-agro-nadast-12-000-tonn-mineralnih-dobriv-dlya-ukrayinskih-agrovirobnikiv>.
- [36] Some issues of implementation of phytosanitary measures and procedures under martial law: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2022, April). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398-2022-%D0%BF#Text>.
- [37] The government has simplified the registration of agricultural machinery and equipment during martial law. (2022, April). Retrieved from <https://minagro.gov.ua/news/uryad-sprostiv-reyestraciju-silskogospodarskih-mashin-ta-mehanizmiv-u-period-voyennogo-stanu>.
- [38] Kornienko, H. S. (2022, June). Organizational and legal problems of logistics support of agribusiness under martial law. *Ukraine's European choice, development of science and national security in the realities of large-scale military aggression and global challenges of the XXI century (to the 25th anniversary of the National University «Odesa Law Academy» and the 175th anniversary of the Odesa School of Law): in 2 volumes: materials of the International Scientific and Practical Conference* / Kivalov, S. (Ed.) Odesa: Helvetica Publishing House, 1, 632–634.
- [39] Russia has withdrawn from the «grain deal». What it means for Ukraine and the world. (2023, July). Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c72ve44j72qo>.

Михайло Васильович Шульга

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Професор кафедри земельного та аграрного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Mykhaylo V. Shulga

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Professor the Department of Land and Agriculture Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Ганна Сергіївна Корнієнко

Доктор юридичних наук, доцент
Доцент кафедри земельного та аграрного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна

Ganna S. Korniyenko

Doctor of Law, Associate Professor
Associate Professor Department of Land and Agriculture Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Шульга М. В., Корнієнко Г. С. Особливості аграрно-правових складових сучасної продовольчої безпеки. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 298–322.

Suggested Citation: Shulga, M. V., & Korniyenko, G. S. (2023). Features of Agrarian and Legal Components of Modern Food Security. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30 (2), 298–322.

Стаття надійшла / Submitted: 22/08/2023
Доопрацьовано / Revised: 22/09/2023
Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

УДК 343.9

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-323

Вячеслав Олексійович Туляков

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Кафедра кримінального права
Національний університет «Одеська юридична академія»
Одеса, Україна

Інститут Європейського та Міжнародного кримінального права
університет Кастілья Ла-Манчі
Сьюдад-Реал, Іспанія

АПРОКСИМАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЗАКОНОДАВЧОЇ РОБОТИ ЄС: ПЕРСПЕКТИВИ ТА МЕТОДИ

Анотація. Апроксимація українського кримінального права в контексті законодавчої роботи ЄС – це складний і багатовимірний процес, спрямований на зближення правових систем України та Європейського Союзу у сфері кримінальної юстиції. Він передбачає науковий підхід, який охоплює правовий аналіз, порівняльні дослідження та запозичення найкращих практик для гармонізації українського законодавства зі стандартами та принципами ЄС. У статті досліджуються перспективні напрямки та методологія наближення кримінального права України до права ЄС. Це робиться з метою сприяння сумісності, співробітництву та гармонізації між правовими системами України та ЄС, зокрема у сфері кримінального правосуддя. Процес апроксимації передбачає різні перспективи та методи. По-перше, він вимагає всебічного аналізу директив, регламентів та інших правових інструментів ЄС, які стосуються кримінального права. Крім того, процес апроксимації передбачає прийняття та імплементацію найкращих практик і правових норм ЄС. Це може вимагати внесення змін або створення нових законів, підзаконних актів і процедур для приведення їх у відповідність до стандартів ЄС. Застосовувані методи включають розробку законопроектів, аналіз судової практики, консультації з інституціями ЄС. З наукової точки зору, процес починається з поглибленого аналізу правових інструментів ЄС, включаючи директиви, регламенти та прецедентне право з метою визначення основоположних принципів та вимог, які необхідно включити в українське кримінальне законодавство. Цей аналіз включає вивчення правових концепцій, визначень і процесуальних гарантій для забезпечення сумісності між двома правовими системами. Крім того, наукові дослідження та порівняльні студії відіграють вирішаль-

ну роль у процесі зближення. Вчені-юристи та експерти проводять порівняльний аналіз кримінального права України та ЄС, вивчаючи подібності та відмінності, виявляючи прогалини та сфери, що потребують удосконалення, а також пропонуючи необхідні поправки або нове законодавство для приведення українського законодавства у відповідність до стандартів ЄС. Крім того, науковий аспект процесу апроксимації передбачає застосування суворих методологій розробки законопроектів, оцінки впливу та механізмів оцінювання. Ці методології спрямовані на забезпечення ефективності, узгодженості та пропорційності законодавчих змін, а також на оцінку їхнього впливу на різні зацікавлені сторони, такі як правоохоронні органи, судова система та громадянське суспільство. Таким чином, наближення українського кримінального законодавства до законодавства ЄС включає в себе наукові методології, такі як правовий аналіз, порівняльні дослідження та формування політики на основі фактичних даних. Воно спрямоване на гармонізацію українського законодавства зі стандартами ЄС за допомогою обґрунтованого та системного підходу, який забезпечує сумісність, ефективність та узгодженість між правовими системами. Такий науковий підхід підвищує довіру та легітимність процесу наближення і сприяє загальному розвитку кримінальної юстиції в Україні.

Ключові слова: апроксимація, гармонізація, кримінальне право, *acquis* ЄС, права людини, кримінальне правосуддя

Viacheslav O. Tuliakov

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Department of Criminal Law
National University «Odesa Law Academy»
Odesa, Ukraine

Institute of European and International Criminal Law
University of Castilla La Mancha
Ciudad Real, Spain

APPROXIMATION OF UKRAINIAN CRIMINAL LAW IN THE CONTEXT OF THE EU LEGISLATIVE WORK: PERSPECTIVES AND METHODS

Abstract. *Approximation of Ukrainian criminal law in the context of EU legislative work is a complex and multidimensional process aimed at bringing the legal systems of Ukraine and the European Union closer together in the field of criminal justice. It involves a scientific approach that includes legal analysis, comparative research and borrowing of best practices to harmonize Ukrainian legislation with EU standards and principles. The article examines the prospective directions and methodology of approximation of Ukrainian criminal law to EU law. This is done with the aim of promoting compatibility, cooperation and harmonization between the legal systems of Ukraine and the EU, in particular in the field of criminal justice. The approximation process involves different perspectives and methods. Firstly, it requires a comprehensive analysis of EU directives, regulations and other legal instruments related to criminal*

law. In addition, the approximation process involves the adoption and implementation of EU best practices and legal norms. This may require amending or creating new laws, regulations, and procedures to bring them in line with EU standards. Methods used include drafting legislation, analyzing case law, and consulting with EU institutions. From a scientific point of view, the process begins with an in-depth analysis of EU legal instruments, including directives, regulations, and case law, in order to identify the fundamental principles and requirements to be incorporated into Ukrainian criminal law. This analysis includes an examination of legal concepts, definitions, and procedural safeguards to ensure compatibility between the two legal systems. In addition, research and comparative studies play a crucial role in the process of convergence. Legal scholars and experts conduct a comparative analysis of Ukrainian and EU criminal law, examining similarities and differences, identifying gaps and areas for improvement, and proposing necessary amendments or new legislation to bring Ukrainian law in line with EU standards. The scientific aspect of the approximation process involves the application of rigorous methodologies for drafting legislation, impact assessment, and evaluation mechanisms. These methodologies are aimed at ensuring the effectiveness, consistency, and proportionality of legislative changes, as well as assessing their impact on various stakeholders, such as law enforcement, the judiciary and civil society. Thus, the approximation of Ukrainian criminal law to EU law involves scientific methodologies such as legal analysis, comparative studies, and evidence-based policymaking. It aims to harmonize Ukrainian legislation with EU standards through a sound and systematic approach that ensures compatibility, efficiency, and coherence between legal systems. This scientific approach increases the credibility and legitimacy of the approximation process and contributes to the overall development of criminal justice in Ukraine.

Key words: approximation, harmonization, criminal law, EU acquis, human rights, criminal justice

ВСТУП

Розглядаючи питання формулювання подальшої гармонізації та апроксимації кримінального та кримінального процесуального законодавства України зі стандартами Європейського Союзу [1], зазначимо, що така діяльність здійснюється за допомогою оптимального застосування Директив та Регламентів ЄС. Директиви та Регламенти вимагають імплементації відповідних новацій на національному рівні в усіх державах-членах протягом визначеного періоду, але згідно принципу субсидіарності та пропорційності, залишають на розсуд держав-членів форму імплементації та метод застосування державного примусу за невиконання приписів. «Важливо розрізняти вимоги директив щодо мінімальної та максимальної (або повної) гармонізації. У випадку мінімальної гармонізації директива встановлює мінімальні стандарти, часто на знак визнання того факту, що правові системи деяких держав-членів уже встановили вищі стандарти. У цьому випадку держави-члени мають право встановлювати вищі стандарти, ніж ті, що встановлені в директиві. У випадку максимальної гармонізації держави-члени повинні запровадити правила з мінімальними та максимальними стандартами, встановленими в директиві» [2].

Питання апроксимації та гармонізації є предметом постійної уваги та наукового пошуку українських науковців [3; 3^a]. Ураховуючи специфіку кримінально-

правового регулювання (*ultima ratio* та автономність розуміння національного кримінального права та кримінального права ЄС) йдеться частіше не про гармонізацію у чистому вигляді, а про апроксимацію (наближення кримінально-правових заборон до Європейських кримінально-правових приписів, виходячи із правової ідеології та режимів кримінально-правового регулювання відповідної країни).

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Алгоритм відпрацювання гармонізації та апроксимації відомий: аналіз діючого кримінального законодавства ЄС супранаціонального рівня, практики Європейського суду справедливості, директив та регламентів Європейської комісії та Парламенту, процедур притягнення до відповідальності за порушення чи недотримання законодавства ЄС, проєктів Директив ЄК з приводу кримінальної політики криміналізації та пеналізації діянь (матеріальний, процедурний, процесуальний, пенітенціарний та превентивний аспекти), загальноєвропейського законодавства некримінального профілю, що потребує додаткового захисту нормами кримінального права [4].

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Лісабонський договір у ст. 83.1 проголошує, що Європейський Парламент та Рада можуть шляхом директиви, прийнятої відповідно до звичайної законодавчої процедури, встановити мінімальні правила щодо визначення кримінальних правопорушень та санкцій в області особливо тяжких злочинів з транскордонними характеристиками, що виникають унаслідок характеру чи наслідків таких правопорушень або особливої потреби в боротьбі з ними на загальних засадах [5]. «Безумовно, кримінальне право є чутливою сферою політики, де відмінності між національними системами залишаються суттєвими, наприклад, щодо типів і рівнів санкцій, а також класифікації певної поведінки як адміністративного чи кримінального правопорушення. Однак ЄС може усунути прогалини та недоліки там, де дії ЄС додають цінності. З огляду на транскордонний вимір багатьох злочинів, прийняття заходів кримінального права ЄС може допомогти забезпечити, щоб злочинці не могли ховатися за кордонами або зловживати відмінностями між національними правовими системами у злочинних цілях» [6].

Ці групи злочинів, що підлягають апроксимації, є наступними: тероризм, торгівля людьми та сексуальна експлуатація жінок і дітей, незаконний обіг наркотиків, незаконна торгівля зброєю, відмивання грошей, корупція, підробка платіжних засобів, комп'ютерні злочини та організована злочинність [7].

У більш розвинутому переліку це: (а) участь у злочинній організації, як визначено в Рамковому рішенні Ради 2008/841/JHA; (b) тероризм, як визначено в Директиві (ЄС) 2017/541 Європейського Парламенту та Ради; (c) торгівля людьми, як визначено в Директиві 2011/36/ЄС Європейського Парламенту та Ради; (d) сексуальна експлуатація дітей та дитяча порнографія, як визначено

в Директиві 2011/93/ЄС Європейського Парламенту та Ради (е) незаконний обіг наркотичних засобів та психотропних речовин, як визначено в Рамковому рішенні Ради 2004/757/ЈНА; (f) корупція, як визначено в Конвенції, розробленій на основі статті К.3(2)(с) Договору про Європейський Союз про боротьбу з корупцією за участю посадових осіб Європейських Співтовариств або посадових осіб держав-членів Європейського Союзу та в Рамковому рішенні Ради 2003/568/ЈНА; (g) відмивання грошей, як визначено в Директиві (ЄС) 2018/1673 Європейського Парламенту та Ради; (h) підробка платіжних засобів, як визначено в Директиві (ЄС) 2019/713 Європейського Парламенту та Ради; (i) підробка валюти, включаючи євро, як визначено в Директиві 2014/62/ЄС Європейського Парламенту та Ради; (j) комп'ютерні злочини, як визначено в Директиві 2013/40/ЄС Європейського Парламенту та Ради; (k) незаконний обіг зброї, боєприпасів та вибухових речовин, як визначено у Протоколі проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року; (l) шахрайство, включаючи шахрайство та інші кримінальні правопорушення, що впливають на фінансові інтереси Союзу, як визначено в Директиві (ЄС) 2017/1371 Європейського Парламенту та Ради; (m) екологічні злочини, включаючи незаконну торгівлю видами тварин, що перебувають під загрозою зникнення, та видами і сортами рослин, що перебувають під загрозою зникнення, як визначено в Директиві 2008/99/ЄС Європейського Парламенту та Ради, а також злочини, пов'язані із забрудненням з суден, як визначено в Директиві 2005/35/ЄС із поправками, внесеними Директивою 2009/123/ЄС; (n) сприяння несанкціонованому в'їзду та проживанню, як визначено в Рамковому рішенні Ради 2002/946/ЈНА та Директиві Ради 2002/90/ЄС.

До того ж існує певна кількість інших видів злочинів, гармонізація яких пов'язується із «загальноєвропейськими» через «подвійну превенцію» чи гармонізацію санкцій.

Цей невичерпний перелік на сьогодні включає такі склади як: (a) підробка та піратство продукції; (b) незаконний обіг культурних цінностей, зокрема антикваріату та творів мистецтва; (c) підробка адміністративних документів та їх незаконний обіг (d) вбивство або нанесення тяжких тілесних ушкоджень; (e) незаконна торгівля людськими органами та тканинами (f) викрадення, незаконне позбавлення волі або захоплення заручників (g) організоване або збройне пограбування; (h) рекет та вимагання; (i) торгівля викраденими транспортними засобами; (j) податкові злочини, пов'язані з прямими та непрямими податками і визначені національним законодавством держав-членів, які караються позбавленням волі або арештом на строк не менше одного року; (k) зловживання на ринку, інсайдерські операції та маніпулювання ринком; (l) порушення обмежувальних заходів Союзу, визначених у Директиві Європейського Парламенту та Ради.

Що стосується останнього пункту. Так, у 2022 році вперше за історію розвитку Європейського кримінального права, маючи прагнення легітимізувати систему кримінально-адміністративних санкцій проти РФ та РБ, Рада ЄС ухвалила рішення про розширення переліку складів Європейських злочинів, включивши до нього порушення обмежувальних заходів, прийнятих ЄС. Після ухвалення цього рішення 2 грудня 2022 року Європейська Комісія представила пропозицію щодо директиви, яка міститиме пропозиції щодо гармонізації кримінальних злочинів та покарань за порушення обмежувальних заходів ЄС. Передбачено наступний перелік нових кримінальних правопорушень, які порушують санкції ЄС, а саме: надання коштів або економічних ресурсів у розпорядження або на користь визначеної особи, юридичної особи або органу; незабезпечення заморожування цих коштів; надання можливості в'їзду визначених санкціями осіб на територію держави-члена або їх транзиту через територію держави-члена; здійснення операцій з третіми країнами, які заборонені або обмежені обмежувальними заходами ЄС; торгівля товарами або послугами, імпорт, експорт, продаж, купівля, передача, транзит або транспортування яких заборонено або обмежено; здійснення фінансової діяльності, яка заборонена або обмежена; або надання інших послуг, які заборонені або обмежені, таких як юридичні консультаційні послуги, трастові послуги та послуги з податкового консультування. Криміналізовані діяння охоплюватимуть також обхід обмежувальних заходів ЄС: це означає обхід або спробу обходу обмежувальних заходів шляхом приховування коштів або приховування того факту, що особа є кінцевим власником коштів [8].

У додаток до цього у червні 2023 року в Регламент Ради (ЄС) № 269/2014 щодо обмежувальних заходів у зв'язку з діями, що підривають або загрожують територіальній цілісності, суверенітету і незалежності України було внесене невелике оновлення, але з широким впливом на процедури моніторингу, та розширенням потенційних суб'єктів застосування обмежувальних заходів, передбачених Регламентом (ЄС) № 269/2014. Цитована поправка розширює сферу дії статті 3.1 (g), включивши до неї провідних бізнесменів, які працюють у Росії, а також їх найближчих родичів, інших фізичних осіб, які отримують вигоду від них, або підприємців, юридичних осіб, суб'єктів господарювання чи органів, задіяних у секторах економіки, які є суттєвим джерелом доходів для Уряду країни-агресора [9].

Зрозуміло, що цей перелік складів та спеціальних суб'єктів повинен знайти своє відображення у законодавстві України кримінального профілю.

До того ж у рамках розвитку Європейської стратегії у галузі кримінальної юстиції [10] передбачається розгляд питань про боротьбу із сімейним насильством, мовою ворожнечі, злочинами проти довкілля, корупційними правопорушеннями відмивання коштів та боротьбою з тероризмом, диджиталізацією правосуддя, а також про співробітництво у сфері правосуддя шляхом взаємного визнання та захисту прав жертв злочинів.

У вересні 2021 року Європейський парламент ухвалив законодавчу резолюцію, в якій закликав Комісію подати пропозицію щодо рішення Ради про визначення гендерно зумовленого насильства як нової сфери злочинів відповідно до статті 83(1) ДФЄС. Однак Комісія не дослухалася до рекомендації Парламенту і 8 березня 2022 року представила пропозицію щодо Директиви про боротьбу з насильством щодо жінок та домашнім насильством. Пропозиція спрямована, серед іншого, на гармонізацію певних форм гендерно зумовленого насильства на основі існуючої компетенції Союзу у сфері сексуальної експлуатації відповідно до статті 83(1) Договору про заснування Європейського Союзу. Загальна мета пропозиції – забезпечити мінімальний рівень захисту в ЄС для запобігання та боротьби з насильством щодо жінок та домашнім насильством, незалежно від того, чи відбувається воно онлайн, чи офлайн.

Більш конкретно, пропозиція спрямована на:

- криміналізацію певних форми насильства, які непропорційно впливають на жінок, такі, як зґвалтування за відсутності згоди, каліцтво жіночих статевих органів та специфічні форми кібернасильства;
- посилення доступу жертв до правосуддя та права на належний захист, що відповідає особливим потребам жертв таких злочинів;
- надання підтримки жертвам з урахуванням їх особливих потреб.

Проте комітети Європарламенту не погодилися з цією пропозицією, оскільки Комісія проігнорувала вимогу доповнення 83(1) Договору про заснування Європейського Союзу [11].

19 грудня 2022 року Європейська Комісія представила пропозицію щодо запобігання та протидії торгівлі людьми та захисту її жертв з метою: а) включити примусовий шлюб як особливу форму насильства над жінками та дівчатами та незаконне усиновлення із онлайн формами до переліку мінімальних форм експлуатації; б) запровадити обов'язковий режим санкцій щодо юридичних осіб з посиленням на законодавство про заморожування та конфіскацію; с) встановити нові склади злочинів, що стосуються використання послуг, які є об'єктом експлуатації з усвідомленням того, що особа є жертвою торгівлі людьми [12].

9 грудня 2021 року Європейська Комісія представила Повідомлення про пропозицію щодо розширення переліку злочинів ЄС, викладених у статті 83(1) ДФЄС, до мови ворожнечі та злочинів на ґрунті ненависті, оскільки мова ворожнечі та злочини на ґрунті ненависті є особливо серйозними злочинами, оскільки вони підривають спільні цінності та фундаментальні права ЄС. Ця пропозиція чекає на реалізацію та затвердження [13]. Не всі ці склади, що пропонуються відповідають національному підходу. Так, наприклад, окрім пропозиції оновити існуючі кримінальні правопорушення, які наразі охоплюються Директивою про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального права, та додати нові, такі як незаконна торгівля деревиною, незаконна утилізація суден та незаконний забір води.

Окрема вимога була доповнити невизначені юридичні терміни, що використовуються для опису екологічних злочинів, такі як «істотна шкода»; забезпечити ефективні, стримуючі та пропорційні види та рівні санкцій за екологічні злочини як для фізичних, так і для юридичних осіб. Доречи у рамках останньої пропозиції запропонований у 2023 році «європейський» склад екоциду означає незаконні або безглузді дії, вчинені з усвідомленням того, що існує значна ймовірність заподіяння цими діями серйозної, широкомасштабної або довготривалої шкоди навколишньому середовищу.

При чому «безглуздий» означає бездумне ігнорування шкоди, яка була б явно надмірною порівняно з очікуваними соціальними та економічними вигодами; «серйозна» означає шкоду, яка передбачає дуже серйозні негативні зміни, порушення або шкоду будь-якому елементу довкілля, включаючи серйозний вплив на життя людей або природні, культурні чи економічні ресурси; «широкомасштабна» означає шкоду, яка виходить за межі обмеженої географічної території, перетинає державні кордони, або якої зазнає ціла екосистема чи вид або велика кількість людей; «довготривала» – шкода, яка є незворотною або не може бути відшкодована шляхом природного відновлення протягом розумного періоду часу; «навколишнє середовище» означає Землю, її біосферу, кріосферу, літосферу, гідросферу та атмосферу, а також космічний простір [14].

Скажімо, є певні відмінності від складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 441 КК України – «Масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій...».

Суттєвою ознакою, що відкриває приклад до дискусії в плані гармонізації кримінального права України є також передбачення Європарламентом криміналізації необережного екоциду.

Виникають проблеми і при використанні судової практики ЄС, що є обов'язковою для застосування та аналізу у процесі апроксимації та гармонізації. Як правило, вона пов'язана із процесуальними аспектами проблеми, проте зустрічаються цікавості й для фахівців у галузі матеріального кримінального права.

Наприклад, підхід, застосований Судом ЄС у справі *Generalstaatsanwaltschaft Bamberg* (Виняток з принципу *ne bis in idem*) (C-365/21, 23.3.2023), згідно якому Німеччина не буде пов'язана принципом *ne bis in idem*, якщо дії, яких стосується іноземне судове рішення, становлять злочин проти її національної безпеки або інших не менш важливих інтересів [15].

З точки зору фахівців, таке рішення, як видається, залишається нижчим за рівень захисту, передбачений статтею 4 Протоколу № 7 до Конвенції яка є закріплює принцип *ne bis in idem* у системі Конвенції, та не передбачає практично жодних обмежень для цього принципу [16].

Отже, як у доктринальному, так і суто легістському сенсі у фахівців кримінального права України є багато перспектив конкретної праці щодо послідовного

створення належної Дорожньої карти гармонізації кримінального законодавства України із правом ЄС.

Окремими викликами для формулювання нової кримінально-правової доктрини України виступають також Документи Комітету Міністрів Ради Європи, Конвенції Ради Європи та рішення ЄСПЛ. Так, принциповим положенням Рекомендації CM/Rec(2023)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо прав, послуг та підтримки жертв злочинів є те, що «злочин є спричиненням шкоди суспільству *та порушенням особистих прав потерпілих (відокремлено нами – ВТ)*. Тому держави-члени повинні забезпечити ефективне визнання і повагу прав потерпілих щодо їх прав людини; вони повинні, зокрема, поважати свободу, безпеку, власність, гідність, приватне і сімейне життя потерпілих і визнавати негативний вплив злочинів на потерпілих» [17].

Зрозуміло, що таке визначення кримінального правопорушення через «шкоду» (а не через «небезпеку») з піднесенням захисту *особистих прав* людини до основних суспільних потреб не кладе крапку у довготривалій дискусії щодо матеріальної дефініції кримінального правопорушення, проте надає вагомих аргументів прихильникам побудови моделей кримінально-правового регулювання та загалом концепції кримінального правопорушення та відповідальності, що базується на приматі прав людини, а не держави та використанні принципу диспозитивності.

Вельми цікавими для розвитку національного законодавства, особливо у час війни, є відкриті для підписання нові міжнародні Конвенції, як, наприклад Конвенція про міжнародну кооперацію по розслідуванню злочину геноциду, злочинів проти людяності, військових злочинів та інших міжнародних злочинів від 26 травня 2023 [18].

Цікавість останньої, окрім констатації примату прав потерпілих, є й, наприклад, у тому що вона може вступити в силу на білатеральній основі, коли дві держави, ратифікувавши останню, визнають та приймають її вимоги до виконання у частині криміналізації (точніше, гармонізації відповідних злочинів проти миру та безпеки людства, проти людяності та військових злочинів).

ВИСНОВКИ

Таким чином, наближення українського кримінального законодавства до законодавства ЄС зміцнює верховенство права, посилює співпрацю у боротьбі з транснаціональною злочинністю, покращує співробітництво між судовими органами та взаємну правову допомогу, а також сприяє захисту прав людини та основоположних свобод.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ Президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>

- [2] European Union directives. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/european-union-directives.html#:~:text=In%20the%20case%20of%20minimum,those%20set%20in%20the%20directive>
- [3] Україна – ЄС: питання гармонізації кримінального та кримінального процесуально-го законодавства : *матеріали круглого столу* (м. Львів, 22 черв. 2023 р.) / упор.: І. В. Гловюк, Н. Р. Лашук. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 151 с.
- [3^a] Proportionality in Crime Control and Criminal Justice / E. Billis, N. Knust, J.-P. Rui (Eds). Bloomsbury Publishing, 2022. 496 p.
- [4] Туляков В. О. Апроксимація кримінального законодавства України до права Європейського Союзу (методологія питання). *Право України*. 2023. №3. С. 101–114.
- [5] Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon (13 December 2007). Document 12007L/TXT. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>
- [6] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social committee and the Committee of the Regions «Towards an EU Criminal Policy: Ensuring the effective implementation of EU policies through criminal law». COM/2011/0573 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52011DC0573>
- [7] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Delivering an area of freedom, security and justice for Europe's citizens / Action Plan implementing the Stockholm Programme. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2010:0171:FIN>
- [8] Sanctions: Council adds the violation of restrictive measures to the list of EU crimes. Council of the EU Press release (28 November 2022). URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/11/28/sanctions-council-adds-the-violation-of-restrictive-measures-to-the-list-of-eu-crimes/>
- [9] Council Regulation (EU) 2023/1089 of 5 June 2023 amending Regulation (EU) No 269/2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. Document 32023R1089. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2023.146.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2023%3A146%3ATOC&fbclid=IwAR3nqIb6LfVdFYmh65nZfCMwazJtndvyFmx-j-rMMzlsvOY2SGwXrTwbO2A
- [10] EU strategy on criminal justice. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/criminal-justice/eu-strategy-criminal-justice_en
- [11] Draft report on the proposal for a directive of the European Parliament and of the Council Combating violence against women and domestic violence (COM (2022)0105 – C9-0058/2022–2022/0066(COD)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CJ01-PR-739730_EN.pdf
- [12] Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022PC0732>
- [13] A more inclusive and protective Europe: extending the list of EU crimes to hate speech and hate crime. URL: https://commission.europa.eu/document/405d4be5-867b-4dcb-bf97-f61fae89868c_en

- [14] Report on The Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the Protection of the Environment through Criminal Law and replacing Directive 2008/99/Eu. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/a-9-2023-0087_en.html
- [15] Judgment – 23/03/2023 – Generalstaatsanwaltschaft Bamberg (Exception au principe ne bis in idem). Case C-365/21. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-365/21>
- [16] Prof. Johan Callewaert A different «ne bis in idem» in Luxembourg? Judgment of the CJEU in Generalstaatsanwaltschaft Bamberg. URL: <https://johan-callewaert.eu>
- [17] Recommendation CM/Rec(2023)2 of the Committee of Ministers to member States on rights, services and support for victims of crime (Adopted by the Committee of Ministers on 15 March 2023 at the 1460th meeting of the Ministers' Deputies). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680aa8263
- [18] Ljubljana-the Hague Convention on International cooperation in the investigation and prosecution of the crime of genocide, crimes against humanity, war crimes and other international crimes. URL: <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MZEZ/projekti/MLA-pobuda/The-Ljubljana-The-Hague-MLA-Convention.pdf>

REFERENCES

- [1] On the Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law Enforcement Agencies as Part of the Security and Defense Sector of Ukraine for 2023–2027: Decree of the President of Ukraine (2023, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>.
- [2] European Union directives. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/european-union-directives.html#:~:text=In%20the%20case%20of%20minimum,those%20set%20in%20the%20directive>
- [3] Ukraine – EU: issues of harmonization of criminal and criminal procedural legislation: materials of the Round table (2023, June 22) / I. V. Hloviuk, N. R. Lashchuk (Ed.). Lviv: Lviv State University of Internal Affairs.
- [3^a] Proportionality in Crime Control and Criminal Justice (2022). / E. Billis, N. Knust, J.-P. Rui (Ed.). Bloomsbury Publishing.
- [4] Tuliakov, V. O. (2023). Approximation of the criminal legislation of Ukraine to the law of the European Union (methodology of the issue). *Law of Ukraine*, 3, 101–114.
- [5] Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon (2007, December 13). Document 12007L/TXT. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>
- [6] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social committee and the Committee of the Regions «Towards an EU Criminal Policy: Ensuring the effective implementation of EU policies through criminal law “. COM/2011/0573 final. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52011DC0573>
- [7] Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Delivering an area of freedom, security and justice for Europe's citizens / Action Plan implementing the Stockholm Programme. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2010:0171:FIN>

- [8] Sanctions: Council adds the violation of restrictive measures to the list of EU crimes. Council of the EU Press release (2022, November 28). Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/11/28/sanctions-council-adds-the-violation-of-restrictive-measures-to-the-list-of-eu-crimes/>
- [9] Council Regulation (EU) 2023/1089 amending Regulation (EU) No 269/2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine Document 32023R1089 (2023, June 5). Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2023.146.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2023%3A146%3ATOC&fbclid=IwAR3nqIb6LfVdFYmh65nZfCMwazJtndvyFmx-j-rMMzlsvOY2SGwXrTwbO2A
- [10] EU strategy on criminal justice. Retrieved from https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/criminal-justice/eu-strategy-criminal-justice_en
- [11] Draft report on the proposal for a directive of the European Parliament and of the Council Combating violence against women and domestic violence (COM(2022)0105 – C9-0058/2022–2022/0066(COD)). Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/CJ01-PR-739730_EN.pdf
- [12] Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022PC0732>
- [13] A more inclusive and protective Europe: extending the list of EU crimes to hate speech and hate crime. Retrieved from https://commission.europa.eu/document/405d4be5-867b-4dc6-bf97-f61fae89868c_en
- [14] Report on The Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the Protection of the Environment through Criminal Law and replacing Directive 2008/99/Eu. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/a-9-2023-0087_en.html
- [15] Judgment – 23/03/2023-Generalstaatsanwaltschaft Bamberg (Exception au principe ne bis in idem). Case C-365/21. Retrieved from <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-365/21>
- [16] Prof. Johan Callewaert A different «ne bis in idem» in Luxembourg? Judgment of the CJEU in Generalstaatsanwaltschaft Bamberg. Retrieved from <https://johan-callewaert.eu>
- [17] Recommendation CM/Rec(2023)2 of the Committee of Ministers to member States on rights, services and support for victims of crime (Adopted by the Committee of Ministers (2023, March) at the 1460th meeting of the Ministers' Deputies)/ Retrieved from https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680aa8263
- [18] Ljubljana-the Hague Convention on International cooperation in the investigation and prosecution of the crime of genocide, crimes against humanity, war crimes and other international crimes. Retrieved from <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MZEZ/projekti/MLA-pobuda/The-Ljubljana-The-Hague-MLA-Convention.pdf>

Вячеслав Олексійович Туляков

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Професор кафедри кримінального права
Національний університет «Одеська юридична академія»
65009, Фонтанська дорога, 23, Одеса, Україна

Професор-дослідник Інституту Європейського та міжнародного кримінального права
Університет Кастилья Ла-Манчі
13071, Camilo José Cela 1, Сьюдад-Реал, Іспанія

Viacheslav O. Tuliakov

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Professor of the Department of Criminal Law
National University «Odesa Law Academy»
65009, 23 Fontanska Road, Odesa, Ukraine

Research Professor at the Institute of European and International Criminal Law
University of Castilla La Mancha Avda
13071, Camilo José Cela, 1, Ciudad Real, Spain

Рекомендоване цитування: Туляков В. О. Апроксимація кримінального права України у контексті законодавчої роботи ЄС: перспективи та методи *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 323–335.

Suggested Citation: Tuliakov, V. O. (2023). Approximation of the Criminal Law of Ukraine in the Context of the EU Legislative Work: Prospects and Methods. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30, 3, 323–335.

Стаття надійшла / Submitted: 30/06/2023
Доопрацьовано / Revised: 31/07/2023
Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

УДК 343.9:141.78

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-336

Сокуренько Валерій Васильович

Національна академія правових наук України

Харків, Україна

Харківський національний університет внутрішніх справ

Харків, Україна

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КРИМІНОЛОГІЇ

Анотація. *Стаття присвячена характеристиці сучасного стану та перспектив розвитку української кримінології. Вітчизняна кримінологія сформувалась як методологічна транзитивна наука, що за останні тридцять років інтегрувалась в загальноцивілізаційний, ліберально-демократичний контекст і дискурс. Установлено, надано опис та пояснення характеру й ступеню розвитку окремих складових предмету кримінології, зокрема її методології, вчення про злочинність, детермінацію злочинності, особу (особистість) кримінального правопорушника, механізм індивідуальної кримінально протиправної, а також віктимної поведінки, протидії та запобігання злочинності, окремим предметно наскрізним теоріям у межах так званої політичної, економічної кримінології, кримінології правотворчості тощо. Доводиться, що їй досі даються в знаки вади об'єктивістсько-матеріалістичного підходу до вивчення особистості кримінального правопорушника (як системи соціально значущих якостей, а не як екзистенціальної, духовної сутності; примат соціально-діалогічної природи особистості над рефлексивною, трансцендентною її складовими тощо), криміногенної детермінації, розуміння злочинності загалом. Поруч з цим здійснено методологічний прорив, презентовано розмаїття методологічних підходів, принципів, прийомів, концепцій, імплементація в кримінологічний дослідницький інструментарій пізнавальних можливостей феноменології, екзистенціалізму, синергетики, соціального конструктивізму, психоаналізу, trauma studies, психоісторичного підходу, теорії ігор тощо. Запропоновано 10 перспективних та першочергових напрямів кримінологічних досліджень, серед яких: методологія кримінології, кримінологія війни, сучасний російський фашизм, кримінологічне забезпечення перехідного правосуддя, фронтирна злочинність тощо.*

Ключові слова: кримінологія, предмет, методологія, стан, розвиток, перспективний напрям.

Valerii V. Sokurenko

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

Kharkiv, Ukraine

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Kharkiv, Ukraine

CURRENT STATE AND PROSPECTS OF UKRAINIAN CRIMINOLOGY DEVELOPMENT

Abstract. *The article is devoted to the description of the current state and prospects of the development of Ukrainian criminology. National criminology has been formed as a methodological transitional science that has been integrated into the general civilisation, liberal democratic context and discourse over the past thirty years. It has been determined, described and explained the nature and degree of the development of certain components of the criminology subject matter, in particular, its methodology, the doctrine of crime, determination of crime, personality of a criminal offender, the mechanism of individual criminal and victim behaviour, combating and preventing crime, and specific subject matter theories within the so-called political, economic criminology, criminology of law-making, etc. It has been proved that there are still shortcomings in the objective and materialistic approach to the study of the criminal offender's personality (as a system of socially significant qualities, rather than as an existential, spiritual entity; the primacy of the social and dialogical nature of the personality over its reflective, transcendental components, etc.), criminogenic determination, and understanding of the crime in general. Simultaneously, a methodological breakthrough has been made, and a variety of methodological approaches, principles, techniques, concepts, as well as the implementation of the cognitive capabilities of phenomenology, existentialism, synergetics, social constructivism, psychoanalysis, trauma studies, psychohistorical approach, game theory, etc. have been presented into the criminological research toolkit. 10 promising and priority areas of criminological research have been proposed, including: methodology of criminology, criminology of war, modern Russian fascism, criminological support of transitional justice, frontline crime, etc.*

Key words: *criminology, subject, methodology, state, development, perspective direction.*

ВСТУП

Агресивна війна, розв'язана росією проти України та всього цивілізованого світу, змушує по-новому поглянути на базові засновки людського співжиття, спробувати визначити мотивацію агресора, з'ясувати, чітко визначити, артикулювати підстави, засади консолідації українського суспільства. Як ніколи раніше затребуваними виявилися візії майбутнього, а разом із тим актуалізувалося й уявлення про картографію соціального часу, чи-то пак соціально-часової плюральності, її конфігурацій, можливостей розгортання в ній керованої діяльності, впливати на параметри, стани. Намагання внести ясність у калейдоскоп цих інтелектуальних, екзистенціальних викликів, питань настійно вимагає здійснення деякої ре-

візії, підвести уявну риску й намітити шляхи подальшого руху. Особливо чутливою до цього виявляється гуманітарна наука загалом і той її сегмент, який відповідає за конструювання пояснювальних моделей масових аберацій, соціально деструктивних практик, злочинності. Мовиться про кримінологію.

У різні часи й не безпідставно кримінології приписувалися різні функції: окрім загальнонаукових (опис, пояснення, прогнозування, перетворення) до політичних. Це й зрозуміло: намагання протидіяти злочинності системно, стратегічно завжди виводить у сферу політики. І саме в цій сфері, як можна помітити неозброєним оком, закладаються найбільш значущі імпульси руху соціальної матерії: від конструктивних, життєствердних й до найбільш руйнівних, власне злочинних, антигуманних, антиприродних. Сучасний російський фашизм, його політична конструкція та дискурсивно-сміслові осердя – наочне тому підтвердження. Відтак і очікування від кримінологічної науки в сучасних умовах відтворення ризоматичних метакомплексів криміногенно-кримінальних загроз є з одного боку сформованими, а з іншого – невизначеними. При тому ця невизначеність зумовлена нерелексивністю самої української кримінології. Як і будь-яка гуманітарна наука, кримінологія є аутогенетичною; здатність ставити питання й висувати наукові гіпотези визначається не тільки зовнішніми обставинами, а й значною мірою самим кримінологічним дискурсом, місцями, де жевріє кримінологічне мислення як особливий тип правового мислення, де зберігається здатність до наукової трансценденції (а справжні відкриття неможливі без виходу за межі феноменологічного досвіду), а не лише до фіксажу та вимірювання. Чи залишилися в Україні такі місця? Якщо так – то де вони, в якому стані та які перспективи відкривають?

Війна як подія граничного значення спонукає до внутрішньо-наукової рефлексії, аби намітити орієнтири, зробити інтелектуальну розмітку майбутнього розвитку доктрини, підкорити їй практику. В цьому полягає *мета статті*, а саме: узагальнити, описати сучасний стан української кримінологічної науки, визначити перспективи її розвитку.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Теоретичною базою дослідження є корпус наукових праць з проблем кримінології за 1991–2023 рр., представлений як монографічними роботами, так і довідковими виданнями, а також науковими статтями, в яких висвітлюються питання загальної частини кримінології й окремі проблеми особливої частини, які, на думку автора, мають загальносвітовий, глобальний контекст та значення, стосуються, зокрема сутності, ґрунти та проявів сучасного російського фашизму. Емпіричною базою для узагальнень й висновків, оцінки стану та значення, перспектив використання наявного теоретичного матеріалу послуговували статистичні зведення МВС, Офісу Генерального прокурора, Державної судової адміністрації України, про стан злочинності, зареєстрованих кримінальних правопорушень у державі, а також експертні оцінки й особистий, авторський, досвід роботи на посаді

начальника Головного управління Національної поліції в Харківській області у 2019–2020 рр. Методологічна платформа дослідження на філософському рівні поєднує закони й принципи діалектичного детермінізму (закони діалектичного протиріччя, універсального зв'язку, принципи системності, історизму, рівноваги), а також синергетичний підхід, соціальний конструктивізм й феноменологію. Загальнонауковий рівень представлений методами спостереження, порівняння, аналізу, синтезу, неповної індукції, гіпотези, узагальнення. На окремому науковому рівні застосування знайшли методи експертних оцінок (як практичних працівників, зокрема, керівних працівників органів прокуратури, Служби безпеки України, Національної гвардії України, Національної поліції, суддів, так і вчених-кримінологів – досвідчених дослідників з академічного середовища), контент-аналізу повідомлень у медіа, герменевтичний, догматичний метод – при роботі з текстами нормативно-правових актів, програмних документів у сфері протидії злочинності тощо.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Варто визнати, що протягом усього періоду незалежності України вітчизняний правничо-дослідницький «цех» забезпечив неабиякий приріст наукового знання за всіма класичними складовими предмету кримінології. Можна запропонувати певний зріз цього приросту, зафіксувати його у предметній статистиці з характеристикою основних, засадничих (*на думку автора*) праць, які сформували «обличчя» сучасної української кримінології.

Передусім звернімо увагу на блоці *кримінологіко-наукознавчих, методологічно орієнтованих робіт*. До них, як видається, варто віднести монографії академіка О. М. Костенка, в яких послідовно та наполегливо відстоюється концепція юснатуралізму в правознавстві загалом та кримінології, зокрема, а саме: «Культура і закон – у протидії злу» (2008) [1], «Соціальний натуралізм. Про соціальну природу та її закони» (2019) [2] та ««Нові очі» для нового часу (про соціальний натуралізм)» (2022) [3]. Зміст цих робіт добре відомий широкому науковому загалові, що звільняє нас від необхідності у його аналізі. Натомість не зайвим буде наголосити на тому, що серед основних їх ідей – специфікація природноправового типу праворозуміння до кримінологічних цілей і задач. У цьому вбачається як безумовно високий потенціал циклу наукових праць О. М. Костенка, так і межа його розкриття, свідоме обмеження методологічного розмаїття в дослідженні кримінологічних проблем парадигмою юснатуралізму, намаганням вивести «невидиму руку природи» на рівень закономірностей суспільного буття, що мають бути пізнані, відкриті та з якими необхідно співвідносити волю до соціально значущої активності, в тому числі й в законотворчому процесі. Як видається вказаний методологічний підхід є теоретично глибоким, спирається на праці М. Гартмана, Г. Гроція, Ш.-Л. Монтеск'є та інших класиків і сучасників юснатуралізму, може мати перспективи успішного використання в дослідженнях конструктивіст-

ської природи злочинності, методології кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їх проєктів, кримінально-правової нормотворчості та інших дотичних напрямках науково-дослідної діяльності.

Поруч з цим, набагато більш широкую кримінологічно-методологічну панораму представляє монографічна трилогія професорів О. М. Литвинова й Ю. В. Орлова: «Нариси з кримінології постмодерну» (2019) [4], «Антипостмодерн: кримінологічні етюди» (2020) [5] та «Кримінологія «свого» часу: наукові розвідки» (2021) [6]. Автори цих праць, що презентують наукову кримінологічну школу Харківського національного університету внутрішніх справ, і раніше привертали увагу академічної спільноти до постмодерністського ракурсу кримінологічного аналізу й не в останню чергу інтелектуально-провокативним характером, що спонукає живий розум і дух до руху, мислення, перетворення. Водночас саме остання з характерної трилогії монографія, що відсилає до задач осучаснення (зі всіма відтінками цього багатогранного терміну) науки, виявилася найбільш неординарною та різко відмінною для існуючого в нашій державі кримінологічного дискурсу, характеру й напряму кримінологічного мислення, зрештою – масштабу претензійності у сфері кримінально-превентивної практики.

Так, читаються, сприймаються зазначені монографії вельми непросто. Але крізь складність багаторівневих, різноспрямованих, мережових смислових запліотів зрештою пробивається цілісність концепції, характерний авторський задум. У чому ж, власне, останній полягав і чи вдалося його розкрити, реалізувати? Як видається, прагнення авторів було сфокусоване довкола проблематики соціально-часових вимірів буття та їх проєкції на кримінологічну предметну площину зі всіма її складниками (злочинність, криміногенна детермінація, особистість кримінального правопорушника тощо). Водночас проєкція ця виявилася нелінійною, а сформована траєкторіями різних методологічних підходів. В результаті запропоновано незвичну гносеологічну панораму, в якій на компліментарних засадах поєднується сценарний, системний, мережовий, ситуаційний, екзистенціальний, дискурсивно-перцептивний, ризоматичний, а також психоісторичний, психоаналітичний (в тому числі й *trauma studies*) підходи, елементи теорії ігор, хаосу, кримінофутурології, синергетичної парадигми. Колосальне за обсягами охоплення наукової традиції дослідження не тільки описує складові цієї традиції, а й пред'являє шляхи її осучаснення, пристосування до реалій соціальної сингулярності, фронтірності, контури яких в тому числі проглядаються й крізь дискурс війни росії проти України. Застосована метамашинерія кримінологічного мислення, відтак, репрезентує розлогий інструментарій сприйняття природи, вивчення проявів, детермінант злочинності у вимірах сучасного світу, міжвимірному просторі соціокультурних конвенцій, аномії.

Звертає на себе увагу те, що фактично вперше в українській кримінології представлено науково обґрунтовану, системну концепцію множинності кримінологічного мислення, застосування якої як у дослідницькій, так і кримінально-превентив-

ній (правотворчій, правозастосовній) практиці характеризується високим перетворюючим потенціалом та здатністю вивести вітчизняну політику у сфері протидії злочинності на якісно новий стратегічний рівень. Не в останню чергу це дозволило авторам вести мову про кіч криміналізації суспільно небезпечних діянь, про неадекватне використання цього елементу в механізмі протидії злочинності, що бачиться в межах більш широкого феномену соціального неадеквату. Його осмислення не може відбутися зсередини самого неадеквату. Вихід за його межі, трансценденція, вимагає граничних й позамежних інтелектуальних зусиль. Віднайдення, опис і пояснення їх джерел, форм й способів проявлення, спрямування, застосування – вагоме й значуще для вітчизняної криминології досягнення професорів О. М. Литвинова та Ю. В. Орлова. Теоретичні викладки ґрунтуються на вагомій емпіричній базі, географія якої не обмежується територією України, а сягає геополітично регіонального та глобального рівня уселюдства. Так само вражаючою є літературна джерельна база дослідження, в якій автори з невимущеною легкістю та оригінальністю поєднують твори філософів-екзистенціалістів, конструктивістів, постмодерністів, діалектиків, фізиків-термодинаміків, психоаналітиків, юристів, соціологів, психологів, а також всесвітньо відомих геніїв художнього, мистецького споглядання дійсності. Подібна комбінаторика методів пізнання, від наукового, філософського й до мистецького (хіба що без містичного) вимагає від адресатів цих монографічних робіт, наукової спільноти, практиків правоохоронної і судової систем, політиків, публічних менеджерів, відповідної наукової підготовки. Але через запропоноване ускладнення пролягає шлях до ефективності й до розвитку криминологічної науки. Не можна досягати значних успіхів будь-де шляхом спрощення. Саме тому вказана трилогія не стільки сформувала відповіді й настанови у сфері сучасної методології криминологічних досліджень, скільки продемонструвала можливості, задала деякі ґносеологічні рамки, проклала множинну пізнавальну розмітку, сформувала орієнтацію на методологічний плюралізм, визначила його контури, зміст. І це є вагомим досягненням сучасної української криминології.

Не менш значущими є розробки *феномену злочинності* як такої і дотичної до неї *проблематики криминогенного потенціалу*. Фундаментальне значення в цьому аспекті мають праці В. С. Батиргарєєвої, В. В. Голіни, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, О. Г. Кальмана, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова, В. М. Поповича в яких розвивається інституціональний, діяльнісний, конструктивістський, дискурсивний підходи до визначення злочинності й криминогенного потенціалу [7; 8; 9; 10; 11 та ін.]. Як наслідок сучасна українська криминологія послуговується складним розумінням злочинності, що на противагу спрощеному статистичному підходу, узвичаєному у радянській криминологічній традиції, формує пізнавальну багатовимірність цього феномену як інституціоналізованого, дискурсивного різновиду соціальної практики.

У цьому контексті звертає на себе увагу й розроблена Ю. В. Орловим матриця криминолого-екзистенціального аналізу, що є спробою структурування та по-

глиблення уявлень про буття злочинності визначених вимірах людських переживань, що включають не лише мислення, а й афекції. Мотиви і мотивація кримінально протиправної поведінки при застосуванні екзистенціального аналізу постають більш багатогранними, глибинними особистісними феноменами, що принципово не зводяться до відображення зовнішніх умов життєдіяльності, особистісної проекції суспільних протиріч. У зв'язку з цим для виявлення дійсного змісту суб'єктивних факторів злочину екзистенціальний аналіз на окремому науковому рівні спирається на методи і підходи психоаналізу, трансперсональної психології (С. Гроф), теорії травми (Й. Брейер, З. Фрейд) й колективного безсвідомого (К. Г. Юнг). Актуалізуються проблеми дослідження колективної травми (*trauma studies*), що мислиться як специфічна, умовно сукупна, спільна екзистенція індивідів, з властивостями міжпоколінної ретрансляції й джерела соціальних страхів, істерії, неврозів нав'язливих станів [12, с. 104].

Поруч з напрацюваннями фундаментального характеру, що апелюють до пошуку сутності злочинності, не можна також не відзначити й систематичні аналітико-прикладні праці фахівців Державного науково-дослідного інституту МВС України, зокрема М. Г. Вербенського, О. Г. Кулика, І. В. Наумової та ін., в яких представлено аналіз стану та тенденцій відтворення кримінальної ситуації в Україні [13]. Завдяки цим роботам у дослідників є можливість оперувати інформаційними моделями злочинності, вибудовуваними на основі створюваних у вказаних працях аналітичних продуктів. Важливим їх методолого-інтерпретаційним підґрунтям виявляються напрацювання у сфері так званої «регіональної кримінології», що репрезентують дослідження регіональних особливостей відтворення злочинності в Україні. Основна праця цього напрямку – монографія А. М. Бабенка «Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір» (2014) [14]. У цьому ж руслі кримінологічного аналізу злочинності варто відмітити й розробки Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, зокрема професора М. В. Корчевського, що втілились в інтерактивному довіднику «Протидія злочинності в Україні», який функціонує як веб-застосунок з широкими можливостями візуалізації кримінологічних моделей злочинності.

Певна річ, будь-які дослідження злочинності не можуть відбуватися без оцінки адекватності формованих інформаційних моделей з урахуванням фактору латентності. І в цьому напрямі українська кримінологія також забезпечила достатнє теоретичне, науково-методичне підґрунтя, осердям якого, на нашу думку є монографія В. Ф. Оболенцева «Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження» (2012) [15], а також низка наукових статей В. В. Голіни, О. Г. Кулика, І. П. Рущенка.

Детермінація злочинності є наступною за логікою викладу складовою предмету кримінології. І ця складова, прийнято вважати, є центральною для всього процесу кримінологічного пізнання, єднальною ланкою між описовою та практи-

ко-перетворювальною функціями науки про злочинність. Попри це більш ніж тридцятирічний період розвитку вітчизняної кримінології не позначився створення оригінальної, завершеної, «повновісної» теорії детермінації злочинності. Йдеться про окрему фундаментальну кримінологічну теорію, а не пояснення причин, умов, інших факторів окремих різновидів злочинності методом встановлення об'єктивних констеляцій. Окремі спроби створення ґрунтовної, на рівні загальної частини кримінології, теорії відображені у циклі наукових статей Ю. В. Орлова, присвячених засновкам та основним ідеям дискурсивно-комунікативної теорії детермінації злочинності [11; 16; 17; 18 та ін.]. Основна увага дослідника фокусується на впливі дискурсу, дискурсивних просторів на відтворення (характер, інтенсивність) кримінальної активності. Втім, повторимось, попри цікавість та перспективність цих напрацювань вони все ж поки не можуть розглядатися як завершена теорія та ще мають набути подальшого свого розвитку. Решта дослідницького простору представлена комбінаторикою різних підходів, концепцій детермінації злочинності, розроблених ще минулого століття в межах соціологічного, психологічного, біологічного, економічного напрямів кримінологічної теорії.

Але це, власне, не суто українська проблема. Це загалом проблема світової кримінології, яка, вочевидь, узалежнена від суміжних розробок у сфері соціології, психології, політології, економіки та міждисциплінарних розвідок. Криза гуманітарного знання не може не відобразитися й на кризі кримінології.

Як ідентичний описаному можна охарактеризувати й стан розвитку *кримінологічного вчення про особу (особистість) кримінального правопорушника*. Жодної фундаментальної, монографічної наукової роботи за весь період незалежності України. Так, тема надскладна, адже особистість, за влучним зауваженням М. О. Бердяєва, ширша, глибша за суспільство, мікрокосм. Особистість, людина не починається і не завершується у біографічному вимірі, вона звідкись і вона кудись; вона істота недосяжного горизонту [19, с. 16]. Так, дослідження в цьому просторі вимагає предикатного вивірення методології, що почасти на межі, а то й поза науковим світоглядом й способом пізнання (релігійним, мистецьким, трансцендентним, містичним тощо). Однак навіть виводячи за межі фундаментальні проблеми особистості кримінального правопорушника, відповідної кримінологічної типології, не можна не помітити й того, що протягом останніх 15–20 років навіть на рівні окремих монографічних, зокрема й дисертаційних робіт дослідження особистості проводяться вельми поверхнево, фрагментарно, без належного емпіричного занурення, які б передбачали польові дослідження на базах виправних колоній з розлогом методичним інструментарієм, індивідуальним, а також груповим, типовим кримінологічним профілюванням. Чи не останніми працями загальноторетичного характеру й значення з цієї проблематики лишається роботи А. Ф. Зелінського [20], І. М. Даньшина [21] та О. М. Костенка [22]. Як видається, цей сегмент предмету вітчизняної кримінології залишається чи не найбільш проблематичним, малодослідженим.

Набагато більш розробленим з теоретичної точки зору лишається *механізм індивідуальної кримінальної протиправної поведінки*. Численними й значущими є роботи В. В. Голіни, О. М. Джужи, А. О. Джужи, А. П. Закалюка, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова, В. О. Тулякова й деяких ін. учених, присвячені загальній концепції, структурі механізму окремого кримінального правопорушення, мотивам й мотивації кримінально протиправної, а також віктимної поведінки [23; 24; 25 та ін.]. Серед останніх досліджень, у тому числі корисних і в контексті аналізу та подолання негативних наслідків війни, є праці [26; 27], присвячені впливу ресентименту, а також досвіду травматизації на криміналізацію особистості й генезу кримінально протиправної поведінки. У той же час прогальною предметною зоною лишається вчення про криміногенну ситуацію, її значення, типи, характер впливу на весь механізм кримінальної поведінки. Здебільшого вітчизняні дослідники послуговуються здобутками американської, нідерландської кримінології та соціальної психології (зокрема, теорії «розбитих вікон» (Дж. Уілсон, Дж. Келлінг), «ефекту свідка» (Б. Дарлі, Б. Латане), експерименти С. Мілгрема та Ф. Зімбардо тощо).

Грунтовно розробленою, на нашу думку, є вітчизняна *загальна теорія протидії та запобігання злочинності*. Найбільш значущими, визначальними для української кримінологічної доктрини є загальнотеоретичні праці В. В. Голіни, І. М. Даньшина, А. П. Закалюка, О. М. Литвинова, в яких розвивається ідея, розгортається концепція протидії злочинності, об'єкту запобіжного впливу, формується модель соціально-правового механізму антикримінальної діяльності. Дотичними до них є фундаментальні роботи з питань кримінологічного стратегування, програмування, планування протидії злочинності (О. М. Бандурка, В. В. Голіна, М. Г. Колодяжний, О. М. Литвинов, О. О. Титаренко та ін.), кримінологічної політики держави (В. В. Василевич, В. В. Голіна, Є. Л. Стрельцов, П. Л. Фріс та ін.) [21; 28; 29; 30; 31 та ін.].

Високою строкатістю вирізняється сформований доробок *з питань особливої частини кримінології*. Він хоча й є актуальним, затребуваним практикою, однак його значення для розвитку науки як такої є обмеженим. Дослідження цього роду фактично репрезентують аналітичні обробки статистичних даних, результатів судової практики, інших емпіричних джерел кримінологічної інформації. З концептуальної точки зору гносеологічний потенціал таких досліджень невисокий. Утім вони, вочевидь, мають (скоріше можуть мати) прикладне значення. Попри це істотним, вражаючим лишається розрив між доктриною й практикою протидії злочинності. Остання, на жаль, стає все менш наукоємним процесом.

Але не тільки вказаний розрив характеризує особливість стану розвитку особливої частини сучасної української кримінології. Власне сама ця частина з цілком очевидних причин узалежнена від концептуальних розробок загальної частини. Її утримання цієї внутрішньо-системної єдності ще один виклик для вітчизняної доктрини й практики наукових досліджень. Наразі ж доречною видається алегорія,

якою скористався Я. Грицак у своїй широковідомій історично-філософській праці «Подолати минуле: глобальна історія України», зауваживши, що у сучасній історичній науці телескоп як інструмент спостереження минулого поступився місцем мікроскопу [32, с. 18]. Кримінологічна наука значною мірою так само зробила вибір на користь умовного «мікроскопу»: дослідження з проблем особливої частини характеризуються надмірним емпіризмом і браком концептуалізму; неутилітарне програє «замовленню».

Предметно наскрізними є окремі кримінологічні теорії. В їх структурі фактурно виділяється три блоки: інституціональна кримінологія (В. М. Дрьомін, В. М. Попович та ін.), кримінологія правотворчості (А. П. Закалюк, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін.) та політична кримінологія (О. М. Бандурка, Н. А. Зелінська, Г. В. Маляр, Ю. В. Орлов та ін.). Структура цих теорій представлена всіма складовими загальної частини кримінології з відповідними цільовими специфікаціями. Застосування ж відповідних розробок виявляється можливим та перспективним для будь-якої без виключення кримінологічної проблеми.

Нарешті, не можна не згадати й двотомник *Великої Української кримінологічної енциклопедії* (2021), виданого до 30-річчя незалежності України [33; 34]. Енциклопедія стала спробою підвести деякі підсумки розвитку кримінологічної науки в Україні. Однак енциклопедичний формат викладу матеріалу зі зрозумілих причин не дає змоги сформувати цілісне уявлення. Проте слід відмітити й те, що алфавітна споротичність презентації зрізу вітчизняної кримінології явно сусідить із концептуальним новаторством (фронтирна злочинність, ресентимент, *trauma studies*, призонізація, час злочинності, психоаналіз, екзистенціалізм в кримінології тощо), що підкреслює прагнення авторів, укладачів цього видання продемонструвати устремління кримінологічної науки в майбутнє, її «живий», динамічний характер. І це значною мірою вдалося. Кожен вдумливий читач цієї енциклопедії неодмінно віднайде для себе розуміння того, які виклики стоять перед української кримінологією й які її устремління, багатовекторні орієнтації.

Таким чином, зауважимо, що ступінь розвитку української кримінології є значним, характеризується наявністю і фундаментальних досліджень, що відіграватимуть роль для розвитку науки на десятиліття вперед, і прикладних, часова перспектива використання яких є дещо скромнішою, однак їх вплив на поточну криміногенну обстановку має високий потенціал. Певна річ, згаданими вище науковими працями жодною мірою не обмежується та їх палітра, що є значущою, корисною та репрезентативною для української кримінології. Втім, як видається, саме вказаними працями можуть бути визначені маркери, функціональні вузли в структурі наявного кримінологічного знання, дискурсивно-сміслові зони яких насичені й іншими роботами, що деталізують, поглиблюють позначені предметні поля, але концептуально перебувають у їх межах. Вони ж, у поєднанні з аналізом та прогнозом поточної й імовірно майбутньої кримінологічної обстановки, ви-

являють затребувані, перспективні напрями подальшого розвитку кримінологічної доктрини. Основні з них, на нашу думку, можуть бути оформлені у 10 пунктів:

1. *Розробка сучасної методології кримінології.* Методологія є способом наукової орієнтації, інтелектуальної ферментації дослідження, пошуку, опису, інтерпретації фактологічної інформації. Без упорядкування методології кримінології подальший її розвиток в сучасних умовах цивілізаційних зіткнень загрожує залишитись на рівні вульгарного емпіризму. Переконані, ця тема має бути визначена як одна з ключових, стратегічно важливих на наступні 10 років у плані роботи Координаційного бюро з проблем кримінології Національної академії правових наук України. Зрозуміла річ, що цей напрям наукової роботи тісно пов'язаних з більш масштабним – методологія правничих досліджень. Однак, разом з тим, не помилилось, вважаємо, якщо стверджуватимемо, що при збереженні очевидних та беззаперечних зв'язків з останньою, методологія кримінології тримається дещо автономно, у гносеологічному розумінні. Це пов'язано з практично обумовленими потребами у формуванні міждисциплінарних семіотичних, смислових та власне методологічних мостів; налагодження єднальної матерії між філософією, соціологією, статистикою, психологією, психіатрією, *trauma studies*, іншими галузями та сферами знання, специфікація здобутків останніх під власну предметну і цільову базу. Тому є потреба в усуненні методологічної розгубленості сучасних дослідників-кримінологів, в упорядкування плуральності концептуальних підходів, способів осмислення проблем злочинності й окремих кримінальних правопорушень, їх детермінації. На переосмислення, критику та/або компліментування в кримінологічній площині очікує діалектичний матеріалізм, ідеалістична діалектика, конструктивізм й екзистенціалізм (зокрема, в контексті проблем психоісторичних воєн, перспектив соціальної сингулярності), синергетика та феноменологія, психоаналіз й теорія ігор тощо. Наразі оперування потенціалом вказаних парадигм часто є довільним, неадекватним. Орієнтування на роботу над цією фундаментальною темою в подальшому, при успішній реалізації дослідницьких проєктів, дасть поштовх численним напрямам наукових розробок як із загальної (зокрема, детермінації злочинності, особистості кримінального правопорушника, протидії злочинності та запобігання кримінальним правопорушенням), так і особливої частини кримінології.

2. *Кримінологія війни як виклик, що стоїть перед Україною з 2014 р. й досі інституційно не оформлений у структурі наукових шкіл, не виділений в перспективний комплексний напрям кримінологічного осмислення проблем війни.* Кримінологія війни ширша за політичну кримінологію, які віднайшла значного розвитку в нашій державі. Вивчення війни з кримінологічної перспективи спонукає до виходу за межі міжнародно-правового концепту «збройний конфлікт» до меж війни як широкого соціально-правового, культурно-психологічного, енергетичного феномену пролонгованої дії. Він виявляється баготоченним. Лише при першому погляді в його складі можна виділити проблеми: 1) воєнно-агресивної

злочинності: планування, розв'язування та ведення агресивної війни, насильницькі воєнні злочини (окремо проти комабатантів, окремо – проти некомбатантів; хто згадає жакіття Бучі, Ірпеня, Ізюма, інших міст – мусить визнати те, що кримінологія й досі не пояснила причини нелюдської (або надто людської) агресії, насильства проти цивільних, проти українців) злочини проти людяності, геноцид; 2) урбіцид як стратегія ведення війни, що проявляється у цілеспрямованій руйнації міст, населених пунктів як осередків збереження та відтворення української ідентичності, культурних просторів (з артефактами та інститутами соціальної пам'яті, зокрема закладами освіти) й просторів життя (в тому числі, які включають заклади охорони здоров'я); 3) жертви війни: визначення, перелік, види, характер віктимізації тощо; 4) ресентимент і постпам'ять як виклики повоєнної відбудови; 5) злочини на ґрунті ненависті, пов'язані з війною тощо.

3. *Сучасний російський фашизм*: опис, пояснення його сутності, проявів, детермінаційного комплексу. Це – вельми складний, комплексний політико-правовий, соціально-психологічний феномен з розлогим факторним підґрунтям, етіологією розвитку, динамічним станом, для якого характерне «перевизначення зла» (Х. Арендт), віддзеркалення соціальної реальності, широкі ефекти дегуманізації, містифікації, мілітаризації, квазіідеологічності, травматичності. Перелік ознак та параметрів стану сучасного російського фашизму можна й далі перелічувати з тією чи іншою мірою конкретності та обґрунтованості. Водночас ясно одне: без з'ясування природи цього феномену неможливо уявити стратегію формування національної, в тому числі й кримінологічної безпеки України, зниження масової політико-культурної віктимності Українського народу на більш менш тривалу перспективу. Так само неможливим буде й ефективний поствоєнний транзит України, адже зберігатимуться невідомими, неявними системні, фундаментальні загрози національній безпеці й майбутнім поколінням Українців.

4. *Дослідження фронтирної злочинності* виявляється дотичним до проблематики сучасного російського фашизму та покликане виявити, надати науковий опис внутрішнім протиріччям українського суспільства, визначити наявні в ньому фронтири та їх криміногенні ефекти, способи пригнічення, зниження криміногенності. Наразі ця проблема лише позначена в окремих, уже згадуваних у цій статті, наукових роботах. Натомість саме від її розробки залежить успішність, кримінологічна безпечність повоєнного транзиту, реінтеграції деокупованих територій, реалізації концепції перехідного правосуддя.

5. *Кримінологічне забезпечення перехідного правосуддя в Україні* є одним з перспективних викликів, пов'язаних з установкою на відновлення державного суверенітету України в межах міжнародно визнаного кордону, тобто меж України станом на 24 серпня 1991 р. Перехідне правосуддя, як відомо, реалізується у чотирьох взаємопов'язаних напрямках: справедлива юстиція (зокрема, кримінальна), компенсації, сатисфакції жертвам конфлікту, встановлення історичної правди та інституційні реформи, спрямовані на унеможливлення конфлікту. Кожен із цих

напрямів має бути вмонтований у загальну концепцію, якої, наразі, не існує в завершеному вигляді. Крім того кожен з них має бути забезпечений кримінологічним обґрунтуванням, передбачати заходи зниження криміногенності конкретних заходів і їх напрямів. Найбільш проблематичним в цьому контексті видається такий напрям, як встановлення історичної правди у світі постправди та на тілі травмованого суспільства (суспільств). Як слушно з цього приводу стверджує Дж. Ді Джовані, війни можуть закінчуватись дуже погано – як у Боснії, Афганістані чи Іраку, коли після завершення конфлікту суспільство продовжує руйнуватись. А іноді після війни сторони конфлікту зцілюються – і це хороше закінчення. Бо насправді час після війни не менш важливий, ніж сама війна. Це той час, коли травму, яку пережило суспільство, треба подолати. Якщо цього не зробити, мине 20 чи 30 років, і конфлікт запалає з новою силою [35].

6. *Маргіналізація та прекарізація* населення в умовах суспільств Постмодерну та в контексті війни і повоєнного транзиту. І якщо тема маргіналізації та її впливу на детермінацію злочинності в кримінології якщо не досліджуються повноцінно, то принаймні позначається, у загальних рисах окреслюється, то прекарізація специфіковано ще не потрапляла до фокусу уваги вітчизняних кримінологів. Про цю проблему лише побіжно згадується в деяких публікаціях. Водночас саме прекаріат безспідставно визначається Г. Стендінгом умовним новим небезпечним класом [36]. Йдеться про соціальний прошарок, що складається зі стрімко зростаючої кількості людей, які не мають усталених та визначених траєкторій особистісного та інституціонального розвитку, часто змінюють місця роботи, не мають перспектив кар'єрного зростання та пов'язаних з цим фінансових і соціальних можливостей, що підважує сенсу їхнього життя. Г. Стендінг безспідставно стверджує, що цей прошарок породжує нестабільність у суспільстві. Хоча було б неправильно характеризувати членів прекаріату як жертв, багато хто розчарований і злий. Прекаріат небезпечний, тому що він внутрішньо розділений, що призводить до знуцання над вразливими групами людей. Прекаріат складає середовище рекрутингу екстремістів, становить соціальне підґрунтя для бунтів, що видяється особливо небезпечним у транзитивний період, на етапі повоєнного відновлення функціоналу демократичного політичного режиму. Тож стан, параметри, тенденції розвитку прекаріату в Україні, у Європейському Союзі та в цілому у світі має стати предметом ґрунтовних кримінологічних досліджень.

7. *Цифрова кримінологія*, що орієнтуватиметься на ризиках виникнення та закономірностях розвитку цифрової диктатури урядів, криміногенних ефектів цих тенденцій, їх запобігання, припинення. Правий, вважаємо, Ю. Харарі, коли задається питанням «Кому ж належить інформація про мене?» і намагається висувати деякі перестороги: в даний час більшістю даних володіють корпорації, і людей це турбує. Але якщо уповноважити уряд націоналізувати інформацію, це призведе до цифрової диктатури. Більшість людей взагалі не усвідомлюють,

що на кону. Коли у нас будуть алгоритми, здатні розуміти людей краще, ніж вони самі, вони зможуть передбачати людські бажання, маніпулювати емоціями і навіть приймати рішення. Брак обережності зумовить епоху цифрової диктатури [37]. Певна річ, найбільші ризики тут пов'язуються з поєднанням декількох тенденцій: розвитку біотехнологій, нейробіології та інформаційно-комунікаційних технологій на фоні переформатування загальносвітового порядку, посилення популістських та правих політичних рухів в контексті актуалізації запиту на безпеку від терористичних, інших кримінальних, а також військових, ядерних, кліматичних, демографічних, фінансових загроз і криз практично на всіх континентах, у глобальному масштабі. В таких умовах концентрація інформації у вузьких колах власників біоінформаційних технологій криє в собі загрозу колосальної, досі не баченої в історії диференціації людства не за критерієм ролі у виробничих відносинах, а афілійованості з власниками біотехнологій. Питання евгеніки постають з новою силою та у новітньому ракурсі. Людство ще ніколи у своїй історії й близько не було в подібних умовах, які серед іншого неодмінно будуть пов'язані з ревізією класичного гуманітарного знання, зміною політекономічних, правничих парадигм. Цілком зрозуміло, що цей процес не буде безконфліктним. Він супроводжуватиметься сплеском злочинності й численними ризиками тоталітаризації політичних режимів, порушенням фундаментальних гуманістичних надбань Просвітництва, лібералізму. Коли й якщо коли нові «Темні віки» будуть – вони будуть високотехнологічними. Переривання цього тренду, запобігання пов'язаним з ним негативним явищам – одне з найскладніших завдань усіх гуманітарних, соціальних наук (наук про дух), у тому числі й кримінології.

Окремо в цьому контексті наголосимо на потребі в активізації дослідження можливостей використання технології штучного інтелекту для вирішення задач кримінологічного прогнозування (зокрема індивідуального прогнозу можливостей вчинення повторного, рецидивного кримінального правопорушення в межах функціонування досудової пробації).

8. *Подальший розвиток кримінології правотворчості*, зокрема поглиблення досліджень теоретичних засад нормативно-правової детермінації злочинності як ґносеологічного базису для провадження кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їх проєктів. Визначення системи критеріїв кримінологічної ефективності правового регулювання, розгортання на їх основі кримінологічного моніторингу. На окреме дослідження очікує розробка проблем ефективності кримінально-правового регулювання взагалі та його кримінологічної ефективності, зокрема. До виділення цього напрямку кримінологічних досліджень у числі гостро актуальних та перспективних спонукає серед іншого й п. 2.8 Розділу II Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (Указ Президента України від 11.05.2023), відповідно до якого передбачено забезпечення обов'язкового провадження кримінологічної експертизи проєктів законів про внесення змін до кри-

мінального, кримінального процесуального та суміжного законодавства України [38].

9. *Кримінологічне забезпечення моделі формування цивільного ринку вогнепальної зброї.* Проблема встановлення контролю над обігом вогнепальної зброї особливо гостро постала у зв'язку із заходами відсічі збройній агресії російської федерації, веденням активних бойових дій, масового потраплянням до рук населення бойових зразків вогнепальної зброї, бойових припасів до неї, а також вибухових пристроїв. Водночас доводиться констатувати, що наразі не сформовано єдиного стратегічного підходу до механізму встановлення контролю над обігом такої вогнепальної зброї, оптимальних способів поєднання репресивних та нерепресивних методів впливу на громадян з урахуванням поточної та перспективної безпекової ситуації. Але не можна заперечувати того, що в контексті реалізації концепції перехідного правосуддя «фактор зброї» становитиме одну з найбільш серйозних загроз ефективному та мирному повоєнному транзити, переходу до життя в умовах мирного часу.

10. Нарешті, можливо фіналізуючою в логічному значенні, але не за переліком має стати *розробка науково обгрунтованої загальнодержавної, інтегрованої в європейський кримінологічний простір стратегії протидії злочинності*. В цьому контексті справедливими і такими, що й досі не втратили своєї актуальності слід виділити зауваги, висловлені академіком А. П. Закалюком у третьому томі його курсу сучасної кримінології: «Сучасна українська держава... поки що не виконує політико-стратегічної функції щодо протидії злочинності. Не визначені українською державою такого змісту політика і стратегія» [39, с. 275–276].

Так, можна говорити про вже згадуваний Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки [38]. Але, по-перше, лише той план може бути поименований як стратегічний, який прийнятий на виконання, на реалізацію стратегії. При цьому, виходячи з логіки управління, що розгортається у послідовності «стратегування (разом з концептуалізацією) – програмування – планування». Не складе надмірних труднощів з'ясувати, що відповідних кримінологічних стратегій та програм (комплексного характеру) немає. Тож і підстави вважатися стратегічним, на нашу думку, також немає. Можна, звісно, припустити, що така стратегія сформована й лише з огляду на воєнний стан не оприлюднюється та не набуває нормативно-правової форми. І це було б добре. Проте в такому випадку виконавці лишається не обізнаними про неї, позбавленими цілісного уявлення про характер діяльності, стратегічні цілі (перелічені у Комплексному стратегічному плані стратегічні пріоритети, з огляду на їх зміст, не можуть, на жаль, вважатися стратегічними). По-друге, вказаний план хоча й є важливим, попри всі його недоліки, втім не охоплює в достатній мірі всіх аспектів протидії злочинності, а стосується, як власне це випливає і з його назви, лише реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України.

Отже, є потреба в прийнятті загальнодержавної стратегії протидії злочинності. Але цьому має передувати доктринальна її розробка. Наявні ж підходи, рекомендації, що сформовані теорією кримінології й націлені на забезпечення, здійснення кримінологічного стратегування лишаються неспецифікованими до викликів війни. Вказана стратегія неодмінно має включати в себе блоки протидії злочинності на деокупованих територіях, розгортання практики перехідного правосуддя, руйнації детермінаційного комплексу фронтирної злочинності, зниження інтенсивності відтворення кримінальних правопорушень на ґрунті ненависті, встановлення контролю над обігом вогнепальної зброї та боєприпасів, кримінологічного забезпечення деолігархізації в умовах війни та постконфліктного транзиту тощо. З функціональної точки зору це передбачає синхронізацію на якісно іншому, раніше не відомому Україні рівні діяльності правоохоронних органів з громадськістю, волонтерським рухом, міжнародними організаціями, в тому числі судовими, кримінальної юрисдикції, правоохоронними органами інших країн тощо. Переконалий, саме сьогодні, без зволікань, на виконання цих завдань мають бути зорієнтовані носії інтелектуального потенціалу нації, фахівці-кримінологи провідних науково-дослідних установ, закладів вищої освіти, центральних та місцевих органів виконавчої влади, всіх без виключення правоохоронних органів, представників громадськості (зокрема, Кримінологічної асоціації України, Всеукраїнської асоціації кримінального права, Української Гельсінської спілки з прав людини, Харківської правозахисної групи та ін.). Відсутність стратегічного підходу при виході зі стану війни криє в собі значні криміногенні ризики, аж до новітніх загроз національній безпеці. І на їх блокування вже зараз має працювати вітчизняна кримінологічна наука.

ВИСНОВКИ

«Українська кримінологія» – категорія умовна. Наука є або інтернаціональною, наднаціональною, індиферентною щодо феноменів нації, держави, або вона не є наукою. Водночас справедливо говорити про адаптивність, специфікованість гуманітарної науки, зокрема й кримінології до локальних запитів її розвитку. Саме у такому ключі, тобто при утриманні загальноцивілізаційного контексту, допустимо і є сенс говорити про українську кримінологію. Такою вона наразі й є: вмонтованою в загальноцивілізаційний, ліберально-демократичний дискурс, але із власними предметними, методологічно-орієнтаційними особливостями. Зважаючи на спадковість, наступність у розвитку будь-якої науки (хоча й із беззаперечним впливом інтелектуально-пасіонарних спалахів, раціонально не пояснюваних сплесків творчості), кримінологія в незалежній Україні формується під впливом радянської кримінології. Подолання методологічно-світоглядних цензових бар'єрів та вихід у простір свободи творчої реалізації не відбувався гладко й моментно. Й досі даються в знаки об'єктивістсько-матеріалістичні підходи до вивчення особистості кримінального правопорушника (як системи соціально значущих якостей,

а не як екзистенціальної, духовної сутності; примат соціально-діалогічної природи особистості над рефлексивною, трансцендентною її складовими тощо), криміногенної детермінації, розуміння злочинності загалом. Поруч з цим варто визнати й істотний методологічний прорив, здійснений за період незалежності, результуючою якого стала презентації розмаїття методологічних підходів, принципів, прийомів, концепцій, імплементація в кримінологічний дослідницький інструментарій пізнавальних можливостей феноменології, екзистенціалізму, синергетики, соціального конструктивізму, психоаналізу, *trauma studies*, психоісторичного підходу, теорії ігор тощо. Загалом слід визнати, що всі без винятку компоненти предмету науки кримінології отримали самостійний і досить значний розвиток за 32-річний період незалежності нашої держави. Але життя раз-по-раз ставить нові й складно прогнозовані виклики, що вимагають інтелектуального реагування. У цій статті ми зробили спробу виділити 10 перспективних та першочергових напрямів кримінологічних досліджень, серед яких кримінологія війни, сучасний російський фашизм, перехідне правосуддя й низка інших. Зрозуміла річ, указаний перелік не претендує ані на вичерпність, ані на конкуренцію в ієрархії важливості, актуальності кримінологічних проблем; він репрезентує авторське бачення кримінологічної кон'юнктури та потреби у подальшому розвитку науки як відповіді на потреби життя. Тому висловлені судження варто сприймати не як аксіоматику, а радше як запрошення до дискусії. Власне, саме дискусія є чи не найнадійнішим критерієм розвитку науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу. Київ : Атіка, 2008. 351 с.
- [2] Костенко О. М. Соціальний натуралізм. Про соціальну природу та її закони. Івано-Франківськ : Петраш К. Т., 2019. 72 с.
- [3] Костенко О. М. «Нові очі» для нового часу (про соціальний натуралізм). Луцьк : Терен, 2022. 128 с.
- [4] Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Нариси з кримінології постмодерну. Харків : Право, 2019. 278 с.
- [5] Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Антипостмодерн: кримінологічні етюди. Харків : Право, 2020. 280 с.
- [6] Литвинов О. М., Орлов Ю. В. Кримінологія «свого» часу: наукові розвідки. Харків : Право, 2021. 316 с.
- [7] Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юрид. літ., 2009. 616 с.
- [8] Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки : монографія. Ірпінь : НВЦ АДПСУ, 2001. 524 с.
- [9] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

- [10] Кальман О. Г. Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми : монографія. Харків : Гімназія, 2003. 352 с.
- [11] Орлов Ю. В. Дискурсивний простір злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 1 (18). С. 126–136.
- [12] Орлов Ю. В. Модуси буття злочинності: матриця кримінологічно-екзистенціального аналізу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2021. № 1 (24). С. 85–105.
- [13] Кримінальна ситуація в Україні: основні тенденції. 2021 рік : монографія / авт. кол. М. Г. Вербенський, О. Г. Кулик, І. В. Наумова та ін. ; за заг. ред. М. Г. Вербенського. Вінниця : ТВОРИ, 2022. 340 с.
- [14] Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір : монографія. Одеса : ОДУВС, 2014. 416 с.
- [15] Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Харків : Вид. ФОП Віленський Л. М., 2012. 119 с.
- [16] Орлов Ю. В. Дискурсивно-комунікативна теорія детермінації злочинності: концептуальні засади формування. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 3 (17). С. 23–32.
- [17] Орлов Ю. В. Дискурсивно-перцептивні механізми детермінації злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 176–184.
- [18] Орлов Ю. В. Дискурсивно-перцептивні механізми детермінації злочинності (закінчення статті). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. № 1 (20). С. 99–107.
- [19] Зелінський А. Як військові капелани допомагають воїнам на фронті залишатися людьми. *Колесо життя*. 2023. № 144. С. 14–17.
- [20] Зелинский А. Ф. Криминальная психология : научно-практическое издание. Киев : Юринком Интер, 1999. 240 с.
- [21] Данышин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография. Харьков : Прапор, 2005. 224 с.
- [22] Костенко О. М. Соціопатична особа і концепція ексцесу у кримінології. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 4. С. 196–200.
- [23] Джужа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 416 с.
- [24] Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с.
- [25] Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) : монография. Одесса, 2000. 336 с.
- [26] Орлов Ю. В. Ресентимент: шлях від жертвовності до злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 140–151.
- [27] Орлов Ю. В. *Trauma studies* у фокусі кримінологічного аналізу (український контекст). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 2 (23). С. 11–31.
- [28] Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні : монографія. Харків : Вид-во Харк. Нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 446 с.
- [29] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія. Харків : ХНУВС, 2011. 308 с.
- [30] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія. Харків : НікаНова, 2012. 318 с.
- [31] Титаренко О. О. Державне програмування протидії злочинності в Україні : монографія. Харків : Промарт, 2019. 695 с.
- [32] Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.

- [33] Велика українська кримінологічна енциклопедія : у 2 т. / редкол. : В. В. Сокуренко (гол.), О. М. Бандурка (співгол.) та ін. ; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків : Факт, 2021. Т. 1: А-Л. 853 с.
- [34] Велика українська кримінологічна енциклопедія : у 2 т. / редкол.: В. В. Сокуренко (гол.), О. М. Бандурка (співгол.) та ін. ; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків : Факт, 2021. Т. 2: М-Я. 870 с.
- [35] Коберник К., Семиженко А. «Війни ведуть двічі: спершу на полі бою, потім у пам'яті. Пам'ять вирішальна» / Репортерка Джанін ді Джованні висвітлювала війни понад 30 років і тепер порівнює цей досвід з Україною – інтерв'ю. *Бабель*. 2023. 5 черв. URL: <https://babel.ua/texts/94668-viyni-vedut-dvichi-spersh-na-poli-boyu-potim-u-pam-yati-pam-yat-virishalna-reporterka-dzhanin-di-dzhovanni-visvitlyuvava-viyni-ponad-30-rokiv-i-teper-porivnyuye-cey-dosvid-z-ukrajinoyu-interv-yu> (дата звернення: 10.06.2023).
- [36] Standing G. *The Precariat: The New Dangerous Class*. London, UK ; New York, NY : Bloomsbury, 2014. 336 p.
- [37] Харпі Ю. Можливо, ми одне з останніх поколінь Homo sapiens. *СОМА*. URL: <https://coma.in.ua/39963> (дата звернення: 27.06.2023).
- [38] Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ Президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text> (дата звернення: 15.06.2023).
- [39] Закалок А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2008. Кн. 3: Практична кримінологія. 320 с

REFERENCES

- [1] Kostenko, O. M. (2008). *Culture and Law in Counteracting Evil*. Kyiv: Atika.
- [2] Kostenko, O. M. (2019). *Social Naturalism. On Social Nature and its Laws*. Ivano-Frankivsk: Petrash K. T.
- [3] Kostenko, O. M. (2022). «New Eyes» for the New Time (on social naturalism). Lutsk: Teren.
- [4] Lytvynov, O. M., & Orlov, Y. V. (2019). *Essays on the criminology of postmodernity*. Kharkiv: Pravo.
- [5] Lytvynov, O. M., & Orlov, Y. V. (2020). *Antipostmodern: criminological essays*. Kharkiv: Pravo.
- [6] Lytvynov, O. M., & Orlov, Y. V. (2021). *Criminology of the «own» time: scientific investigations*. Kharkiv: Pravo.
- [7] Dremin, V. N. (2009). *Criminality as a social practice: institutional theory of society criminalisation*. Odesa: Legal Literature.
- [8] Popovych, V. M. (2001). *Economic and Criminological Theory of the De-shadowing of the Economy: a monograph*. Irpin: Training and Publishing Centre of the Administration of the State Border Guard Service of Ukraine.
- [9] Zakalyuk, A. P. (2007). *Course of Modern Ukrainian Criminology: Theory and Practice: in 3 books*. Kyiv: «In Yure» Publishing House, 2007. Book 1: Theoretical foundations and history of Ukrainian criminological science.
- [10] Kalman, O. G. (2003). *The state and main directions of economic crime prevention in Ukraine: theoretical and applied problems*. Kharkiv: Gymnasium.
- [11] Orlov, Y. V. (2018). Discursive space of crime. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 1(18), 126–136.

- [12] Orlov, Y. V. (2021). Modes of Crime Being: Matrix of Criminological and Existential Analysis. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 1(24), 85–105.
- [13] Verbenskyi, M., Kulyk, O., Naumova, I., & al. (2022). Criminal situation in Ukraine: main trends 2021. Vinnytsia: TVORY.
- [14] Babenko, A. M. (2014). Prevention of crime in the regions of Ukraine: conceptual, methodological and praxeological dimension. Odesa: OSUIA.
- [15] Obolentsev, V. F. (2012). Latent crime: problems of theory and practice of prevention / 2nd edition, revised and supplemented. Kharkiv: Publisher IE Vilenskyi L. M.
- [16] Orlov, Y. V. (2017). Discursive and Communicative Theory of Crime Determination: Conceptual Foundations of Formation. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 3(17), 23–32.
- [17] Orlov, Y. V. (2018). Discursive and Perceptual Mechanisms of Crime Determination. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 2(19), 176–184.
- [18] Orlov, Y. V. (2019). Discursive and Perceptual Mechanisms of Determination of Crime (end of the article). *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 1(20), 99–107.
- [19] Zelinsky, A. (2023). On how military chaplains help soldiers at the front to remain human. *Wheel of Life*, 144, 14–17.
- [20] Zelinsky, A. F. (1999). Criminal psychology: a scientific and practical edition. Kyiv: Yuryнком Inter.
- [21] Danshin, I. N. (2005). General theoretical problems of criminology. Kharkiv: Prapor.
- [22] Kostenko, O. M. (2008). Sociopathic person and the concept of excess in criminology. *Journal of Kyiv University of Law*, 4, 196–200.
- [23] Dzhuzha, A. O. (2017). Victimological principles of crime prevention in Ukraine: theory and practice. Kyiv: National Academy of Internal Affairs.
- [24] Savchenko, A. V. (2002). Motive and motivation of crime. Kyiv: Atika.
- [25] Tulyakov, V. A. (2000). Victimology (social and criminological problems). Odesa.
- [26] Orlov, Y. V. (2020). Resentment: the path from sacrifice to crime. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 1(22), 140–151.
- [27] Orlov, Y. V. (2020). Trauma studies in the focus of criminological analysis (Ukrainian context). *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 2(23), 11–31.
- [28] Lytvynov, O. M. (2008). Social and legal mechanism of combating crime in Ukraine. Kharkiv: Publishing house of Kharkiv National University of Internal Affairs.
- [29] Bandurka, O. M., & Lytvynov, O. M. (2011). Counteraction to crime and crime prevention. Kharkiv: KhNUA.
- [30] Bandurka, O. M., & Lytvynov, O. M. (2012). Strategy and tactics of combating crime. Kharkiv: NikaNova.
- [31] Tytarenko, O. O. (2019). State programming of combating crime in Ukraine. Kharkiv: Promart.
- [32] Hrytsak, Y. (2021). Overcoming the past: a global history of Ukraine. Kyiv: Portal.
- [33] Great Ukrainian Criminological Encyclopaedia. In 2 v. (2021). Sokurenko, V., Bandurka, O. & al. (Ed.), Lytvynov, O. (Scientific ed.). Kharkiv: Fact, Vol. 1.
- [34] Great Ukrainian Criminological Encyclopaedia. In 2 v. (2021). Sokurenko, V., Bandurka, O. & al. (Ed.), Lytvynov, O. (Scientific ed.). Kharkiv: Fact, Vol. 2.
- [35] Kobernyk, K., & Semyzhenko, A. (2023, June). «Wars are fought twice: first on the battlefield, later in the memory. The memory is decisive». *Reporter Janine di Giovanni has covered wars for over 30 years and now compares this experience with Ukraine. Babel*. Retrieved from <https://babel.ua/texts/94668-viyni-vedut-dvichi-spersh-na-poli-boyu->

potim-u-pam-yati-pam-yat-virishalna-reporterka-dzhanin-di-dzhovanni-visvitlyuvala-viyni-ponad-30-rokiv-i-teper-porivnyuye-cey-dosvid-z-ukrajinoyu-interv-yu.

- [36] Standing, G. (2014). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London, UK ; New York, NY : Bloomsbury.
- [37] Harari, Y. We may be one of the last generations of Homo sapiens. COMA. Retrieved from <https://coma.in.ua/39963>.
- [38] On the Comprehensive Strategic Plan for the Reform of Law Enforcement Agencies as a Part of the Security and Defence Sector of Ukraine for 2023–2027: Decree of the President of Ukraine (2023, May). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text>.
- [39] Zakalyuk, A. P. (2008). *Course of Modern Ukrainian Criminology: Theory and Practice: in 3 books*. Kyiv: «In Yure» Publishing House. Book 3: Practical Criminology.

Валерій Васильович Сокурєнко

Доктор юридичних наук, професор
Член-кореспондент НАПрН України,
Національна академія правових наук України
61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Ректор Харківського національного університету внутрішніх справ
61080, пр. Льва Ландау, 27, Харків, Україна

Valerii V. Sokurenko

Doctor of Law, Professor
Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Rector of Kharkiv National University of Internal Affairs
61080, L. Landau Avenue, 27, Kharkiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Сокурєнко В. В. Сучасний стан та перспективи розвитку української кримінології. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 336–356.

Suggested Citation: Sokurenko, V. V. (2023). Current State and Prospects of Ukrainian Criminology Development. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 336–356.

Стаття надійшла / Submitted: 22/08/2023
Доопрацьовано / Revised: 18/09/2023
Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

УДК 343.98:355.012

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-357

Валерій Володимирович Тіщенко

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Кафедра криміналістики
Національний університет «Одеська юридична академія»
Одеса, Україна

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ВОЄННОЇ КРИМІНАЛІСТИКИ

Анотація. У статті розглянуто проблему щодо необхідності розширення завдань криміналістичної науки у зв'язку з викликами, що з'явилися після широкомасштабного вторгнення збройних сил російської федерації на територію незалежної України і ведення агресивної війни, в ході якої загарбники здійснюють численні злочини проти мирного населення, знищують життєво важливу інфраструктуру, культурно-історичні об'єкти, вчиняють злочини геноциду та екоциду, що є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права. У зв'язку з цим окреслено питання, що потребують вирішення у галузі криміналістичної техніки, криміналістичної тактики і в криміналістичній методиці розслідування. Звертається увага на необхідність вивчення всіх видів озброєння, які використовуються російськими агресорами та наслідків і слідів їх застосування. Досліджуються організаційно-тактичні особливості проведення слідчих дій, отримання та фіксації різного виду доказів, у тому числі цифрових (електронних). Підкреслюється необхідність використання спеціальних знань при проведенні слідчих дій, а також у формі призначення і проведення відповідних судових експертиз. Виходячи з аналізу міжнародних документів та вітчизняного кримінального законодавства, з'ясовується поняття та коло воєнних злочинів, що дає змогу визначити предмет, спрямованість і структуру видових і підвидових методик розслідування. У висновках сформульовані нові завдання, що постають перед криміналістичною наукою у зв'язку з особливостями розслідування воєнних злочинів, й обґрунтовується доцільність створення її окремої галузі – воєнної криміналістики.

Ключові слова: завдання криміналістики, воєнні злочини, криміналістична техніка, тактика і методика розслідування воєнних злочинів, воєнна криміналістика.

Valery V. Tishchenko

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Department of Criminalistic Sciences of the
National University «Odessa Legal Academy»
Odessa, Ukraine

THEORETICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF FORMATION THE BASIS OF MILITARY CRIMINAL SCIENCES

Abstract. *The article considers the problem of the need to expand the tasks of forensic science in connection with the challenges that arose after the large-scale invasion of the armed forces of the Russian Federation on the territory of independent Ukraine and the conduct of an aggressive war, during which the invaders committed numerous crimes against the civilian population, destroyed vital important infrastructure, cultural and historical objects, committing crimes of genocide and ecocide, which is a gross violation of the norms of international humanitarian law. In this regard, issues that need to be resolved in the field of forensic techniques, forensic tactics and forensic investigation methods are outlined. Attention is drawn to the need to study all types of weapons used by Russian aggressors and the consequences and traces of their use. The organizational and tactical features of conducting investigative actions, obtaining and recording various types of evidence, including digital (electronic) ones, are studied. The need to use special knowledge when conducting investigative actions, as well as in the form of appointing and conducting relevant forensic examinations, is emphasized. Based on the analysis of international documents and domestic criminal legislation, the concept and range of war crimes is clarified, which makes it possible to determine the subject, direction and structure of specific and sub-specific methods of investigation. The conclusions formulate new tasks facing forensic science in connection with the specifics of the investigation of war crimes, and justify the expediency of creating its separate branch – military forensics.*

Key words: *Tasks of forensics, war crimes, forensic technique, tactics and methods of investigation of war crimes, military forensics.*

ВСТУП

Широкомасштабна російська агресія щодо самостійної і незалежної України супроводжується тяжкими злочинами проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, численними жертвами серед мирного населення, руйнуваннями міст і селищ, соціальної й економічної інфраструктури, що зумовлює різке погіршення умов життєдіяльності суспільства, його окремих громадян і веде до екологічної катастрофи. Наслідки цієї агресії позначатимуться невизначено тривалий час, що призводять уже зараз до негативних змін у житті всіх верств населення. Ці наслідки матимуть місце і поза меж України, що вказує на їх міжнародний характер.

Офіс Генерального прокурора України проінформував, що на 28 липня 2023 року ним було зареєстровано і розслідується 100533 злочинів проти миру та безпеки людства, що можна віднести до воєнних злочинів, а також магістральна справа за злочин агресії, по якій оголошено підозру 639 високопоставленим політичним, урядовим і військовим діячам Росії. Унаслідок воєнних злочинів загинуло 498 дітей.

Розслідування воєнних злочинів ведеться у вкрай важких умовах: під ворожими обстрілами, на замінованих територіях, відзначається різким дефіцитом

доказової інформації, складним процесом її здобування і дослідження, в тому числі цифрових (електронних) доказів, необхідністю допитування тисяч потерпілих і свідків, які переміщуються по території країни, а також за її межами.

Криміналістичному й експертному забезпеченню розслідуванню воєнних злочинів в українській криміналістичній літературі приділяється вкрай мало уваги й лише фрагментарно (О. М. Дуфенюк, І. І. Котюк, О. О. Кравчук, М. С. Бондаренко та ін.).

Все сказане зумовлює необхідність визначення нових завдань та шляхів їх вирішення не тільки в практичній діяльності правоохоронних органів і суду, а й у науковій юридичній діяльності, зокрема у криміналістиці.

Метою статті є формулювання завдань криміналістики у зв'язку з дослідженням воєнних злочинів, визначення техніко-криміналістичних і тактико-організаційних особливостей їх розкриття, а також у побудові й застосуванні методик їх розслідування, що дозволить обґрунтувати пропозицію стосовно виділення окремої галузі криміналістичної науки – воєнної криміналістики.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Для досягнення вказаної мети використовувались загальні філософські підходи і методи, зокрема системний, діяльнісний, функціональний, інформаційно-пізнавальний, компаративний, ситуаційний і технологічний підходи. Застосовано методи формально-логічного, системно-структурного, юридичного і порівняльно-правового аналізу. Це дало можливість виділити у системі міжнародного гуманітарного і вітчизняного кримінального права групу злочинів, які доцільно назвати воєнними, а саме: планування, підготовки, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України), порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України), застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК України), екоцид (ст. 441 КК України), геноцид (ст. 442 КК України), а також здійснити їх комплексний криміналістичний аналіз.

Методи наукознавчого, системно-структурного, аналітичного і порівняльного аналізу дозволили виявити в кожному розділі криміналістики (криміналістичній техніці, криміналістичній тактиці та криміналістичній методиці) специфічні положення, які виходять за межі їх традиційного змісту й визначаються особливими завданнями, властивими розслідуванню воєнних злочинів, а тому зумовлюють окрему галузь криміналістичної науки – воєнну криміналістику.

Метод ситуаційного аналізу сприяв виокремленню тактичних особливостей в організації слідчої діяльності й збиранні доказів залежно від типових умов, у яких ведеться розслідування.

У дослідженні використовувалися норми чинного кримінального законодавства, офіційні документи міжнародного права, документи Офісу Генерального прокурора України, наукові роботи з криміналістики та кримінального права.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Специфічні завдання, що виникають у зв'язку з розробленням нових методів і засобів розслідування воєнних злочинів, можна віднести до всіх розділів криміналістики.

Так, у розділі криміналістична техніка потребують розроблення або вдосконалення засоби і методи фото-відеофіксації великих площ на певній ділянці місцевості, уражених ракетною або артилерійською зброєю чи постраждалих від різних видів воєнних злочинів; використання фотозображень для розпізнання та ідентифікації окремих осіб, що мають відношення до таких злочинів; розроблення технічних засобів і прийомів їх застосування в ході проведення допиту і пред'явлення для впізнання в режимі відеоконференції; фіксації ходу і результатів проведення слідчих дій з використанням 3D-сканування, дронів тощо. На необхідність розроблення і застосування техніко-криміналістичних інновацій у кримінальному провадженні вже зверталась увага в сучасній криміналістичній літературі [1, с. 284–295; 2; 3, с. 326–456; 4, с. 122–130; 5, с. 324–329 та ін.]. Актуальність цієї проблеми в екстремальних умовах кримінального провадження, коли бойові дії ведуться на великих територіях і характеризуються значною динамікою та значними ризиком втрати доказової інформації, неймовірно зростає. Криміналістика має дати слушні рекомендації щодо пристосування інноваційних технологій до розслідування в умовах ведення воєнних дій з відображенням специфіки їх застосування. В цьому плані заслуговує на увагу розроблені Лондонським дослідницьким агенством Forensic Architecture технології у розкритті воєнних злочинів. [URL: <https://zaborona.com/arhitekturna-kriminalistika/>].

Особливу увагу слід приділити криміналістичному дослідженню зброї (криміналістичному зброєзнавству). У традиційному підході в цей підрозділ криміналістичної техніки включалися такі об'єкти дослідження, як вогнепальна стрілецька зброя та сліди її застосування в кримінальній практиці (судова балістика); холодна зброя й різні гострі, ріжучі, колючі та знаряддя побутового або мисливського призначення, що використовуються у нападах, самообороні, бійках тощо; вибухові речовини і пристрої одноразового застосування та сліди їхньої дії (криміналістична вибухотехніка). Тобто досліджувалися ті типові види зброї, що використовувалися зазвичай злочинцями у ході вчинення ними так званих загальнокримінальних правопорушень (вбивств, розбійних і бандитських нападів, хуліганства тощо).

Воєнні дії російських загарбників у ході так званої спеціальної військової операції на території суверенної України постійно призводять до вчинення ними цілого ряду злочинів проти цивільного населення, цивільних об'єктів з використанням усіх сучасних типів озброєння наземного, повітряного, морського і підводного базування. Це призводить до необхідності вивчення не тільки вогнепальної стрілецької зброї й окремих видів вибухових пристроїв, а й інших типів і видів бойової зброї: кулеметів, гранатометів, мінометів, артилерійських і ракет-

них установок, снарядів, касетних боеприпасів, мін, бомб, ракет, безпілотних летальних апаратів, їх частин і уламків, їх бойових характеристик, а також слідів та обставин їх застосування. Це викликає необхідність розширення змісту і завдань криміналістичного зброєзнавства і включення до нього положень і результатів техніко-криміналістичних і експертних досліджень зброї різних типів і зразків, вибухових, хімічних, біологічних (бактеріологічних), радіоактивних речовин, пристроїв для їх доставки, слідів їх дії тощо.

Технічні й технологічні новації відкривають можливості до розширення кола доказів за рахунок цифрової інформації, «гібридних» цифрових і фізичних моделей, 3D-анімацій, створення і дослідження віртуального, реалістичного та картографічного простору за допомогою зйомки, здійснюється з літаків, безпілотних літальних апаратів, супутників тощо.

З'являються специфічні вимоги до вирішення тактичних завдань, організації тактичних операцій, проведення окремих слідчих дій.

По-перше такі вимоги визначаються умовами проведення розслідування: 1) у глибокому тилу бойових дій на підконтрольній Україні території; 2) у районі бойових дій, що вимагає швидкого реагування і прийняття відповідних заходів безпеки для учасників розслідування; 3) на територіях тимчасово окупованих, а потім звільнених ВСУ.

По-друге, значний вплив на слідчу тактику має час, що пройшов з моменту вчинення злочину, характер і зміст дій як злочинців, так і потерпілих, свідків та інших учасників події, труднощі встановлення місць їх перебування на момент розслідування, їх фізичний і психологічний стан тощо.

По-третє, мають специфіку процесуальні й тактичні засоби збирання (виявлення, фіксації, вилучення) і дослідження доказової інформації, яка може бути у вигляді не тільки речових доказів, свідчень, письмових документів, а й у вигляді цифрових (електронних) доказів [6, с. 33–34; 7, с. 134–141; 8, с. 110–114; 9, с. 169–177; 10, с. 256–261; 11, с. 188–200]. Доказування повинно здійснюватися із застосуванням сучасних цифрових технологій, що підвищує можливості виявлення, фіксації і досліджень різноманітних джерел інформації та її змісту. Обробка величезного масиву інформації призвела до підготовки під егідою ООН в 2020 році спеціального практичного посібника «Протокол Берклі щодо ефективного використання даних з відкритих джерел цифрової інформації при розслідуванні порушень міжнародного кримінального права, прав людини та міжнародного гуманітарного права» (Berkeley Protocol, 2020). Все більшого значення набуває міжнародне співробітництво правоохоронних органів у розслідуванні воєнних злочинів та стандартизація засобів і методів доказування. Впливає необхідність використання міжнародного досвіду в застосуванні новітніх методів (кримінальний аналіз, кіберрозвідка та ін.) і науково-методичних напрацювань, що призводить до покращення процесу розробки й перевірки версій, планування та оптимізації розслідування воєнних злочинів у цифрову епоху [12, с. 52–54].

Правильно звертається увага на створення організаційно-тактичних передумов розслідування воєнних злочинів, проведення його слідчо-оперативними групами, їх логістичного і тилового забезпечення тощо [13, с. 95–106; 14, с. 373].

Суттєві особливості властиві й тактиці проведення окремих слідчих дій. Так, специфіку огляду місця події надають перш за все об'єкти огляду: пошкоджені й зруйновані споруди, ділянки відкритих територій, вирви, утворені внаслідок вибуху, уламки й окремі частини вибухових пристроїв та їх носіїв, різноманітних слідів їх застосування, які можуть бути виявлені на значних за масштабом територіях, трупи людей і тварин. Необхідно, по можливості, з'ясувати характер застосованої зброї, тривалість та наслідки її дії. Характер і наслідки події зумовлюють зміст тактичних рекомендацій щодо вибору напряму, послідовності огляду. Особливу увагу слід звернути на заходи й правила особистої безпеки під час огляду місця події та правила огляду потенційно небезпечних предметів, у яких можуть бути приховані вибухівка або шкідливі для життя і здоров'я речовини.

Потребує розроблення тактика огляду місць катування, місць масового поховання закатованих та вбитих жителів на тимчасово окупованих територіях, екстумації та огляду трупів, а також пред'явлення трупів для впізнання. Необхідно розробити тактику розшуку безвісно зниклих під час воєнних дій або після них військових і цивільних осіб.

Обов'язковим у всіх наведених випадках є залучення спеціалістів відповідного фахового профілю: спеціалістів-криміналістів, спеціалістів-зброєзнавців, судових медиків, працівників МНС, хіміків, біологів та інших, що дадуть консультації, здійснять допомогу у виявленні, фіксації й вилученні, попередньому дослідженню слідів, підготовки матеріалів для призначення відповідних судових експертиз.

Досить складною виглядає проблема розроблення методичних рекомендацій з розслідування воєнних злочинів, тобто криміналістичної методики їх розслідування. По-перше, необхідно визначитись, які саме злочини включати до кола воєнних злочинів; по-друге, окреслити принципи побудови таких методик; по-третє, здійснити криміналістичну класифікацію методик розслідування воєнних злочинів; по-четверте, вказати на особливості розслідування кожної класифікаційної групи виокремлених методик та визначити програмні комплекси у відповідності до ситуацій і етапів розслідування та алгоритми вирішення окремих тактичних завдань.

У чинному кримінальному законодавстві України поняття воєнних злочинів відсутнє. Проте в міжнародному гуманітарному праві воно розкривається й деталізується по окремим видам і групам злочинів. Термін «воєнні злочини», який був вжитий у ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі у 1945 р. Ним позначалися серйозні порушення законів і звичаїв війни, а саме вбивства, жорстоке поводження або депортація цивільного населення на окупованих територіях, вбивство й жорстоке поводження з полоненими, вбивство за-

ручників, розкрадання державної або приватної власності, безглузде руйнування населених пунктів, що не зумовлене військовою необхідністю. Женевські конвенції (1949) і Додатковий протокол 1 (1977) до них, а також інші міжнародні документи, зокрема Римський статут Міжнародного кримінального суду (ч. 2 ст. 8), який був прийнятий на Римській Дипломатичній конференції 17 липня 1998 р. і набрав чинності у липні 2002 р., розширили коло воєнних злочинів. З наведених документів випливає, що воєнними злочинами слід вважати грубі порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р. та інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються у міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права.

Виходячи з наведених документів, у вітчизняному міжнародному праві поняття воєнного злочину використовується з наведенням їх таких ознак: 1) дії такого злочину, вчиняються під час збройного конфлікту й є пов'язані з ним; 2) ці дії є серйозними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права; 3) такі дії вчиняються комбатантами або особами, які можуть віддавати їм накази; 4) об'єктом посягання є особи, що знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права; 5) такі злочини вчиняються умисно або із грубої необережності [15, с. 122–125]. Щодо останньої ознаки треба зробити поправку на те, що у вітчизняному кримінальному праві нема такої форми вини як «груба необережність». Думається, що тут слід указати на прямий або непрямої умисел, виключивши ознаку необережності, тим більше, що у ст. 30 Римського статуту МКС чітко говориться, що за суб'єктивної сторони воєнних злочинів вони вчиняються «умисно і свідомо». Знаходить ужиток термін воєнні злочини й у вітчизняному кримінальному праві [16, с. 814–816; та ін.].

Слід зазначити, що Римський статут, визначаючи свою юрисдикцію, у ст. 5 виділяє найбільш тяжкі злочини, які викликають занепокоєння всього міжнародного товариства, а саме: а) злочин геноциду; б) злочини проти людяності; в) воєнні злочини; г) злочин агресії [17]. На наш погляд, така класифікація вказаних злочинів за логікою її побудови виглядає дискусійною, але це виходить за межі проблеми, що розглядається в даній статті.

У чинному Кримінальному кодексі України в розділі XX передбачена відповідальність за кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Виходячи з їх безпосереднього об'єкту, виділяють три групи таких злочинів: 1) злочини проти миру (статті 436, 436–1, 437, 438, 447 КК); 2) злочини проти безпеки людства (статті 439–442 КК); 3) злочини проти міжнародного правопорядку (статті 443–446 КК) [18, с. 642; 19, с. 323]. Така класифікація відповідає принципам міжнародного гуманітарного права й охоплює найбільш тяжкі злочини проти людства і міжнародної безпеки.

Щодо криміналістичних аспектів розслідування таких міжнародних злочинів, то доцільно розглянути і сформулювати методики розслідування тих з них, які стосуються вчинення комбатантами країни агресора та її керівниками злочинних дій

проти цивільного населення, критичної інфраструктури, природного середовища, об'єктів культурно-історичної спадщини країни жертви агресора. Вказані злочини можна умовно об'єднати і позначити як воєнні злочини. До них доцільно віднести планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК), порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК), застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК), а також екоцид (ст. 441 КК) і геноцид (ст. 442 КК), що здійснюються в умовах агресивної війни. Щодо сукупності вказаних злочинів бажано розробити комплексну або міжвидову методику, яка б охоплювала вирішення завдань розслідування і збирання доказів, документування окремих злочинів та їх обставин у комплексі.

Принципи розробки окремих методик розслідування воєнних злочинів можуть бути виокремлені (базуватися) на системно-діяльнісному, функціональному і технологічному підходах [20, с. 991]. Це дозволяє: 1) здійснити криміналістичну класифікацію та надати криміналістичну характеристику таких злочинів; 2) викласти систему обставин, які підлягають установленню з урахуванням конкретних кримінально-правових ознак воєнних злочинів; 3) вказати на стратегічні завдання розслідування та побудувати його програму; 4) провести криміналістичний аналіз типових слідчих ситуацій, які утворюються на початку розслідування, визначити першочергові тактичні завдання, засоби і методи їх вирішення; 5) виокремити типові слідчі ситуації на подальшому етапі розслідування, тактичні завдання і засоби їх вирішення; 6) розглянути взаємодію слідчого з представниками органів влади, воєнної адміністрації, правоохоронних органів, суспільними організаціями та окремими громадянами; 7) розкрити тактичні особливості проведення окремих слідчих дій і тактичних операцій. Зазначені принципи утворюють типову структуру діяльності з розслідування і загалом відповідають стандартам міжнародних документів з розслідування порушень положень міжнародного гуманітарного права.

Указані види воєнних злочинів зумовлюють побудову їх окремих видових методик. Проте такі методики не можуть забезпечити оптимальну організацію розслідування, оскільки кожен їх вид включає дуже різноманітні за своїм характером і механізмом злочинні дії.

Потребує створення комплекс підвидових методик розслідування воєнних злочинів. Постає питання: за якими критеріями доцільно їх розробляти?

На думку О. М. Дуфенюк, підвидові методики розслідування таких злочинів можна розробляти за такими критеріями: 1) залежно від категорії осіб, щодо яких здійснено напад (цивільне населення, військовополонені, іноземці, особи, які надають гуманітарну допомогу і використовують відмінні емблеми; 2) залежно від об'єкта, на який безпосередньо вчинено напад (приватні домогосподарства, багатоквартирні будинки, об'єкти цивільної інфраструктури, об'єкти культурної спадщини, інженерні споруди, автошляхи, залізничні вузли тощо); 3) залежно від засобів, за допомогою яких вчинено напад чи удар (ракетами, касетними або фосфорними боєприпасами, отруйної зброї тощо); 4) залежно від способу проти-

правних дій (наси́льницькі, майнові воєнні злочини, примусове переміщення осіб, примушування до участі у воєнних діях проти власної держави тощо); 5) залежно від територіальної ознаки (розслідування на території, підконтрольній українській владі, на деокупованих територіях, на непідконтрольних українській владі території); 6) залежно від норм особливої частини КК України: методика розслідування порушень законів та звичаїв війни, застосування зброї масового знищення та ін. [12, с. 51–52].

Запропонована класифікація підвидових методик за наведеними критеріями містить у собі суттєві недоліки. Так, методики розслідування, що можуть будуватися за нормами КК України, аж ніяк не можна вважати підвидовими, оскільки вони базуються на відповідних видах воєнних злочинів і є *видовими*. Інші вказані авторкою критерії безумовно впливають на особливості засобів і методів розслідування. Проте гадаємо, їх слід ураховувати у рамках підвидової методики, виходячи з відповідних підвидів, що можна виокремити з диспозицій відповідного складу злочину, наприклад порушення законів і звичаїв війни (ст. 438 КК). Так, доцільно в зазначеній видовій методиці сформулювати методики розслідування вбивств, катувань та інших насильницьких злочинів на тимчасово окупованих територіях; знищення і привласнення чужого майна, що не викликане військовою необхідністю; умисного спрямування нападів на цивільне населення або цивільні об'єкти та інші підвидові методики розслідування злочинів, на які вказується у міжнародних документах гуманітарного права, зокрема у ст. 8 Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду.

Виділення і класифікація підвидових та інших мікрометодик повинні стати предметом подальшого наукового дослідження воєнної криміналістики.

ВИСНОВКИ

Масштаби і специфіка злочинів, що вчиняються російськими агресорами в ході розв'язуваної ними війни в Україні і порушують норми міжнародного гуманітарного права, зумовлюють розширення завдань, що постають перед криміналістикою, та розроблення ефективних засобів і методів їх вирішення.

Оскільки розгляд і розв'язання таких завдань потребує комплексного підходу й застосування всіх сучасних технічних й організаційних засобів, а також аналітичних і пізнавальних методів у розслідуванні кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, які матимуть довгострокові наслідки, виникає нагальна потреба в утворенні нової галузі криміналістичної науки – воєнної криміналістики.

Звідси випливає необхідність науково-обґрунтованої відповіді на конкретні виклики, що потребують вирішення у ході формування окремої галузі (або навіть розділу) – воєнна криміналістика.

1. Слід визначити коло злочинів, розслідування яких буде розглядатися у воєнній криміналістиці. На основі аналізу норм міжнародного гуманітарного між-

народного права і норм вітчизняного кримінального закону (розділ XX КК України) до таких злочинів, на наш погляд, можна віднести: планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК), порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК), застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК), екоцид (ст. 441 КК), геноцид (ст. 442 КК), які можна віднести до воєнних злочинів. Такий перелік воєнних злочинів не є вичерпним і може корегуватися з урахуванням імплементації норм міжнародного права у вітчизняне законодавство.

2. Постає завдання з вивчення бойових характеристик відповідного кола зброї, що використовується у ході воєнних дій, її призначення, засобів її доставки, місць базування та слідів і наслідків застосування.

3. Потребує розроблення тактико-організаційна складова розслідування воєнних злочинів, алгоритми застосування тактичних засобів у проведенні як окремих слідчих дій, так і їх комплексів (тактичних операцій) за участю відповідних спеціалістів: зброєзнавців, судових медиків, пожежників та інших фахівців. Необхідно враховувати і досвід організаційно-методичного забезпечення, що був напрацьований міжнародними організаціями і правоохоронними органами.

4. Підлягає визначенню коло і завдання характерних для розслідування судових експертиз, технологія і методика яких відповідатиме міжнародним стандартам, для з'ясування обставин учинених воєнних злочинів.

5. Виникає необхідність у належній криміналістичній класифікації криміналістичних методик розслідування воєнних злочинів, у формуванні обґрунтованих принципів їх побудови, у розробленні стратегічних і тактичних програм розслідування таких злочинів.

6. Постає завдання з визначення змісту і структури воєнної криміналістики та її місця в системі криміналістичних знань.. Це дасть змогу систематизувати теоретичні положення і на базі аналізу й узагальнення слідчої практики розробити практичні рекомендації щодо оптимальної організації розслідування воєнних злочинів, доказування їх обставин, установлення винуватих осіб та їх справедливому покаранню. Наразі вбачається доцільність утворення окремого розділу в системі криміналістики під назвою «Спеціальна криміналістика», до якого можна було б включити воєнну криміналістику, а також нові специфічні галузі і напрями криміналістичної науки, як-то цифрова криміналістика, судова криміналістика, змагальна криміналістика, ядерна криміналістика тощо. [21, с. 9–20], архітектура криміналістика та ін.

Можливість успішного виконання вказаних завдань залежить від відповідного спрямування наукових напрацювань, належної підготовки у закладах вищої освіти майбутніх слідчих, прокурорів, судових експертів, працівників оперативних підрозділів за спеціальними навчальними програмами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Бондар В. С. Особливості вирішення техніко-криміналістичних завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2021.

- [2] Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції : монографія / за ред. В. Ю. Шепітька, В. А. Журавля. Харків, 2017. 258 с.
- [3] Криміналістика та судова експертологія: наука, навчання, практика : матеріали 14 міжнар. конгресу у 2-х т. Одеса, 2018. Т. 1.
- [4] Шевчук В. М. Проблеми формування криміналістичної інноватики та її роль у протидії сучасної злочинності. *Інформаційне забезпечення розслідування злочинів* : матеріали IX міжнар. круглого столу. Одеса, 2021.
- [5] Ланцедова Ю. О., Грекова Л. Ю. Можливості використання лазерного сканування у слідчій та експертній практичній криміналістичній діяльності. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Київ : КНДІСЕ Мініюста України, 2019. 672 с.
- [6] Хахановський В. Г. Деякі терміни та поняття в криміналістиці, що утворилися останнім часом в результаті інтеграції наукових знань. *Криміналістика і судова експертиза*. 2021. Вип. 66. 1072 с.
- [7]. Шепітько В. Ю. Місце цифрових доказів та інституту доказування в доктрині криміналістики та судової експертизи. *Інформаційне забезпечення розслідування злочинів* : матеріали. IX міжнар. круглого столу. Одеса, 2021.
- [8] Самойленко О. А. Питання організації тактичної операції «збирання електронних носіїв інформації (цифрових доказів)». *Інформаційне забезпечення розслідування злочинів* : матеріали. IX міжнар. круглого столу. Одеса, 2021.
- [9] Самойленко О. А., Чердинцев Ю. Г. Питання визнання джерелом доказів у кримінальному провадженні електронних (цифрових) документів. *Криміналістика і судова експертиза*. 2022. Вип. 67. С. 169–177.
- [10] Цехан Д. М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце в системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. №: 5. С. 256–260.
- [11] Ахтирська Н. М. Одержання доказів в електронній формі в світлі другого додаткового протоколу до конвенції про кіберзлочинність. *Криміналістика і судова експертиза*. 2022. Вип. 67. С. 188–200.
- [12] Дufenюк О. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 46–56.
- [13] Когутич І. І. Окремі аспекти підготовки розслідування порушень законів та звичаїв війни. *Криміналістика і судова експертиза*. 2023. Вип. 68. С. 94–106.
- [14] Дufenюк О. М. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 369–374.
- [15] Репецький В. М., Лисик В. М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 120–125.
- [16] Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. Київ, 2005. 848 с.
- [17] Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. URL: <https://minjust.gov.ua/m/mijnarodniy-kriminalniy-sud>.
- [18] Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. Харків : Право, 2015. 680 с.
- [19] Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 17 : Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (гол.), В. І. Борисов (заст. гол.) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. 1064 с.

- [20] Тіщенко В. В. Напрями розвитку криміналістичних методик. Принципи криміналістичних методик. *Правова доктрина України: Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку* / за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. Харків : Право, 2013. С. 981–1002.
- [21] Шепітько В. Ю. Теоретико-методологічна модель криміналістики та її нові напрями. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 3(25). С. 9–20.

REFERENCES

- [1] Bondar, V. S. (2021). Peculiarities of solving technical and forensic tasks of pretrial investigation of criminal offenses. *Criminology and forensic examination*. Kyiv.
- [2] Innovative principles of technical and forensic support for the activities of criminal justice bodies. (2017). / Shepitka, V. Yu., Zhuravel, & V. A. (Ed). Kharkiv.
- [3] Criminology and forensic expertise: science, training, practice: materials of the 14th international Congress in 2 vol. (2018). Vol. 1. Odessa. Ukraine.
- [4] Shevchuk, V. M. (2021). Problems of the formation of forensic innovations and its role in combating modern crime. *Information support for the investigation of crimes: materials of Their International Round Table*. Odessa. Ukraine.
- [5] Lansedova, Yu.O., Grekova, L. Yu. (2019). Possibilities of using laser scanning in investigative and expert practical forensic activities. *Actual issues of forensic expertise, criminology and criminal process: materials of the International science and practice conferences*. Kyiv. Ukraine.
- [6] Khakhanovsky, V. G. (2021). Some terms and concepts in criminology, which were formed recently as a result of the integration of scientific knowledge. *Forensic science and forensic examination*, 66.
- [7] Shepitko, V. Yu. (2021). The place of digital evidence and the institution of proof in the doctrine of criminology and forensic examination. *Information support for the investigation of crimes: materials of Their International Round Table*. Odessa. Ukraine.
- [8] Samoilenko, O. A. (2021). The question of organizing a tactical operation «collection of electronic data carriers (digital evidence *Information support for the investigation of crimes: materials of Their International Round Table*. Odessa. Ukraine.
- [9] Samoilenko, O. A., & Cherdyntsev, Y. G. (2022). The issue of geol recognition of evidence in criminal proceedings of electronic (digital) documents. *Criminology and forensic expertise*, 67, 169–177.
- [10] Tsekhan, D. M. (2013). Digital evidence: concepts, salinity and place in the evidence system. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 5, 256–260.
- [11] Akhtyrskaya, N. M. (2022). Obtaining evidence in electronic form in the light of the second additional protocol to the convention on cybercrime. *Criminalistics and forensic examination*, 67, 188–200.
- [12] Dufenyuk, O. (2022). Investigation of war crimes in Ukraine: challenges, standards, innovations. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 1, 46–56.
- [13] Kogutych, I. I. (2023). Separate aspects of the preparation of the investigation of violations of the laws and customs of war. *Criminalistics and forensic examination*, 68, 94–106.
- [14] Dufenyuk, O. M. (2022). Investigating War Crimes: Logistical, Forensic, and Forensic Issues. *Legal scientific electronic journal*, 4, 369–374.

- [15] Repetsky, V. M., & Lysyk, V. M. (2009). Concepts and signs of war crimes. *Almanac of international law*, 1, 120–125.
- [16] Scientific and practical commentary to the Criminal Code of Ukraine. (2005). Yatsenko, S. S. (Ed.) Kyiv.
- [17] Rome Statute of the International Criminal Court. Retrieved from <https://minjust.gov.ua/mijnarodniy-kriminalniy-sud>.
- [18] Baulin, Yu.V., Borisov, V. I., & Tyutyugin, V. I. (Et al.). (2015). Criminal law of Ukraine. Special part. Kharkiv: Pravo.
- [19] Great Ukrainian legal encyclopedia: in 20 vol. Kharkiv: Pravo, 2016. Vol. 17: Criminal law / Tatsii, V. Ya. (head), Borisov, V. I. (deputy head) and oth. (Ed.); National Acad. rights Sciences of Ukraine; Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine; National law University named after Yaroslav the Wise. 2017.
- [20] Tishchenko, V. V. (2013). Directions of development of forensic methods. Principles of forensic methods. *Legal doctrine of Ukraine: Vol. 5: Criminal and legal sciences in Ukraine: state, problems and development paths*: Tatsia, V. Ya., & Borisov, V. I. (Ed.). Kharkiv: Pravo, 981–1002.
- [21] Shepitko, V. Yu. (2021). Theoretical and methodological model of criminology and its new directions. *Theory and practice of forensic examination and criminology*, 3(25), 9–20.

Валерій Володимирович Тіщенко

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України,

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Завідувач кафедри криміналістики

Національний університет «Одеська юридична академія»,

65009, Фонтанська дорога, 23, Одеса, Україна

Valery V. Tishchenko

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Head of the Department of Criminalistic Sciences of the

National University «Odesa Legal Academy»

65009, 23, Fontanska doroga, Odessa, Ukraine

Рекомендоване цитування: Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні проблеми формування основ воєнної криміналістики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №3. С. 357–370.

Suggested Citation: Tishchenko, V. V. (2023). Theoretical and Practical Problems of Formation the Basis of Military Criminal Sciences. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 357–370.

Стаття надійшла / Submitted: 01/08/2023

Доопрацьовано / Revised: 01/09/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

ЮРИДИЧНА ОСВІТА

УДК [378.6:34] (477) – 048.78

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-371

Володимир Васильович Носік

Національна академія правових наук України
Харків, Україна

Кафедра земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Київ, Україна

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ АГРАРНОГО, ЗЕМЕЛЬНОГО ТА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Анотація. Розглянуто методологічні, науково-теоретичні, інституційні, правові, навчально-методичні основи реалізації гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права як навчальних дисциплін у освітньому процесі юридичних закладів вищої освіти в Україні та деяких країнах ЄС. Наголошується на необхідності збереження й подальшого розвитку в системі вищої юридичної освіти аграрного, земельного, екологічного права як навчальних дисциплін і відповідно наукових доктрин та забезпечення їх викладання на основі міжгалузевого підходу до пізнання права, врахування зарубіжного досвіду та створення умов для практичної орієнтації освітнього процесу як складової в запровадженні нової парадигми підготовки фахівців за спеціальністю «Право». Доведено, що без якісної вищої юридичної освіти, вибудованої на інноваційних підходах до вивчення та пізнання сутності права неможливо забезпечити розробку новітніх прогресивних наукових теоретичних концепцій і орієнтованих на практику наукових доктрин, спрямованих на обґрунтування тих чи інших юридичних моделей реалізації конституційних прав і виконання обов'язків у сфері використання землі та інших природних ресурсів, продовольчої та екологічної безпеки, забезпечення громадянської злагоди на землі України. Запропоновано вдосконалити нормативне регулювання та запровадити в освітній процес юридичних вузів нові концептуальні підходи з організації викладання аграрного, земельного, екологічного права як навчальних дисциплін та проведення атестації здобувачів освітнього рівня «Бакалавр», «Магістр», а також освітньо-наукового рівня «Доктор філософії» шляхом доповнення Програми ЄДКІ за спеціальністю 081 «Право» ще одним розділом – «Екологічне, земельне та аграрне право України», що зумовить до необхідності внесення до освітніх програм усіх юридичних вузів України нормативних

курсів і спецкурсів з викладання таких навчальних дисциплін, як аграрне право, земельне право, екологічне право.

Ключові слова: гносеологія права, ЄДКІ, стандарти освіти, аграрне, земельне, екологічне право, освітній процес, навчальна мотивація, міжгалузева освіта, юридична освіта.

Volodymyr V. Nosik

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Department of Land and Agrarian Law of the
Educational and Scientific Institute of Law of
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine

PROBLEMS OF IMPLEMENTING THE COGNITIVE FUNCTION OF AGRARIAN, LAND AND ENVIRONMENTAL LAW IN THE HIGHER LEGAL EDUCATION SYSTEM OF UKRAINE

Abstract. *The methodological, scientific-theoretical, institutional, legal, educational-methodical foundations of the implementation of the epistemological function of agrarian, land, environmental law as educational disciplines in the educational process of legal institutions of higher education in Ukraine and some EU countries are considered. It is emphasized the need to preserve and further develop in the system of higher legal education agrarian, land, and environmental law as educational disciplines and, accordingly, scientific doctrines and to ensure their teaching on the basis of an interdisciplinary approach to the knowledge of law, taking into account foreign experience and creating conditions for the practical orientation of the educational process as a component in the introduction of a new paradigm for the training of specialists in the specialty «Law». It has been proven that without a high-quality higher legal education, built on innovative approaches to the study and knowledge of the essence of law, it is impossible to ensure the development of the latest progressive scientific theoretical concepts and practice-oriented scientific doctrines aimed at substantiating certain legal models of the implementation of constitutional rights and the fulfillment of duties in the field of use of land and other natural resources, food and environmental security, ensuring civil harmony on the land of Ukraine. It is proposed to improve the normative regulation and to introduce new conceptual approaches in the educational process of law schools in the organization of teaching agrarian, land, and environmental law as educational disciplines and conducting attestation of applicants of the educational level «Bachelor», «Master», as well as the educational and scientific level «Doctor of Philosophy» by supplementing the EDKI Program in the specialty 081 «Law» with one more section – «Environmental, land and agrarian law of Ukraine», which will lead to the need to include in the educational programs of all law schools of Ukraine normative courses and special courses on teaching such educational disciplines as agrarian law, land law, environmental law.*

Key words: *epistemology of law, EDKI, standards of education, agrarian, land, environmental law, educational process, educational motivation, interdisciplinary education, legal education.*

ВСТУП

Актуальність проведення наукового пошуку за обраною темою детермінована сучасними викликами у сфері земельних, аграрних, екологічних відносин, які з'явилися після проведення суперечливих реформаційних перетворень у земельній, аграрній, екологічній сферах, а також постали перед Українським народом і державою після віроломного військового вторгнення російських військ на територію країни, бойових дій у Центральній, Північній, Східній, Південній частинах території держави, тимчасової окупації частини земель у межах території України, захоплення ворогом природних ресурсів континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, блокуванням експорту агропродукції, а також викликів, пов'язаних з розробкою планів прискореного відновлення України після війни.

Потреба в науковому дослідженні пізнавальної функції права обумовлена також розпочатими і не завершеними до війни процесами реформування вищої юридичної освіти з підготовки фахівців за спеціальністю 081 «Право», яка в Україні є найбільш пріоритетною серед інших гуманітарних спеціальностей. Адже в усі роки розбудови української державності юридична освіта була й залишається витребуваною в суспільстві, належить до пріоритетних галузей вищої освіти і такий стан у освітній сфері необхідно розцінювати як позитивне суспільне й державне явище в утвердженні України як самостійної, демократичної, соціальної, правової держави за Європейським вектором розвитку. Станом на 1 січня 2023 року в Україні освіту за спеціальністю 081 «Право» здобували більше 80 329 здобувачів або ж 7,46% від загальної кількості за всіма спеціальностями [1, с. 16]. У вступній кампанії 2023 року спеціальність 081 «Право» мала найвищий рейтинг серед усіх інших спеціальностей [2].

Водночас аналітичне вивчення сучасного якісного стану вищої юридичної освіти в Україні показує, що в умовах стрімких змін у соціально-економічних, державно-правових і політичних явищах, що відбуваються в українському суспільстві й державі з огляду на європейські виміри формування єдиного освітнього простору з урахуванням елементів Болонської декларації, національна вища юридична освіта перебуває в стані, який можна охарактеризувати як перехідний від однієї системи до іншої [3, с. 140]. Такий перехід відбувається в єдності й боротьбі двох протилежностей, одна з яких спрямована на збереження усталених традицій з надання студентам теоретичних знань високої якості, інша – на пошук і впровадження в освітній процес юридичних вузів інноваційних підходів до організації освітнього процесу з орієнтацією на посилення практичної складової у навчанні. Тому зміна парадигми вищої юридичної освіти зумовлює до необхідності пошуку новітніх форм організації освітнього процесу і сучасних методів навчання в забезпеченні реалізації пізнавальної функції навчальних дисциплін у юридичних вузах, серед яких важливе місце займають аграрне, земельне, екологічне право.

Реформування національної юридичної освіти й науки є предметом наукових дискусій учених із загальної теорії і філософії права, держави, галузевих наук у наукових працях Ю. Барабаша [4], А. Бойка [5], Н. Кузнецової [6], С. Погрібного [7] та ін. У наукових доктринах аграрного, земельного, екологічного права також обговорюються освітні проблеми щодо забезпечення реалізації пізнавальної функції в навчальному процесі з викладання навчальних дисциплін аграрного, земельного, природоресурсного, екологічного права в юридичних вузах України [8]. Водночас нові суспільні процеси й явища у сфері використання землі, природних ресурсів, продовольчої безпеки, екологічної безпеки зумовлюють до необхідності продовжувати обговорення актуальних проблем з надання якісних знань студентам з аграрного, земельного, екологічного права, які так необхідні для українського суспільства.

Мета дослідження – розкрити методологічні, теоретичні, правові, інституційні та практичні основи в забезпеченні реалізації пізнавальної функції юридичної освіти у сфері правового регулювання земельних, аграрних, природоресурсних, екологічних відносин і на цій основі сформулювати відповідні висновки та рекомендації з питань удосконалення системи, структури і змісту освітнього процесу в юридичних вузах з метою забезпечення високої якості вищої юридичної освіти відповідно до потреб суспільства і держави.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Розгляд проблем реалізації гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права проведено з використанням аналітичних матеріалів за результатами освітніх вимірювань, національних опитувань стану розвитку юридичної освіти в Україні, зокрема, доопрацьованого проєкту Концепції розвитку юридичної освіти, який був внесений для розгляду на засіданні Комітету з питань освіти, науки та інновацій 21 січня 2021 р. [9], Доповіді про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства у 2022 році [1].

Дослідження також базується на науковому аналізі інформації з офіційних сайтів щодо освітньої практики з організації й викладання аграрного, земельного, екологічного права в таких провідних закладах вищої освіти, як Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Національний університет «Одеська юридична академія», Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника та інших юридичних вузах. У статті використано й досвід реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права в таких непрофільних вузах як Національний університет біоресурсів і природокористування.

У статті використані матеріали з освітньої й наукової практики реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права кафедри аграр-

ного, продовольчого права та права захисту навколишнього середовища факультету права та адміністрації університету Адама Міцкевича у Познані (UAM, Республіка Польща) [10].

Методологія реалізації пізнавальної функції вищої юридичної освіти та науки у сфері правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин має базуватися на загальних філософських і теоретичних підходах до наукового пізнання, осмислення та оцінки правових явищ у суспільстві та державі з огляду на юридичну природу сучасного земельного та аграрного права у правовій системі України [11, с. 50–58].

Методологічну основу дослідження реалізації гносеологічної функції в процесі викладання названих навчальних дисциплін складають діалектичний, аксіологічний, інституціональний та інші методи проведення наукових пошуків у сфері права та держави, використанні землі та інших природних ресурсів, забезпечення продовольчої та екологічної безпеки тощо. Діалектичний метод дозволяє розглянути реалізацію пізнавальної функції аграрного, земельного та екологічного права в системному зв'язку і взаємодії основних елементів освітнього процесу в юридичних закладах вищої освіти з підготовки фахівців за спеціальністю 081 «Право». Застосування аксіологічного й інституціонального підходів дозволяє розглянути в поєднанні та єдності такі базові категорії, як «вища юридична освіта», «освітній процес», «загальні і спеціальні компетентності», «освітні програми», «робочі навчальні програми», «якість освіти» тощо в їх поєднанні та спрямованості на досягнення освітніх результатів з пізнання права. Загальнонаукові методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції сприяли формулюванню суджень та висновків з питань місця та ролі аграрного, земельного, екологічного права в Стандартах освіти, освітніх програмах вузів щодо реалізації пізнавальної функції цих навчальних дисциплін у освітньому процесі в контексті реформування вищої юридичної освіти. Використання історичного методу дослідження дозволило в загальних рисах розкрити еволюцію викладання аграрного, земельного, екологічного права в юридичних вузах України. Компаративний метод дозволив розглянути позитивні і негативні явища у освітньому процесі юридичних вузів з викладання аграрного, земельного, екологічного права та сформулювати висновки й рекомендації, спрямовані на запровадження нових і прогресивних форм організації освітнього процесу з метою забезпечення реалізації гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права як складових з підвищення якості юридичної освіти в Україні.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Проблеми вищої юридичної освіти в Україні були 1 залишаються предметом наукових дискусій щодо підготовки фахівців вищої кваліфікації у сфері права. Особливої актуалізації набули ці питання в процесі розробки й обговорення Концепції реформування вищої юридичної освіти. Вчені-правники, науково-педагогічні

працівники, правники органів державної влади й місцевого самоврядування, політики аналітики та інші зацікавлені особи висловлюють різні бачення суспільних потреб, соціальних стандартів, рівня знань, компетентності, моральних якостей та інших вимог, яким має відповідати сучасний і майбутній випускник юридичних вузів [12].

Лише оглядовий аналіз наукових джерел показує, що в національній правовій доктрині питання реалізації пізнавальної функції в системі юридичної освіти розглядаються вченими з філософії і теорії права, у галузевих доктринах адміністративного, цивільного, кримінального та інших галузей права крізь призму загальних (універсальних) і спеціальних вимог до викладання навчальних дисциплін. Не є виключенням і наукові доктрини аграрного, земельного, природо-ресурсного, екологічного права [13, с. 188–204].

Обізнаність у праві, справедливо стверджує й доводить Н. Оніщенко, – це процес засвоєння людиною різнобічних правових знань з метою їх використання в усіх сферах життєдіяльності задля найбільш повної реалізації прав, свобод і законних інтересів, причому цей процес окреслений такими завданнями, як формування та розвиток правових знань особи у сфері державного управління; виховання поваги до права як соціальної цінності та до принципів правозаконності; вироблення потреб і навичок активного захисту своїх прав, свобод та законних інтересів у встановленому законом порядку [12].

До названих вище завдань з пізнання права варто додати, що за законом вища юридична освіта має забезпечувати високу якість знань і достатній рівень компетентності здобувачів вищої правничої освіти. У цьому зв'язку не можна не погодитися з Н. Кузнецовою, яка наголошує, що в процесі навчання юрист має набути навички логічного, критичного й системного аналізу документів, розуміння їх правового характеру і значення, навички консультування із правових питань, зокрема, можливих способів захисту прав та інтересів клієнтів, відповідно до вимог професійної етики, належного дотримання норм щодо нерозголошення персональних даних і конфіденційної інформації, навички самостійної підготовки проєктів актів правозастосування, а також випускник повинен мати здатність до критичного та системного аналізу правових явищ і застосування набутих знань у професійній діяльності [6, с. 66–67].

У вітчизняних наукових доктринах аграрного, земельного, екологічного права проблеми вищої юридичної освіти активно обговорюються такими вченими, як В. Андрейцев, А. Гетьман, Г. Балюк, О. Бондар, М. Ващишин, А. Духневич, В. Єрмоленко, В. Костицький, І. Костяшкін, Н. Кобецька, Т. Коваленко, Т. Курман, П. Кулинич, В. Носік, В. Федорович, А. Статівка, Т. Харитоновна, М. Шульга, В. Шеховцов, Ю. Шемшученко та іншими науково-педагогічними працівниками юридичних вузів, судьями Верховного Суду та іншими представниками юридичної професії органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських професійних об'єднань з огляду на соціальні виклики, які постали перед вищою

юридичною освітою з реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, природоресурсного, екологічного права як навчальних дисциплін і наукових досліджень [14; 15; 16].

При цьому всі учасники наукових дискусій одностайні в тому, що одержані впродовж 30-ти років розбудови української державності результати наукових досліджень цих галузей правової доктрини можна розглядати як ґносеологічні джерела в підходах до наукового розуміння й пізнання процесів і явищ у земельному, аграрному, екологічному праві, а відтак вони є витребуваними в законотворчості, судовій і юридичній практиці, поступово набирають властивостей джерел права та використовуються в освітній діяльності тих юридичних вузів, у яких викладаються аграрне, земельне, екологічне право як окремі навчальні дисципліни у навчальній формі нормативних курсів чи спецкурсів.

Правове забезпечення реалізації пізнавальної функції у галузі права, включно з такими сферами, як аграрне, земельне, екологічне право, має здійснюватися відповідно до Конституції України, законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність» та інших нормативно-правових актів, міжнародних договорів України, укладених у встановленому законом порядку з питань юридичної освіти.

У чинному законодавстві України немає визначення поняття «юридична освіта», «правнича освіта», не визначається її функціональне призначення. Підготовлені законопроекти з питань вищої юридичної освіти не були прийняті [17; 18]. Водночас в Україні було розроблено Концепцію розвитку юридичної освіти, яку в 2021 році народні депутати України розглянули й схвалили на засіданні профільного комітету Верховної Ради України, і яка залишається не втіленою в освітню практику з підготовки фахівців вищої кваліфікації з правознавства [19].

Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» вищу юридичну освіту необхідно розглядати як один із складових компонентів системи вищої освіти. Тому вищу юридичну освіту можна сформулювати як сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у закладі вищої освіти (науковій установі) за спеціальністю 081 «Право» з присвоєнням відповідного кваліфікаційного рівня вищої освіти (початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти – молодший бакалавр; перший (бакалаврський) рівень – бакалавр; другий (магістерський) рівень – магістр; третій (освітньо-науковий) – доктор філософії), які за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної освіти.

У системно-структурному виразі реалізація ґносеологічного підходу до пізнання права у вищій юридичній освіті, а також у проведенні наукових досліджень сфері земельного, аграрного, екологічного права, можна розглядати як декілька взаємопов'язаних модулів, а саме: навчально-освітній, освітньо-науковий, доктринальний, нормотворчий, прикладний (юридична практика), у рамках яких

відбувається послідовний поетапний процес набуття фахових знань про право, наукове пізнання права, формування професійної правосвідомості, проведення наукових пошуків, формулювання наукових результатів (ідей, концепцій, рекомендацій, проєктів законів тощо), їх нормативне закріплення й втілення у життя в процесі реалізації права. При цьому органічна єдність цих модулів є беззаперечною, оскільки низький рівень професійних знань за спеціальністю 081 «Право» знижує освітньо-науковий рівень пізнання права, який у свою чергу негативно впливає на результати доктринальних досліджень, якість законодавства, ефективність у реалізації права [20, с. 164–165].

З огляду на цю закономірність, у представників доктрини земельного, аграрного, екологічного права викликають серйозні занепокоєння сучасні негативні тенденції з реформування вищої юридичної освіти, підготовки й атестації наукових кадрів. Одна з таких тенденцій проявляється у правовій доктрині та пов'язується з намаганнями деяких представників науки конституційного й адміністративного права у своїх працях нівелювати аграрне, земельне, екологічне право як самостійні галузі правової системи й об'єднати з конституційним, адміністративним як окремі правові інститути, з чим категорично не погоджуються вчені у галузі аграрного, земельного, екологічного права, вважаючи такі наукові ідеї деструктивними і шкідливими для юридичної освіти та науки, а також для юридичної практики [21, с. 29–33]. Друга негативна тенденція проявляється безпосередньо в освітній сфері при розробці, схваленні та впровадженні у навчально-освітній процес, освітню та наукову підготовку в юридичних вузах бакалаврів і магістрів за спеціальністю «Право» та «Доктор філософії» Стандартів, у яких не передбачається вивчення аграрного, земельного, екологічного права, і викладання цих дисциплін покладається на розсуд вузів [20, с. 164–165].

Забезпечення реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права у вищій юридичній освіті та правовій науці залежить від багатьох чинників об'єктивного й суб'єктивного характеру, серед яких особливе значення мають наступні: а) організація освітнього процесу (заклади вищої освіти всіх форм власності); б) стандартів вищої освіти; в) освітні й наукові програми; г) рівні та ступені (кваліфікації) вищої освіти; д) форми навчання; е) ліцензійні умови провадження освітньої діяльності та вищої освіти; є) якість вищої юридичної освіти; ж) мотиваційні чинники учасників освітнього процесу до викладання й вивчення навчальних дисциплін у сфері аграрного, земельного, екологічного права; з) державна підтримка підготовки фахівців у галузях аграрного, земельного, екологічного права; і) освітні результати, та інші чинники. Названі чинники безпосередньо впливають на межі, зміст, рівень і якість знань, освітні та наукові результати реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права як навчальних дисциплін та наукових доктрин у сфері права. У цьому зв'язку варто розкрити деякі з названих чинників, які безпосередньо впливають на забез-

печення ефективності пізнання сутності аграрного, земельного, екологічного права в освіті та юридичній науці.

Насамперед, за Законом України «Про вищу освіту» інституційне забезпечення реалізації гносеологічної функції для здобувачів освіти мають здійснювати заклади вищої освіти відповідно до ліцензійних умов провадження освітньої діяльності за спеціальністю 081 «Право». За роки незалежності в Україні було створено й функціонує близько трьохсот вузів, які надають освітні послуги з підготовки фахівців вищої кваліфікації за цією спеціальністю.

Водночас вибірково-порівняльний аналіз діяльності лише профільних та деяких інших непрофільних вищих юридичних навчальних закладів з підготовки правників вищої кваліфікації дозволяє визначити основні позитивні й негативні тенденції, які мають місце в освітньому процесі юридичних вузів з реалізації пізнавальної функції у сфері аграрного, земельного та екологічного права.

Зокрема, у таких провідних закладах вищої освіти, як Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого створено по дві кафедри з однаковими назвами «Земельного та аграрного права» та «Екологічного права», у Національному університеті «Одеська юридична академія» функціонує кафедра аграрного, земельного та екологічного права, у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова діє кафедра трудового, земельного та господарського права, у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника функціонує кафедра трудового, екологічного та аграрного права.

Сам факт створення й функціонування у названих вузах профільних кафедр дозволяє стверджувати, що в цих навчальних закладах реалізація пізнавальної функції юридичної освіти у сфері правового регулювання земельних, аграрних, екологічних відносин здійснюється на належному організаційному, освітньому та науковому рівнях. Так, наприклад, порівняльний аналіз опису освітніх програм названих закладів вищої освіти показує, що аграрне, земельне, екологічне право викладаються або ж як обов'язкові або ж вибіркові нормативні навчальні дисципліни, а також розробляються та впроваджуються у навчальний процес різні спецкурси для студентів ОР «Бакалавр», ОР «Магістр», ОНР «Доктор філософії». Відповідно до затверджених Стандартів з підготовки фахівців за спеціальністю 081 «Право» за освітніми рівнями «Бакалавр», «Магістр», «Доктор філософії» на кафедрах розроблені, схвалені та впроваджені в освітній процес Робочі навчальні програми з дисциплін кафедри, з якими можна ознайомитися на офіційних сайтах тих чи інших кафедр.

Для прикладу можна навести досвід діяльності кафедри земельного та аграрного права та кафедри екологічного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які впродовж 12-ти років своїми освітніми та науковими результатами наочно показують високий рівень та належну ефективність ре-

алізації гносеологічної функції в рамках освітнього процесу на юридичному факультеті, а нині в Навчально-науковому інституті права [14, с. 87–92]. Зокрема, у першому півріччі за 2022–2023 навчальний рік викладачі кафедри земельного та аграрного права забезпечували читання лекцій і семінарських занять, виконання студентами самостійної роботи за нормативним курсом «Земельне право України», а також спецкурсів відповідно до навчального плану: «Юридична відповідальність за земельним законодавством»; «Земельно-правові договори»; «Договори в аграрному праві України»; «Актуальні проблеми правового регулювання аграрних відносин»; «Земельні орендні правовідносини»; «Публічне адміністрування у сфері земельних відносин»; «Земельний процес». Також у першому півріччі цього навчального року три спецкурси були прочитані викладачами кафедри англійською мовою, а саме: «Current Issues of Land Relations Legal Regulation»; «Legal Measures and Procedures for Fighting Corruption»; «Медіація при вирішенні спорів/ Mediation and conflict Resolution». У співпраці з кафедрою екологічного права науково-педагогічні працівники кафедри забезпечували викладання спецкурсу «Проблеми земельного та екологічного права».

У другому півріччі 2022–2023 навчального року викладачі цієї ж кафедри забезпечували читання лекцій і семінарських занять, виконання студентами самостійної роботи за нормативним курсом «Аграрне право України», а також спецкурсів: «Захист земельних прав»; «Публічне адміністрування агробізнесу в Україні»; «Публічне адміністрування у сфері земельних відносин»; «Здійснення прав на землю в умовах державно-приватного партнерства»; «Захист земельних прав у Європейському суді з прав людини»; «Земельні спори»; «Право власності та інші речові права на земельну ділянку/Property Right and Other Corporal Rights to Land Parcels»; «Права на землю у сфері інвестиційної діяльності»; «Містобудівне право України»; «Comparative Land Law/Земельне порівняльне право». У другому півріччі 2022–2023 навчального року 1 (один) спецкурс було прочитано англійською мовою, а саме: «Тлумачення та застосування права/Interpretation and Application of Law». Також викладачі кафедри забезпечили наукове керівництво 6-ма магістерськими роботами, провели їх рецензування та захист здобувачами освіти денної форми навчання в Екзаменаційній комісії. Всі здобувачі освіти успішно склали кваліфікаційні іспити і захистили магістерські роботи. Трох студентів було рекомендовано кафедрою на одержання дипломів з відзнакою.

В інших закладах вищої освіти, де здійснюється підготовка правників вищої кваліфікації за відповідними освітніми рівнями, немає профільних кафедр аграрного, земельного чи екологічного права. Тому реалізацію пізнавальної функції для здобувачів освіти у сфері аграрного, земельного, екологічного права в таких вузах забезпечують науково-педагогічні працівники, які мають наукову спеціальність 12.00.06 – земельне право; аграрне право; природоресурсне право; екологічне право, або ж учені із суміжних наукових спеціальностей, а також інші викладачі у сфері права. З метою забезпечення практичної орієнтованості освітньо-

го процесу до викладання аграрного, земельного, екологічного права залучаються практикуючі юристи в складі інших кафедр – теорії та історії права, цивільного, економічного, трудового, адміністративного, конституційного та інших галузей права.

Водночас в Україні є й вищі юридичні навчальні заклади з ліцензійними умовами на підготовку правників за відповідними освітніми рівнями, в опису освітніх програма яких взагалі відсутні такі нормативні дисципліни, як земельне, аграрне, екологічне право. Відтак у цих вузах науково-педагогічні працівники не забезпечують реалізацію пізнавальної функції вищої юридичної освіти для бакалаврів, магістрів у сфері правового регулювання земельних, аграрних, природоресурсних, екологічних відносин. Це означає, що випускники таких вузів не знають предметів аграрного, земельного, екологічного права та не мають належних компетентностей, тобто здатності особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, а відтак не можуть у своїй професійній діяльності ефективно реалізувати фахові знання у сфері аграрного, земельного, екологічного права, які так необхідні для українського народу і держави з огляду на всі виклики економічного, соціального, екологічного, демографічного та іншого характеру, які набули особливої гостроти після повномасштабного російського військового вторгнення на територію України та заподіяну колосальну шкоду людині, природі, економіці, суспільству та державі.

Однією з позитивних тенденцій у реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права можна розглядати процеси створення профільних кафедр земельного, аграрного, екологічного права у непрофільних юридичних вузах, як наприклад, Національний університет біоресурсів і природокористування, в якому організовано кафедру аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В. З. Янчука, викладачі якої забезпечують не лише підготовку фахівців з права, а надають здобувачам освіти комплекс освітніх послуг з підготовки фахівців за такими навчальними дисциплінами, як аграрне, земельне, екологічне, природоресурсне право за всіма освітніми і науково-освітніми рівнями, а також забезпечують пізнання цих галузей права на інших факультетах цього закладу вищої освіти.

У загальному виразі пізнавальна функція юридичної освіти має бути спрямована на формування у здобувачів освіти фундаментальних знань про сутність аграрного, земельного, екологічного права відповідно до обраного освітнього рівня, а також набуття компетентностей у застосуванні набутих знань у практичній діяльності та формування професійної правосвідомості випускників юридичних вузів.

У системі вищої юридичної освіти реалізація пізнавальної функції у галузі аграрних, земельних, екологічних відносин має здійснюватися крізь призму ви-

конання завдань із забезпечення якості вищої юридичної освіти та створення умов для мотиваційної діяльності учасників освітнього процесу, спрямованих на формування знань і компетентностей у сфері земельного, аграрного, екологічного права за освітньо-кваліфікаційними й освітньо-науковими рівнями.

При підготовці проекту Концепції розвитку юридичної освіти було встановлено, що не дивлячись на наявність в Україні близько трьохсот вищих юридичних навчальних закладів, юридичний професійний ринок переважно не задоволений рівнем знань та вмінь випускників правничих шкіл, а значна частина випускників правничих шкіл не відповідають вимогам ринку праці та не в змозі подолати мінімальні порогові бали під час вступних випробувань із використанням технологій зовнішнього незалежного оцінювання при вступі до правничої магістратури, що підтверджується результатами проведення вступу на магістратуру з права у 2016–2019 роках [9].

За Законом України «Про вищу освіту» якість вищої освіти – відповідність умов провадження освітньої діяльності та результатів навчання вимогам законодавства та стандартам вищої освіти, професійним та/або міжнародним стандартам (за наявності), а також потребам заінтересованих сторін і суспільства, що забезпечується шляхом здійснення процедур внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості.

У системному виразі сучасна юридична освіта в Україні побудована на основі утверджених у професійній свідомості вчених і практиків стереотипів щодо галузевого підходу до освітнього процесу і наукових досліджень у сфері права і держави та застосування різних спеціалізацій у рамках кожної галузі права, включаючи й аграрне, земельне, екологічне право. Виходячи з цього юридичні вузи розробляють свої освітні програми та плани з підготовки правників – бакалаврів і магістрів, за якими організовується навчальний процес. Чи можна сказати, що в сучасних умовах така система вищої юридичної освіти дозволяє ефективно забезпечувати реалізацію пізнавальної функції у сфері аграрного, земельного, екологічного права? Однозначної відповіді на це запитання не вбачається з огляду на існуючі проблеми з організації освітнього процесу в юридичних вузах та викладання таких навчальних дисциплін, як аграрне, земельне, екологічне право. Одним із ключових недоліків у організаційно-правовому механізмі забезпечення якості вищої юридичної освіти та у зниженні мотиваційної діяльності науково-педагогічних працівників є міждисциплінарний розрив у формуванні здобувачами освіти системи знань і компетентностей за спеціальністю 081 «Право».

Тому вбачається, що в сучасних умовах інноваційне оновлення аграрного, земельного, екологічного права передбачає зміну парадигми вищої юридичної освіти на методологічних засадах забезпечення високої якості правничої освіти на основі міждисциплінарного підходу, який передбачає впровадження міжгалузевої спеціалізації освітніх програм і навчальних планів з одночасною концентра-

цією освітнього процесу на основі міжкафедральної кооперації та міждисциплінарної інтеграції в досягненні освітніх результатів за спеціальністю 081 «Право». Така організаційно-правова модель юридичної освіти вимагатиме перегляду існуючих підходів до розробки освітніх програм, планування навчального процесу, проведення вступних випробувань та підсумкової атестації за різними освітніми рівнями. І це є системна проблема, оскільки охоплює всіх учасників освітнього процесу, передбачає розробку нових стандартів вищої юридичної освіти, додаткове фінансування, кадрове забезпечення, розробку нових освітніх програм і навчальних планів, перегляд існуючої системи проходження освітньої і виробничої практики тощо.

Перші кроки у поступовому переході до реалізації принципу міждисциплінарного підходу в підготовці правників зроблено в Україні. Для прикладу може бути запровадження Єдиного фахового вступного випробування (ЄФВВ) як форми вступного випробування в Україні для вступу на навчання для здобуття ступеня магістра на основі здобутого ступеня вищої освіти (освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста) з виконання тесту з права та загальних навчальних правничих компетентностей, яке проходить із використанням організаційно-технологічних процесів здійснення зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО).

Водночас науковий аналіз нормативно-правової бази та практики адміністрування органами державної влади порядку впровадження атестації випускників юридичних вузів шляхом проведення Єдиного кваліфікаційного іспиту (ЄДКІ) показує, що станом на 2023 рік в Україні було закріплено галузевий підхід до атестування здобувачів вищої юридичної освіти з вибором визначеної кількості галузей правової системи, що не сприймається однозначно науково-педагогічними працівниками, вченими, юристами-практиками, які спеціалізуються за тими галузями права, які не були передбачені для складання програми ЄДКІ, зокрема, аграрного, земельного, екологічного права.

Для прикладу в 2021 році більш ніж 150 представників закладів вищої юридичної освіти та наукових установ звернулися до Міністра освіти і науки України щодо необхідності включення до програми єдиного державного кваліфікаційного іспиту (ЄДКІ) за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» розділу «Екологічне, земельне та аграрне право України».

Учасники звернення доводили, що програма ЄДКІ містить перелік розділів/тем, що стосуються професійної діяльності магістра права, й охоплює 12 розділів, які відповідають окремим навчальним дисциплінам освітньої підготовки правників. У цьому переліку відсутній вкрай важливий розділ щодо екологічного, земельного, аграрного та природоресурсного права як навчальних дисциплін. На переконання вчених, виключення названих навчальних дисциплін з Програми ЄДКІ за спеціальністю 081 «Право» для проведення підсумкової атестації здобувачів вищої освіти за ОР «Магістр» унеможливило досягнення визначеної мети ЄДКІ, забезпечення підготовки кваліфікованих юристів, здатних на високому

професійному рівні комплексно й ефективно вирішувати державно-правові питання та проблеми, які не можуть бути вирішені в рамках предмету традиційних галузей права (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального тощо), а з необхідністю потребують використання спеціальних (фахових, предметних) компетентностей саме з екологічного, земельного та аграрного права, що, зокрема, підтверджується практикою Верховного Суду, професійних правничих та інших галузевих асоціацій, адвокатів, господарюючих суб'єктів щодо звернення до фахівців у галузі екологічного, земельного, аграрного права для підготовки науково-експертних висновків у справах з вирішення екологічних, природоресурсних, земельних, аграрних спорів.

Проте на це звернення науково-педагогічних працівників юридичних вузів і наукових установ від МОН України було надано відповідь, у якій зазначено, що в Міністерстві вважають недоцільним включення розділу «Екологічне, земельне та аграрне право України» до програми ЄДКІ за спеціальностями 081 «Право» та 293 «Міжнародне право». При цьому в листі не наведено жодного контраргументу, який би спростовував наведені в листі-зверненні аргументи. Тому вбачається, що ці питання потребують подальшого предметного наукового обговорення серед зацікавлених учасників освітнього процесу, представників судової влади, народних депутатів, професійних асоціацій, оскільки в Україні випускники закладів вищої освіти за ОР Бакалавр, Магістр, ОНР «Доктор філософії» не можуть вважатися компетентними фахівцями, якщо вони не матимуть ґрунтовних знань з названих галузей національної правової системи [22, с. 17–20]. За таких обставин не можна говорити про високу якість вищої юридичної освіти, якщо здобувачі на одержують необхідних знань у таких важливих для України сферах природи, економіки, суспільства.

Саме на досягнення якісних результатів навчання має бути спрямована вся система організації вищої юридичної освіти в державі, включаючи й вмотивовану поведінку всіх учасників освітнього процесу, яка детермінована об'єктивними і суб'єктивними чинниками. Аналіз сучасного стану викладання названих навчальних дисциплін у юридичних вузах України показує, що з причин суб'єктивного характеру відбувається поступове зменшення кількості годин на викладання цих навчальних дисциплін, вивільнення висококваліфікованих працівників з навчального процесу, внаслідок чого в науково-педагогічних працівників, які продовжують свою науково-освітню діяльність, знижується рівень мотиваційної активності до підвищення якості освіти за цими дисциплінами.

Відтак зовнішні чинники можуть як спонукати науково-педагогічних працівників до підвищення якості викладання, так і відбивати у них бажання на будь які активні дії щодо інноваційного оновлення змісту, структури, методики навчальних дисциплін. Так, наприклад, з причин системного характеру та через існуючу інституційно-правову невизначеність із запровадженням в юридичних вузах підсумкової атестації випускників у формі єдиного кваліфікаційного іспиту постають

практичні проблеми щодо внесення до предмету такого іспиту питань чи завдань, які б охоплювали одержані студентами знання й компетентності із земельного та аграрного права. Якщо цього не відбудеться, то в перспективі можуть бути проблеми з викладанням обов'язкових навчальних дисциплін із земельного та аграрного права, не кажучи вже про вибіркові навчальні дисципліни за цими предметами, а також проблеми з набором до аспірантури та підготовки висококваліфікованих працівників юридичних вузів. Адже офіційні стандарти з підготовки правників за освітніми рівнями «Бакалавр» і «Магістр» за спеціальністю 081 «Право» обмежують можливості кафедри своєчасно запроваджувати нові нормативні й спеціальні курси як реакцію на суспільні виклики у сфері земельних та аграрних відносин, викладати «Земельне право» та «Аграрне право» як обов'язкові навчальні дисципліни, забезпечувати правонаступність у підготовці кадрового резерву науково-педагогічних працівників для роботи на кафедрі, що може негативно проявитись у перспективі на підготовці правників із земельного та аграрного права, які зараз і в майбутньому так необхідні на ринку юридичних послуг в Україні як аграрно-індустріальній державі серед країн ЄС та інших держав світу [14, с. 87–92]. Теж саме можна сказати і про екологічне право, природоресурсне право. За таких обставин істотно знижується рівень позитивної мотиваційної діяльності науково-педагогічних працівників до вдосконалення викладання названих навчальних дисциплін, що негативно впливатиме на якість знань здобувачів вищої юридичної освіти за освітніми рівнями Бакалавр, Магістр, науково-освітнім рівнем Доктор філософії у галузі права.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження методологічних, теоретичних, правових, інституційних та інших засад реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права дозволяє зробити загальний висновок про те, що в національній правовій системі аграрне, земельне, природоресурсне, екологічне право необхідно розглядати як окремі галузі права, навчальні дисципліни та наукові спеціальності, які в сукупності своїй взаємопов'язані й органічно поєднані як складові компоненти розбудови української державності відповідно до ЦСР на період до 2030 року.

З огляду на сучасні виклики економічного, соціального, інституційного та іншого характеру в Україні існує об'єктивна необхідність підготовки кваліфікованих юристів, що володіють фаховими спеціалізованими знаннями й є компетентними з питань екологічного, земельного, аграрного та інших природоресурсних галузей права, встановлення наявності набутих учасниками освітнього процесу знань, вмінь і компетентностей у процесі проведення єдиного державного кваліфікаційного іспиту. У цьому зв'язку вбачається за необхідне вдосконалити Стандарти за спеціальністю 081 «Право», а також додати до Програми ЄДКІ за спеціальністю 081 «Право» ще один розділ «Екологічне, земельне та аграрне право України»

з огляду на виклики глобального, національного, регіонального, місцевого значення у сфері використання й охорони землі, продовольчої безпеки, екології, на існуючі проблеми державно-правового, економічного, соціального характеру з питань здійснення прав на землю та інші природні ресурси, охорони довкілля, доступу до правосуддя й захисту таких прав у судах, включаючи й ЄСПЛ, на взятті відповідно до Указу Президента України зобов'язання з реалізації ЦСР до 2030 року, ухвалені Верховною Радою України Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року, на необхідність удосконалення системи й структури чинного земельного, аграрного, екологічного законодавства відповідно до Конституції України, імплементації в національне законодавство Додатку XXX до глави 6 «Навколишнє природне середовище» розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» та інших положень Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом з питань забезпечення права на життя і здоров'я, доступу до землі та інших природних ресурсів, регулювання земельних відносин, розвитку сільського господарства, соціальної сфери, продовольчої безпеки тощо.

Реалізація наведеної вище рекомендації позитивно вплине на реалізацію пізнавальної функції в юридичній освіті та правовій науці, оскільки це зумовить до необхідності внесення до освітніх програм усіх юридичних вузів України нормативних курсів і спецкурсів з викладання таких навчальних дисциплін, як аграрне право, земельне право, екологічне право, що у свою чергу матиме позитивний ефект для розвитку наукових доктрин зі спеціальності 12.00.06, а також на здійснення практичної діяльності фахівцями за спеціальністю 081 «Право».

Розглянуті в цій статті методологічні, теоретичні, правові та інституційні засади реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права лише частково розкривають сутність суспільних процесів і явищ у системі вищої юридичної освіти із забезпечення якісної підготовки висококваліфікованих правників. Відтак подальшого наукового пошуку потребують питання щодо ефективності названих на початку цієї статті інших чинників забезпечення гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права як навчальних дисциплін у навчально-освітній діяльності юридичних вузів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства у 2022 році / за ред. : А. Бутенка, О. Єременко, Н. Стукало. Київ : Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2023. 59 с.
- [2] Турчиновська А-Ю. Які спеціальності обирають абітурієнти та чого насправді хоче ринок. URL: https://twoemisto.tv/blogs/yaki_spetsialnosti_obyayut_abiturienty_ta_chogo_naspravdi_hoche_rynok_152970.html (дата звернення: 20.08.2023).

- [3] Nosik V., Khomenko M., Krasyska L. Paradigm of reforming higher legal education in Ukraine in the context of training practising students. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 2. С. 140–149.
- [4] Барабаш Ю. Реформа правничої освіти: окремі складові успішної реалізації. *Право України*. 2017. № 10. С. 9–19.
- [5] Бойко А. М. Окремі питання реформування вітчизняної правничої освіти. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : зб. статей до ювілею д-ра юрид. наук, проф. Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред. : О. В. Кохановська, О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 85–96.
- [6] Кузнецова Н. Забезпечення якісної практичної підготовки студентів-юристів як невід’ємна складова реформування юридичної освіти. *Право України*. 2017. № 10. С. 66–72.
- [7] Погрібний С. Юридична освіта в Україні: проблеми і перспективи. *Реформування юридичної освіти: виклики часу* : зб. статей до ювілею д-ра юрид. наук, проф. Наталії Семенівни Кузнецової / відп. ред. : О. В. Кохановська, О. О. Кот. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 141–152.
- [8] Правова доктрина України : у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 4 : Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін. ; ред.: Ю. С. Шемшученко. 630 с.
- [9] Доопрацьований проект Концепції розвитку юридичної освіти, який був внесений для розгляду на засіданні Комітету з питань освіти, науки та інновацій. URL: http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75595.html (дата звернення: 25.07.2023).
- [10] Кафедра аграрного і продовольчого права та охорони навколишнього середовища. URL: <https://prawo.amu.edu.pl/zaklad-prawa-rolnego-zywnosciowego-i-ochrony-srodowiska> (дата звернення: 20.08.2023).
- [11] Носік В. В. Юридична природа сучасного земельного права України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 7–8(81-82). С. 50–58.
- [12] Юридична освіта та юридична професія : матеріали Крутого столу. *Голос України*. 2020. 19 черв. URL: <http://www.golos.com.ua/article/332183> (дата звернення: 15.03.2023).
- [13] Удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін : наук.-практ. посібн. / Н. С. Кузнецова, М. М. Хоменко, А. Б. Гриняк та ін. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 188–204.
- [14] Носік В. В. Земельне й аграрне право в умовах здійснення правової реформи в Україні: науково-освітні та практичні проблеми. *Аграрне, земельне, екологічне, трудове право, право соціального забезпечення: здобутки та перспективи розвитку в Україні* : тези доповідей учасників дистанційної наук.-практ. конф. до 10-річчя створення однойменних кафедр (м. Київ, 12 берез. 2021 р.) / за заг.ред. : М. І. Іншина, В. В. Носіка, Т. Г. Ковальчук, М. Б. Мельник. Київ : Освіта України, 2021. С. 87–92.
- [15] Гетьман А. П. Доктрина екологічного права та законодавства України : монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», 2019. 336 с.
- [16] Правова наука та освіта в умовах воєнного стану : зб. матеріалів наук.-практ. конф., присвяченої Дню науки (м. Київ, 20 трав. 2022 р.). Одеса : Вид. дім Гельветика ; Київський регіональний центр НАПрН України, 2022.

- [17] Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії : проект Закону України від 28.09.2017 реєстр. № 7147. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613 (дата звернення: 25.07.2023).
- [18] Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію : проект Закону України від 17.10.2017 реєстр. № 7147–1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62728 (дата звернення: 25.07.2023).
- [19] Проект Концепції розвитку юридичної освіти. URL: <http://kno.rada.gov.ua/fsview/75465.html> (дата звернення: 25.07.2023).
- [20] Носік В. В. Методологія проведення досліджень у наукових доктринах земельного, аграрного, екологічного права (гносеологічний підхід). *Методологія проведення сучасних юридичних досліджень* : монографія. / Н. С. Кузнецова, М. М. Хоменко, А. Б. Гриняк та ін. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2022. С. 164–165.
- [21] Бондар О. Г. Земельне право та будівельне право: актуальні проблеми співвідношення у логіко-структурній схемі підготовки фахівців для будівельної галузі. *Актуальні проблеми аграрного, земельного, екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз* : матеріали Круглого столу, присвяч. 100-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. Вовка Ю. О. (м. Харків, 12 трав. 2023 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2023. С. 29–33.
- [22] Носік В. В. Проблеми реалізації міжгалузевого підходу до проведення вступних випробувань та підсумкової атестації в юридичних закладах вищої освіти України. *Правова наука та освіта в умовах воєнного стану* : зб. матеріалів наук.-практ. конф., присвяченої Дню науки (м. Київ, 20 трав. 2022 р.). Одеса : Вид. дім Гельветика ; Київський регіональний центр НАПрН України, 2022. С. 17–20.

REFERENCES

- [1] Butenka, A., Eremenko, O., & Stukalo, N. (Ed.). (2023). Report on the quality of higher education in Ukraine, its compliance with the tasks of sustainable innovative development of society in 2022. Kyiv: National Agency for Quality Assurance of Higher Education.
- [2] Turchynovska, A-Yu. What specialties do applicants choose and what does the market really want. Retrieved from https://tvoemisto.tv/blogs/yaki_spetsialnosti_obrayaut_abiturienti_ta_chogo_naspravdi_hoche_rynok_152970.html
- [3] Nosik, V., Khomenko, M., & Krasnytska, L. (2021). Paradigm of reforming higher legal education in Ukraine in the context of training practicing students. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2, 140–149.
- [4] Barabash, Yu. (2017). Reform of legal education: individual components of successful implementation. *Law of Ukraine*, 10, 9–19.
- [5] Boyko, A. M. (2019). Separate issues of reforming national legal education. *Reforming legal education: challenges of the time: coll. articles for the jubilee of Dr. Jurid. Sciences, Prof. Natalia Semenivna Kuznetsova*. Kokhanovska, O. V., & Kot, O. O. (Ed.). Kyiv: Legal Practice PrJSC, 85–96.
- [6] Kuznetsova, N. (2017). Ensuring high-quality practical training of law students as an integral component of legal education reform. *Law of Ukraine*, 10, 66–72.
- [7] Pogribnyi, S. (2019). Legal education in Ukraine: problems and prospects. *Reforming legal education: challenges of the time: coll. articles for the jubilee of Dr. Jurid. Sciences, Prof. Natalia Semenivna Kuznetsova*. Kokhanovska, O. V., & Kot, O. O. (Ed.). Kyiv: Legal Practice PrJSC, 141–152.

- [8] Shemshuchenko, Yu.S., Getman, A. P., Andreytsev, V. I. & oth. (2013). *Legal doctrine of Ukraine: in 5 vols. Kharkiv: Pravo*. Vol. 4: Doctrinal problems of ecological, agrarian and economic law. Shemshuchenko, Yu.S. (Ed.).
- [9] *The final draft of the Concept of the Development of Legal Education, which was submitted for consideration at the meeting of the Committee on Education, Science and Innovation*. Retrieved from http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75595.html.
- [10] *Department of Agrarian and Food Law and Environmental Protection*. Retrieved from <https://prawo.amu.edu.pl/zaklad-prawa-rolnego-zywnosciowego-i-ochrony-srodowiska>.
- [11] Nosik, V. V. (2008). Legal nature of modern land law of Ukraine. *Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 7–8(81-82), 50–58.
- [12] Legal education and legal profession: materials of the Round Table. *Voice of Ukraine*. (2020, June). Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/332183>.
- [13] Kuznetsova, N. S., Khomenko, M. M., Hryniak, A. B., & oth. (2021) Improvement of teaching of branch legal disciplines: science-practice. Odesa: Ed. House «Helvetica», 188–204.
- [14] Nosik, V. V. (2021). Land and agrarian law in the context of legal reform in Ukraine: scientific, educational and practical problems. *Agrarian, land, environmental, labor law, social security law: achievements and prospects for development in Ukraine: theses of the reports of the participants of the distance science-practice. conf. to the 10th anniversary of the establishment of the departments of the same name (Kyiv, March 12, 2021)* / (Inshin, M. I., Nosik, V. V., Kovalchuk, T. G., & Melnyk, M. B. (Ed.). Kyiv: Education of Ukraine, 87–92.
- [15] Hetman, A. P. (2019). *Doctrine of environmental law and legislation of Ukraine*. Kharkiv: «Oberig» LLC.
- [16] *Legal science and education under martial law: coll. scientific and practical materials. conference dedicated to Science Day (Kyiv, 2022, May)*. Odesa: Ed. the house of Helvetica; Kyiv Regional Center of National Academy of Sciences of Ukraine.
- [17] On legal (legal) education and general access to the legal profession: draft Law of Ukraine (2017, September, No. 7147). Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613.
- [18] On legal education and the legal (lawyer) profession: the draft Law of Ukraine (2017, Oktober, No. 7147–1). Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62728.
- [19] *Draft Concept of the Development of Legal Education*. Retrieved from <http://kno.rada.gov.ua/fsview/75465.html>.
- [20] Nosik, V. V. (2022). Methodology of conducting research in scientific doctrines of land, agrarian, environmental law (epistemological approach). *Methodology of conducting modern legal research*. Kuznetsova, N. S., Khomenko, M. M., Hryniak, A. B., & oth. Odesa: Ed. House «Helvetica», 164–165.
- [21] Bondar, O. G. (2023). Land law and construction law: actual problems of correlation in the logical-structural scheme of training specialists for the construction industry. *Actual problems of agrarian, land, environmental law in the conditions of modern challenges and threats: materials of the Round Table, dedicated. On the 100th anniversary of the birth of Dr. Jurid. Sciences, Prof. Yu. O. Vovka (Kharkiv, 2023, May)*. Hetman, A. P. (Ed.). Kharkiv: Pravo, 29–33.

- [22] Nosik, V. V. (2022). Problems of implementing an interdisciplinary approach to conducting entrance exams and final certification in legal institutions of higher education of Ukraine. *Legal science and education under martial law: coll. scientific and practical materials. conference dedicated to Science Day* (Kyiv, 2022, May). Odesa: Ed. the house of Helvetica; Kyiv Regional Center of National Academy of Sciences of Ukraine, 17–20.

Володимир Васильович Носік

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент Національної академії правових наук України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 70, Харків, Україна

Професор кафедри земельного та аграрного права

Навчально-наукового інституту права

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

01124, вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

Volodymyr V. Nosik

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

National Academy of Legal Sciences of Ukraine

61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Professor Department of Land and Agrarian Law

of the Educational and Scientific Institute of Law

of Taras Shevchenko National University of Kyiv

01124, 60, Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Носік В. В. Проблеми реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного, екологічного права у системі вищої юридичної освіти України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №3. С. 371–390.

Suggested Citation: Nosik, V. V. (2023). Problems of Implementing the Cognitive Function of Agrarian, Land and Environmental Law in the Higher Legal Education System of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 371–390.

Стаття надійшла / Submitted: 25/08/2023

Доопрацьовано / Revised: 20/09/2023

Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

УДК 378.147

DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-3-391

Микола Єгорович Шумило

Національна академія правових наук України
Харків, України

Кафедра кримінального процесу та криміналістики
Київський національний університет ім. Т. Шевченка
Київ, Україна

Відділ приватноправових досліджень
Науково-дослідний інститут правотворчості і правової експертизи
Національної академії правових наук України
Київ, Україна

*Освіта починається не з університетських реформ,
а з освіти освітян-науково-педагогічних працівників
і менеджменту, в перше чергу їх самоосвіти
(О. Є. Левінтов)*

ПРОБЛЕМА ЯКОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ АБО ЧОМУ МАЄМО ТЕ, ЧОГО НЕ ПОВИННІ МАТИ?

Анотація. *Вирішення актуальних питань економічної і гуманітарної інтеграції України в європейську спільноту потребує, зокрема, суттєвої модернізації вітчизняної юридичної освіти. В суспільстві і правозастосовній практиці вже давно сформувався попит на правників нової генерації, здатних кваліфіковано вирішувати складні юридичні кейси. Чисельні критики актуального стану речей справедливо вказують на широкий перелік причин незадовільного стану юридичної освіти і пропонують заходи виходу з цієї ситуації. На думку автора статті, вони, як правило, мають своє ratio, але мають усе ж таки похідний, другорядний характер. На жаль, критична аналітика не приділяє достатньої уваги безпосереднім причинам негативних явищ у царині юридичної освіти та ефективним засобам їхнього подолання. До числа таких, в першу чергу, відноситься брак нормативного і пріоритетного визначення правового і соціального статусу базових учасників освітнього процесу – науково-педагогічних працівників – в ієрархії посад у вищому навчальному закладі та гарантій його реалізації; надмірно ускладнена і перевантажена трудова функція науково-педагогічних працівників, від яких напряму залежить якість юридичної освіти. Тому автором на основі аналізу відповідних наукових публікацій, нормативних матеріалів та результатів проведеного соціологічного опитування дається критична оцінка феномену приниженості ролі і місця науково-педагогічних працівників, зокрема в ієрархічній структурі посад у вишах; причин неналежної наукової і педагогічної підготовки окремих викладачів; розбалансованості спеціалізації викладацької діяльності на кафедрах; бюрократизації навчального процесу; браку чіткого нормування навчаль-*

ного навантаження, що в підсумку позбавляє викладачів можливості постійно підвищувати свій науковий і методичний рівень і кваліфікацію. Автор доходить до висновку про відсутність розумної пропорційності між сучасними вимогами до юридичної освіти і реальними можливостями науково-педагогічних працівників з їхнього виконання. Тому наголошується, що реформування юридичної освіти треба починати абоно, тобто зі створення науково-педагогічним працівникам належних умов для їхньої творчої, наукової та педагогічної діяльності.

Ключові слова: юридична освіта, реформа, науково-педагогічні працівники, навчальне навантаження, наукова і методична робота.

Mykola Ye. Shumylo

National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, Ukraine

Department of Criminal Procedure and Forensics
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, Ukraine

Department of Private Law Research
Scientific Research Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

THE PROBLEM OF THE QUALITY OF LEGAL EDUCATION OR WHY DO WE HAVE WHAT WE SHOULD NOT HAVE?

Abstract. *Addressing the pressing issues of Ukraine's economic and humanitarian integration into the European community requires, in particular, a significant modernization of the national legal education. There has long been a demand in society and law enforcement practice for a new generation of lawyers capable of solving complex legal cases. Some critics of the current state of affairs rightly point to a wide range of reasons for the unsatisfactory state of legal education and propose measures to overcome this situation. In the author's opinion, they usually have their own ratio, but are still of a derivative, secondary nature. Unfortunately, critical analysis does not pay sufficient attention to the direct causes of negative phenomena in the field of legal education and effective means of overcoming them. These include, first and foremost, the lack of a regulatory and priority definition of the legal and social status of the basic participants in the educational process – research and teaching staff – in the hierarchy of positions in higher education institutions and guarantees of its realization. The workload of research and teaching staff, on whom the quality of legal education directly depends, is also excessively complicated. Therefore, based on the analysis of relevant scientific publications, regulatory materials and the results of a sociological survey, the author critically assesses the phenomenon of the diminished role and place of academic staff, in particular in the hierarchical structure of positions in higher education institutions; the reasons for the inadequate scientific and pedagogical training of individual teachers; the imbalance of specialization of teaching*

activities at the departments; bureaucratization of the educational process; lack of clear standardization of the teaching load, which ultimately deprives teachers of the opportunity to constantly improve their scientific and methodological level and qualifications. The author comes to the conclusion that there is no reasonable proportionality between the current requirements for legal education and the real capabilities of academic staff to fulfill them. Therefore, the author emphasizes that the reform of legal education should be started abovo, i.e., by creating appropriate conditions for academic staff to carry out their creative, scientific and pedagogical activities.

Keywords: *legal education, reform, academic staff, teaching load, research and methodological work.*

ВСТУП

1. Від довшого часу різноманітні критичні висловлювання щодо якості юридичної освіти в Україні пострадянського періоду набули без перебільшення характеру загального місця. І хіба, що лише ледащий може відмовити собі в приємності жбурнути критичного камінця в город юридичної освіти. В різноманітних фахових і публіцистичних аналізах, не кажучи вже про відомі юридичному загалові проекти концепцій реформування юридичної освіти, цілком очікувано називаються й причини подібного стану речей. Згадуються, зокрема такі сентенції, які вже всіх давно оскомили: «недосконалість методичного забезпечення освітнього процесу»; «підготування юристів у непрофільних навчальних закладах»; «існування заочної форми навчання»; «невідповідність освітніх програм вимогам практики»; «комерціалізація юридичної освіти»; «вишкіл юристів навчальними закладами силових відомств»; «недостатня увага до вивчення міжнародних стандартів юридичної освіти»; «брак у студентів аналітичного і критичного мислення»; «домінування нормативного підходу втлумаченні законодавства і практики його застосування» *etcetera*.

2. Цілком резонно авторами відтак пропонується й безліч відповідних рецептів на подолання ганджів у сфері юридичної освіти.

У першу чергу йдеться про такі вже давно відомі сюжети, як: «удосконалення освітніх програм»; «робочих навчальних планів»; «силабусів»; «ускладнення практичних завдань»; «зменшення кількості лекційних курсів»; «залучення для викладання практичних працівників», «вдосконалення самостійної роботи», тощо. Це все правильно і ніхто при здоровому глузді не збирається сперечатися *inmerito*. Біда, правда в тому, що всі зазначені вище причини мають другорядний, похідний характер, а тому марна концентрація реформаторської уваги і зусиль саме на роботі з ними постійно спричиняє, на жаль, не менш відомий ефект під назвою «хотіли як ліпше, а вийшло, як завжди»... Тому, – аж ніяк не применшуючи ваги й значення згаданих вище *factanegativa*, – вважав би за доцільне виділити вузлові проблемні ситуації нашої вітчизняної юридичної освіти, а відтак, на ґрунті результатів системного аналізу можна було б опрацювати комплексну програму їх послідовного вирішення.

1. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Цю наукову розвідку підготовлено в рамках виконання теми «Розвиток правничої освіти як складової правової реформи» НДІ правотворчості та науково-правових експертиз НАПрН України. Базовими матеріалами в часі готування статті слугували положення законів України «Про вищу освіту» [1], «Про наукову і науково-технічну діяльність» [2], проєкт Концепції реформування юридичної освіти [3] наукові роботи правників щодо проблем реформування юридичної освіти, зокрема В. Сущенка [4], Л. Геращенка [5], В. Бурдіна [6], Б. Малишева [7], О. Білічак [8], І. Єфремова [9], Н. Янчук [10], а також матеріали соціологічного опитування 83 науково-педагогічних працівників юридичних вишів [11].

Для розв'язання означеної проблеми в статті використано комплекс загально-наукових та спеціальних методів наукового пізнання. Методи дослідження обрано з огляду на характер проблеми, мети, завдання та предмету даної розвідки. Так, звернення до історичного методу пізнання дозволило дослідити еволюцію становлення інститутів присудження наукових ступенів і вчених звань на теренах України та обсягів і характеру навчального навантаження науково-педагогічних працівників у різних історичних умовах. Формально-юридичний метод використовувався для дослідження положень законів «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», нормативних актів МОН України та закладів вищої освіти. Метод системного аналізу застосовано для дослідження трудової функції науково-педагогічних працівників, їх правового і соціального статусу в структурі посад закладів вищої освіти. Статистичний метод посприяв оцінці стану виконання нормативів навчального навантаження викладачами. Соціологічний метод застосовувався в перебігу опитування науково-педагогічних працівників за спеціально розробленою анкетною.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Як на мене, методологічна реконструкція виникнення наявної ситуації у царині юридичної освіти, дозволяє виявити дві основні групи причин, до яких я, – гадаю обґрунтовано, – відніс би: (а) питання браку в державі належної освітньої політики та незадовільного державного регулювання відносин у системі діяльності з готування юридичних кадрів. Як показові тематичні ілюстрації можна, зокрема, навести такі чинники: підготування надмірної кількості юристів у країні; готування правознавців у непрофільних вишів; необґрунтовано надмірна комерціалізація юридичної освіти; наявність формалізму, зловживанні корупції у часі ліцензування та акредитації вишів відповідних освітніх послуг тощо + (б) питання професійної кваліфікації та реальної спроможності науково-педагогічних працівників здійснювати навчальний процес в обсязі вимог, задекларованих компетентними державними інституціями, з тим що від їх наукової і педагогічної професійності неабиякою мірою залежить і бажана якість навчального процесу.

Але тут доводиться констатувати, що, на жаль, цей блок питань чомусь стабільно перебуває поза межами належної уваги чисельних коментаторів і експертів, хоча ніхто з них і не заперечує очевидного факту: в тандемі «науково-педагогічні працівники – студенти» провідна роль належить саме науково-педагогічним працівникам. Саме ці «пролетарі» навчального процесу знаходяться на вершині переверненої піраміди освітньої діяльності й саме над ними велично вивиснується її адміністративна надбудова – завідувач кафедри, декан, проректори з навчальної і наукової роботи, ректор *etcetera*. Як тут не згадати наше влучне прислів'я «до готового хліба знайдеться губа»... Ця констатація вимагає проведення аналізу статусно-іміджевої ситуації, в якій опинилися науково-педагогічні працівники ЗВО, що здійснюють професійний вишкіл юристів.

2. Зрозуміло, що політичні, економічні та соціальні трансформаційні процеси, котрі відбуваються в нашій країні вже понад тридцять років не могли не спричинити низку проблем і в царині української юриспруденції, зокрема в її кадровому блоці. Вони, в першу чергу, стосуються прагматичних питань професійної кваліфікації науково-педагогічних працівників та їх реальної спроможності справно вирішувати поставлене перед ними складне і відповідальне завдання – готувати сучасних вітчизняних юристів на рівні європейських освітніх стандартів. Як на мене, на превеликий жаль, відповідно поставлені запитання мають звучати не втішно – «ні»... Тому, сказавши «а», треба й сказати «б», тобто спробувати уявити статус і образ мислення сучасного вітчизняного викладача юридичних дисциплін.

3. Почнемо наш аналіз із виділення в корпусі викладацького складу двох його основних груп. До *першої* з них (десь 60% відсотків від загальної кількості науково-педагогічного складу з науково-педагогічним стажем від 15 і більше років) можна віднести належно підготовлених науково-педагогічних працівників. Вони, як правило, мають належну наукову підготовку, цілком достатній педагогічний досвід читання лекцій і проведення семінарських та практичних занять; постійно працюють у пошуках нових ідей та практик їх практичної реалізації. Можна сказати, що вони становлять фундамент відповідної кафедри, дозволяючи їй – мимо всіх негараздів –тримати планку якості підготовки майбутніх юристів. Знову ж таки, на жаль, цього вже не можна сказати про *другу* групу науково-педагогічних працівників (десь 40% від загальної кількості науково-педагогічного складу з науково-педагогічним стажем до 15 років). Висловлюючись метафорично, вони є дітьми свого часу, адже як науково-педагогічні працівники формувались у геть відмінних умовах, ніж їх старші колеги. Йдеться насамперед про умови, в яких вони здобували і далі здобувають свої наукові ступені та вчені звання.

І тут треба сказати, що вже згадуваний процес комерціалізації науки, що розпочався після 1991 р., а також запровадження процедур ліцензування й акредитації, можливість успішного проходження яких знаходилась у прямій залежності від кількості кандидатів і докторів юридичних наук на кафедрі і на факультеті,

спровокували створення цілої індустрії їх «штампування»: «Дайош країні кандидатів і докторів!». Зрозуміло, що радянські шлюзи-стандарт не витримали такого тиску і в юридичну науку кон'юнктурно ринулася ціла армія всіх, кому тільки не ліньки – від практичних працівників правоохоронних органів до різного роду сановного чиновництва й депутатства, які в радянський період про щось подібне навіть і помислити б не наважились. Вони, звісна річ, не дуже ускладнювали собі життя роботою над написанням дисертацій: для чого напружуватися, коли є гроші, а поруч соціально вражені в порівнянні з радянським часом професори і доценти, які до того ж швиденько зійшли на злидні. Тому то вони і змушені були вдаватися до наукового заробітчанства, «допомагаючи» отримати дипломи кандидатів і докторів наук усім охочим викласти певну суму.

Якщо ж повернутися до наших юридичних вишів і «незахищених» викладачів, то тут одразу второпали суть політичного моменту: «Вченим можеш ти не бути, а захищеним бути зобов'язаний», тим паче, що машина захистів, набравши обертів, потребувала для свого збереження вже щораз то більше «сировини». Проведене нами опитування 83 науково-педагогічних працівників-юристів показало, що 96,4% мають наукові ступені і вчені звання. Правди ніде діти, одночасно зі стрімким зростанням кількості кандидатів і докторів наук не менш стрімко падав і фаховий і науковий рівень більшості носіїв цих учених звань. Відтак, гадаю, ніхто не буде заперечувати того очевидного факту, що останніми роками юридична наука практично втратила свою фундаментальність, а головне – навички виявлення проблем і способів роботи з ними. Доброю ілюстрацією результатів розглядуваних процесів може бути Кримінальний процесуальний кодекс 2012 р., проєктна частина роботи над ним на слухну думку В. Гмирка точилися не на підставі добре відпрацьованої теоретичної моделі кримінального процесу, а радше методом пошуку та еkleктичного склеювання фрагментів процесуальних порядків різних типологій [12]; доречно в цьому плані також підкреслити, що В. Точилівський, оцінюючи цей КПК, влучно назвав його «гібридом процесуальних моделей» [13]. Відверто кажучи, для вітчизняної науки чинний КПК став несподіванкою. Тому до цього часу його окремі положення не сприймаються певною частиною науковців і занадто повільно реалізуються на практиці.

Відтак, цілком зрозуміло, чому сучасна українська наука кримінального процесу, з'їхавши з рейок «нормальної» науки, захопилася переважно коментуванням чинного законодавства і судових прецедентів, і то не маючи для цього концептуальної теоретичної основи. Але це ще пів справи. Біда в тому, що в чималій частині наукових та науково-педагогічних працівників, на мою думку, склалося хибне уявлення про науку взагалі, і юридичну науку зокрема, як геть не обтяжливий процес пошуку й обстоювання так званого «сто першого погляду». Цим з дозволу сказати науковцям, мабуть, невтямки, що наука – це аж ніяк не ретельне (частіше – побіжне) «обсмоктування» чогось уже відомого; наука, на мою

думку, – це насамперед пошук і генерування нових, я б сказав «проривних» ідей, а не марне шукання ідеальних юридичних визначень (дефініцій).

Як слушно зазначає В. Єрмаков, наука є сферою творчої діяльності, примусити займатися нею не можна, нею можна лише зацікавити [14]. У цьому контексті варто звернути увагу й на той сумний факт, що наші викладачі, у переважній більшості, пораються готуванням «наукових» статей не з власної творчої ініціативи, не з прагнення сказати своє слово в науці, а керуючись прагматичними міркуваннями, наприклад, для того, щоб пройти переобрання за конкурсом, щоб виконати контрактні зобов'язання чи плани кафедри або виконуючи вимоги щодо кількості публікацій, потрібних для захисту їх майбутніх дисертацій. Дана теза також підтверджується опитуванням 83 науково-педагогічних працівників, із яких на питання: «Що мотивує Вас готувати наукові статті, навчальні посібники, монографії?» – 61,4% відповіли «виконання планових і контрактних зобов'язань», лише 31,4% – «творче натхнення».

Ця ситуація є також і закономірним результатом того, що адміністрація вишу, оцінюючи результати наукової діяльності викладача, керується насамперед кількісними, але не якісними показниками. Питання ж того, чи можуть вони використовуватися в навчальному процесі, які у них вирішуються наукові проблеми це нікого не цікавить. І як тут не згадати відомий мем тієї ж радянської доби «Дайош країні вугілля, хоч дрібного, але багато!». Прикро, але правда, в даній ситуації наука позиціонується не метою, а засобом забезпечення збереження відповідної посади науково-педагогічного працівника. З цього приводу є слушними застереження Шопенгауера: «Для більшості вчених їхня наука – засіб, а не мета. Тому вони в ній ніколи не зроблять великого. Для цього треба, щоб наука була їхньою метою, а все інше, навіть її існування – лише засобом для досягнення подальших цілей» [15].

Тому годі дивуватися, що виховані у подібних стандартах розуміння науки й наукової діяльності викладачі геть далекі від ідеалістичного образу, який вимальовується, коли читаєш відповідну тематичну літературу та вишівську «нормативку».

4. Ще однією не менш важливою проблемою є *деградація* системи готування кадрів у юридичних вишах. Як справедливо зазначає В. Сущенко, «викладачів правничих факультетів університетів (до речі із інших спеціальностей) ніде і ніхто не готує. Вважається, що навчання в аспірантурі та спостереження за викладацьким досвідом старших колег є достатнім для того, щоб навчати інших. Такий підхід щонайменше викликає сумнів...» [4, с. 197]. Це призвело до того, щоб, приміром, отримати відповідну посаду на кафедрі часто-густо вистачить для претендента мати лише науковий ступінь. Усе просто: три роки аспірантури – захист – рік чи два на відповідній посаді – і ось вже готовий доцент кафедри. Майже точнісінько як в Інституті червоної професури! Це стало початком розмивання фундаменту інституту ступінчатого готування викладацького складу,

який передбачав обов'язковий конкретний термін перебування на посадах асистента, викладача, старшого викладача, доцента і професора. Наприклад, посаду професора можна було обійняти особі, яка мала не менше 10 років педагогічного стажу роботи в штаті кафедри за наявності в неї наукового ступеня доктора наук.

Правда, до числа таких осіб чомусь віднесло і тих осіб, які працюють за сумісництвом (на жаль, і пострадянське освітнє законодавство зберегло цю норму). І що тоді виходить: навіть простий арифметичний розрахунок показує, що 10 років перебування на 0,5 ставки за сумісництвом не можна прирівняти до 10 років педагогічного стажу тих осіб, що виконують трудові функції на постійній основі у штаті вишу. У результаті на посадах науково-педагогічних працівників опинилися особи без достатнього науково-педагогічного досвіду роботи, хоча відомо, що підготовка і виховання кваліфікованого науково-педагогічного працівника це справа не одного року. Досвід і практика свідчить, що право начитання лекцій, як правило, науково-педагогічний працівник отримує після 7–8 років проведення семінарських і практичних занять, і то за умови належної науково-педагогічної підготовки. Штучне ж збільшення кількості кандидатів і докторів призвело до того, що, на жаль, у вишах нехтують цим цілком виправданим правилом. Тому часто-густо лекційні заняття проводять особи, котрі не мають потрібного досвіду педагогічної і наукової діяльності. У цьому зв'язку треба також зазначити, що багатолітня практика діяльності вишів викристалізувала вельми ефективну функціональну структуру кафедральних колективів, яка охоплювала дві ланки (групи) науково-педагогічних працівників: перша ланка – лектори (як правило професори, доктора наук, досвідчені доценти); друга – фахівці, що переважно проводили семінарські й практичні заняття – доценти, кандидати наук та викладачі-асистенти. На жаль, в окремих сучасних кафедральних колективах цю практику відправлено в організаційне небуття, внаслідок чого втрачено аж так потрібну збалансовану пропорцію між кількістю більш фахово підготовлених і досвідчених викладачів та їх менш досвідченими колегами.

Це, ясна річ, очікувано призвело до своїх негативних наслідків. Йдеться про те, що за такої організації праці педагогічного колективу порушується принципи *кооперації*, коли кожен викладач має виконувати властиву йому функцію, спрямовану на досягнення спільного бажаного результату: досвідчені професори, доценти покликані забезпечувати викладання лекційного курсу на рівні сучасних вимог, адже на то вони і професори, а доценти й асистенти проводять семінарські та практичні заняття, розвиваючи сюжетні лінії, визначені лекторами-професорами. Не дарма в наказах ректорів окремих вишів зазначається, яку кількість лекцій і семінарських занять за навчальний рік зобов'язаний виконати професор, доцент чи викладач. Такий підхід покликаний брати під увагу потребу спеціалізації, коли визначаються критерії навчального навантаження науково-педагогічних працівників. У зв'язку з цим, принагідно згадати, що ще на початку 20-х років минулого століття в одному із декретів радянської влади був закріплений функ-

ціональний розподіл осіб, зайнятих у вищих навчальних закладах науковою роботою, на професорів, викладачів та наукових співробітників. Причому професори вели самостійні курси чи заняття або завідували однією із науково-учбових установ вишу. Викладачі вели допоміжні курси (заняття), або працювали самостійно, але під керівництвом та відповідальністю одного із професорів. Наукові співробітники допомагали професорам та викладачам або готувалися до самостійної навчальної (науково-навчальної) діяльності [16, с. 71].

Хоч як це прикро, але сучасні адміністрації вишів не завжди дотримуються вимог зазначеної вище функціональної структури. Треба також наголосити, що цьому неабияк сприяє практика вузівського нормування навчального навантаження науково-педагогічних працівників. Наприклад, у нормативних приписах вишів не диференціюються різновиди аудиторного навантаження залежно від посади викладача. Тому в тижневому, а відповідно у місячному та річному навантаженні професора може бути більше семінарських і практичних занять, ніж лекцій. Знову кепський приклад: протягом тижня професор одного із авторитетних вишів проводить 9 пар, із яких 3 лекції (в тому числі на потоках магістрів і аспірантів). Тому годі дивуватися, що в подібних умовах він перетворюється на звичайнісінького ремісника від педагогіки, геть позбавленого можливості творчо працювати. Я ж налаштований думати, що згаданий розподіл різновидів навантаження не є раціонально обґрунтованим. Припускаючи, що шановні опоненти можуть заперечувати мені, мовляв, на кафедрах у зв'язку зі збільшенням кількості докторів наук автоматично збільшується і кількість посад професорів. Гадаю, що це хибна позиція: в жодному нормативному акті як радянської доби, так і тепер не було імперативної вимоги призначати доктора наук лише на посаду професора. Нагадаю читачам, що колись в європейському університетському середовищі було прекрасне правило – про досягнення найвищого ступеня кар'єрного зростання можна було вести мову лише тоді, коли фахівець діставав право читати лекції студентам; тому виникала й негласна конкуренція серед лекторів. А що ми маємо сьогодні? Відповідаю. Мені доводилося не одноразово *ex officio* відвідувати лекції окремих докторів наук і можу сказати, що були прикрі випадки, коли вони не читали лекції *sensu stricto*, а вправлялись у коментуванні законодавства, не ускладнюючи собі життя встановленням контакту з аудиторією, діалогом зі слухачами, не виділяючи головного в лекційному матеріалі, не аналізували практику застосування законодавства, тощо. Звісно, що у нормальних студентів прагнення відвідувати такі лекції вже точно не буде...

5. А тепер перейдемо до наступної позиції. У ст. 33 Закону України «Про вищу освіту» ніби однозначно зазначається: кафедра – це базовий структурний підрозділ закладу вищої освіти..., що проводить освітню методичну та або наукову діяльність за певною спеціальністю (спеціалізацією) чи міжгалузевою групою спеціальностей, до складу якого входять не менше п'яти науково-педагогічних працівників, для яких кафедра є основним місцем роботи, і не менш як три з них

мають науковий ступінь або вчене (почесне) звання. Слово «базовий» тлумачить-ся як «основний, необхідний, опорний без якого інше існувати не може». Звісно, що коли немає науково-педагогічних працівників і студентів, то немає і самого навчального закладу. Всі прекрасно розуміють, що освітній процес відбувається у навчальних аудиторіях, бібліотеках, але аж ні як не в кабінетах чиновників.

Якщо це так, то тоді за такою логічною схемою має бути і структуроване відповідне законодавство, правильно розставляючи пріоритети в діяльності вишів. Звісно, що самими знаковими, авторитетними посадами у виші мають бути науково-педагогічні працівники (професори, доценти, викладачі). Тому логічно було б створити такі умови, щоб займати ці посади було престижно і вигідно. Але звернімось до Закону України «Про вищу освіту». Одразу можна помітити, що в ньому закладено геть іншу філософію, успадковану від радянського адміністративно-командного стилю регулювання суспільних відносин. Тому не дивина, що спочатку в ньому ретельно викладаються вимоги до освіти, а потім – не менш ретельніше нормується діяльність Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, визначаються вимоги й умови призначення керівників навчального закладу і структур, що обслуговують навчальний процес.

Якщо мова про основних(базових) фігурантів освітнього процесу, то в ст. 55 даного Закону, наприклад, у загальній структурі вишівських посад, посада професора в навчальному закладі значиться після посад директора музею, директора бібліотеки, знаходячись аж ... на сьомому місці. Всім давно відомо, що до числа престижних посад у виші відносяться ті з них, що пов'язані з адміністративно-розпорядчими повноваженнями. Одне слово, законодавець і його натхненники ієрархію посад науково-педагогічних працівників побудували чітко до засад адміністративно-командної логіки: на горі вже згадуваної вище переверненої піраміди не перебувають різноманітні вожді, командири і начальники, а на самісінькому її низові – постать педагогічного «орача» – тобто того, хто безпосередньо здійснює освітню діяльність. Тому не випадково у виші престижно посідати керівну посаду: тут тобі, пане начальнику, і авторитет, і висока платня, і не треба горло надривати на кількох парах на день. Якщо мова про платню, то, будь ласка, відповідно до Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів, організацій окремих галузей бюджетної сфери в додатку 2 до наказу Міністерства освіти України від 02.04.1993 №90 встановлено такі тарифні розряди: ректор 23–24, директор філіалу 19–20, декан 20–21, завідувач кафедри (професор) 20–21, професор 20, доцент 19, старший викладач – 17, викладач асистент – 16, викладач-стажист – 15 розряд тощо. Зрозуміло, що вище розряд, то вища платня. І як тут ще не згадати про заробітну платню окремих чиновників Міністерства освіти і науки та управлінського персоналу виші в порівняно з платнею викладачів. Наприклад, заступник Голови Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за рік отримав заробітну плату в розмірі 1033243 гривень! Нема чого казати – справжня турбота про забезпечен-

ня якості вищої юридичної освіти, якої, як виявляється, немає... Низька заробітна платня науково-педагогічних працівників, з огляду на їх високоінтелектуальну працю, невпинно позбавляє педагогічну професію престижного статусу. А це вже невблаганно торує шлях до деградації самої системи освіти і науки в Україні.

Хотів би також звернути увагу на той факт, що разом із збільшенням навчального навантаження науково-педагогічних працівників ще додатково завантажують різноманітною «паперовою» роботою, пов'язаною з готуванням різноманітної звітності для адміністрації, готуванням, доопрацюванням, переопрацюванням різноманітної навчально-методичної документації, виконанні різного роду запитів, сумнозвісного підрахунків балів тощо, яка, до речі, в часовому вимірі ніде не обліковується. Подібні «вправи» потребують чималих витрат робочого часу викладача, часто супроводжуються психоемоційними навантаженнями, які неабияк вимотують викладача, оскільки вельми часто згадані необліковані роботи виконуються за схемою «сьогодні на вчора», перетворюють *apriori* творчу працю викладача на її профанацію. Тому на мою думку, підставно говорити про вочевидь, м'яко сказано, надмірну бюрократизацію навчального процесу, коли освітянське чиновництво, маючи собі справу з проблеми якості готування юристів, намагається вирішити шляхом створення набору формальних вимог і практик, виконання яких перетворить, за їхнім задумом, викладацьку «сировину» на високоякісний творчий продукт. Реалізація такої, *subveniaverbo*, освітянської «політики» невинуватою становиться головним, стратегічним напрямом діяльності навчального закладу, підміняючи собою складну реальну роботу з готування науково-педагогічних кадрів, спроможних забезпечити належну якість освітнього процесу; в сухому бо залишку програють усі дієві особи – і вищі, і викладачі, а головне – програє студент і практика правозастосування. Важко позбутися враження, що освітянське урядництво якимось забуло, що головне освітянське дійство відбувається саме в навчальній аудиторії дивитися, як подається лекція, контролюється опанування навчального матеріалу.

6. Складно бути освітянським професіоналом – професором чи доцентом ще й з той причини, що їхня виробнича діяльність зостається далеко не вноrmованою. Так, у ст. 56 Закону України «Про вищу освіту» зазначається, що «робочий час науково-педагогічного працівника включає час виконання ним навчальної, методичної, наукової, організаційної роботи на інших трудових обов'язків. Норми часу навчальної, методичної, організаційної роботи визначаються закладом вищої освіти. Максимальне навчальне навантаження на одну ставку науково-педагогічного працівника не може перевищувати 600 годин на навчальний рік. Види навчальної роботи науково-педагогічних працівників відповідно до їх посад встановлюють закладом вищої освіти за погодженням з виборними органами первинних організацій профспілки (профспілковим представником)». Як бачимо, в цій нормі викладено засади підходів до унормування різновидів і обсягу робочого часу. Конкретизацію ж робочого часу науково-педагогічних працівників відне-

сено до компетенції вишів. Практика її реалізації, на жаль, не завжди зважає на особливості науково-освітньої діяльності. Наприклад, яким має бути щоденне, щотижневе аудиторне навантаження викладача вишу. Із 83 опитаних нами науково-педагогічних працівників вказали, що щотижневе навантаження: у 18,1% – 12 годин; у 14,5% – 10 годин, у 9,6% – 8 годин; щоденне навантаження: у 31,3% – 4 години, у 24,1% – 6 годин; у 22,5% – 2 години; а 39,8% вказали, що навантаження перевищує нормативи встановлені у навчальному закладі. І ще один прикметний факт: геть з невідомих причин не заводиться до обсягу робочого часу час готування лектора до проведення лекцій і інших різновидів видів навчальних занять. І як тут ще не згадати й про доконечну потребу диференціювати час готування лекційних курсів на потоках бакалаврів, магістрів, аспірантів. Це різного ступеня складнощі лекції, які потребують далеко неоднакової кількості часу для їхнього готування. Бракує також і чітких критеріїв обліку робочого часу, коли викладач виконує методичну та наукову роботу. Вивчення практики вишів у цьому плані дозволяє стверджувати, що різноманітні організаційні невизначеності, пов'язані з критеріями обліку робочого часу, прогнозовано тягнуть за собою різні адміністративні зловживання, які зумовлюють непропорційний розподіл різновидів навантаження відповідно до характеру кваліфікації науково-педагогічного працівника.

На мій погляд, існування вище згаданих та інших проблем, пов'язаних з робочим часом науково-педагогічних працівників, зумовлено браком належного правового регулювання як на рівні законодавства так і на рівні нормативних актів відповідних вишів. Наприклад, із тексту ст. 57 і 58 Закону України «Про вищу освіту» випливає, що зміст трудової функції науково-педагогічних працівників – це коло їх прав і обов'язків. Ніби все зрозуміло. Але у ст. 57 цього Закону окремі права викладено досить абстрактно, тобто без належного алгоритму їх реалізації, який би гарантував їх практичну реалізацію. Те ж саме стосується й окремих обов'язків науково-педагогічних працівників, викладених у ст. 58 Закону України «Про вищу освіту», наприклад, «забезпечувати викладання на високому науково-теоретичному і методичному рівні, проводити наукову діяльність».

Проведене нами соціологічне дослідження серед науково-педагогічних працівників переконливо свідчить, що вони, як правило, не мають реальної можливості систематично працювати над підвищення свого теоретичного й наукового рівня з причини надмірного аудиторного навантаження та перманентною переробкою методичної документації. Так, із 83 опитаних науково-педагогічних працівників 59% вказали, що із-за перевантаження їм не вистачає часу для ознайомлення з сучасними науковими розвідками і плинним законодавством. Некоректна визначеність трудової функції науково-педагогічних працівників через зазначення складових їх робочого часу породжує складні питання з визначенням їх обсягу та порядком виконання (норми праці, режим роботи, співвідношення робочого часу і відпочинку). З цієї ж причини у контрактах науково-педагогічних

працівників, як правило цитуються приписи відповідних нормативних положень, а права й обов'язки в процесі праці підміняються визначенням кінцевих результатів праці науково-педагогічних працівників за навчальний рік. У цьому зв'язку, гадаю, раціональне впорядкування їх робочого часу має здійснюватися через стандартизацію навчальної, методичної, наукової та організаційної роботи, коли будуть чітко визначені базові складові робочого часу викладача, а також якісні характеристики освітнього продукту.

У цьому зв'язку є очевидний сенс повернутися до положень наказу Міністерства освіти і науки від 07.08.2002 №450 «Про затвердження норм часу для планування і обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової та організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів», у якому за виконання певних різновидів навчального навантаження відповідно окреслено норми часу (у годинах). До речі, таку методику обліку педагогічного навантаження викладачів застосовано в Наказі № НУ/14/2022 від 20.01.2022 ректора КПП ім. Ігоря Сікорського.

Йдемо далі. У статті 53 Закону України «Про вищу освіту» зазначається, що «Науково-педагогічні працівники – це особи, які за основним місцем роботи у закладах вищої освіти проводять навчальну, методичну, наукову (науково-технічну, мистецьку та організаційну діяльність). Наукова діяльність науково-педагогічних працівників регулюється законом про наукову і науково-технічну та інноваційну діяльність». Така законодавча формула встановлює пріоритети видів діяльності науково-педагогічних працівників. Як можна побачити, на перше місце вже поставлено навчальну діяльність, а потім методичну і наукову. Це положення повною мірою реалізується на практиці. Проте мені видається, що в такому формулюванні певною мірою порушено логіку, оскільки за своїм генезисом навчальна діяльність є закономірним наслідком успішної наукової і методичної роботи. Не випадково у наукових джерелах стверджується, що без розвитку юридичної науки не може бути й успішної юридичної освіти. На цьому місці варто пригадати вислів Г. Ляйбніца, який чітко визначив пріоритети: «професор – це особа, яка порастає наукою і навчає студентів», тобто як колись співалося – «літаки – це перша справа, а дівчата, а дівчата хай заждуть». Зрозуміло, що в сучасних умовах реалізувати цю максиму практично неможливо, але керуватися нею, щоб створити реальні умови викладацькому складу, які б дозволили йому бути в доброму тонусі й ефективно поратися наукою – цілком допустимо.

7. Протягом багатьох років у числі головних вад юридичної освіти називається нехтування освітньою практикою вимог правозастосовної практики. Тут нема чого заперечувати, адже всім зрозуміло, що практика є динамічним явищем і тому її треба вивчати, своєчасно коригувати і приводити у відповідність до вимог поточного моменту. Але як панацею автори таких закидів пропонують (а) зменшення кількості лекцій і, відповідно, збільшення числа практичних занять, а також (б) більш ширше залучення до викладання авторитетних практиків. Затим що об-

говорення цієї споконвічної теми не входить у завдання цієї статті, я спробую звернути увагу на лише питання місця викладача у вирішенні цієї проблеми, його реальної спроможності забезпечувати змичку теорії та практики. І одразу постає тривіальне питання, а чи має наш пересічний викладач, завантажений по самісінькі вуха виконанням завдань адміністрації, вивчати матеріали найрізноманітнішої юридичної практики, починаючи від практики місцевих судів і закінчуючи прецедентною практикою Європейського суду з прав людини? Той, хто безпосередньо стикався з цією темою, може категорично й однозначно заявити – «ні!» Беремо інший аспект стажування викладачів у органах практичної юстиції. І тут знову звучить уже знайоме «ні!», позаяк узвичаєння сучасної організації навчального процесу не залишають жодних сумнівів щодо реальних можливостей науково-педагогічних працівників зануритися в практику бодай на короткий час. Чи вони існують у сучасних викладачів?

Щоб не закінчувати на сумній ноті, нагадаю читачам, що 21 червня 2023 р. Президент України Володимир Зеленський провів нараду щодо стратегії розвитку сфери освіти за участі віце-прем'єр-міністра М. Федорова, міністра освіти та науки О. Лісового [17]. Було наголошено, що команда освітньої трансформації готує нову доктрину для України, яка переможе. Дуже сподіваюся, що проблемні питання, порушені в цій статті, стануть об'єктом уваги проєктантів згаданої доктрини. Одночасно запрошую всіх шановних зацікавлених колег долучитися до обговорення питань, які я намагався бодай хоч якось висвітлити у даній публікації.

ВИСНОВКИ

1. Реформування юридичної освіти має відбуватися в рамках реформування системи вищої освіти в цілому, як її складована підстава ретельно підготовленої командою фахівців концепції.

2. Як першочергові слід розглядати питання створення належних умов для продуктивної навчальної, наукової і методичної діяльності головним гравцям ринку освітніх послуг – корпусу науково-педагогічних працівників, до яких насамперед треба віднести:

(а) нормативне визначення як пріоритетного правового і соціального статусу науково-педагогічних працівників в ієрархічній структурі посад у закладі вищої освіти з гарантіями його реалізації в освітній діяльності;

(б) встановлення об'єктивно визначених вимог до рівня науково-педагогічної кваліфікації й необхідного науково-педагогічного стажу для здобувачів певних посад у вишах;

(в) визначення науково обґрунтованих норм максимального щоденного, тижневого і річного аудиторного навантаження; останні мають обов'язково диференціюватися залежно від (а) ступеня складності конкретної освітньої програми, (б) рівня посад науково-педагогічних працівників, які її забезпечують, а також (в) необхідних часових витрат для їх якісної підготовки;

(г) встановлення норм наукової і методичної роботи з огляду на їхні якісні й кількісні характеристики;

(д) визначення цінності наукових розвідок науково-педагогічних працівників має здійснюватися в залежності від того, які актуальні питання практики правозастосування вони вирішують, а також від того, як їхні результати використовуються в навчальному процесі юридичних вишів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 23.07.2023).
- [2] Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19> (дата звернення: 23.07.2023).
- [3] Проект Концепції реформування юридичної освіти. URL: <https://minjust.gov.ua/m/proekt-kontseptsii-reformuvannya-yuridichnoi-osviti> (дата звернення: 23.07.2023).
- [4] Сущенко В. М. Стан і проблеми реформування юридичної освіти в Україні, виклики XXI століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 8(27). С. 195–202.
- [5] Геращенко Л. П. Юридична освіта в Європі. *Young Scientist*. 2015. № 11(26). С. 47–51.
- [6] Бурдін В. Реформування юридичної освіти в Україні: реалії та перспективи. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2018. Вип. 66. С. 3–13.
- [7] Малишев Б. В. Основні шляхи реформування (правничої) освіти в Україні. Київ : ГО «Фундація DEJURE», 2019. 20 с.
- [8] Білічак О. А. Реформа юридичної освіти в Україні: проблеми і виклики. *Освітня аналітика України*. 2019. № 3 (7). С. 57–67.
- [9] Єфремова І. Реформування чи руйнація юридичної освіти в Україні. *Юридична газета online*. 2021. 16 лют. URL: <https://jur-gazeta.com/golovna/reformuvannya-chi-ruynuvannya-yuridichnoyi-osviti-v-ukrayini.html> (дата звернення: 20.07.2023).
- [10] Янчук Н. Д. Реформування юридичної освіти в Україні: осмислення та перспективи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 12. С. 311–316.
- [11] Результати анкетування науково-педагогічних кадрів закладів вищої освіти України у межах фундаментального дослідження «Розвиток правничої освіти як складова правової реформи». URL: <https://ndi.academy/rezultaty-anketuvannya-naukovo-pedagogichnyh-kadriv-zakladiv-vyshhoyi-osvity-ukrayiny-u-mezhah-fundamentalnogo-doslidzhennya-rozvytok-pravnychoyi-osvity-yak-skladova-pravovoyi-reformy/> (дата звернення: 31.07.2023).
- [12] Гмирко В. П. Генеза теорії доказів вітчизняного кримінального процесу: методологічна рефлексія. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. № 2(12). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15hvpmpmr.pdf> (дата звернення: 20.07.2023).
- [13] Точиловский В. Н. Новый УПК Украины – гибрид процессуальных моделей. URL: http://interjustice.blogspot.com/2013/02/blog-post_23.html (дата звернення: 20.07.2023).
- [14] Єрмаков В. Яку науку має фінансувати держава? URL: https://zn.ua/ukr/science/yaku-nauku-maye-finansuvati-derzhava-267373_.html (дата звернення: 21.07.2023).

- [15] Шопенгауэр А. Parerga и Paralipomena / полное собрание сочинений. М., 1910. Том III. Глава XXI. С. 794. URL: <https://djvu.online/file/Gv152Vgymwzwl> (дата звернення: 22.07.2023).
- [16] Костенко І. В. Наукові ступені і вчені звання у перші десятиліття радянської влади в Україні (1917–1934 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 71–75.
- [17] Зеленський провів нараду з питань реформування освіти. URL: <https://ua.news/ua/ukraine/zelenskyj-provel-soveshhanye-po-voprosam-reformirovaniya-obrazovaniya/> (дата звернення: 22.07.2023).

REFERENCES:

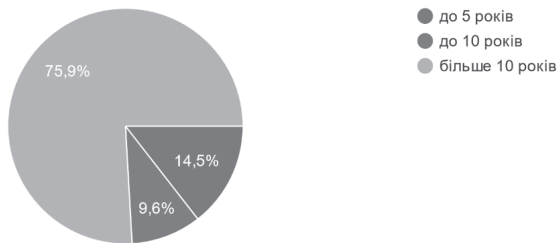
- [1] On higher education: Law of Ukraine (2014, July). Retriever from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
- [2] On Scientific and Scientific-Technical Activities: Law of Ukraine (2015, November). Retriever from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19>.
- [3] Draft Concept of Legal Education Reform. Retriever from <https://minjust.gov.ua/m/proekt-kontseptsii-reformuvannya-yuridichnoi-osviti>.
- [4] Sushchenko, V. M. (2014). State and problems of reforming legal education in Ukraine, challenges of the XXI century. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 8(27), 195–202.
- [5] Gerashchenko, L. P. (2015). Legal education in Europe. *Young Scientist*, 11(26), 47–51.
- [6] Burdin, V. (2018). Reforming legal education in Ukraine: realities and prospects. *Bulletin of Lviv University. Legal Series*, 66, 3–13.
- [7] Malyshev, B. V. (2019). Main ways of reforming (legal) education in Ukraine. Kyiv: NGO «DEJURE Foundation».
- [8] Bilichak, O. A. (2019). Reform of legal education in Ukraine: problems and challenges. *Educational analytics of Ukraine*, 3(7), 57–67.
- [9] Efremova, I. (2021). Reforming or Destruction of Legal Education in Ukraine. *Yurydychna gazeta online*, February 16. Retriever from <https://yur-gazeta.com/golovna/reformuvannya-chi-ruynuvannya-yuridichnoyi-osviti-v-ukrayini.html>.
- [10] Yanchuk, N. D. (2022). Reforming legal education in Ukraine: understanding and prospects. *South Ukrainian Law Journal*, 12, 311–316.
- [11] Results of the survey of scientific and pedagogical staff of higher education institutions of Ukraine within the framework of fundamental research «Development of legal education as a component of legal reform». Retriever from <https://ndi.academy/rezultaty-anketuvannya-naukovo-pedagogichnyh-kadriv-zakladiv-vyshhoyi-osvity-ukrayiny-u-mezhah-fundamentalnogo-doslidzhennya-rozvytok-pravnychoyi-osvity-yak-skladova-pravovoyi-reformy/>
- [12] Hmyrko, V. P. (2015). Genesis of the Theory of Evidence of the National Criminal Procedure: Methodological Reflection. *Journal of the National University of Ostroh Academy. Series «Law»*, 2(12). Retriever from <https://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15hvpmmr.pdf>.
- [13] Tochilovsky, V. N. (2013). New CPC of Ukraine – a hybrid of procedural models. Retriever from http://interjustice.blogspot.com/2013/02/blog-post_23.html.
- [14] Yermakov, V. (2018). What kind of science should the state finance? Retriever from https://zn.ua/ukr/science/yaku-nauku-maye-finansuvati-derzhava-267373_.html.

- [15] Schopenhauer, A. (1910). Parerga and Paralipomena / the Complete Works, III, XXI, 794. Retriever from <https://djvu.online/file/Gv152Vgymwzwl>.
- [16] Kostenko, I. V. (2010). Academic degrees and academic titles in the first decades of Soviet power in Ukraine (1917-1934). *Journal of Kyiv University of Law*, 2, 71–75.
- [17] Zelensky held a meeting on education reform. Retriever from <https://ua.news/ua/ukraine/zelenskyj-provel-soveshhanye-po-voprosam-reformyrovanyya-obrazovanyya/>

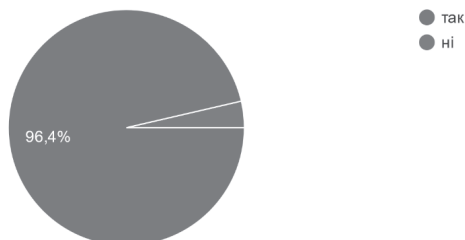
Додаток

ВІДПОВІДІ НА ПИТАННЯ АНКЕТИ
щодо дослідження наукової теми
«Розвиток правничої освіти як складової правової реформи»
(в опитуванні взяли участь 83 респонденти) [11]

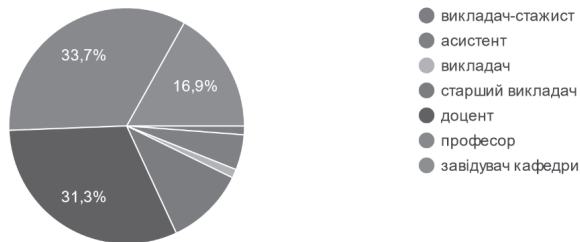
Стаж Вашої науково-педагогічної роботи на постійній основі становить:
83 відповіді

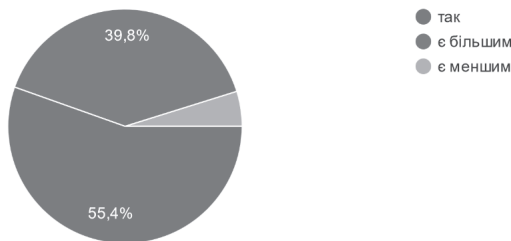
Чи маєте Ви науковий ступінь, вчене звання?
83 відповіді

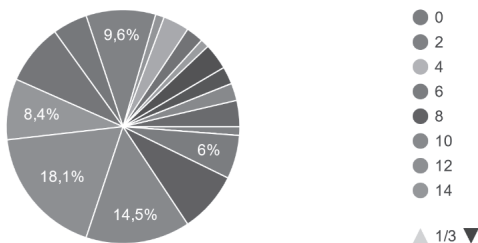
Ваша посада:
83 відповіді

Чи відповідає Ваше річне навчальне аудиторне навантаження встановленим нормативам у навчальному закладі?
83 відповіді

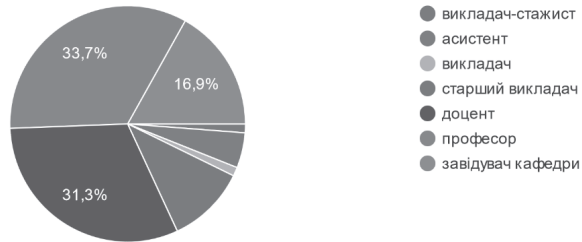

Ваше щотижневе аудиторне навантаження (лекції, семінарські та практичні заняття) складає (у годинах):
83 відповіді

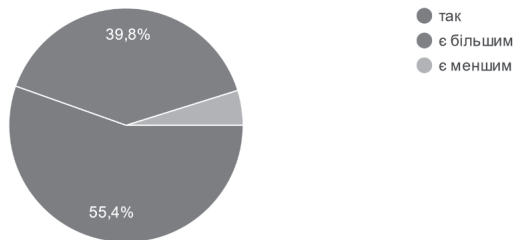
Ваша посада:

83 відповіді

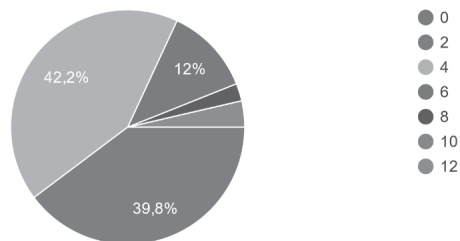
Чи відповідає Ваше річне навчальне аудиторне навантаження встановленим нормативам у навчальному закладі?

83 відповіді

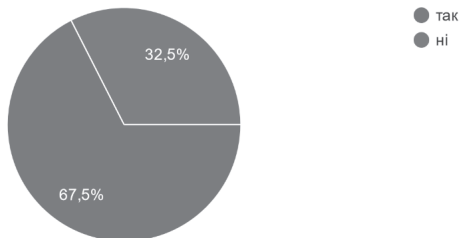
Скільки годин, на Вашу думку, повинно складати щоденне аудиторне навантаження?

83 відповіді

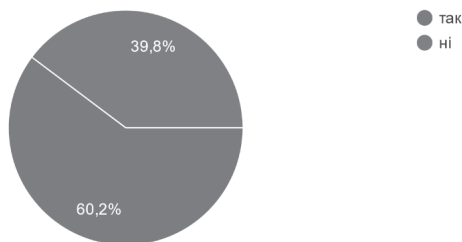
Чи вважаєте Ви доцільним унормувати щоденне і щотижневе аудиторне навантаження?

80 відповідей

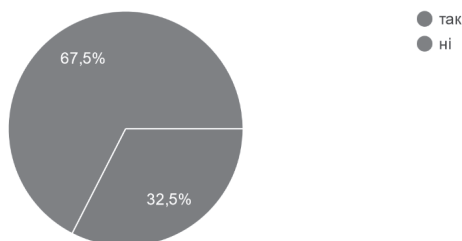
Чи вистачає Вам часу на належну підготовку до занять?

83 відповіді

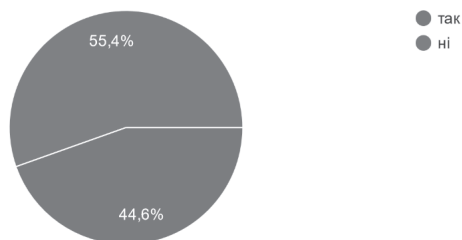
Чи маєте Ви час, щоб повноцінно займатися науково-дослідною роботою?

83 відповіді

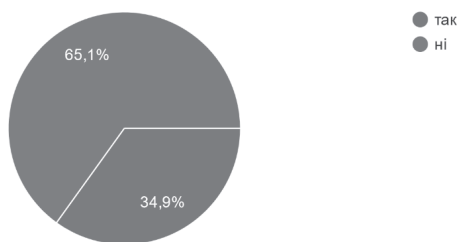
Чи вистачає Вам 8-годинного робочого дня для якісної підготовки до проведення занять?

83 відповіді

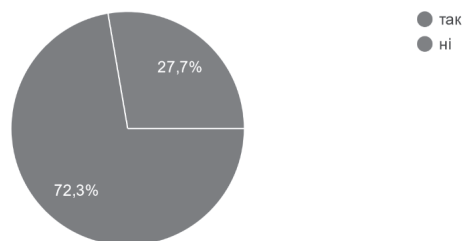
Чи маєте Ви педагогічну підготовку (педагогічну освіту)?

83 відповіді

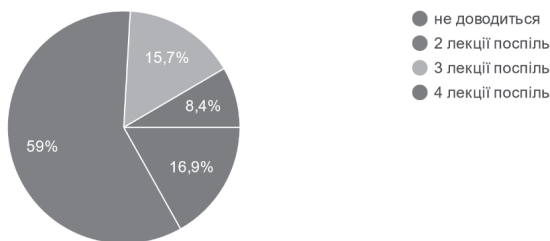
Чи проходили Ви підвищення кваліфікації у педагогічних закладах вищої освіти?

83 відповіді

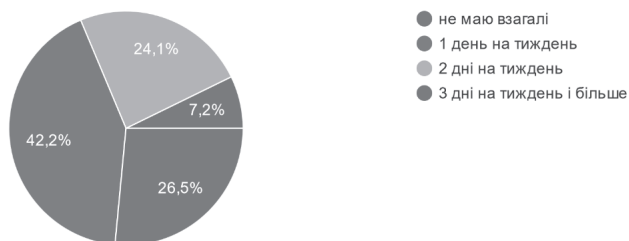
Як часто Вам доводиться читати по кілька лекцій поспіль на день (з перервою чи без такої)?

83 відповіді

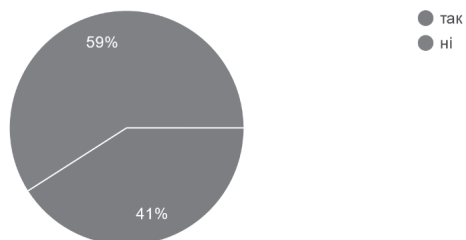
Скільки протягом тижня Ви маєте вільних від занять днів для роботи над підвищенням свого професійного рівня?

83 відповіді

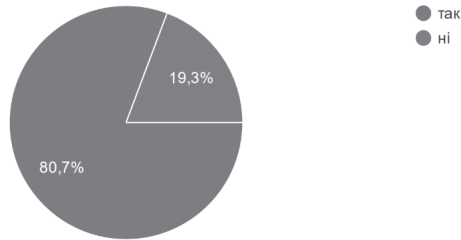
Чи маєте Ви достатньо часу для ознайомлення з сучасними науковими працями та змінами до законодавства?

83 відповіді

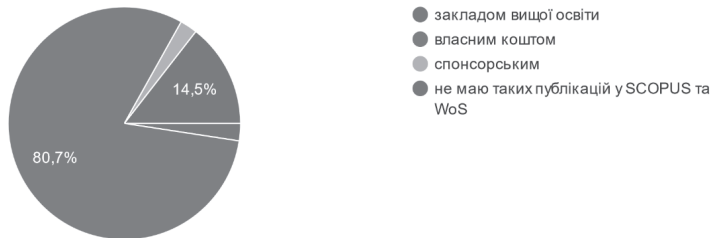
Чи маєте Ви публікації у виданнях, що індексуються у наукометричних базах SCOPUS та WoS?

83 відповіді

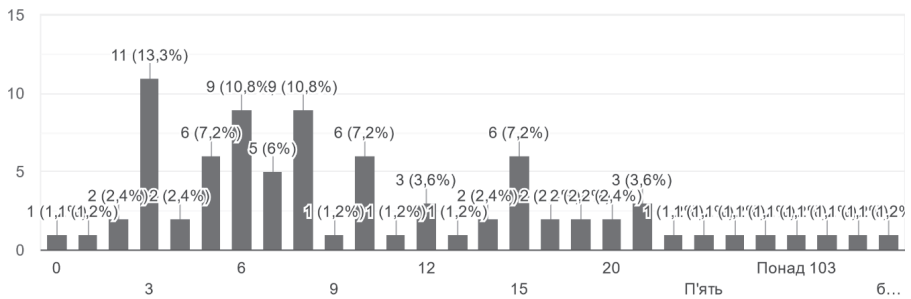
Чийм коштом видано ці публікації?

83 відповіді

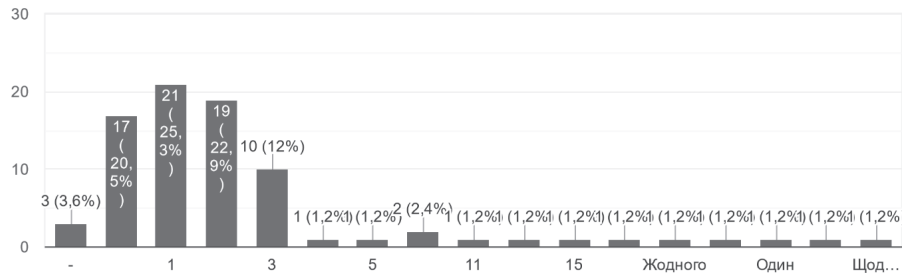
Скільки статей Ви опублікували за останні три роки?

83 відповіді

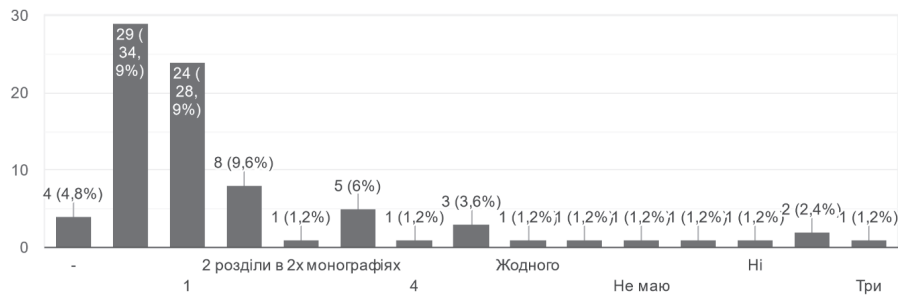
Скільки навчальних посібників Ви опублікували за останні три роки?

83 відповіді

Скільки монографій Ви опублікували за останні три роки?

83 відповіді

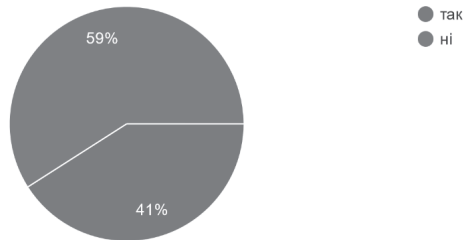
Де Вам зручніше готуватися до проведення занять?

83 відповіді

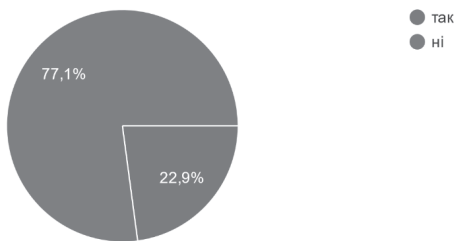
Чи вважаєте Ви за доцільне проведення лекційних занять у режимі онлайн в умовах мирного часу?

83 відповіді

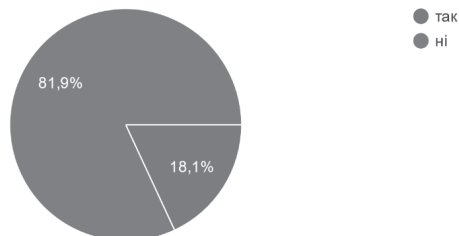
Чи вважаєте Ви за доцільне проведення семінарських занять у режимі онлайн в умовах мирного часу?

83 відповіді

Чи вважаєте Ви за доцільне проведення практичних занять у режимі онлайн в умовах мирного часу?

83 відповіді

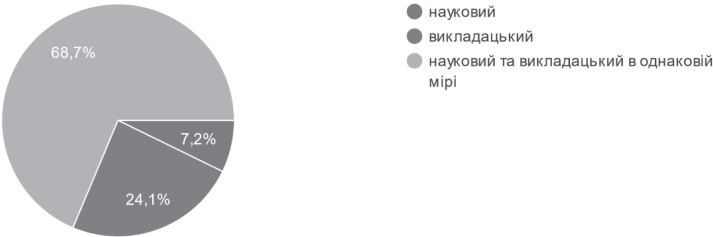
Чи існують переваги для викладача і студентів у проведенні занять у режимі онлайн і які саме?

83 відповіді

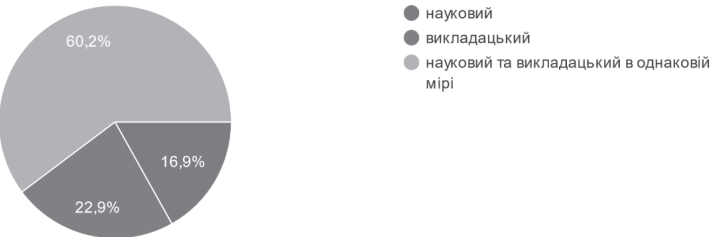
Який, на Вашу думку, напрям діяльності науково-педагогічного працівника є пріоритетним?

83 відповіді

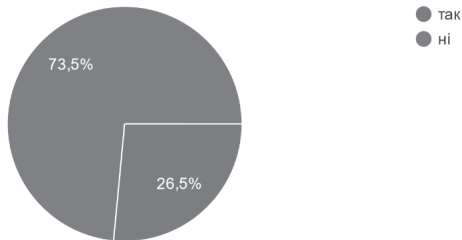
Який напрям діяльності науково-педагогічних працівників визначений пріоритетним у Вашому навчальному закладі?

83 відповіді

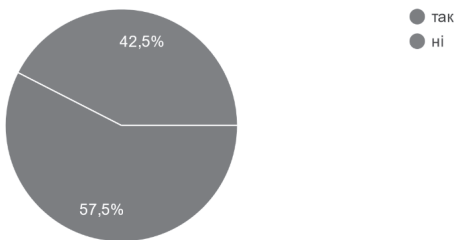
Чи примушує Вас адміністрація навчального закладу весь 8-годинний робочий день перебувати на робочому місці незалежно від наявності занять?

83 відповіді

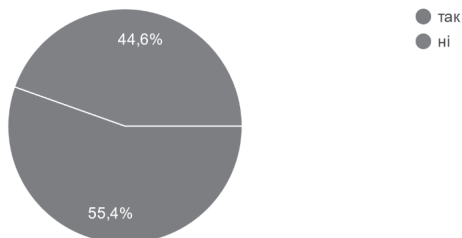
Чи створює адміністрація навчального закладу, при відсутності навчальних занять, належні умови для підвищення Вашого професійного рівня... можливість відпочивати, харчуватися тощо)?

80 відповідей

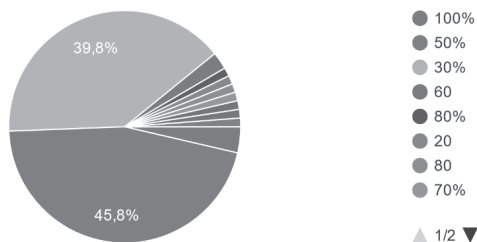
Чи Ви проходили стажування у закордонних юридичних закладах вищої освіти?

83 відповіді

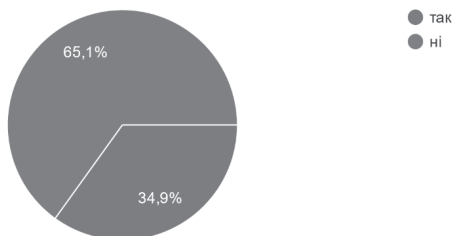
На Вашу думку, який відсоток студентів має мотивацію до навчання?

83 відповіді

Чи можете Ви дозволити собі купувати сучасну монографічну літературу?

83 відповіді

Микола Єгорович Шумило

Доктор юридичних наук, професор

Член-кореспондент НАПрН України

Національна академія правових наук України

61024, вул. Пушкінська, 60, Харків, Україна

Професор кафедра кримінального процесу та криміналістики

Київський національний університет ім. Т. Шевченка

01033, вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

Головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень

Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії правових наук України

01024, вул. Пилипа Орлика, 3, м. Київ, Україна

Mykola Ye. Shumylo

Doctor of Law, Professor

Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
61024, 70 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine

Professor Department of Criminal Procedure and Forensics
Taras Shevchenko National University of Kyiv
01033, 60, Volodymyrska St., Kyiv, Ukraine

Chief Researcher of the Department of Private Law Research
Scientific Research Institute of Law-Making and Scientific-Legal Expertise of
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
01024, 3, Pylyp Orlyk St., Kyiv, Ukraine

Рекомендоване цитування: Шумило М. Є. Проблема якості юридичної освіти або чому маємо те, чого не повинні мати? *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. №3. С. 391–419.

Suggested Citation: Shumylo, M. Ye. (2023). The Problem of the Quality of Legal Education or why do we have what we should not have? *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 30(3), 391–419.

Стаття надійшла / Submitted: 27/07/2023
Доопрацьовано / Revised: 27/08/2023
Схвалено до друку / Accepted: 27/09/2023

**Journal
of the National Academy
of Legal Sciences of Ukraine**

**Volume 30, Issue 3
2023**

Responsible for the release of *V. Zhuravel*

Articles are published in author's version

Desktop publishing *A. Grinchenko*

Signed to the print with the original layout 27.09.2023.
Format 70×100/16. Offset paper. Headset Times.
Mind. print. ark. 34. Acc. publ. ark. 28. Edition of 100 copies.
No. 3229

Publishing House «Pravo» of National Academy of Legal Sciences of Ukraine
and the Yaroslav Mudryi National Law University
61002, 80 Chernyshevskaya Street, Kharkiv, Ukraine
e-mail for authors: verstka@pravo-izdat.com.ua
e-mail for orders: sales@pravo-izdat.com.ua

Certificate of registration of the subject of publishing
in the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 4219 dated 01.12.2011

Produced in the printing house of «PROMART» LLC,
St. Vesnina, 12, Kharkiv, 61023, Ukraine
Tel. (057) 717-25-44

Certificate of registration of the subject of the publishing business
to the state register of publishers, manufacturers and distributors
of publishing products series DK No. 5748 dated 06.11.2017

**Вісник
Національної академії
правових наук України**

**Том 30, № 3
2023**

Відповідальний за випуск *В. А. Журавель*

Статті друкуються в авторській редакції

Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

Підписано до друку з оригінал-макета 27.09.2023.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 34. Обл.-вид. арк. 28. Тираж 100 прим.
Вид. № 3229

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80, Харків, 61002, Україна
E-mail для авторів: verстка@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017

Для нотаток
